

Вісник

Національного університету
«Юридична академія України
імені Ярослава Мудрого»

Серія: Політологія

Збірник наукових праць

Виходить щоквартально

Заснований у серпні 2009 р.

№ 2 (29) 2016

Харків
«Право»
2016

Рекомендовано до друку вченою радою Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого (протокол № 10 від 22.04.2016 р.)

Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». Серія: Політологія / редкол.: А. П. Гетьман та ін. – Х. : Право, 2016. – № 2 (29). – 330 с.

Засновник — Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого
Видавець — Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

А. П. Гетьман – доктор юридичних наук, професор (голова редакційної колегії);
О. Г. Данильян – доктор філософських наук, професор (заступник голови редакційної колегії);
М. П. Требін – доктор філософських наук, професор (заступник голови редакційної колегії);
Є. М. Мануйлов – доктор філософії, професор (відповідальний секретар); члени редколегії:
Е. А. Афонін – доктор соціологічних наук, професор; **О. К. Бурова** – доктор філософських наук, професор; **Л. М. Герасіна** – доктор соціологічних наук, професор; **О. П. Дзьобань** – доктор філософських наук, професор; **Ю. Ю. Калиновський** – доктор філософських наук, професор; **Г. П. Клімова** – доктор філософських наук, професор; **В. В. Кривошеїн** – доктор політичних наук, професор; **Г. М. Куц** – доктор політичних наук, професор; **Ю. А. Калагін** – доктор соціологічних наук, професор; **Н. М. Лисиця** – доктор соціологічних наук, професор; **В. О. Лозовой** – доктор філософських наук, професор; **С. І. Максимов** – доктор юридичних наук, професор; **М. І. Панов** – доктор юридичних наук, професор; **О. В. Петришин** – доктор юридичних наук, професор; **В. Л. Погрібна** – доктор соціологічних наук, професор; **С. П. Погребняк** – доктор юридичних наук, професор; **І. О. Поліщук** – доктор політичних наук, професор; **О. І. Романюк** – доктор політичних наук, доцент; **С. Ю. Римаренко** – доктор політичних наук, професор; **О. В. Сердюк** – доктор юридичних наук, професор; **Л. Г. Сокурянська** – доктор соціологічних наук, професор; **В. Ф. Смолянук** – доктор політичних наук, професор; **О. М. Юркевич** – доктор філософських наук, професор

Відповідальний за випуск Є. М. Мануйлов

Адреса редакційної колегії: 61024, Харків, вул. Пушкінська, 77,
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого,
тел. 704-11-35

© Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, 2016

© Оформлення. Видавництво «Право», 2016

ЗМІСТ

Політологія

<i>Требін М. П.</i> СУЧАСНИЙ СВІТ І ЙОГО ВІЙНИ	5
<i>Поліщук І. О.</i> ПОЛІТИКО-ПРАВОВА МЕНТАЛЬНІСТЬ УКРАЇНСТВА: КОНЦЕПТУАЛЬНО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ	28
<i>Кривошеїн В. В.</i> ВПЛИВ «РЕВОЛЮЦІЇ ГІДНОСТІ» НА ПОЛІТИЧНУ ТА ПРАВОВУ КУЛЬТУРУ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА	37
<i>Зінченко О. В.</i> КОНСТИТУЦІЯ ПИЛИПА ОРЛИКА 1710 Р. І ПОЛЬСЬКА КОНСТИТУЦІЯ 1791 Р.: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ	59
<i>Погрібна В. Л., Підкуркова І. В.</i> ФУНКЦІОНУВАННЯ ЮРИДИЧНОГО СЕГМЕНТУ СУЧАСНОГО РИНКУ ПРАЦІ В УКРАЇНІ: СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ АНАЛІЗ	69
<i>Герасіна Л. М.</i> ІСТОРИКО-ПОЛІТИЧНА ЕВОЛЮЦІЯ МІЖНАРОДНИХ СИСТЕМ: СУТНІСТЬ, ЗАКОНОМІРНОСТІ, ТИПИ	80
<i>Кузь О. М., Сахань О. М.</i> ПОСТСУЧАСНА ТЕОРЕТИЗАЦІЯ СОЦІАЛЬНОЇ РЕАЛЬНОСТІ	95
<i>Воднік В. Д.</i> ПРОБЛЕМИ ПРОФІЛАКТИКИ БЕЗПРИТУЛЬНОСТІ ДІТЕЙ В УМОВАХ ПОБУДОВИ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В УКРАЇНІ	113
<i>Прохоренко Т. Г.</i> СОЦІАЛІЗАЦІЯ МОЛОДІ В ІНФОРМАЦІЙНОМУ СУСПІЛЬСТВІ: ОСОБЛИВОСТІ ТА РИЗИКИ	128
<i>Данильян О. Г.</i> ПРОБЛЕМА РОЗВИТКУ ПРОТИРІЧ У СОЦІАЛЬНИХ СИСТЕМАХ: КЛАСИЧНІ ТА НЕКЛАСИЧНІ ПІДХОДИ	135
<i>Мануйлов Є. М., Калиновський Ю. Ю.</i> РОЛЬ І МІСЦЕ ІНФОРМАЦІЙНОЇ БЕЗПЕКИ У РОЗБУДОВІ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ	144
<i>Прудникова О. В.</i> ІНФОРМАЦІЙНА КУЛЬТУРА І ФОРМУВАННЯ «ЛЮДИНИ ІНФОРМАЦІЙНОЇ»	154
<i>Кальницький Е. А.</i> ЕКЗИСТЕНЦІЙНІ ЗАСАДИ АНТРОПОЛОГІЧНОЇ КРИЗИ	166
<i>Трофименко В. А.</i> СИСТЕМА «КАНБАН» У ВИЩІЙ ЮРИДИЧНІЙ ОСВІТІ УКРАЇНИ (ЗА АНАЛОГІСЮ ТА НА ДОСВІДІ РОБОТИ АВТОМОБІЛЬНОЇ КОРПОРАЦІЇ «ТОЙОТА»)	174
<i>Мелякова Ю. В.</i> ВІД ІДЕНТИЧНОСТІ ДО ПРАВОРОЗУМІННЯ	180
<i>Форкош С. М.</i> КУЛЬТУРА КАК ПРЕДМЕТ ИССЛЕДОВАНИЯ В «ФИЛОСОФИИ СИМВОЛИЧЕСКИХ ФОРМ» Э. КАССИРЕРА	187
<i>Маркозова О. О.</i> НАВЧАННЯ ВПРОДОВЖ ЖИТТЯ – НЕОБХІДНА ПЕРЕДУМОВА ДОСЯГНЕННЯ ЖИТТЄВОГО УСПІХУ ЛЮДИНИ	198
<i>Байрачний В. О.</i> ТРАНСФОРМАЦІЯ СОЦІАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ В ДИНАМІЦІ СУСПІЛЬНОГО РОЗВИТКУ	206

НАУКОВЕ ЖИТТЯ

ВСЕУКРАЇНСЬКА НАУКОВО-ПРАКТИЧНА КОНФЕРЕНЦІЯ «ПРАВОВА ТА ПОЛІТИЧНА КУЛЬТУРА УКРАЇНСЬКОГО СОЦІУМУ ЗА УМОВ ЙОГО МОДЕРНІЗАЦІЇ».....	217
---	-----

НАШІ ЮВІЛЯРИ

МАНУЙЛОВ ЄВГЕН МИКОЛАЙОВИЧ (до ювілею науковця та педагога)	318
МАКСИМОВ СЕРГІЙ ІВАНОВИЧ (до ювілею відомого науковця та педагога)	321
ДЗЬОБАНЬ ОЛЕКСАНДР ПЕТРОВИЧ (до ювілею науковця та педагога).....	323
НАШІ АВТОРИ	326
ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК.....	327
ІНФОРМАЦІЯ ДЛЯ АВТОРІВ.....	328

ПОЛІТОЛОГІЯ

УДК 355.01

М. П. Требін, доктор філософських наук, професор

СУЧАСНИЙ СВІТ І ЙОГО ВІЙНИ

Ретроспективний погляд на еволюцію військового мистецтва показує, що траєкторія його розвитку являє собою освоєння простору, що розширюється, в якому ведеться збройна боротьба. До основних тенденцій сучасної збройної боротьби можна віднести: розширення просторового континууму воєнних дій; створення і зростаюче використання інформаційного континууму; зміну логіко-часової побудови збройної боротьби; посилення дедуктивних і ослаблення індуктивних зв'язків і відносин збройної боротьби; організацію і ведення збройної боротьби в реальному масштабі часу; збільшення розриву в можливостях засобів ураження та захисту.

Ключові слова: війна, збройна боротьба, інформаційне протиборство, інформаційна зброя, високоточна зброя, бойова підготовка.

Актуальність проблеми. Війна була, є і буде в досяжному майбутньому сумною складовою людського розвитку. Із часів глибокої давнини тягнеться до нас річка лих, породжених війнами і збройними конфліктами. Змінюються часи, але незмінним компонентом людського буття залишається війна. За підрахунками вчених, за останні п'ятдесят шість століть відбулося близько 14 500 війн, у яких загинуло понад 3,6 млрд людей [1, с. 96]. Останні події 2014–2016 рр. свідчать про те, що і Україну не обминули воєнні дії, навіть якщо вони називаються Антитерористичною операцією. Війна є війна.

Аналіз останніх джерел і публікацій. Зусиллями багатьох мислителів з давніх часів (Сунь-Цзи, У-Цзи, Геракліт, Аппіан, Флавій Веґецій Ренат), Відродження (Н. Макіавеллі), Нового часу (К. фон Клаузевіц, А. Жоміні) і до сучасності (Б. Александер, М. Гареев, Х. Гофмайстер, М. Дейві, М. ван Кревельд, В. Сліпченко, Е. Тоффлер тощо) були виявлені, описані та обґрун-

товані сутнісні ознаки війни, її закони, мінливі зміст і форми. Але людство знову звертається до осмислення феномену війни, бажає усвідомити її особливості в майбутньому, щоб відповідним чином підготуватися до неї завдяки розбудові збройних сил.

Мета статті – розкрити характерні риси війн першої половини ХХІ ст. і напрями військового будівництва.

Виклад основного матеріалу. Детермінантою військового будівництва держави є стан і вдосконалювання зброї та військової техніки. Саме збройна боротьба визначає напрями проектування, створення і виробництва основних зразків озброєння та військової техніки, що будуть найефективніше вирішувати завдання, які виникають перед збройними силами в ході виконання їх функціонального призначення. Людство мріяло про мир, однак увійшло в III тисячоліття з війнами та воєнними конфліктами. Звільнитися від них у наступному столітті мало ймовірно. Тому практично всі країни світу й утримують могутні збройні сили, готові до воєнних дій.

Історично склалося так, що військовому керівництву постійно дорікають у тому, що воно завжди готується до минулої війни. Подолати цей недолік можна, виходячи з двох домінант: характеру військово-технічної революції, що відбувається, і сучасних тенденцій збройної боротьби. У табл. 1 наведено аналіз військово-технічних революцій (ВТР), які пережив і переживає світ, що пов'язані з переходом від війн п'ятого покоління до війн шостого покоління [1, с. 118–120; 2]. Майбутні війни шостого покоління змушують зовсім по-іншому оцінювати військовий потенціал країн та їх бойову міць, у майбутньому при їх оцінці необхідно враховувати наявність насамперед сучасних видів озброєння, особливо бойових систем, і можливість їм протидіяти, оскільки саме їх перевага може знецінити значну перевагу звичайних типів озброєння. Саме абсолютна перевага багатонаціональних сил у високоточній зброї (ВТЗ) (наявність крилатих ракет морського базування «Tomahawk», зенітно-ракетних комплексів (ЗРК) «Patriot», космічних систем розвідки, цілевказівки та навігації, перевага у сучасних типах літаків (13:1), бойових вертольотах (16:1), новітніх танках (4,3:1)) нейтралізувала перевагу іракської армії за кількістю дивізій (65 проти 16), гармат і мінометів (8300:4000) та іншого традиційного (застарілого) озброєння і визначила «однобічний» характер бойових дій.

ВТР, пов'язана з переходом до війн шостого покоління, значно детермінує тенденції збройної боротьби, що будуть домінувати в недалекому майбутньому і вимагають відповідних зразків озброєння та військової техніки. Провідною тенденцією в розвитку збройної боротьби є використання ВТЗ. Перший досвід її застосування був отриманий армією США в ході війни у В'єтнамі,

де літаки F-4D керованими авіаційними бомбами (КАБ) зруйнували з першого вильоту два мости через річку Ялудзян. Удари по них завдавалися і раніше, на що було витрачено (на кожний міст) понад 4000 звичайних фугасних бомб і некерованих ракет, але вони продовжували функціонувати. Такі результати вразили і змусили воєнну промисловість усіх країн світу активно включитися у створення нових зразків ВТЗ.

Т а б л и ц я 1

Порівняльна характеристика війн п'ятого і шостого покоління

Порівняльний параметр	Війна п'ятого покоління	Війна шостого покоління
Бойова техніка – лідер військово-технічного розвитку	Ракетно-ядерна зброя	Високоточна зброя (ВТЗ)
Системоутворюючий елемент військово-технічної системи	Засіб ураження – ядерний (термоядерний) заряд	Засіб управління – система управління і зв'язку
Енергія, на використанні якої заснована дія засобів бойового ураження	Енергія ядерного вибуху	Енергія хімічного вибуху (порохових зарядів); енергія радіоелектронного випромінення (НВЧ-зброя)
Нові види бойових дій	Ядерний удар, хімічний і біологічний напад	Електронно-променевої бій, роботизований бій, радіоелектронний удар
Головні бойові характеристики зброї	Потужність заряду, площа ураження	Адресність і точність ураження
Об'єкти ураження	Промислові центри, міста, великі маси військ	Центри політичного, державного управління; центри управління військами; пускові установки МБР, аеродроми, склади зброї
Технічні засоби зв'язку та управління	Електро- і радіозв'язок; ЕОМ перших трьох поколінь	Комп'ютери четвертого-п'ятого покоління; системи штучного інтелекту; інформаційні мережі; космічний зв'язок

Закінчення табл. 1

Порівняльний параметр	Війна п'ятого покоління	Війна шостого покоління
Військово-політичне застосування лідерів військово-технічного розвитку	Ракетно-ядерна зброя як засіб стримування і залякування; реальне бойове застосування, здатне викликати всепланетну катастрофу	ВТЗ знову вводить збройну боротьбу до «раціональних» засобів політики. Можливе досягнення політичних цілей засобами збройної боротьби
Провідна технологічна парадигма військового виробництва	Комплексне машинізоване потокове машинобудування	Гнучкі інформаційні немеханічні технології
Місце провідних промислових технологій	У військовому виробництві	У цивільному промисловому виробництві
Адекватний спосіб комплектування армії	Загальний військовий обов'язок	Добровільний спосіб вступу до військової служби
Технічна основа бойової підготовки	Натурні зразки військової техніки	Засоби програмованого індивідуального навчання на основі мікропроцесорів; моделюючі установки
Головна функція, що упредметнюється на новій технічній основі	Бойового ураження, бойової доставки	Бойового управління
Базові напрями технологічної основи озброєння	Атомна енергія, електроніка, ЕОМ	Мікроелектроніка, інформатика, робототехніка, біотехнологія
Зміст мобілізаційного технічного потенціалу	Наявні запаси озброєння	Наявність сучасних військових технологій і можливість на цій основі швидкого розгортання військового виробництва

Через 19 років в операції «Буря в пустелі» тільки британські ВПС використали понад 1000 КАБ. Стратегічні бомбардувальники США зробили 35 пусків керованих ракет по найважливіших об'єктах Іраку. Через сім років в операції «Лис пустелі» щодоби використовувалося понад 250 високоточних боеприпасів, з них 90 крилатих ракет (КР) повітряного базування.

Відбулося також збільшення масштабів використання безпілотних літальних засобів у ході вогневого ураження супротивника. Якщо в операції «Буря в пустелі» співвідношення пусків КР і літако-вильотів становило 1:10 в одному ударі, то в операції «Лис пустелі» воно доходило до 1:1,3. Із 555 ударів по об'єктах іракської сторони в ході операції «Лис пустелі» 80% успішних уражень було здійснено із застосуванням ВТЗ [3, с. 68–69]. У ході операції проти Югославії у 1999 р. країни НАТО так само активно застосовували ВТЗ (приблизно 90% усіх авіаційних засобів ураження). За допомогою застосування ВТЗ була досягнута висока точність вибіркових ударів по неконтрастних цілях, наприклад окремих будинках МВС, штабу ВПС та інших об'єктах, на тлі житлових масивів Белграда [4, с. 72]. Відповідно до розрахунків американських експертів, кількість літако-вильотів, необхідних для ураження мало-мірних об'єктів ВТЗ, скорочується в 4–5 разів порівняно із застосуванням некерованих засобів ураження [5, с. 27].

Ретроспективний погляд на еволюцію військового мистецтва показує, що траєкторія його розвитку являє собою освоєння простору, що розширюється, в якому ведеться збройна боротьба: від стратегії генерального бою в одній точці в епоху наполеонівських воєн і лінійної стратегії у другій половині XIX – на початку XX ст. до глибокої операції на континентальному театрі воєнних дій (ТВД) напередодні та в роки Другої світової війни і далі до об'ємної (повітряно-космічної, повітряно-наземної і наземно-морської) операції на початку XXI ст.

Однією з основних тенденцій збройної боротьби стає зростання значення інформаційного континууму. Елвін і Хайді Тоффлери у книзі «Війна і анти-війна» стверджують, що важливою складовою війн XXI ст. буде інформаційне протиборство. Це обумовлено тим, що на сучасному етапі розвитку цивілізації інформація стала відігравати ключову роль у функціонуванні суспільних і державних інститутів та житті кожної людини. Інформатизація веде до створення єдиного світового інформаційного простору, в межах якого здійснюються виробництво, нагромадження, обробка, збереження і обмін інформацією між суб'єктами цього простору – людьми, організаціями, державами. Цілком очевидно, що можливості швидкого обміну політичною, економічною, духовною, науково-технічною та іншою інформацією, застосування нових інформаційних технологій у всіх сферах суспільного життя і особливо у виробництві й управлінні є безсумнівним благом. Подібно до того, як швидке промислове зростання створило загрозу екології Землі, а успіхи ядерної фізики спричинили небезпеку ядерної війни, так і інформатизація може стати джерелом цілої низки проблем.

Основою інформатизації тієї чи іншої країни є її економічна база, ступінь засвоєння, виробництва і розвитку нових технологій, загальноосвітній рівень

населення. Формується якісно нова сфера – інформаційна, що має істотні відмінності, які кардинально виділяють її із системи інших компонентів навколишнього середовища, – це невичерпність і наповненість інфоресурсів, можливість їх швидкого копіювання, переміщення у великих обсягах практично без втрат з високою швидкістю і на величезні відстані, компактність джерел і носіїв інформації, миттєва, але безкровна реакція (відгук) інфосфери на важко ідентифікований (стосовно джерел) вплив та ін. [6, с. 50]. Ця сфера буття стає дуже привабливою для впливу на інші суб'єкти світового співтовариства в ім'я забезпечення власних інтересів. Тому сьогодні досить багато говорять про інформаційне протиборство, інформаційну війну.

На основі аналізу концепцій інформаційної війни за видами збройних сил Об'єднаний комітет начальників штабів США ухвалив документ «Загальні погляди на період до 2010 року» (Joint Vision 2010), у якому розробив концепцію інформаційної війни. До елементів інформаційної війни американські фахівці віднесли: добування розвідувальної інформації, дезінформування, психологічні операції, фізичне руйнування інформаційних ресурсів супротивника (у тому числі і з використанням електромагнітного впливу), напади (фізичні, електронні) на його інформаційну структуру, зараження комп'ютерними вірусами його обчислювальних мереж і систем, проникнення в інформаційні мережі тощо, а також відповідні заходи протидії для захисту власних інформаційних ресурсів.

Погляди на організацію та ведення інформаційного протиборства силами і засобами Збройних сил США відображено в польових статутах і директивах військового відомства (FM 90–2: Battlefield Deception; Joint Pub 3–53: Joint Doctrine for Military Deception; FM 33–1: Psychological Operations; Joint Pub 3–53: Doctrine for Psychological Operations та ін). У серпні 1996 р. командування бойової підготовки і розвитку сухопутних військ США видало польовий статут FM 100–6 «Інформаційні операції», в якому представлено доктринальні основи і сформульовано основні принципи використання інформації в умовах бойових дій. Стрижнем статуту FM 100–6 є так звана боротьба із системами управління (C²W – Command and Control Warfare). Аналогічні заходи передбачені сьогодні більшістю країн світу.

Характер розвитку засобів збройної боротьби, похідна від їх можливостей організація ведення бойових дій у сучасних умовах свідчать про те, що армії багатьох країн світу сьогодні мають на озброєнні якісно нову зброю – інформаційну і готові до ведення зовсім нового виду війни – інформаційної війни. Так, за даними міністерства енергетики і Агентства національної безпеки США, в наш час понад 120 країн готові до проведення такого виду воєн (наступального або оборонного характеру) [17, с. 117]. У доповіді Об'єднаної

комісії з безпеки, створеної за розпорядженням міністра оборони США і директора ЦРУ в червні 1993 р., яка завершила свою роботу в лютому 1994 р., говорилося: «Вже визнано, що мережі передачі даних перетворюються на поле битви майбутнього. Інформаційна зброя, стратегію і тактику застосування якої ще необхідно ретельно розробити, буде використовуватися з “електронними швидкостями” при обороні і нападі. Інформаційні технології дозволять забезпечити розв’язання геополітичних криз, не роблячи жодного пострілу. Наша політика забезпечення національної безпеки і процедури її реалізації повинні бути спрямовані на захист наших можливостей щодо ведення інформаційних воєн і створення всіх необхідних умов для заборони протидіючим США державам вести такі війни...» [8]. Усе це свідчить про те, що саме насильство, яке трактується як дія, спрямована на навмисне завдання збитку суб’єктам дії чи речам або знищення останніх, у сучасних умовах створює можливість не переходити до фази знищення, а зупинитися на фазі завдання збитку. Саме інформаційна зброя, яка за своєю сутністю не є засобом фізичного насильства над особистістю, здатна «запускати» могутні матеріально-енергетичні процеси і керувати ними в ім’я досягнення кінцевої мети війни. Сутність впливу інформації саме і полягає в її здатності «запускати» і контролювати матеріально-енергетичні процеси, параметри яких на багато порядків вищі за саму інформацію. Хоч інформація не є засобом фізичного знищення збройних сил, військово-економічного потенціалу супротивника, вона, проте, є засобом насильства, що може призвести до досягнення перемоги над ворогом, тобто досягнення мети війни.

Через свою специфічність інформаційне протиборство є невід’ємною складовою сучасних воєн. Його особливістю є те, що воно ведеться постійно, перехід від латентної до відкритої фази інформаційного протиборства здійснюється дуже швидко у зв’язку з величезним арсеналом сил і засобів «подвійного призначення», що наявні в інфосфері тієї або іншої держави і які можуть ними використовуватися для досягнення поставлених цілей. Масштаби інформаційного протиборства настільки грандіозні, що підготовка до нього не може бути спонтанною. Вона повинна мати плановий, систематичний характер, заснований на глибокому знанні законів і закономірностей інформаційного протиборства, принципів його організації.

Мета інформаційного протиборства – забезпечення необхідного рівня власної національної безпеки в усіх сферах суспільного життя і максимальне зниження рівня захищеності національної безпеки конфронтуючої сторони. Досягти цього можна шляхом вирішення низки завдань, основними з яких є ураження об’єктів інформаційного середовища конфронтуючої сторони і захист власної інфосфери, через яку може виявлятися безпосередній і опосеред-

кований вплив на соціум. Вирішення цих завдань здійснюється за допомогою застосування інформаційної зброї.

Інформаційна зброя – це сукупність засобів, призначених для порушення (копіювання, перекручення або знищення) інформаційних ресурсів на стадії їх створення, обробки, поширення і збереження. Характерними рисами інформаційної зброї можна вважати: асиметрію (завдяки якій окремих елемент може виявитися сильнішим за всю систему); мімікрію (відповідно до якої інформаційна зброя повторює за формою типовий елемент певної системи, але має при цьому інший зміст); адаптацію (яка дозволяє змінювати середовище відповідно до вимог змісту, що вводиться). Американці першими оцінили величезну руйнівну силу інформаційної зброї в сучасних умовах. Відомий експерт у галузі ведення інформаційних воєн Ф. Коен підрахував, що 10 хакерів зі 100 тис. дол. можуть протягом декількох тижнів завдати серйозної шкоди американській інформаційній структурі аж до її паралізації. 20 хакерів із 1 млн дол. протягом двох тижнів можуть поставити США на коліна. А 100 хакерів із 30 млн дол. досить для руйнування всієї інформаційної структури США, після чого знадобиться кілька років для проведення комплексу відбудовних робіт.

Можна виділити два основних об'єкти впливу інформаційної зброї. *Перший* – антропогенний (власне людина, її інтелект і масова свідомість соціуму). Реалії сучасного буття свідчать, що вплив безпосередньо на людину дозволяє успішно реалізовувати мету інформаційного протиборства. Як свідчать дослідження, проведені російськими вченими, в умовах повсякденної діяльності військ психічне порушення спостерігається у 4–6% особового складу, при виконанні завдань навчально-бойової діяльності – від 15 до 20%, у ході бою – від 30 до 86% (залежно від інтенсивності, кількості поранених та вбитих [9]); *другий* – техногенний (програмне і власне інформаційне забезпечення; програмно-апаратні і телекомунікаційні засоби, канали зв'язку, що забезпечують циркуляцію інформаційних потоків та інтеграцію систем управління тощо). За оцінкою спеціального представника уряду США Саллі Катрен, найбільш вразливими елементами інфраструктури є телекомунікаційні вузли, центри супутникового зв'язку і канали міжнародного інформаційного обміну [10].

Засоби безпосереднього інформаційного впливу на людину, соціальні групи і соціум у цілому почали розроблятися в рамках концепції «психологічних воєн». Цей термін уперше ввів у науковий обіг у 1920 р. британський історик Дж. Фуллер, який аналізував період Першої світової війни. Саме в цей період почали розроблятися теоретичні основи впливу на психіку людини, масову свідомість і проходили апробацію практичні методики в ході проведення різних «психологічних операцій» (цей термін уперше зафіксований

у 1945 р. в американських планах війни з Японією, його вжив капітан, а згодом контр-адмірал Е. Захаріас).

Сьогодні в багатьох країнах ведуться розробки нових видів інформаційної зброї, яка б безпосередньо впливала на психіку людей, керувала їх поведінкою. Щоправда, за даними зарубіжних джерел, стійких і прогнозованих способів управління колективною поведінкою людей поки що не знайдено. Широкої популярності набув підписаний президентом США в 1953 р. план «Національної психологічної війни», в рамках якого Пентагон і ЦРУ мали реалізувати найсекретнішу програму «Мк-ультра» («надрозумовий контроль»). Про її масштаби можна судити хоча б із того, що до 1978 р. в її реалізацію було залучено 44 університети, 15 коледжів, близько 50 компаній, 10 лікарень тощо. Аналогічні програми були розгорнуті в СРСР, Франції, Японії та інших країнах [11]. Досягнення в цій галузі такі, що можна говорити про певну ефективність «зомбування» (програмування поведінки, діяльності) окремих людей. Зомбування досягається цілим комплексом заходів і засобів, серед них можна назвати хімічні (нейролептики, ліки), обробка населення засобами масової інформації, психотронний вплив. Під психотронним впливом розуміють цілеспрямований вплив електромагнітних полів і хвиль електронних приладів на людину з метою зміни її реакцій на життєві ситуації, які виникають у процесі життєдіяльності. При цьому відбувається порушення морфологічної будови клітин і тканин організму. Комітет екології житла Російської Федерації заявляв, що і в Радянському Союзі була ціла програма, створена спецслужбами під керівництвом колишнього ЦК партії і названа операцією «Зомбі». Як вважають фахівці даного комітету, ця програма передбачала зомбування або психотронну обробку великої кількості людей [12].

Значний інтерес у деяких країнах виявляється до вдосконалення технічних та інших засобів ведення інформаційних і психологічних операцій, таких, наприклад, як голографічне зображення в атмосфері, голосові синтезатори, що дозволяють складати провокаційні повідомлення, передавати їх голосами лідерів різних держав і поширювати через електронні ЗМІ. Закордонні фахівці вважають, що такі засоби фізичного і психологічного впливу на людину при 10% ефективності здатні викликати панічний стан навіть у добре організованому колективі. Сьогодні досить ефективно можуть використовуватися сучасні світові інформаційні мережі, зокрема Internet, де можна створювати власні сайти, на електронних сторінках яких відбивати своє бачення проблем, а також підкидати брехливу інформацію на чужі сторінки.

Поряд із новими видами інформаційної зброї можуть використовуватися і старі, що добре зарекомендували себе, – листівки, інформаційні повідомлення пересувними радіотрансляторами, різними ЗМІ. Наприклад, про викорис-

тання спеціальних боєприпасів, що начиняються листівками-звертаннями, відомо ще з часів світових воєн. Уже в Першу світову війну на супротивника за місяць викидалося понад 5 млн листівок; цей досвід був продовжений і в ході Другої світової війни. Після її закінчення він аж ніяк не був «зданий в архів», а тільки вдосконалювався. За сім років війни у В'єтнамі армією США було скинуто по 1500 листівок на кожного жителя Північного і Південного В'єтнаму, що разом склало майже 50 млрд штук. У ході війни в Перській затоці тільки США скинули 29 млн листівок, фактично по 50–60 екземплярів на кожного іракського солдата, який знаходився в той момент у зоні бойових дій. Вважають, що від 60–80 тис. солдатів здалися в полон саме через проведення даних інформаційних операцій [9, с. 64].

З урахуванням характерних особливостей інформаційної зброї, комплексності застосування її різних видів наслідки її застосування для країн, що стали об'єктами нападу, досить важко пролонгувати, і, хоч на перший погляд не відчутні, вони можуть бути настільки руйнівними, що об'єкт нападу просто перестане існувати. Так, наприклад, низка російських дослідників вважає, що в наш час з боку США стосовно країн, що потенційно можуть виступити всупереч їх гегемоністським пориванням, проводиться так звана консцієнтальна операція. Це узгоджена за цілями, завданнями і часом система інформаційно-пропагандистських і психологічних заходів, проведених із застосуванням засобів масової інформації, культури, мистецтва тощо, зокрема психотропних і психотронних, як правило, протягом тривалого періоду часу за ретельно розробленим сценарієм. Основними об'єктами інформаційних і психологічних операцій є військово-політичне керівництво, окремі соціальні групи і верстви населення, національні меншини, засоби масової інформації, видатні представники наукової інтелігенції, культури, мистецтва, релігії, військова організація країни в цілому. Операція має за мету руйнування свідомості та менталітету народів (націй) і перетворення їх на населення, що не здатне і не бажає відбивати інформаційно-психологічні удари. Основна роль у цій операції надається психологічним методам впливу на підсвідомість особистості через інформаційні керовані системи (Інтернет, шоу-бізнес, театр, кіно, ЗМІ тощо) [13, с. 16]. Тобто якщо спробувати уявити собі у найзагальнішому вигляді механізм впливу інформаційної зброї на людину, соціальну групу і соціум у цілому, то він може виглядати таким чином. Існує певний модус буття суб'єкта соціальної дійсності, що є єдністю усвідомленого і неусвідомленого, слова і справи, теорії і практики. І все різноманіття та особливості духовно-практичної діяльності саме цього суб'єкта можуть стати об'єктом латентної або відкритої (залежно від обставин) інформаційної атаки представниками протиборчої сторони. Завдяки впливу на свідомість і під-

свідомість, деформації смислоутворюючих понять цього суб'єкта, артикуляції, а потім спробі реалізації на практиці нових цінностей, що згодом спробують витіснити старі, буде запущений ентропійний процес, який перетворить на ніщо саме цей суб'єкт (яскравий приклад цьому – доля колишнього СРСР).

Основними видами інформаційної зброї, що впливають на техногенну складову інфосфери, можна вважати: комп'ютерні «віруси» – спеціальні програми, що прикріплюються до програмного забезпечення комп'ютерів, знищують, спотворюють або дезорганізують їх функціонування; вони здатні передаватися по лініях зв'язку, мережах передачі даних, виводити з ладу системи управління тощо; «логічні бомби» – програмні заставні пристрої, які заздалегідь упроваджуються в інформаційно-управлінські центри військової або цивільної інфраструктури, щоб за сигналом або у встановлений час привести їх у дію. Їх відмінність від комп'ютерних «вірусів» полягає в тому, що існує різновид «бомб», які вводяться в мікропроцесори чи мікросхеми пам'яті на рівні кристалів, які не можуть бути виявлені засобами програмної діагностики. У певний час або за зовнішнім сигналом ці «логічні бомби» передаються на твердий диск і починають руйнування програмного забезпечення комп'ютерів у мережах. Інший різновид «логічних бомб» – записана в мікросхемах програма, що зламує захист від несанкціонованого доступу. Вона дає можливість зчитувати інформаційні ресурси супротивника без їх видимого руйнування для отримання розвідувальної інформації. За допомогою такої програми можна цілеспрямовано змінювати інформацію, якою користується супротивник, з метою його дезінформації. Як пише американська преса, ЦРУ розробило і почало здійснювати програму, за якою всі мікросхеми, що можуть бути використані у військовій техніці інших країн і постачаються із США та інших західних країн, повинні зберігати у своїй пам'яті «логічні бомби». Система одержала назву *chipping*. Яскравим свідченням застосування такого виду інформаційної зброї став факт неможливості застосування Іраком проти багатонаціональних сил закуплених у Франції систем ППО. Їхнє програмне забезпечення містило «логічні бомби», які були активізовані з початком бойових дій; засоби придушення інформаційного обміну в телекомунікаційних мережах, фальсифікації інформації в каналах державного і військового управління; засоби нейтралізації тестових програм; різного роду помилки, що вводяться свідомо в програмне забезпечення об'єкта; засоби радіоелектронної боротьби, які містять у собі засоби радіопротидії і радіоперехоплення. У сучасних умовах у засобів радіоелектронної боротьби з'явився новий об'єкт – комп'ютерні мережі і самі комп'ютери. Завдання залишилося старим – постановка перешкод і придушення інформації, що циркулює в мережах. Ситуація дещо ускладнюється використанням оптоволоконних кабелів, якими

циркулюють не потоки електронів, а світлові імпульси. Як пише іноземна преса, уже створено могутні генератори електромагнітного випромінювання, що мають перетворювачі електричних сигналів у світлові. Проходять випробування системи руйнування оптоволоконних кабелів за допомогою лазерів. Універсальність, потайність, багатоваріантність форм програмно-апаратної реалізації, радикальність впливу, достатній вибір часу і місця застосування, нарешті, економічність роблять інформаційну зброю надзвичайно небезпечною: вона легко маскується під засоби захисту, наприклад, інтелектуальної власності; вона дозволяє вести наступальні дії анонімно, без оголошення війни. Так виявляється новий характер війни інформаційної епохи.

Організація і ведення інформаційного протиборства базуються на відповідних законах, закономірностях і принципах. До основних законів інформаційного протиборства можна віднести: закон визначальної ролі його політичних цілей; закони залежності його ходу і результату від економічних, соціально-політичних, науково-технічних і військових можливостей протиборчих сторін. На основі знання законів і закономірностей, а також набуття досвіду в результаті практичної діяльності виробляються принципи ведення інформаційного протиборства, тобто загальні науково обґрунтовані положення, правила, рекомендації щодо його підготовки і ведення, а також керівництва його силами і засобами [14].

Створення керованої, «розумної» зброї веде до того, що і збройна боротьба стає «керованою». Застосування найбільш новітньої зброї, у тому числі з космосу, дає можливість проведення «хірургічно» точних ударів в операції будь-якого масштабу. За таких умов ураження найважливіших об'єктів і цілей досягається гарантовано в лічені хвилини незалежно від їх віддаленості від державного кордону і місця розташування. Таким чином, можна стверджувати, що однією із закономірностей розвитку сучасної військової справи є реалізація на практиці прямої індуктивної схеми *«від керованої зброї до керованої збройної боротьби і до керованої війни»*. Керованість збройної боротьби досягається, окрім застосування «розумної» зброї, цілим комплексом заходів на її підготовчому й основному етапах, насамперед створенням вигідної і контрольованої обстановки, рефлексивним керуванням супротивником тощо. Війни в зоні Перської затоки і в колишній Югославії є провісниками майбутніх «керованих воєн».

Отже, до основних тенденцій сучасної збройної боротьби можна віднести такі: розширення просторового континууму воєнних дій; створення і зростаюче використання інформаційного континууму; зміна логіко-часової побудови збройної боротьби; посилення дедуктивних і ослаблення індуктивних зв'язків і відносин збройної боротьби; організація і ведення збройної бороть-

би в реальному масштабі часу; збільшення розриву в можливостях засобів ураження та захисту. Зміст і джерела цих тенденцій сучасної збройної боротьби подані в табл. 2.

Виявлення характеру війн шостого покоління, тенденцій збройної боротьби, що будуть домінувати в XXI ст., дозволяє визначити сферу їх найбільш імовірного проведення, більш рельєфно уявити можливі бойові дії, представити основні засоби збройної боротьби, що будуть визначати хід і результат майбутніх воєн.

Т а б л и ц я 2

Тенденції сучасної збройної боротьби

Тенденція	Зміст	Джерела
Розширення просторового континууму воєнних дій	Освоєння всіх сфер збройної боротьби, перенесення її переважно в повітряно-космічну сферу	Збільшення дальності і висоти дії зброї. Переваги повітряно-космічної сфери для розвідки та ураження
Створення і зростаюче використання інформаційного континууму	Цілеспрямоване системне використання інформації для підвищення ефективності бойових дій; поява нової – інформаційної складової збройної боротьби (інформаційна боротьба, інформаційно-психологічний вплив, рефлексивне управління)	Перехід від постіндустріальної (енергетичної) цивілізації до інформаційної. Створення «інтелектуальної» зброї (автоматизованих і автоматичних бойових систем і систем забезпечення). Необхідність «інформаційного» узгодження бойових дій, віддалених у часі і просторі. Переваги організації збройної боротьби в реальному масштабі часу
Зміна логіко-часової побудови збройної боротьби	Збільшення тривалості підготовчих і зменшення періоду активних дій	Інформатизація процесів збройної боротьби. Переваги повітряно-космічної сфери. Зміна змісту поняття «перемога»

Закінчення табл. 2

Тенденція	Зміст	Джерела
Посилення дедуктивних і ослаблення індуктивних зв'язків і відносин збройної боротьби	Зміна співвідношення стратегії, оперативного мистецтва і тактики	Використання стратегічних та оперативних засобів для ураження тактичної ланки
Організація і ведення збройної боротьби в реальному масштабі часу	Перехід від управління військами до управління збройною боротьбою (теорія «керованих воєн»)	Автоматизація процесів розвідки, оцінки обстановки, прийняття рішення, наведення і контролю
Збільшення розриву в можливостях засобів ураження та захисту	Випереджальний розвиток засобів і способів ураження порівняно із засобами захисту	Підвищення вражаючої потужності і точності наведення зброї, застосування зброї на нових фізичних принципах дії з повітряно-космічної сфери

Воєнний досвід кінця ХХ – початку ХХІ ст. показує, що нова сфера діяльності людини перетворюється на сферу збройної боротьби за наявності принаймні таких трьох основних передумов: а) стан науки і техніки, економіки і соціальних умов забезпечує створення і підготовку необхідних сил і засобів для всебічного освоєння нової сфери; б) нова сфера забезпечує більш ефективне розв'язання існуючих і якісно нових завдань збройної боротьби; в) наявність достатньої кількості відповідних сил і засобів для розв'язання самостійних стратегічних завдань. Усім цим вимогам поки відповідає лише наземна сфера. Тому сьогодні сферою збройної боротьби є суша, на якій базуються і діють не тільки сухопутні та основна частина військово-повітряних сил, а й частина сил і засобів військово-морського флоту, здатного проводити самостійні операції. Але, як видно з таблиці, у III тисячолітті ймовірною сферою збройної боротьби стає космос, а саме навколоземний космічний простір, розгорнуті в ньому орбітальні, наземні (намісячні) угруповання космічних сил і засобів, що мають військово-політичне значення і дозволяють розв'язувати стратегічні завдання в космосі і з космосу, а у взаємодії з угрупованнями в наземних сферах – завдання збройної боротьби різного розмаху.

Основний удар по супротивнику, нанесення йому істотного збитку в сучасних війнах, очевидно, буде здійснюватися військово-повітряними силами. Про це свідчить, зокрема, досвід бойових дій у Перській затоці, Югославії,

Північному Кавказі, Афганістані, Іраку, Сирії. Так, протягом 78-добової операції НАТО проти Югославії було задіяно до 900 літаків НАТО, які зробили 38 000 вильотів, з них 14 000 – бойових. Як повідомив 22 липня 1999 р. на слуханнях у Конгресі США (в комітеті з розвідки палати представників) перший заступник міністра оборони США Дж. Хамре, у ході операції «Союзницька сила» на Югославію було скинуто близько 24 000 боєприпасів різного типу [15, с. 3]. Саме успіхи військово-повітряної кампанії визначили згоду уряду Слободана Мілошевича піти на умови НАТО.

У майбутніх війнах характер бойових дій у повітрі кардинально зміниться внаслідок більш широкого використання безпілотних літальних апаратів (БЛА) і застосування засобів зниження помітності. Саме ці тенденції відзначалися в опублікованому наприкінці 1996 р. дослідженні «Перспективи нового світу – повітряна і космічна міць XXI століття» науково-консультативного комітету ВПС США (обсяг дослідження становив 2000 сторінок). Широко розглядаються також питання взаємодії з пілотованою авіацією. Передбачається, що атаки БЛА можна буде координувати з діями крилатих ракет «Tomahawk», а вдень використовувати їх у складі першої і другої ударної хвилі. Малопомітні ударні БЛА, що володіють великою тривалістю польоту, можуть стати основним засобом ураження об'єктів у тактичній глибині. Очікується створення нової системи типу «ударний літак – носій БЛА». Така система може являти собою малопомітний літак, що має міжконтинентальну дальність польоту і здатний здійснювати запуск, керування польотом, зворотний прийом, дозаправлення і поповнення озброєнням ескадрильї ударних і допоміжних БЛА. Ударні літаки – носії БЛА (фактично повітряні авіаносці) разом з малопомітними і традиційними літаками-заправниками можуть стати вирішальним засобом швидкого реагування і застосовуватися, наприклад, при виникненні збройних конфліктів на віддалених ТВД для попередження або зриву захоплення території силами супротивника. Ударні літальні носії також можуть використовуватися для завоювання й утримання переваги в повітрі над спірною територією.

У ході проведення сухопутних операцій робиться ставка на засоби збройної боротьби, що працюють на нових фізичних принципах. Значна увага приділяється розробці електромагнітної зброї [16, с. 16]. Не вбиваючи людей, така зброя може порушувати роботу телефонів, радіолокаторів, комп'ютерів, інших засобів зв'язку, наведення, навігації та управління. Передбачається також використовувати «інгібітори згоряння», що зупиняють двигуни машин, а також хімікати, що руйнують шини автомобілів і літаків, якщо їх розпорошувати на дорогах і аеродромах. Акцент робиться на те, щоб за допомогою подібних засобів паралізувати війська, не знищуючи їх.

Експерти (К. Вайнбергер, К. Грей, Дж. Екстрім, Д. Кортрайт, М. О'Хенлон, М. Раймашевські, К. Уолл, Р. Фейрхарст, П. Швейцер та ін. [17–20]) вважають, що ведення бойових дій сухопутними військами буде істотно ускладнюватися наявністю у потенційних супротивників перспективних засобів завдання ударів на велику глибину в усіх сферах (міжконтинентальні малопомітні бомбардувальники, літаки – носії ударних БЛА, кораблі-арсенали, наземні ракетні комплекси великої дальності, трансатмосферні засоби та бойові супутники, оснащені зброєю класу «космос – земля»). Це виразиться в безперервному «виснажливому» впливі на війська під час бойових дій і призведе до зниження їхньої ефективності. Разом з тим застосування нелінійної побудови бойових порядків, їх потайність і мобільність дозволять малим розосередженим підрозділам легко ухилятися від бою, у результаті чого класичні наземні операції стануть більше нагадувати партизанську війну високої інтенсивності.

На думку західних військових аналітиків (С. Бланк, П. Берген, Р. Бетман, Дж. Бурда, Л. Грінтер, М. Макнейлі, Д. Ротенберг, Б. Шнайдер та ін. [17; 18; 21; 22]), перспективним засобом у майбутньому можуть стати автоматизовані ракетні системи, що доставляються повітрям та розгортаються у віддалених районах і істотно доповнюють можливості багатofункціональних високоточних ударних комплексів далекої дії та надзвичайно ускладнюють для супротивника завдання оволодіння територією. Ракети збільшеної дальності, що використовуються в цих системах, будуть одержувати цілевказівки і команди з БЛА або від наземних сил. Ці засоби можуть також надати унікальні можливості для передового розгортання (автономність стосовно баз постачання на ТВД, складність визначення супротивником їхнього місцезнаходження, відсутність обслуговуючого особового складу) і стати істотним доповненням до загальної вогневої сили військ у зонах бойових дій.

Наземні сили майбутнього повинні володіти високою вогневою міццю, оперативною мобільністю і захищеністю. Однією з довгострокових перспективних розробок вважається так званий «екзоскелет» – індивідуальна броньована мобільна система, що включає могутній комплект спорядження (озброєння, сенсорні датчики, системи зв'язку, засоби ведення інформаційної війни) і дозволяє окремому солдату пересуватися на пересіченій місцевості зі швидкістю до 60 км/год. Передбачається, що особовий склад, оснащений такими «екзоскелетами», а також мініатюрними БЛА і помічниками-роботами, буде успішно діяти в складі підрозділів мобільної броньованої піхоти, яка десантується з повітря.

На думку військових аналітиків (М. Бойс, Л. Вайлет, І. Капітанець, Р. Коннор, С. Саркісян, Дж. Толл, Ч. Херн, Ч. Янг [23–25]), характер бойових дій

на морі у XXI ст. значно зміниться. Використання систем наземного і космічного базування дозволить здійснювати контроль за великими морськими районами. Основним засобом завдання ударів по морських цілях стануть БЛА наземного базування і ракети. Вважається, що такі засоби боротьби (розвідувально-ударні супутникові системи, БЛА, мобільні ракетні системи наземного базування) дозволять навіть тим країнам, які американські дослідники відносять до «малих морських держав», контролювати морські простори на значній відстані від своїх берегів. Подібна система оборони, що більшою мірою спирається на наземну інфраструктуру, буде мати більш низький граничний рівень впровадження порівняно з авіаносними з'єднаннями, що дасть можливість деяким країнам «перестрибнути» через «епоху авіаносців» і стати впливовими конкурентами у боротьбі на морі. Узгоджене застосування перспективних «думаючих» мін, датчиків морського базування і малозумливих підводних човнів може значно підвищити ефективність подібної оборонної системи, унаслідок чого бойові дії на морі перемістяться в основному в підводну сферу. Головним засобом забезпечення контролю у підводному просторі і боротьби із сильним супротивником, що володіє сучасною протикорабельною зброєю, залишаться, очевидно, багатоцільові підводні човни. Значення підводної війни може зрости багаторазово, якщо морське дно буде мати особливу економічну цінність, що призведе до необхідності його позиційної оборони. Підводні кораблі-арсенали, озброєні крилатими і балістичними ракетами у звичайному спорядженні (очікується, що спочатку вони будуть виконуватися в надводному варіанті, а потім, у міру розвитку описаних вище протикорабельних засобів, стануть підводними платформами), можуть стати у 2020 р. основними бойовими кораблями флоту. Корабель-арсенал може мати на борту від декількох сотень до тисячі ракет. Передові морські угруповання, що діють розосереджено, будуть також включати кораблі інших класів: підводні носії БЛА; тральщики, що мають на озброєнні автономні підводні апарати – шукачі мін; підводні десантні кораблі; судна постачання і судна-склади. Встановлення повного панування на морі у боротьбі із супротивником, який має могутню оборонну систему, що поєднує в собі елементи наземного, морського і космічного базування, вимагатиме ведення бойових дій у космосі і на суші для досягнення остаточної перемоги.

Досить імовірною сферою збройної боротьби в майбутньому стане космічний простір. Космічна діяльність держави – це свідчення високого рівня науково-технічного прогресу. У наш час космічною діяльністю займаються понад 130 держав, 20 з яких здійснюють запуск власних орбітальних засобів національними або орендованими носіями. Разом з тим космос сьогодні – це

забезпечення високої бойової ефективності більшості засобів збройної боротьби, у тому числі й ВТЗ. Досвід війни в Перській затоці свідчить про високу ефективність застосування космічних засобів у досягненні кінцевого результату. До початку повітряної наступальної операції космічна розвідка (ШСЗ «KH-11», «Lacrosse», «Ferret») забезпечила розкриття об'єктів Іраку, виявлення і визначення місця розташування радіовипромінюючих засобів. Управління авіацією здійснювалося з використанням систем супутникового зв'язку FLTSATCOM (Fleet Satellite Communications System) і космічної навігаційної системи NAVSTAR, що забезпечило високу точність (до 10–15 м) визначення місця розташування літаків-носіїв. Перехоплення іракських балістичних ракет «Ель-Хусейн» стало можливим за рахунок комплексного використання космічної системи раннього виявлення IMEWS, інформація з якої через супутники зв'язку практично в реальному часі доводилася до наземних командних пунктів і вогневих засобів (ЗПК «Patriot»). У ході іншої операції в зоні Перської затоки («Лис пустелі») застосування космічних засобів розвідки сприяло знищенню 85% усіх атакованих об'єктів [3, с. 69]. Отримані на цей час знання щодо навколоземного космосу, накопичений науковий, технічний і технологічний потенціал, достатні для створення і розгортання угруповань бойових космічних засобів, дозволили космічному командуванню США представити в Комітет начальників штабів пропозицію про віднесення навколоземного космосу до окремої військової сфери відповідальності, еквівалентної трьом традиційним сферам – суші, морю та повітрю [26, с. 20]. Сьогодні керівництво США розглядає космічний простір як сферу своїх життєво важливих геополітичних інтересів. Про це свідчить ряд організаційних і науково-технічних заходів: створення Об'єднаного космічного командування, збільшення значної частки витрат на космічні програми в бюджеті міністерства оборони США, реалізація пріоритетних науково-дослідних робіт, орієнтованих на створення у XXI ст. систем космічної зброї.

Основними завданнями бойових космічних засобів при веденні воєнних дій з космосу з метою нанесення втрат супротивнику на континентальних, океанських і морських театрах воєнних дій (ТВД), а також у повітряному просторі, на думку американських фахівців, має бути ураження: наземних угруповань космічних сил і засобів (елементів позиційних районів частин запуску й управління, обробки інформації та інших об'єктів); стаціонарних і мобільних угруповань стратегічних ядерних сил (пускових установок, пунктів управління та інших об'єктів); мобільних угруповань надводних кораблів і підводних човнів; літаків стратегічної авіації на аеродромах і в повітряному просторі; важливих об'єктів стратегічного призначення; живої сили, озброєння та військової техні-

ки, а також виставлення активних перешкод радіоелектронним засобам, глобальний вплив на природне середовище території супротивника.

Окрім того, військові аналітики (Дж. Барнет, К. Грей, Б. Мазанек, Ф. Фінеллі, Дж. Шелдон та ін. [27–29]) вважають, що за допомогою космічних засобів можуть бути вирішені такі завдання, як глобальний і локальний контроль з космосу за станом і динамікою дій угруповань військ (сил флоту) в будь-якому регіоні світу, інформаційний, координатно-метричний та інші види забезпечення їхніх дій; управління ними з єдиного центру, віддаленого на будь-яку відстань від регіону бойових, оперативних або стратегічних дій, при забезпеченні більшої самостійності прийняття рішень усіма ланками органів військового управління. Для завдання ударів з космосу по наземних об'єктах, за прогнозами американського командування, будуть використовуватися: повітряно-космічні літаки, орбітальні платформи, високоенергетичні лазери космічного, повітряного і наземного базування, ядра зброї третього покоління.

У зарубіжній пресі відзначається, що технічна реалізація програм із створення повітряно-космічних літаків і космічних платформ можлива не раніше першої чверті ХХІ ст. (роботи зі створення таких літаків почалися в 1982 р.). Як зброю на них передбачається використовувати звичайні засоби ураження (бомби в інертному спорядженні, виготовлені з високоміцного матеріалу і такі, що мають теплозахисне покриття, касетні бойові частини або боєголовки). Не виключений варіант оснащення електромагнітною гарматою для боротьби з авіаційними засобами супротивника. Ефективне ураження наземних (морських) об'єктів можливе за допомогою звичайних засобів ураження – бомб. У цілому такі літаки можуть застосовуватися для завдання ударів по об'єктах наземного, морського, повітряного і космічного базування, ведення стратегічної розвідки та здійснення контролю космічного простору.

На думку американських військових фахівців, орбітальні платформи можуть оснащуватися такими ж засобами ураження, як і повітряно-космічні літаки, однак вони навряд чи стануть основними засобами завдання ударів з космосу. Сьогодні у світі активно ведуться роботи щодо розробки лазерної зброї космічного базування.

Висновок. Такою є досить загальна характеристика можливих воєнних дій нового століття. Для України врахування світових тенденцій збройної боротьби має величезне значення, оскільки відставання, яке сьогодні є у сфері забезпечення армії та флоту сучасними зразками озброєння та військової техніки, уже згубно позначилося на рівні національної безпеки країни. В умовах трансформації соціуму, проведення реальних, а не фейкових реформ, у тому

числі й у військовій сфері, необхідно шукати шляхи найбільш ефективного будівництва збройних сил, їх комплектування, постачання сучасного озброєння та бойової техніки. Досвід сучасних воєн свідчить, що їх успішне ведення ґрунтується перш за все на двох складових – сучасній бойовій техніці та професійно підготовленому особовому складі збройних сил. Створення найсучаснішої інформаційної зброї, високоточної зброї з великою дальністю ураження та озброєння, яке використовує інші фізичні принципи ураження живої сили і техніки супротивника, – це генеральна лінія оснащення армії та флоту сучасними засобами збройної боротьби, що вимагає серйозних капіталовкладень у науку й оборонне виробництво. Це завдання буде вирішуватися ще дуже тривалий час. Сьогодні ж забезпечувати обороноздатність країни ми можемо лише за рахунок наявного озброєння та бойової техніки, а також підвищення ефективності їх використання.

ЛІТЕРАТУРА

1. Політологічний енциклопедичний словник / уклад.: [Л. М. Герасіна, В. Л. Погрібна, І. О. Поліщук та ін.] ; за ред. М. П. Требіна – Х. : Право, 2015. – 816 с.
2. Требин М. Войны XXI века / Михаил Требин. – М. : АСТ ; Минск : Харвест, 2005. – 608 с.
3. Захаров А. Н. Операция «Лис пустыни»: развитие стратегии и оперативного искусства / А. Н. Захаров // Воен. мысль. – 1999. – № 5. – С. 67–70.
4. Краснов А. Б. Авиация в югославском конфликте / А. Б. Краснов // Воен. мысль. – 1999. – № 5. – С. 71–74.
5. Краснов А. Тактика авиации и высокоточное оружие / А. Краснов // Зарубеж. воен. обозрение. – 1999. – № 7. – С. 25–28.
6. Андреев В. Г. Оружие и война: новые тенденции развития / В. Г. Андреев // Воен. мысль. – 1999. – № 3. – С. 48–54.
7. Стефанович А. В. Проблемы обеспечения безопасности информации в компьютерных системах Вооруженных сил США / А. В. Стефанович // Защита информации. Конфидент. – 1999. – № 4–5. – С. 113–119.
8. Черешкин Д. С. Реалии информационной войны [Електронний ресурс] / Д. С. Черешкин, Г. Л. Смолян, В. Н. Цыгичко. – Режим доступу: www.politic.donetsk.ua/terror/terror016.shtml.
9. Зеленков М. Ю. Морально-психологический фактор и обороноспособность страны / М. Ю. Зеленков // Воен. мысль. – 2000. – № 2. – С. 61–64.
10. Цыгичко В. Н. Защита гражданского общества от информационного оружия в XXI веке [Електронний ресурс] / В. Н. Цыгичко, Д. С. Черешкин, Г. Л. Смолян. – Режим доступу: www.politic.donetsk.ua/terror/terror015.shtml.
11. Мягченков А. Зомби / А. Мягченков // Космич. век. – 2000. – № 2. – С. 22–29.

12. Марков С. Оружие новой эры / С. Марков // Ориентир. – 2000. – № 6. – С. 37–42.
13. Поздняков А. И. Информационная безопасность личности, общества, государства / А. И. Поздняков // Воен. мысль. – 1993. – № 10. – С. 13–18.
14. Требін М. П. Феномен інформаційної війни у світі, що глобалізується / М. П. Требін // Вісн. Нац. ун-ту «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого». Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія / редкол.: А. П. Гетьман та ін. – Х. : Право, 2013. – Вип. 2 (16). – С. 188–198.
15. Александров И. НАТО против Югославии / И. Александров // Зарубеж. воен. обозрение. – 1999. – № 9. – С. 3–8.
16. Гулин В. П. О новой концепции войны / В. П. Гулин // Воен. мысль. – 1997. – № 2. – С. 13–17.
17. Drone wars: transforming conflict, law, and policy / edited by Peter L. Bergen and Daniel Rothenberg. – New York : Cambridge University Press, 2015. – xv, 478 p.
18. Drones and the future of armed conflict: ethical, legal, and strategic implications / David Cortright, Rachel Fairhurst, and Kristen Wall. – Chicago : The University of Chicago Press, 2015. – xi, 295 p.
19. Gray C. H. Peace, war, and computers / Chris Hables Gray. – New York : Routledge, 2005. – xxi, 213 p.
20. O’Hanlon M. E. The future of land warfare / Michael E. O’Hanlon. – Washington, D. C. : Brookings Institution Press, 2015. – 254 p.
21. Battlefield of the Future: 21st Century Warfare Issues / edited by Barry R. Schneider and Lawrence E. Grinter. – Maxwell Air Force Base, Ala. : Air University Press, 1995. – vii, 279 p.
22. McNeilly M. Sun Tzu and the art of modern warfare / Mark McNeilly. – New York : Oxford University Press, 2015. – x, 311 p.
23. Капитанец И. М. Флот в войнах шестого поколения. Взгляды на концептуальные основы развития и применения флота России / И. М. Капитанец. – М. : Вече, 2003. – 480 с.
24. America’s Armed Forces: A Handbook of Current and Future Capabilities / edited by Sam C. Sarkesian and Robert E. Connor, Jr. – Westport, Conn. : Greenwood Press, 1996. – x, 475 p.
25. Hearn C. G. Marines: an illustrated history: the U. S. Marine Corps from 1775 to the twenty-first century / Chester G. Hearn, with contributions by Dick Camp. – Minneapolis, MN : Zenith Press, 2015. – 224 p.
26. Борчев М. А. Околоземный космос как возможная сфера вооруженной борьбы / М. А. Борчев // Воен. мысль. – 1998. – № 3. – С. 17–22.
27. Barnett J. R. Future War: An Assessment of Aerospace Campaigns in 2010 / Jeffery R. Barnett. – Alabama : Air University Press, 1996. – 169 p.
28. Gray C. S. The Future of Strategy / Colin S. Gray. – Cambridge, UK ; Malden, MA : Polity, 2015. – ix, 150 p.
29. Mazanec B. M. The evolution of cyber war: international norms for emerging-technology weapons / Brian M. Mazanec. – Lincoln : Potomac Books, an imprint of the University of Nebraska Press, 2015. – xiv, 329 p.

СОВРЕМЕННЫЙ МИР И ЕГО ВОЙНЫ

Требин М. П.

Ретроспективный взгляд на эволюцию военного искусства показывает, что траектория его развития представляет собой освоение расширяющегося пространства, в котором ведется вооруженная борьба. К основным тенденциям современной вооруженной борьбы можно отнести: расширение пространственного континуума военных действий; создание и растущее использование информационного континуума; изменение логико-временного построения вооруженной борьбы; усиление дедуктивных и ослабление индуктивных связей и отношений вооруженной борьбы; организацию и ведение вооруженной борьбы в реальном масштабе времени; увеличение разрыва в возможностях средств поражения и защиты.

Ключевые слова: война, вооруженная борьба, информационное противоборство, информационное оружие, высокоточное оружие, боевая подготовка.

THE MODERN WORLD AND ITS WAR

Trebin M. P.

Determinant military development of the state is the condition, and improvement of weapons and military equipment. This armed struggle to determine the areas of design, development and manufacture of modern weapons and military equipment that will effectively solve problems that are faced by the armed forces in the course of their functionality. A retrospective look at the evolution of the art of war shows that the trajectory of its development is the development of space expanding, which is the armed struggle, the strategy general battle at one point in the era of the Napoleonic wars and linear strategy in the second half of XIX – early XX century to old operations on the continental theater of operations before and during the Second World War and on to volume (aerospace, ground and air-land-sea) operations at the beginning of the XXI century.

One of the main trends of armed struggle is the growing importance of information continuum. Formed qualitatively new sphere – the information that has significant differences that fundamentally distinguish it from the systems of other components of the environment – is inexhaustible and fullness of information resources, the ability to quickly copy, move in large volumes virtually no loss of speed and at great distances, compact sources and media, instant but bloodless reaction (feedback) information on the areas identified is hard (the sources) and influence others. The feature information confrontation is that it is constantly transition from latent to open confrontation phase information is carried out quickly because of the huge arsenal of capabilities «dual use» of information available in the field of a state, which may them used to achieve their goals.

The main trends of armed struggle are the following: expansion of the space continuum hostilities; creating and growing use of the information continuum; changing logical-time

constructing the armed struggle; strengthening deductive and inductive weakening of connections and relationships armed struggle; organization and conduct of the armed struggle in real time; the growing gap in the capabilities of weapons and defense.

Experience modern wars shows that their successful conduct based primarily on two components – a modern military equipment and professionally trained armed forces. Create advanced information weapons, precision weapons of destruction and long-range weapons, which uses different physical principles engage manpower and equipment of the enemy – a general line of equipping the army and navy with modern means of warfare that requires serious investment in defense science and production.

Key words: *war, armed struggle, confrontation news, information weapons, precision weapons, combat training.*

І. О. Поліщук, доктор політичних наук, професор

ПОЛІТИКО-ПРАВОВА МЕНТАЛЬНІСТЬ УКРАЇНСТВА: КОНЦЕПТУАЛЬНО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

У статті розглядаються основні концептуальні та методологічні підходи щодо вивчення проблеми національної, зокрема української, ментальності. При цьому основна увага приділяється політичним та правовим аспектам української ментальності. Наголошується на тому, що найбільш перспективною для повного вивчення особливостей українського менталітету є історико-правова концепція. Вона становить систему поглядів та єдиний визначальний дослідницький задум, який має розкрити розвиток політичної ментальності українства через ретроспекцію основних віх політико-правової історії українського народу від часів етногенезу до сьогодення.

Ключові слова: *національна ментальність, українська ментальність, політика, право, історико-правова концепція ментальності, методологія.*

Постановка проблеми. Нагальна необхідність модернізації політико-правового життя України зумовлює пошук адекватних наукових рецептів для вирішення актуальних, домінантних проблем, серед яких чільне місце належить політико-правовій ментальності як інтегративній науковій категорії, що виступає визначальним індикатором соціальної динаміки. Визначення основних характеристик та тенденцій розвитку сучасної політико-правової ментальності українського соціуму надасть можливість віднайти найбільш ефективні засоби впливу на їх трансформацію з метою забезпечення необхідної ментальної підтримки комплексу реформ, які проводяться в Україні.

Майбутнє будь-якої держави значною мірою залежить від того, наскільки успішно вона зможе накреслити завдання свого розвитку, усвідомити свої інтереси і наскільки гармонійно поєднуюватимуться інтереси самої держави з інтересами її громадян, а також наскільки пересічні громадяни та політична еліта виявляться здатними знайти спільну мову й об'єднати зусилля навколо ідеї та мети державотворення. У зв'язку з цим слід наголосити, що на рівень, стан та тенденції розвитку державної та політичної системи істотно впливають ментальність народу, яка виступає інтегральною характеристикою розвитку певного суспільства.

Опрацювання проблеми політико-правової ментальності українського народу має наочне прикладне значення з огляду на такі причини.

По-перше, національна ментальність виступає домінантним фактором національної безпеки України, адже якість політичної свідомості переважної більшості населення виступає головним чинником громадянської ідентичності, усвідомлення соборності Української держави, недоторканності її територіальної цілісності тощо.

По-друге, національна ментальність виступає головним системоутворюючим фактором формування та розвитку патріотизму у студентської молоді та інших представників української політичної нації, адже її вивчення підкреслює національну самобутність та величезний потенціал України як європейської держави. Усвідомлена демократична традиція виступає як формуюча підойма європейської перспективи України.

Мета статті полягає у розкритті концептуально-методологічних засад дослідження політико-правової ментальності українського суспільства. Насамперед мають вивчатися історичні основи політико-правової ментальності українства як глибинна підойма її сучасних характеристик. Окрема увага приділятиметься визначенню механізмів впливу на розвиток політико-правової ментальності українського соціуму.

Розробленість проблеми в науковій літературі. Уперше розгорнутий аналіз проблема української ментальності знаходить у класичній праці М. І. Костомарова «Дві руські народності» (1861) [1]. У зазначеній роботі вчений дає порівняльну характеристику українського та російського менталітету. Демонструючи багато суттєвих розбіжностей у менталітеті споріднених східнослов'янських народів, М. І. Костомаров схильний вбачати саме у цих відмінностях першопричину протилежних державницьких традицій українців і росіян. Якщо останні протягом власної історії створили гіпердержаву, то перші (українці), навпаки, були змушені здебільшого перебувати під владою іноземних держав, маючи недовготривалі та фрагментарні традиції власного державотворення.

Переважна більшість фахівців із питань української ментальності сходяться на думці про надзвичайне значення внеску М. І. Костомарова в розробку цієї проблеми, називаючи славнозвісного науковця «батьком» української етнопсихології, який фактично започаткував вивчення цікавої для нас проблеми. Окрім того, його «Дві руські народності» цілком доречно вважаються важливим символом українського відродження другої половини ХІХ ст., яке за великим рахунком стало предтечею визвольних змагань українства на початку ХХ ст.

Під час знайомства з новітньою науковою літературою з проблеми українського менталітету виявилася цікава закономірність. Активізація зусиль дослідників зі згаданої проблеми була, як правило, майже повністю пов'язана

з політичною кон'юнктурою. Як тільки з'являлися певні передумови для відродження українства, вітчизняні вчені і політичні мислителі звертали увагу на питання суверенного державотворення та української ментальності; і навпаки, численні поразки українського народу у змаганнях за державну незалежність спричиняли згасання інтересу науковців до означених питань.

Слід підкреслити, що дослідження цієї проблеми на Заході здійснювали виключно *представники української діаспори у Канаді, США, Німеччині та ін.* (зокрема, М. Шлемкевич, Б. Цимбалістий, М. Шафовал), які наголошували на ментальних відмінностях українців від росіян задля обґрунтування природного права українського народу на суверенну державність та вихід України зі складу СРСР. Пік досліджень цієї проблеми припадає саме на радянський період. Сьогодні іноземні автори з відомих причин не приділяють необхідної уваги цій проблемі.

Узагальнюючи огляд наукової літератури з проблеми української ментальності, можна констатувати, що до теперішнього часу сформувалися три базових парадигми розгляду згаданої проблеми.

Перша парадигма має історіософське забарвлення та вивчає українську ментальність як певну універсалію, що має в цілому постійні ознаки, котрі детермінують увесь розвиток української історії. Такий підхід до проблеми зустрічаємо у наведених роботах В. Бебика, В. Кизими, Н. Корнієнко, О. Кульчицького, С. Тарана, О. Рудакевича та ін. [2–6].

Окрема група вчених, серед яких історики та соціоніки, розглядають українську ментальність як у принципі однорідну категорію, що змінюється в часі. У рамках цієї парадигми науковці виділяють історичні типи української ментальності. Уперше такий підхід до вивчення проблеми запропонував згаданий фахівець – представник української діаспори М. Шлемкевич [7]. Певне продовження цієї концепції спостерігаємо у працях Л. Овчарова та В. Тертички [8; 9].

І нарешті, у межах третьої, власне політологічної, парадигми дослідники концентрують увагу на суттєвих регіональних розбіжностях у менталітеті етнічних українців та інших мешканців сучасної України. Цього погляду на проблему дотримуються О. Фільц, О. Невелюк, В. Потульницький, Б. Цимбалістий, М. Шафовал та ін. [10–13].

Серед останніх досліджень, присвячених вивченню проблеми політичної та правової ментальності українського народу, слід згадати праці В. Дем'яненка, І. Патлах, Н. Каліної, в яких розглядаються проблеми ментальних характеристик і політичної свідомості українського народу, здійснюється аналіз національної ментальності як предмета етнополітичного дослідження. Заслужують також на увагу наукові пошуки П. Дашковського, Т. Бесєдіної, А. Ру-

бана, у яких міститься розгорнутий аналіз тлумачень понять «ментальність», «менталітет» у різноманітних наукових школах [14–19].

Оцінюючи міру розробленості в науковій бібліографії проблеми українського менталітету, слід вказати на відсутність великих розгорнутих досліджень із цієї проблеми. Існує великий масив літератури, у якому здебільшого у непрямій формі торкаються проблеми української ментальності. Статті, безпосередньо присвячені проблемі, дуже часто ігнорують політичний та правовий аспект українського менталітету.

Незважаючи на уявну комплексність та всебічність сучасного наукового вивчення проблеми української ментальності, цим дослідженням не вистачає синтетичного політико-правового погляду на проблематику, тобто аналізу ментальності з точки зору потреб і вимог політичної і правової сфери.

Виклад основних положень. Етимологію поняття «ментальність» («менталітет») різноманітні фахівці пов'язують з латинськими словами «mentalis», «mentis» або з англійським словом «mentality». Нижче подано переклад цих слів, який свідчить про фактичну їх тотожність.

Лат. mentalis, mentis	Англ. mentality
«Розумовий», «розум», «думка», «інтелект»	«Розумовий», «розум», «думка», «інтелект», «характер», «напрямок мислення»

У зв'язку з цим хотілося б наголосити на тому, що слова «ментальність» та «менталітет», які іноді у понятійному сенсі деякими дослідниками розмежовуються, за фактичним змістом збігаються. Тому, на наш погляд, їх слід розглядати як синоніми або різну фонетичну версію одного й того самого поняття.

Говорячи про *методологічну базу дослідження ментальності*, слід наголосити на тому, що тільки використовуючи комплекс різноманітних методів, можна розкрити складний процес виникнення і розвитку політико-правового менталітету українства, адже це доволі складний феномен, який лінійним принципом вивчити не можна.

Для вивчення категорії «ментальність» мають використовуватися інноваційні наукові підходи: як загальнонаукові, так і спеціальні методи, що застосовуються в політичній та правовій науках. Для виявлення динаміки, становлення та розвитку політико-правової ментальності, як правило, застосовується загальнонауковий діалектичний метод. Логіко-історичний метод використовується у дослідженні історичної еволюції політико-правової ментальності українського соціуму. За допомогою системного методу про-

водиться розгляд змістовної суті та структурних компонентів політико-правової ментальності українського суспільства, визначення її специфіки та особливостей.

Використання елементів факторного аналізу дозволить класифікувати правові, ментальні та психологічні чинники і функції політико-правової ментальності, розкрити її вплив на модифікацію та модернізацію політичної та соціокультурної системи українського суспільства. Слід підкреслити, що інноваційним методом для вивчення української ментальності виступає саме факторний аналіз, адже до цього його використання обмежувалося здебільшого інституційними феноменами.

Структурно-функціональний метод має застосовуватися для визначення основних напрямів удосконалення політико-правових механізмів впливу на формування соціоментального середовища України.

Концептуальні основи дослідження феномену ментальності пов'язують з багатьма напрямами західного суспільствознавства. Загалом ступінь розробленості теорії ментальності в науковій літературі є доволі значним. Особливо це стосується наукового дискурсу Західного світу. Вивчення явищ, які охоплюються поняттям «ментальність», постало в науці як:

– напрям соціальної психології, заснований на соціологічній теорії Е. Дюркгейма (Дюркгейм Э. Социология. Ее предмет, метод, предназначение. – М., 1995), який розробляв проблеми співвідношення свідомості індивіда і груп;

– напрям загальної психології, теорія архетипів як основи «колективного несвідомого» К. Юнга (Юнг К. Г. Человек и его символы. – СПб., 1996), концепція «соціального характеру» В. Райха (Райх В. Анализ характера / Пер. с англ. Е. Поле. – М., 2000), О. Ранка (Rank Otto. The Myth of the Birth of the Hero: A Psychological Exploration of Myth Hardcover – September 1, 2004) та ін.;

– напрям британської та французької антропології (проблема так званої «примітивної ментальності» в роботах Б. Малиновського (Malinowski B. A Scientific Theory of Culture and Others Essays. – Chapel Hill, N. Carolina: The University of North Carolina Press, 1944), А. Леруа-Гурана (Leroi-Gourhan A. Philosopher of Technique and Evolution Françoise Audouze Journal of Archaeological Research. – Vol. 10. – No. 4 (December 2002)), Л. Леві-Брюля (Леві-Брюль Л. Сверхъестественное в первобытном мышлении. – М., 1994), К. Леві-Строса (Леві-Строс К. Первобытное мышление. – М., 1994));

– напрям американської культурної антропології «Культура і особистість», де вивчалися процеси формування людської особистості, її поведінка, норми,

форми відхилень, їх корекція, відтворення культури, створювалися теорії базової і модальної особистості. Особливий внесок належить Д. Т. Кемпбеллу (Campbell D. T. Stereotypes and the perception of group differences // *American Psychologist*. – 1967. – Vol. 22), Р. Бенедикту, М. Мід (Margaret Mead and Ruth Benedict. *Thought of culture as personality writ large* // *The Rise of Anthropological Theory*. – N.-Y., 1968) та ін.;

– «Нова історична наука» (нова соціальна історія), в якій концепт «ментальності» інтегрує в собі проблематику стереотипів поведінки, способів і форм організації мислення, конкретних і образних картин світу, які народжуються у свідомості людей епохи Середньовіччя. Видатний внесок у розробку цієї теорії зробили французькі історики школи «Анналів» Л. Февр і М. Блок (Февр Л. *Боги за історію*. – М., 1991), П. Франкастель (Frankaste P. *Sociología del arte Notas* // *Revista de ideas estéticas*. – 1975. – № 129), Ф. Бродель (Braudel Fernand. *A History of Civilizations*. – London, 1995).

Для більш-менш повного вивчення політико-правових аспектів української ментальності необхідно застосовувати комунікативно-дискурсивну парадигму для дослідження особливостей впливу інформаційно-комунікативних практик сучасного українського соціуму на політичні настрої пересічних громадян та для встановлення ціннісних пріоритетів вітчизняного загалу. Історико-правова концепція політичної ментальності становить систему поглядів та єдиний, визначальний дослідницький задум, який має розкрити розвиток політичної ментальності українства через ретроспекцію основних віх політико-правової історії українського народу від часів етногенези до сьогодення. У той час як політико-правова ментальність – це спосіб мислення, загальна духовна налаштованість, сукупність правових та психологічних настанов української нації до держави та політики загалом.

У кінцевому підсумку найкращим відображенням національно-політичної ментальності є національна держава, її конкретні інституції – база політичної системи нації, державний устрій, форма правління, сутнісні ознаки політичного режиму, політичні традиції, превалююча в цій нації ідеологія, а також типові повсякденні стереотипні уявлення та настанови; поширені серед представників конкретної нації взірці політичної поведінки, підсвідома рефлексія різних генерацій нації на аналогічні події, колізії, характерні почуття та емоції щодо власних державних чинників і т. ін. З другого боку, слід зазначити й те, що вплив державних інституцій на національно-політичний менталітет має обоюсторонній характер, тобто як менталітет впливає на національну політичну систему, так і остання впливає на менталітет. Роль політичної системи у формуванні менталітету того чи іншого народу дуже велика, адже залежно

від її типу представник нації включається у певні соціальні стосунки, що знаходить свій відбиток у його свідомості. Важливим моментом у цьому контексті є наявність або відсутність фактора суверенітету нації. Саме державний суверенітет виступає своєрідним вододілом, що дозволяє судити про справжній зміст провідної, за В. Антоновичем, ідеї певної нації. М. Грушевський зазначав, що «студіюючи політико-державний устрій, ми скільки можемо, повинні вияснити собі питання: в якій мірі він був ділом самого народу, чи виріс він на ґрунті народнім, чи звідкись був перенесений чи накинений» [20, с. 36].

Висновок. Національна ментальність належить до обов'язкових ознак того чи іншого народу, яку складно однозначно та механістично точно вичленити, виміряти та обґрунтувати. Ментальність визначає спосіб буття певного народу, вона представляє даність, потреба у якій не усвідомлюється, оскільки реалізовується повсякчас. Ментальність можна вважати одночасно і «повітрям» психічного буття, і способом існування в цій атмосфері. Тому вивчення цього феномену належить до обов'язкових головних завдань політичної та правової науки.

ЛІТЕРАТУРА

1. Костомаров М. І. Дві руські народності / М. І. Костомаров // Історія філософії України : хрестоматія. – К. : Либідь, 1993. – С. 317–321.
2. Кизима В. «Незалежність від» чи «незалежність для» / В. Кизима // Віче. – 1993. – № 9. – С. 114–126.
3. Корнієнко Н. Українська та російська ментальність: проекція в сучасне / Н. Корнієнко // Слово і час. – 1991. – № 7. – С. 3–9.
4. Кульчицький О. Світовідчужання українця / О. Кульчицький // Українська душа. – К. : Фенікс, 1992. – С. 48–65.
5. Таран С. Довгий ранок української державності / С. Таран // Розбудова держави. – 1992. – № 1. – С. 61–64.
6. Рудакевич О. Політична культура України: руйнація та шляхи відродження / О. Рудакевич // Розбудова держави. – 1995. – № 10. – С. 26–30.
7. Шлемкевич М. Душа і пісня / М. Шлемкевич // Українська душа. – К. : Фенікс, 1992. – С. 97–112.
8. Овчаров А. Козацький характер або чи прийде гетьман? / А. Овчаров // Україна молода. – 1992. – 28 лют.
9. Тертичка В. В. Суспільна політика і політологія = Public Policy & Political Science / В. В. Тертичка // Публічне управління: теорія і практика : монографія / авт. кол.: Ю. В. Ковбасюк, В. П. Трошинський, М. М. Білинська та ін. ; за заг. ред. Ю. В. Ковбасюка. – К. : НАДУ, 2011. – С. 144–154.
10. Фільц О. До вивчення проблеми ментальності населення Галичини / О. Фільц, О. Невелюк // Генеза. – 1994. – № 1. – С. 231–234.

11. Потульницький В. А. Теорія української політології : курс лекцій / В. А. Потульницький. – К. : Либідь, 1993. – 192 с.
12. Цимбалістий Б. Родина і душа народу / Б. Цимбалістий // Українська душа. – К. : Фенікс, 1992. – С. 66–96.
13. Шафовал М. Політична культура України / М. Шафовал // Наук. зб. УВУ. – Мюнхен, 1995. – Т. 15. – С. 95–106.
14. Дашковський П. К. К вопросу о соотношении категорий «менталитет» и «ментальность»: историко-философский аспект [Електронний ресурс] / П. К. Дашковський. – Режим доступу: <http://irbis.asu.ru/mmc/melnik/6.ru.shtml>.
15. Дем'яненко В. Ментальні характеристики політичної свідомості українців / В. Дем'яненко // Людина і політика. – 2002. – № 1. – С. 93–100.
16. Калина Н. Ф. Политическая ментальность: структура или ризома? / Н. Ф. Калина // Наукові студії із соціальної та політичної психології. – К., 1999. – С. 42–49.
17. Калина Н. Ф. Лики ментальности и поле политики / Н. Ф. Калина, Е. В. Черный, А. Д. Шоркин. – Киев : Агропромиздат Украины, 1999. – 332 с.
18. Патлах І. М. Міждисциплінарна модель дослідження дискурсів національного менталітету / І. М. Патлах // Людина і політика. – 2002. – № 1. – С. 54–63.
19. Рубан А. О. Теоретико-методологічні основи формування української ментальності в контексті історико-філософського аналізу [Електронний ресурс] / А. О. Рубан. – Режим доступу: http://www.filosof.com.ua/Jornel/M_40/Ruban.htm.
20. Грушевський М. Звичайна схема «руської» історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства / М. Грушевський // Пам'ятки України. – 1991. – № 3. – С. 8–54.

ПОЛИТИКО-ПРАВОВАЯ МЕНТАЛЬНОСТЬ УКРАИНСТВА: КОНЦЕПТУАЛЬНО-МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ИССЛЕДОВАНИЯ

Полищук И. А.

В статье рассматриваются основные концептуальные и методологические подходы в изучении проблемы национальной, в частности украинской, ментальности. При этом основное внимание уделяется политическим и правовым аспектам украинской ментальности. Подчеркивается, что наиболее перспективной для всестороннего изучения особенностей украинского менталитета является историко-правовая концепция. Она представляет систему взглядов и единственный, определяющий исследовательский замысел, который должен раскрыть развитие политической ментальности украинства через ретроспекцию основных вех политико-правовой истории украинского народа со времен этногенезиса до современности.

Ключевые слова: *национальная ментальность, украинская ментальность, политика, право, историко-правовая концепция, методология.*

POLITICAL AND LEGAL MENTALITY UKRAINIANS: CONCEPTUAL AND METODOLOGICAL BASES OF RESEARCH

Polishchuk I. O.

The article reviews the main conceptual and methodological approaches in the study of national mentality, particularly Ukrainian mentality. It focuses on the political and legal aspects of Ukrainian mentality. It is noted that the most promising for a full study of the characteristics of the Ukrainian mentality is a historical-legal concept. It represents a system of beliefs and a single defining research plan, which should reveal the development of political mentality of the Ukrainians through retrospection major milestones of political and legal history of the Ukrainian people Ethnogenesis times to the present. Conceptual bases of research mentality phenomenon associated with many areas of the western civilization. Among them: the direction of social psychology, based on sociological theory E. Durkheim; direction of psychology, theory of archetypes as the basis for «collective unconscious» C. Jung; direction of the British and French anthropology, the problem of so-called «primitive mentality» in the works B. Malynovskiy, A. Lerua-Gourhan, L. Levy-Bruhl; direction of American cultural anthropology «Culture and personality», where we study the processes of formation of the human person, his behavior, norms, forms of deviations and their correction, restoration of culture, created the basic theory and modal personality D. T. Campbell; «The new historical science» (new social history), in which the concept of «mentality» integrates issues of behavior, ways and forms of thinking, concrete and imaginative pictures of the world that are born in the minds of the people of the Middle Ages, the authors – French historians School «Annals» M. Blok and L. Fevr. To study the category «mentality» have used innovative scientific approaches: as a general scientific and special methods used in political and legal sciences. To identify the dynamics, formation and development of political and legal mentality usually used dialectical method. Logical-historical method used in the study of the historical evolution of political and legal mentality of Ukrainian society. Through systematic method is being reviewed by the nature and content of the structural components of the political and legal mentality of Ukrainian society and determine its specific features.

Use of factor analysis will classify legal, mental and psychological factors and functions, political and legal mentality reveal its impact on the modification and modernization of the political and socio-cultural system of Ukrainian society.

Key words: national mentality, Ukrainian mentality, politics, law, historical and legal concept, methodology.

В. В. Кривошеїн, доктор політичних наук, професор

ВПЛИВ «РЕВОЛЮЦІЇ ГІДНОСТІ» НА ПОЛІТИЧНУ ТА ПРАВОВУ КУЛЬТУРУ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

У статті охарактеризовано вплив подій кінця 2013 – початку 2014 р. («Революції гідності») на базові елементи політичної та правової культури українського суспільства. Доведено, що під впливом «Революції гідності» відбувається трансформація політичної і правової культури у бік європейських демократичних цінностей, становлення реального громадянського суспільства, падіння імітаційної демократії, докорінна зміна політико-ідеологічних уподобань громадян, переосмислення правових цінностей та формування правової культури демократичного суспільства.

Ключові слова: «Революція гідності», політична та правова культура, громадянське суспільство, громадянська ідентичність, політико-ідеологічні уподобання, демократія.

Актуальність проблеми. Події кінця 2013 – початку 2014 р., які в публіцистичній і науковій літературі здобули назву «Революція гідності», справили значний вплив на пришвидшення демократичного транзиту, зміцнення інститутів громадянського суспільства та формування національної самосвідомості. «Революція гідності» засвідчила нові зсуви в суспільній свідомості, які, по суті, визначали цивілізаційний вибір України. У ході громадських виступів відбувся не лише злам кланово-олігархічної структури політичної влади, але й докорінна трансформація політичної та правової свідомості. Масові дії українців призвели до революційної трансформації/реінституціоналізації суспільства. По суті суспільно-політичні зрушення в Україні кінця 2013 – початку 2014 р. стали прикладом небаченого досі стану громадсько-політичної мобілізації, який зумовлений не лише значенням для громадян проблеми геополітичного вибору правлячої еліти України, а насамперед «якістю» політичного режиму, в т. ч. мірою можливості реалізації громадянами своїх прав та свобод, ставленням правлячої еліти і силових структур до тих чи інших форм громадянського спротиву [1, с. 146]. Як справедливо зазначає А. М. Киридон, «Революція гідності» стала маркером і потужним імпульсом процесів у новітній історії України, а також лакмусом європейської спільноти в цілому. Зокрема: а) у внутрішньополітичному відношенні вона внесла істотні корективи в процеси самоідентифікації (переформатування ідентичностей) та творення політичної нації; б) у зовнішньополітичному вимірі – в уявленні про місце України у світі як суб'єкта міжнародних відносин [2, с. 29]. Осмис-

лення впливу «Революції гідності» на політичну і правову культуру українського соціуму є дуже актуальним.

Аналіз останніх джерел і публікацій. Феномен правової і політичної культури постійно знаходиться у полі зору науковців. Проблеми політичної культури досліджували Г. Алмонд, Е. Баталов, С. Верба, Є. Вятр, К. Гаджиєв, І. Глібова, Л. Даймонд, О. Зевіна, Д. Істон, О. Панарін, Т. Парсонс, Д. Пауелл, Ю. Пивоваров, Дж. Ролз, В. Щегорцев та ін. Феномен політичної культури також постійно знаходиться у полі зору українських дослідників. Слід відзначити праці В. Бебика, Є. Головахи, В. Добіжа, А. Карнаух, В. Корнієнко, Ю. Левенця, В. Литвина, О. Майбороди, В. Матусевича, М. Михальченко, В. Нагорного, Л. Нагорної, Є. Подмазко, І. Поліщука, О. Радченка, О. Рудакевича, М. Требіна, М. Хилька, В. Хмелька, Ю. Шаповала, Л. Шкляра, М. Щербака та ін., в яких розглядаються теоретико-методологічні основи дослідження політичної культури сучасного українського суспільства. Теоретичне осмислення правової культури також перебуває в центрі уваги українських учених і є предметом численних дискусій та наукових досліджень (О. Аграновська, О. Бандура, В. Бачинін, Л. Герасіна, В. Головченко, Г. Гребеньков, О. Гришук, Д. Керімов, Г. Клімова, М. Костецький, М. Козюбра, О. Нерсисянц, А. Окара, М. Орзіх, М. Панов, А. Семітко, В. Тацій, Ю. Тодика, М. Требін, М. Цвік, Б. Чміль, Ю. Шемшученко, Л. Явич та ін.). Але вплив подій «Революції гідності» ще залишається поза увагою українських науковців.

Мета статті – проаналізувати вплив «Революції гідності» на політичну і правову культуру українських громадян.

Виклад основного матеріалу. «Революція гідності» здійснила значний вплив на політичну та правову культуру українського суспільства, оскільки остання як частина загальної культури формується і виявляється в процесі політичного життя, є, по суті, «продуктом політичної життєдіяльності людей, їх політичної творчості, який відбиває процес опанування суспільством, націями, класами, іншими соціальними спільнотами та індивідами політичних відносин, а також розвиток їх власної сутності і діяльнісних здібностей як суб'єктів політичного життя» [3, с. 263]. Тобто, як відзначають М. П. Требін та І. О. Поліщук, політична культура є спільною частиною існування двох соціальних систем: політичної та культурної. Через свій політичний зріз культура суспільства впливає на характер політичних стосунків, а ті у свою чергу справляють зворотний вплив на культуру суспільства. Як частина культурної системи суспільства політична культура охоплює культурні елементи, що стосуються політичних процесів. У той же час політична культура як чинник політичної системи концентрує в собі соціально-психологічні чинники політичного життя [4, с. 129]. З політичною культурою нерозривно пов'язана

правова культура, у структурі якої закладений механізм правотворчої діяльності. Дія політичної і правової культури поширюється на такі елементи політичної системи, як держава, право, громадянське суспільство, які у своїй діалектичній взаємодії розширюють вплив політичної культури на всі сторони суспільного життя.

Такий потужний вибух масового невдоволення владою, як «Революція гідності», не могла не відбитися у політико-правовій сфері. Під її впливом відбувається (оскільки процес ще не завершений) трансформація політичної і правової культури як мас, так і правлячої еліти, яка поступово стає національною і незалежницькою, тобто реабілітуються і легалізуються цінності, що сформувалися в періоди існування суверенних українських утворень, ідеали національно-визвольної боротьби, загальнолюдські цінності та актуальні потреби українського народу.

Найбільший вплив на політичну та правову культуру «Революція гідності» здійснила у справі консолідації української політичної нації та формування загальноукраїнської ідентичності. Остання інтегрує як етнічну та культурну, так і професійну, статеву, вікову та інші види ідентичності українців. Разом з тим загальноукраїнська ідентичність може співіснувати з наднаціональною ідентичністю (європейською чи космополітичною).

На думку П. Гай-Нижника та Л. Чупрія, формування загальноукраїнської ідентичності стримується низкою чинників:

- конфліктом ідентичностей (доволі сильними позиціями регіональних субідентичностей, що мають різні ціннісні домінанти);
- низьким рівнем міжрегіональної взаємодії в соціокультурній сфері;
- недостатнім рівнем розвитку вітчизняної культури, слабкою динамікою формування історичної пам'яті, пасивністю взаємодії державних і громадських чинників у сфері національно-патріотичного виховання;
- негативним впливом російських ЗМІ (фактичним програшем в ідеологічній війні з Росією);
- впливом глобалізаційних процесів (уніфікація, масовізація культури, панування культу споживання тощо);
- наявністю елементів пострадянської ідентичності;
- певними особливостями ментальності українців (індивідуалізм, конформізм);
- посиленням процесів відчуження;
- відсутністю ефективних якісних системних перетворень у державі [5].

У 2008 р., за даними соціологічного опитування Центру Разумкова, 41% опитаних виявили місцеву (локальну) ідентичність і лише 32% респондентів виявили свою загальноукраїнську ідентичність. Майже аналогічні тенденції

були зафіксовані й у 2009 р.: 45% опитаних виявили локальну ідентифікацію, тоді як 32% ідентифікували себе з Україною в цілому, а 16% – із регіоном проживання [6]. У 2012 р. Інститут соціології НАН України зафіксував певні зрушення в цій царині. Так, уже 29,8% респондентів виявили локальну ідентичність (із селом чи містом) і для 7,6% опитаних притаманна регіональна ідентичність (з регіоном). Майже половина з опитаних (48,4%) вважають себе громадянами України, а 2,4% – громадянами світу, 1% – громадянами Європи, а 8,4% відносять себе до громадян ЄСРП [7].

В. О. Пироженко, аналізуючи наслідки Помаранчевої революції, вбачає такі джерела загроз у сфері формування загальноукраїнської ідентичності:

- неповний набір ідентичностей (населення чи його певні групи мають етнічну чи регіональну, але не мають національної ідентичності тощо);
- криза ознак ідентичності, що полягає у відсутності або знеціненні серед певної категорії населення конкретних ознак, навколо яких мала б формуватися певна ідентичність;
- неадекватні цілям, національним інтересам чи інтересам державної політики способи утвердження ідентичності (насильницько-адміністративні чи репресивні способи) [8, с. 29].

Сьогодні подолання кризи ідентичності суттєво ускладнюється процесами глобалізації – вони розмивають національну культуру та посилюють маргіналізацію українського суспільства. Вплив глобалізації в сучасній Україні виявляється по-різному. З одного боку, завдання підтримки державності викликають до життя інтенсифікацію процесів національно-культурного відродження, а з другого – модернізація політичної та економіко-господарської систем потребують найширшої відкритості країни, а це тягне за собою поширення негативних зовнішніх впливів – активізацію криміналітету, поширення масової культури, проникнення низькоякісних товарів масового споживання та ін.

Якщо Помаранчева революція була, по суті, масовою мобілізацією на підтримку опозиційного кандидата в президенти, то «Революція гідності» була поза партіями і не контролювалася з боку політичної опозиції. По суті «Революція гідності» заклала фундамент для будівництва громадянської української нації – протестувальники виступали під громадянськими гаслами – за проєвропейську Україну, проти корупції, міліцейського свавілля, обмеження прав людини, за свободу ЗМІ. «Революція гідності» розставила нові акценти, спрямовані на формування та утвердження загальноукраїнської ідентичності.

«Революція гідності» та післямайданні процеси почали згуртовувати громадян, стали потужним поштовхом до пробудження національної самосвідомості та національної гордості – вони почали пишатися тим, що є українцями. Вишиванки стали популярним і модним брендом серед різних верств насе-

лення, День Конституції і День Незалежності стали загальнонародним святом. Українці почали усвідомлювати себе громадянами, які здатні впливати на події, що відбуваються в державі. Загальноукраїнська ідентичність набуває рис громадянської ідентичності, що передбачає не тільки усвідомлення себе громадянином цієї країни, але й активну участь у її житті [9, с. 65]. Проте для того щоб закріпити позитивні наслідки подолання кризи ідентичності в Україні потрібно переглянути політику відтворення політичної нації, враховуючи етнічні та регіональні характеристики, залучаючи суспільство як до національного брендингу, так і до самоорганізації територіальних громад з метою управління містами та регіонами. За таких умов, на думку Т. Нагорняк, ключовими чинниками «мають стати корекція політики у бік прозорості дій і рішень держави та органів місцевого самоврядування, зміцнення соціального капіталу в суспільстві та відтворення політичної ідентичності держави-нації на базі територіальних та етнокультурних ідентичностей резидентів територій», а соціальний капітал громад і капітал лояльності окремих груп «здатний стати інструментом розв'язання суперечностей між державою та суспільством унаслідок трансформації міжособистісної довіри громадян в інституційну довіру владі (як до членів своєї громади) та утворення генералізованої суспільної довіри» [10, с. 142].

У грудні 2013 р., за даними соціологічного опитування Центру Разумкова, вже 95% опитаних ідентифікували себе як громадяни України; 84,5% респондентів вважали себе патріотами України (зокрема: у західному регіоні – 94%; у центральному – 88,5%; у східному – 81%; у південному – 72%) [11].

Ці емпіричні дані свідчать про несформованість та контраверсійність загальноукраїнської ідентичності. Частіше за все ця особливість України пояснюється тим, що українці тривалий час перебували у складі Імперії, внаслідок чого відбулася мовна, культурна, етнічна асиміляція. Саме це спричинило послаблення загальноукраїнської ідентичності в східних та південних регіонах, де ця асиміляція була найбільш потужною. Значна частина мешканців цих територій ідентифікують себе як громадян свого регіону – а це відкриває шлях до поширення сепаратизму. Не даремно Т. Журженко пише про те, що фактично на «крайньому сході» України реалізується альтернативний націобудівничий проект, з власними формальними державними структурами, легітимізованими «виборами»; зі своєю міфологією, героями та мучениками; і навіть із власною національною місією – «антифашизмом». Роками готований Росією експорт альтернативних ідентичностей, кристалізація проросійського сепаратизму в Криму та на Донбасі доводить, що зовнішні актори можуть ефективно конкурувати з державою й підривати націотворення, особливо якщо ця держава слабка і корумпована, а правляча

еліта – розколота [12]. На думку В. Расевича, «Революція гідності» продемонструвала, що деструктивна політика ідентичності, яка використовує суперечливі моделі історичної пам'яті, може бути заміщена об'єднуючим наративом. «Революція гідності» – це «історія перемоги українського громадянського суспільства» [13].

На проблемних з точки зору загальноукраїнської ідентичності територіях після «Революції гідності» консолідувалися проукраїнські сили задля забезпечення миру, стабільності та безпеки. Вдалим прикладом об'єднання місцевого бізнесу, громадянського суспільства та регіональних еліт є Дніпропетровськ, де головою облдержадміністрації був призначений І. Коломойський, який, використовуючи власні фінансові та організаційні ресурси, не тільки запобіг сепаратистському перевороту за донецьким і луганським сценарієм, але і допоміг активній проукраїнській меншості змінити атмосферу в регіоні. З цього приводу А. Портнов зазначав: «Типове індустріальне місто радянського типу Дніпропетровськ, яке донедавна голосувало за Партію Регіонів, за останні місяці стало bastіоном українського громадянського націоналізму» [14]. Деяка інша ситуація склалася у Харкові, де не було свого «коломойського», проте місцевий Євромайдан перетворився на громадську мережу волонтерських груп, які допомагають українській армії, дбають про поранених військових та біженців з «крайнього сходу» України [12].

Крім формування та утвердження загальноукраїнської ідентичності найбільш помітний вплив «Революція гідності» виявляє у становленні громадянського суспільства, яке до подій кінця 2013 – початку 2014 р. було швидше симулякром, уявним утворенням – воно нібито існувало, але не відчувалося його реального, вагомого впливу на суспільне життя. Характеризуючи громадянське суспільство того часу, Л. О. Жужа справедливо зауважує: «Більшість атрибутів демократії мали удаваний характер, але політична система оперувала ними як із реальними» [15]. Існування громадянського суспільства як симулякру приховує в собі певну небезпеку, бо людина стає частиною цього симулякру, видозмінюється і деформується під впливом його аури. Тим самим ця людина перетворюється на міраж, у явище, що не має сутності. Громадянське суспільство як симулякр заражає своє соціально-політичне середовище, яке перетворюється на суцільний міраж.

«Революція гідності» є спробою зламати примарну суть «громадянського суспільства», зруйнувати міраж громадянського суспільства. Воно мало безсуб'єктний характер, тобто громадянське суспільство не відчувало своєї колективної єдності, не розглядало громадян як захисників своїх інтересів. Події кінця 2013 – початку 2014 р. продемонстрували високу самоорганізацію громадян та показали, що суспільство стає реальним політичним актором. На

думку Т. Нагорняк, сьогодні в Україні народжується нова пасіонарність, поширюється активістська політична культура за масштабом і кількістю учасників [10, с. 142].

Справжнє громадянське суспільство має володіти соціально-політичною суб'єктністю, яка полягає у здатності спільноти бути активним діячем у соціально-політичному просторі, вирішальним чином впливати на ухвалення рішень, сприймати себе повноцінним політичним актором у взаємодії з іншими суб'єктами соціально-політичної взаємодії [15]. За відсутності соціально-політичної суб'єктності люди не відчують себе громадою, не відчують свою приналежність до громади. У цьому контексті цікавими є результати дослідження міського населення у Запоріжжі та Енергодарі: на запитання «Чи згодні ви з тезою, що “населення міста об'єднано в общину (громаду)”» відмітили пункт «Згоден» у Запоріжжі 1,1%, у Енергодарі – 4,3% респондентів [16, с. 121].

Для розвиненого громадянського суспільства притаманна наявність розгалуженої мережі громадських організацій, які здатні активно впливати на формування і реалізацію державної політики, в цілому на суспільний розвиток. Охоплюючи своєю діяльністю різні сфери і рівні суспільного життя, громадські організації «краще розуміють сутність і специфіку відповідних соціальних проблем та шляхи їх розв'язання, є універсальним посередником між громадянами та державою» [17, с. 166–167].

В Україні рівень участі громадян у діяльності громадських організацій був і залишається достатньо низьким. За даними Європейського соціального дослідження в Україні у 2009 р. практика суспільної діяльності та громадської співпраці була незначною – лише 2,9% респондентів відповіли позитивно на запитання «Чи доводилося вам упродовж останніх 12 місяців працювати в інших організаціях або об'єднаннях, окрім політичних партій або рухів?», тоді як у розвинених європейських демократіях цей показник становить більше 20% (для порівняння: у Фінляндії – 34,1%, у Норвегії – 27,9%, у Швеції – 26,9%) [18, с. 195]. Низьку залученість громадян до діяльності громадських організацій та об'єднань частіше за все пояснюють тим, що ці установи не можуть впоратися з роллю професійних виразників та захисників реальних інтересів громадян, а ідеологія та цілі їхньої діяльності є незрозумілими та чужорідними для більшості людей [18, с. 196].

До недавнього часу громадські організації не користувалися популярністю серед населення. Так, наприкінці 2012 р. більше половини респондентів (52%) вважали, що громадські організації необхідні країні, чверть опитаних відзначили, що діяльність цих структур є важливою, а майже кожен десятий (9%) визначили, що вони не потрібні [19, с. 208].

У 2012 р. рівень довіри до громадських організацій не дуже великий: за даними Київського міжнародного інституту соціології, 27,1% опитаних довіряло громадським організаціям, а 29,4% – не довіряло. У 2013 р. рівень довіри до громадських організацій знизився до 17,7% [7, с. 124]. У грудні 2015 р. громадським організаціям довіряло вже 34,5% респондентів, а не довіряло – 21% [20].

Деякі інші результати наведені у дослідженні, проведеному у 2013 р. Фондом «Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва» та соціологічною службою Центру Разумкова. За цими даними громадські організації користувалися довірою у 39,5% респондентів, тоді як не довіряло цим інституціям 45,5%. Низьку довіру населення до громадських організацій соціологи пояснюють і тим, що у людей бракує знань щодо їхньої діяльності. Так, лише 30% громадян знають про громадські організації, які діють в їхніх містах чи селах (а не знають – 70%) [21; 22].

Також відзначалося, що для населення здебільшого було притаманне індиферентне ставлення до держави та політики. На запитання «Якою мірою вас цікавить політика?» – відповіли «Дуже цікавить» лише 7,1% респондентів [7, с. 451]. Таке ставлення пояснювалось зневірою людей у ефективність впливу громадськості на прийняття важливих політичних рішень. Значна частина населення зосереджувалась на приватних справах та інтересах. Розчарування у політиці збільшилось через невдачу спроб демократичних перетворень після Помаранчевої революції. «Революція гідності» показала, що обурення діями влади може знову спричинити спалах політичної активності.

Значного впливу «Революції гідності» зазнали ставлення до демократії і держави. На думку Ю. Шведа, в Україні спостерігається крах імітаційної демократії. Якщо при демократичному режимі делегітимація влади не означає автоматично делегітимації режиму (можна владу змінити на наступних виборах), то при авторитарному режимі делегітимація влади автоматично веде до делегітимації всієї конструкції влади. Те ж стосується й імітаційних демократій, де «влада тримається на поєднанні віри в правителя, його народну підтримку (хоча й зімітовану виборами), звичку, страх перед різкими змінами і страх перед репресіями» [23]. Проте падіння імітаційної демократії ще не означає, що на її місці автоматично з'явиться реальна демократія.

У суспільно-політичному значенні «Революція гідності» стала також масовим публічним досвідом пошуку нових форм як прямої, так і репрезентативної демократії, а також державності у їх майже ідеально-нормативному соціальному уявленні [24, с. 78].

Щодо України визначається три основні інституціональні важелі, які здатні були б зрушити країну зі стану малорухомої пострадянської стагнації:

1) еволюція олігархів, які б прийняли у своїх же стратегічних інтересах правила гри, базовані на верховенстві права, та підтримали б суспільні зміни і як результат – бажана та часто декларована політиками трансформація від «дикого» до цивілізованого капіталізму; 2) потужний тиск на владу щодо модернізаційних змін акторами громадянського суспільства, середнім класом та молоддю; 3) політика зовнішніх акторів, зокрема Європейського Союзу, у заохоченні динамічних внутрішніх реформ через надання реальної перспективи членства країни у ЄС та відповідні обоюдно зобов'язання щодо цього – шлях, який пройшли такі країни повільного реформування, як Словаччина, Румунія, Болгарія та Хорватія [25, р. 90].

Як вважає В. Степаненко, перший із перелічених важелів – цивільна еволюція олігархату – є радше бажаним, але малоімовірним у своїй реалізації через низку факторів, передовсім через брак мотивацій найвпливовіших фінансово-промислових груп до своєї еволюції, страх конкуренції відкритого цивільного ринку та небажання руйнувати зручне та звичне корпоративно патрональне інституціональне середовище. Третій важіль – вплив зовнішніх акторів, зокрема ЄС, – є коли не доволі обмеженим, то принаймні не вирішальним, зокрема через сучасні внутрішньоєвропейські проблеми та несприятливі геополітичні фактори (зовнішній тиск Росії та конвенційні кордони Європи, що закінчується на країнах «ближнього зарубіжжя»).

Єдиним вирішальним та дієвим важелем подолання пострадянської стагнації в Україні слід визнати активність та тиск різних акторів громадянського суспільства, підприємницького класу та молоді. Втім навіть такий тиск та активність може бути результативним за умов передусім масового суспільного попиту на реформування країни і постійного та ефективного громадського контролю за владою з боку ефективного та дієвого громадянського суспільства. За недостатністю повної реалізації цих умов спалах масової громадянської активності, ентузіазм та сподівання мільйонів громадян на оновлення країни після Помаранчевої революції 2004–2005 рр. змінились через деякий час масовим розчаруванням, недовірою та апатією. Суспільство начебто повернулось у свій колишній стан інституціональної стагнації [24, с. 81].

У період з 2010 р. почали позначатись зворотні тенденції дедемократизації, наростання авторитарних тенденцій та монополізації донецьким олігархічним кланом, що прийшов до влади, політичного, фінансово-економічного та ідеологічного впливів на прийняття рішень. «Революція гідності» стала, по суті, третьою (після проголошення незалежності у 1991 р. та Помаранчевої революції 2004–2005 рр.) історичною спробою «перезавантаження» держави, її демократичної модернізації.

Такі атрибути демократії, як права і свободи людини та громадянина, політичний плюралізм, вільна конкуренція політичних сил, правова і соціальна держава, набувають властивостей симулякрів. Зміни, що вимагали протестувальники наприкінці 2013 – початку 2014 р., передбачають не лише випрацювання нової парадигми відносин громадян і держави, нової будови влади, але й досягнення суспільного консенсусу в міжкультурних, міжетнічних, міжконфесійних та інших взаєминах, а це не може бути розбудоване «згори». Все це разом актуалізує потребу формування політичної культури громадян, їх колективної спроможності давати відповіді, адекватні викликам ситуації, що склалася.

Поступово відроджуються традиційні риси української національної культури – народоправство, толерантність, ліберальне ставлення до держави (держава для людини й нації, а не людина й нація для держави). Одночасно спостерігаються прояви его- і громадоцентризму, які притаманні українській ментальності. За цивілізаційно-культурними ознаками сучасній Україні загалом притаманна прихильність до західноєвропейських політичних цінностей, хоча помітну роль у політичному житті народу відіграють риси ментальності й культури, що властиві Східній цивілізації. Імперський та радянський періоди історії України обумовили відповідне ставлення до держави (етатизм та патерналізм), її глави (установка на харизматичного лідера), політичних прав і свобод особистості (підданство, общинність), системи влади (авторитаризм), ролі церкви в політичному житті суспільства (підпорядкованість церкви державі).

Культурно-цивілізаційний чинник яскраво виявляється і в різних зовнішньополітичних орієнтаціях населення: Схід держави підтримував переважно стратегічний союз із Росією, а Центр і Захід – якнайшвидше входження в Європейський Союз. У 2012 р. частка однозначно орієнтованих на Схід становила 16,3% (у 2013 р. – 20,8%, у 2014 р. – 16,3%), а однозначно орієнтованих на Захід – 18,4% (у 2013 р. – 22,6%, у 2014 р. – 42,4%). Кількість же амбівалентних у 2012 р. була на одному рівні з групами респондентів, які точно визначилися, а саме – 20,0% (у 2013 р. їх кількість зменшилася до 11,0%, а у 2014 р. – до рекордно низьких 2,5%). При цьому кількість респондентів, яким було складно визначитися, у 2012 р. становила 9,2% (у 2013 р. – 11,0%, у 2014 р. – 12,2%).

Наприклад, якщо у 2012 р. сукупна кількість амбівалентних і невизначених респондентів становила 29,2% (що значно перевершувало кожен із груп, які визначилися однозначно), то у 2013 р. їх кількість зменшилася до 22,1% (це вже на одному рівні як із кількістю орієнтованих на Схід, так і з кількістю орієнтованих на Захід), а у 2014-му – і зовсім до 14,7%. Було встановлено, що

у 2012 р. 13,0% із амбівалентно-невизначеної групи (у 2013 р. – 7,23%, у 2014 р. – 3,8%) відходять до групи зі східними орієнтаціями, 4,00% (у 2013 р. – 2,1%, у 2014 р. – 1,6%) – до групи із західними орієнтаціями. Решта 12,3% у 2012 р. (у 2013 р. – 12,7%, у 2014 р. – 9,4%) групу не змінюють [26, с. 142–144].

Ю. Шведа, оцінюючи наслідки «Революції гідності», небезпідставно стверджував: «Євроінтеграційний процес для багатьох українців окреслював не лише геостратегічний вектор її розвитку, але й вселяв надію на зміну “правил гри” і, отже, навздогінну модернізацію економічного та політичного життя. Відступ від євроінтеграційного процесу – означав крах цих надій – що й призвело до акції громадянського спротиву» [23].

За роки незалежності в Україні прагнення до утвердження європейських демократичних цінностей перетворилося на фікцію, оскільки був відсутній діалог між владою та громадянським суспільством; відносини правлячої еліти й опозиції перетворилися на фарс, бо кожна сторона намагалася перетягнути увагу на себе, що посилювало делегітимізацію влади; влада й пересічні громадяни існували незалежно один від одного – вони нібито існували в паралельних світах. У парламенті переважали групки за інтересами (лобістські угруповання) чи прихильники певного лідера (клієнтела). Також чітко простежується формування нових центрів постачання кадрів для правлячої еліти: до Харківського та Дніпропетровського клану після «Революції гідності» приєдналися Вінницький та Львівський клан. Крім регіональної диверсифікації простежується і значне омолодження правлячої еліти та підвищення рівня освіченості. Незважаючи на помітні якісні зміни в кадровому забезпеченні влади, все ще залишилися актуальними старі методи і засоби управління – відірваність влади від інтересів народу, ігнорування вимог демократичних сил, слабка зацікавленість громадською думкою, акцентування на задоволенні власних матеріальних потреб, низькі моральні якості та інші вади, притаманні старій еліті. Проте якісні зміни в управлінському механізмі потребують значного часу і повного «перезавантаження» влади, коли до владних «важелів» прийде нове покоління політиків.

Події кінця 2013 – початку 2014 р. продемонстрували, що за роки незалежності в Україні сформувалось нове пострадянське покоління, яке готове захищати європейські цінності демократичними методами. Саме молодь виступила рушійною силою Євромайдану – 40% від усіх протестувальників становили люди віком 15–29 років [27].

За період 2012–2014 рр. зростає важливість цінностей, пов'язаних із державною незалежністю України, демократичним контролем над рішеннями влади, демократичним розвитком країни, свободою слова, підприємницькою

ініціативою, індивідуальною самостійністю, культурною компетентністю, рівними можливостями для всіх, морально-психологічним станом суспільства, національно-культурним відродженням, участю в політичному житті, соціальною рівністю, інтелектуальним розвитком, суспільним визнанням. Якщо у 2012 р. середній індекс цього ціннісного комплексу дорівнював 3,73 бала (за 5-бальною шкалою, де 1 бал означає «зовсім не важливо», 2 бали – «швидше не важливо», 3 бали – «складно відповісти, важливо чи ні», 4 бали – «швидше важливо», 5 балів – «дуже важливо»), то у 2014 р. відповідний середній індекс статистично значуще зріс до 3,94 бала. Дуже важливими для себе його вважали в середньому 23% опитаних у 2012 р. і 36% респондентів – у 2014 р. [28, с. 119–121].

А. Ручка вважає, що найбільші розбіжності індексів за такими ціннісними пріоритетами (за період 2012–2014 рр.) означає, що під час надзвичайних подій ментальність наших громадян підлягає певній ціннісній метаморфозі, яка пов'язується насамперед із помітним зростанням важливості патріотизму, демократизму, креативного індивідуалізму, культурної компетентності. До цієї групи цінностей можна додати також рівні можливості для всіх, морально-психологічний стан суспільства і національно-культурне відродження, індекси яких статистично значуще зросли у 2014 р. Якщо перша з них підсилює важливість демократизму, то друга опосередкованим чином репрезентує, мабуть, важливість солідарності нашого соціуму. Щодо національно-культурного відродження, то зростання його індексу свідчить передусім про ревіталізацію (оживлення), певних традиційних цінностей (історичних, релігійних, народних), які дійсно необхідні соціуму під час бурхливих змін та надзвичайних подій [28, с. 122].

Усі досліджувані ціннісні пріоритети були згруповані за критерієм функціональної однорідності в чотири синдроми: «Безпека», який охоплює вітальні цінності (здоров'я, сім'я, діти, добробут); «Соціальний комфорт», який охоплює різноманітні просоціальні (інтеракційні, егалітарні, традиційні, релігійні) цінності, що покликані забезпечувати комфорт (у широкому розумінні) у взаємовідносинах між людьми з приводу набуття можливостей для реалізації своїх інтересів, прагнень, дотримання традицій, уникання конфліктів, пошуку життєвих смислів тощо; «Самореалізація», який охоплює самореалізаційні цінності (цікава робота, суспільне визнання, індивідуальна самостійність, інтелектуальний розвиток, культурна компетентність); «Демократія», яка охоплює політико-громадянські цінності (державна незалежність України, демократичний розвиток країни, свобода слова, демократичний контроль рішень влади, підприємницька ініціатива, участь у політичному житті) і покликані забезпечити участь громадян у політико-громадянському житті соціуму [28, с. 122–123].

Середній індекс синдрому «Демократія» зріс за період 2012–2014 рр. з 3,55 бала до 3,81 бала. Привертає до себе увагу й те, що цей ціннісний синдром порівняно з іншими синдромами найбільше підвищив свій середній індекс під час «Революції гідності» [28, с. 124].

Суттєвої трансформації зазнали і політико-ідеологічні уподобання громадян, про що свідчать дані щорічного моніторингу Інституту соціології НАН України за 2000–2014 рр. (табл. 1) [7, с. 451; 29, с. 4].

Таблиця 1

**Прихильність громадян України до політичних течій
у 2000, 2013 та 2014 рр. (%)**

Прихильність до політичної течії	2000 р.	2013 р.	2014 р.
Комуністична	15,5	11,3	4,1
Соціалістична	5,6	6,3	9,1
Соціал-демократична	7,8	9,9	9,8
Ліберальна	1,0	1,6	2,5
Християнсько-демократична	2,3	2,8	3,6
Національно-демократична	7,5	9,7	14,1
Націоналістична	2,3	3,6	4,7
Не підтримують жодної	13,2	13,8	11,3
Не визначились	17,8	14,8	14,4
Не розуміються на політичних доктринах і течіях	24,9	23,6	23,6

За останні 14 років прихильність до комуністичної ідеології та руху зменшилася на 11,4%, проте дещо зросла прихильність до менш радикальних лівих ідеологій – соціалістичної та соціал-демократичної (відповідно із 5,6% до 9,1% та із 7,8% до 9,8%). Сукупна популярність лівих течій становить 23%.

Дещо посилила свої позиції ліберальна течія (із 1% до 2,5%), очевидно за рахунок популяризації ідей Об'єднання «Самопоміч».

Вага політичних течій правого спрямування – християнські демократи, національні демократи і націоналісти – значно збільшилася. Їх сукупна популярність становить 22,4% (відповідно 3,6%, 14,1%, 4,7%). Найбільш помітне зростання спостерігається щодо прихильників національно-демократичної ідеології. За своєю сукупною вагою прихильників ідеологія правового спрямування майже дорівнює сукупній вазі прихильників ідеологій лівого спрямування.

Аналізуючи трансформацію партійно-ідеологічного поля України, варто враховувати, що в сучасній системі суспільно-політичних цінностей зароджується новий тип соціально-політичних розмежувань (по лінії «матеріалізм – постматеріалізм»), який формулює новий тип протистояння, а отже, і нових

акторів політичної сцени (так звані партії «нової політики»). По суті партійно-ідеологічний чинник електорального структурування являє собою артикульовані (виражені) ідеї, що є основою для постановки політичних цілей (які становлять ядро партійних програм), сприяють залученню громадської підтримки для цих політичних цілей та разом з іншими факторами забезпечують вагомість і стабільність політичних партій.

Універсальні класифікації політичних партій за ідеологічним критерієм можуть бути застосовані і для характеристики ідеологічної ситуації в сучасній Україні, хоча для останньої і притаманна ідейно-політична розпорошеність і партійно-політична неструктурованість. З огляду на події 2014–2015 рр., коли відбулася докорінна ідеологічна переорієнтація, заборонена діяльність комуністичних партій тощо, у партійно-політичному спектрі сучасної України домінують націоналістичний і ліберальний сегменти (Об'єднання «Самопоміч», ВО «Батьківщина», Блок Петра Порошенка, Народний Фронт, ВО «Свобода» та ін.).

Особливо відчутні зрушення спостерігаються у політичній свідомості молоді, політичні вподобання якої достатньою мірою різнополюсні. Кількість молодих людей, які постійно цікавляться політичними подіями в країні, становить лише 13,2%, тоді як 33,4% політикою не цікавляться зовсім. Молодь у політичних цінностях є досить прагматичною: політика розглядається молодими людьми як засіб завоювання авторитету та лідерства. Як вважає В. Ф. Баранівський, після подій кінця 2013 – початку 2014 р. «політична активність молодого покоління зростає» [30, с. 43].

Політична участь студентської молоді піддалася суттєвій трансформації: колишня апатія до політичного життя країни та показна політична активність поступились місцем свідомій політичній участі значної частки студентів (до 33%); поміркованому ставленню до політичних подій (46%) і відторгненню політичних мотивів (21%). Більшою мірою молодь орієнтується не на партії чи на їх ідеї, а на конкретних політичних лідерів [31].

«Революція гідності» продемонструвала нездатність органів державної влади вести діалог із громадянським суспільством. Відмова керівництва держави від публічних обговорень та експертних консультацій у процесі ухвалення рішення про зміну євроінтеграційного стратегічного курсу України, грубе порушення прав і свобод людини і громадянина, застосування сили для врегулювання конфлікту інтересів спричинили загрозу існуванню України як конституційної держави. За таких умов відбулося згортання соціально-економічних реформ, у тому числі у сфері місцевого самоврядування та розвитку локальної демократії.

Однією з глибинних причин цієї хвилі протестної активності є незбалансованість повноважень центру і регіонів. Прискорення децентралізації влади,

розширення можливостей органів місцевого самоврядування у вирішенні питань місцевого значення та підвищення фінансової та організаційної самостійності територіальних громад дозволить уникнути загроз, які створює регіональний сепаратизм для суверенітету і цілісності держави [32, с. 42–43].

У сучасних умовах низький рівень правової культури є одним із суттєвих факторів загострення правової кризи в Україні. Сучасне правове середовище не є сталим, законодавчі та нормативні акти не являють собою повноцінного системного утворення, прийняті закони часто не відповідають один одному, не завжди напрацьовуються конкретні механізми реалізації законодавства на практиці. Так, високорозвинена правова свідомість і правова культура, засновані на толерантному ставленні до права і до його гуманістичних цінностей і принципів, здатна сприяти правовому розвитку держави і суспільства, нерозвинена правова свідомість і правова культура – виступають серйозною вадою не лише на шляху правових і демократичних трансформацій держави і суспільства, але й у сфері правозастосування та правового регулювання, що зрештою суттєво видозмінює загальну систему відносин між державою, правом і суспільством [33, с. 63–69]. Під впливом «Революції гідності» значно активізувався процес переосмислення правових цінностей та формування правової культури демократичного суспільства з наголосом на гуманізацію права, розбудови демократичних правових форм соціального співіснування.

Трансформації в політичній і правовій культурі відбулися не лише на рівні мас, але і на рівні еліти. Характеризуючи еліту, М. П. Требін писав, що значну частину української еліти складають представники «нової буржуазії», які головним своїм завданням вважають знаходження «спільної мови» з представниками влади з метою конвертації влади у власність, а власності – у ще більшу владу. Така еліта виявилася надзвичайно ефективною у досягненні власної мети, формуванні й захисті власного інтересу. Тобто, пояснює вчений, «якщо ти багата людина, бізнесмен, банкір, підприємець, то це означає – ти представник еліти, що по суті є спірним. ...Така владна еліта створила політичний устрій, характерними рисами якого є нехтування суспільними інтересами, безвідповідальність, безконтрольність, непрозорість. Влада існує сама по собі, суспільство – само по собі» [34, с. 140].

За спостереженням М. І. Михальченка, політична система України характеризувалася такими рисами: неадекватне представництво суспільних інтересів; відсутність механізмів відповідальності владної еліти перед суспільством за проголошені нею документи програмного характеру; вплив на засоби масової інформації з метою обмеження поширення критичної інформації про дії правлячої еліти; організація правлячою елітою штучної підтримки громадянами її політичних рішень; неприйняття правлячою елітою опозиції як по-

літичного опонента; патронально-клієнтальний принцип кадрової політики; зневага до моральних принципів і цінностей відкритої політики [35].

Владна еліта України змогла запропонувати суспільству лише ту систему цінностей, що була і є близькою їй самій: орієнтацію на цінності особистого споживання, зневагу до тих, хто не є елітою [36]. У суспільстві культивувалися стандарти подвійної моралі: з одного боку, влада проголошувала «високі» норми і цінності, а з другого – спрямовувала свої дії на досягнення власних вузькогрупових цілей. Як наслідок, відбулася корозія моральних цінностей, яка надзвичайно гостро постала перед молоддю: у молодіжному середовищі поширюється думка про те, що досягти «елітарних» позицій у суспільстві можна тільки завдяки ігноруванню норм моралі. Владна еліта так і не спромоглася чітко сформулювати національну ідею, визначити стратегію суспільного розвитку та побудувати відповідну систему цінностей.

Ефективне функціонування владної еліти в Україні вирішальною мірою залежить від таких чинників, як встановлення ефективного громадського контролю за владною елітою; відсутність тиску на засоби масової комунікації, існування альтернативних ЗМІ; свобода конкуренції, суперництво еліт; відкритість еліт для соціальної мобільності, можливість вільного «просування» ієрархічними сходами; забезпечення поступального розвитку громадянського суспільства в Україні. При цьому критеріями ефективної діяльності владної еліти мають виступати стабільність суспільства, зростання добробуту населення, прогнозована зовнішня та внутрішня політика, зростання ролі громадянського суспільства.

У складних умовах, у яких перебуває сьогодні Україна, особливої значущості набуває суб'єктивний чинник політичної культури (ставлення до політики, політичні цінності, ідеологія, національний характер, культурне середовище тощо) вузького елітарного шару політико-правової системи, за яким стоїть можливість обрання того чи іншого шляху розвитку суспільства. На думку М. П. Требіна, роль цього чинника цілком порівнювана з роллю флуктуації у відкритій неврівноваженій динамічній системі, яка проходить точку біфуркації. Структура соціально-політичної системи неоднорідна. Вона включає низку підсистем – суб'єктів, структура яких також може бути неоднорідною. Дія суб'єктивного чинника на різних рівнях соціально-політичної системи викликає неоднакову реакцію [34, с. 142].

Зазвичай, характеризуючи владну політичну еліту України, називають такі її основні негативні риси: 1) дихотомічність, що виявляється у поділі всього політичного поля на своїх прихильників і супротивників, де існують лише правильна і хибні точки зору; 2) конфронтаційність, що припускає виключення компромісів, толерантності як таких із політичного життя як еліти, так

і соціуму в цілому; 3) суперечність між належним і суцим, що виявляється у зовнішній декларативності національних інтересів України і практичній роботі стосовно розв'язання особистих меркантильних проблем. Якщо говорити про правову складову цієї характерної межі, то вона виявляється у правовому нігілізмі для еліти і декларації правового ідеалізму для всього народу; 4) клієнтелізм, коли система взаємин у владних структурах будується на основі особистої відданості і відповідно закріплюється в нормативно-правових актах, таких як, наприклад, «закриті списки»; 5) міфотворчість, коли та або інша володарююча еліта створює черговий міф для народних мас: «високі соціальні стандарти тут і зараз, як тільки ми прийдемо до влади», «український прорив», «євроінтеграція», «євроантлантична інтеграція» тощо [34, с. 143].

«Революція гідності» поклала початок процесу подолання цих негативних рис владної політичної еліти України. На шляху становлення культури громадянськості розширюється можливість громадянського суспільства не лише впливати на діяльність владної еліти, але й сприяти змінам самого складу правлячого класу, у тому числі висуваючи до його лав громадських активістів. Тобто «перед громадянським суспільством в Україні сьогодні постають додаткові виклики: воно має стати не лише дієвим контролером за діяльністю держави і правлячого класу, але й виконувати функцію політичного рекрутування – відбору потенційних представників політичної еліти» [37, с. 206].

Висновки. Таким чином, під впливом «Революції гідності» відбувається трансформація політичної і правової культури як мас, так і правлячої еліти у бік європейських демократичних цінностей. Одним із важливих наслідків подій кінця 2013 – початку 2014 р. є консолідація української політичної нації та формування загальноукраїнської ідентичності. Остання поступово набуває рис громадянської ідентичності, що передбачає не тільки усвідомлення себе громадянином країни, але й активну участь у її житті. Не менш важливого значення «Революція гідності» набуває у становленні реального громадянського суспільства. Майдан і постмайданні події продемонстрували високу самоорганізацію громадян та показали, що суспільство стає реальним політичним актором, набуває рис соціально-політичної суб'єктності, яка полягає у здатності спільноти бути активним діячем у соціально-політичному просторі, вирішальним чином впливати на ухвалення рішень, сприймати себе повноцінним політичним актором у взаємодії з іншими суб'єктами соціально-політичної взаємодії.

Значного впливу «Революції гідності» зазнало і ставлення громадян до демократії. Події кінця 2013 – початку 2014 р. спричинили падіння імітаційної демократії, проте утвердження реальної демократії не відбувається автома-

тично, для цього треба провести низку радикальних реформ, здійснити демократичну модернізацію Української держави, налагодити дієвий діалог між владою та громадянським суспільством.

Суттєвої трансформації зазнали і політико-ідеологічні уподобання громадян: сукупна популярність лівих і правих течій майже зрівнялися, а ліберальна течія посилує свої позиції, хоча і залишається маловпливовим ідеологічним напрямом. З огляду на події 2014–2015 рр. відбулася докорінна ідеологічна переорієнтація партійно-ідеологічного поля – сьогодні в партійно-політичному спектрі сучасної України домінують націоналістичний і ліберальний сегмент (Об'єднання «Самопоміч», ВО «Батьківщина», Блок Петра Порошенка, Народний Фронт, ВО «Свобода» та ін.).

Також під впливом «Революції гідності» значно активізувався процес переосмислення правових цінностей та формування правової культури демократичного суспільства з наголосом на гуманізацію права, розбудови демократичних правових форм соціального співіснування. Відбулися якісні зрушення у владній еліті у бік встановлення ефективного громадського контролю за владою, зменшення (а в перспективі зникнення) тиску на засоби масової комунікації, утвердження свободи конкуренції еліт, заохочення відкритості еліт для соціальної мобільності, забезпечення поступального розвитку громадянського суспільства.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ямельницький О. Я. Політична мобілізація населення України: умови та чинники (на прикладі суспільно-політичних подій 2013–2014 рр.) / О. Я. Ямельницький // Панорама політичних студій : наук. вісн. РДГУ. – Рівне : РДГУ, 2014. – С. 145–153.
2. Киридон А. М. Євромайдан // Революція Гідності: причини, характер, основні етапи / А. М. Киридон // Істор. пам'ять. – 2015. – Вип. 33. – С. 17–32.
3. Політологічний енциклопедичний словник / упор. В. П. Горбатенко ; за ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка. – К. : Генеза, 1997. – 395 с.
4. Требін М. П. Політична культура: ретроспективний огляд концептуальних підходів / М. П. Требін, І. О. Поліщук // Вісн. Нац. ун-ту «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого». – 2013. – № 1 (15). – С. 123–141.
5. Гай-Нижник П. П. Формування загальнонаціональної ідентичності українців в контексті сучасних викликів / П. П. Гай-Нижник, Л. В. Чупрій // Гілея : наук. вісн. – 2015. – Вип. 101. – С. 474–481.
6. Ідентичність громадян України: стан і зміни // Нац. безпека і оборона. – 2007. – № 9. – С. 3–10.
7. Українське суспільство: 1992–2013. Стан та динаміка змін. Соціологічний моніторинг / за ред. В. Ворони, М. Шульги. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2013. – 566 с.

8. Пироженко В. О. Гуманітарна складова національної безпеки: предмет дослідження та коло основних проблем / В. О. Пироженко // Стратегічна панорама. – 2005. – № 2. – С. 27–35.
9. Політичні механізми формування громадянської ідентичності в сучасному українському суспільстві : монографія / [Т. А. Бевз, О. О. Зорич, А. А. Зуйковська та ін.]. – К. : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2014. – 296 с.
10. Нагорняк Т. Україна крізь призму протиріч суспільства з державою (на прикладі протестів кінця 2013 – першої половини 2014 рр.) / Т. Нагорняк // *Studia Politologica Ucraino-Polona*. – Житомир ; К. ; Краків : ФОП Євенок О. О., 2015. – Вип. 5. – С. 134–145.
11. 95 відсотків мешканців України назвали її своєю Батьківщиною – опитування [Електронний ресурс] // Кореспондент. – 2014. – 4 берез. – Режим доступу: <http://ua.korrespondent.net/ukraine/politics/3314580-95-vidsotkiv-meshkantsiv-ukrainy-nazvaly-yii-svoieui-batkivschynoui-opytuvannia>.
12. Журженко Т. Розділена нація? Переосмислення ролі політики ідентичності в українській кризі [Електронний ресурс] / Т. Журженко // *Historians.in.ua*. Інтернет-мережа гуманітаріїв в Україні і світі. – 2015. – 2 черв. – Режим доступу: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/1529-tetiana-zhurzhenko-rozdilena-natsiia-pereosmyslennia-rol-i-polityky-identychnosti-v-ukrainskii-kryzi>.
13. Расевич В. Нові герої – нова спільна історія. Революція Гідності та війна за суверенну незалежну Україну – це вже спільна українська історія [Електронний ресурс] / В. Расевич // ZAXID.NET. Інформаційно-аналітичний ресурс, майданчик для дискусії про Львів, Україну, Світ. – 2014. – 13 лип. – Режим доступу: http://zaxid.net/news/showNews.do?novi_geroyi__nova_spilna_istoriya&objectId=1314850.
14. Портнов А. Днепропетровск. Там, где начинается Украина. Когда локальный патриотизм оказывается весомее постсоветской реальности [Електронний ресурс] / А. Портнов // Інтернет-журнал «Гэфтер». – 2014. – 27 июня. – Режим доступу: <http://gefter.ru/archive/12617>.
15. Жужа Л. О. Перетворення громадянського суспільства в Україні під впливом Революції гідності [Електронний ресурс] / Л. О. Жужа // *Международ. науч. журн.* – 2015. – № 6. – Режим доступу: <http://cyberleninka.ru/article/n/peretvorennya-gromadyanskogo-suspilstva-v-ukrayini-pid-vplivom-revolyutsiyi-gidnosti>.
16. Катаев С. Л. Социокультурный капитал города : монография / С. Л. Катаев, Л. В. Барзенкова-Мясникова. – Запорожье : ЭИГМУ КПУ, 2012. – 150 с.
17. Требін М. П. Громадянське суспільство в Україні: реальність і шляхи формування / М. П. Требін // *Вісн. Нац. ун-ту «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого»*. – 2013. – № 5 (19). – С. 162–184.
18. Новакова О. Формування нової ідеології політичної участі українців / О. Новакова // *Studia Politologica Ucraino-Polona*. – Житомир ; К. ; Краків : ФОП Євенок О. О., 2015. – Вип. 5. – С. 194–200.
19. Про внутрішнє та зовнішнє становище України в 2013 році : щоріч. послання Президента України до Верхов. Ради України. – К. : НІСД, 2013. – 576 с.

20. Довіра українців до соціальних інституцій [Електронний ресурс] // КМІС. Прес-релізи та звіти. – Режим доступу: <http://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=579&page=2>.
21. Громадський сектор і політика: взаємодія, нейтралітет чи боротьба? Загальнонаціональне та експертне опитування [Електронний ресурс] / Фонд «Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва». – Режим доступу: http://dif.org.ua/en/polls/2013-year/gromadskii-sektor-i-politika-vzaemodija_-neutralitet-chi-borotba_---zagalnonacionalne-ta-ekspertne-opituvannja.htm.
22. Чи довіряєте Ви громадським організаціям? [Електронний ресурс] / Центр Разумова. – Режим доступу: http://www.uceps.org/ukr/poll.php?poll_id=81.
23. Шведа Ю. Революція Гідності у контексті загальної теорії соціальних революцій [Електронний ресурс] / Юрій Шведа. – 26 січня 2014 р. – Режим доступу: http://zaxid.net/news/showNews.do?revolyutsiya_gidnosti_u_konteksti_zagalnoi_teoriyi_sotsialnih_revolyutsiy&objectId=1301345.
24. Степаненко В. Громадянське суспільство і деінституціоналізація у постмайданній Україні / В. Степаненко // Українське суспільство: моніторинг соціальних змін : зб. наук. пр. / Ін-т соціології НАН України. – 2014. – Т. 1, вип. 1 (15). – С. 75–84.
25. Kuzio T. Political Culture and Democracy. Ukraine as an Immobile State / T. Kuzio // East European Politics and Societies. – 2011. – Vol. 25, № 1 (February). – P. 88–113.
26. Дембiцький С. Геополітичні орієнтації населення України: до і після конфлікту з Росією / С. Дембiцький, Т. Любива // Українське суспільство: моніторинг соціальних змін : зб. наук. пр. ; Ін-т соціології НАН України. – 2014. – Т. 1, вип. 1 (15). – С. 141–146.
27. Обличчя Євромайдану [Електронний ресурс] // Infolight – інформ.-аналіт. центр. – 2014. – Режим доступу: <http://infolight.org.ua/content/oblichchya-ievromaydanu-socialniy-portret-uchasnikiv-protestiv>.
28. Ручка А. Ціннісна метаморфоза в ментальності громадян України під час надзвичайних подій 2014 р. / А. Ручка // Українське суспільство: моніторинг соціальних змін : зб. наук. пр. / Ін-т соціології НАН України. – 2014. – Т. 1, вип. 1 (15). – С. 117–124.
29. Українське суспільство: моніторинг соціальних змін / за ред. В. Ворони, М. Шульги. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2014. – Вип. 1 (15), т. 2. – 96 с.
30. Баранівський В. Ф. Ціннісні орієнтації студентської молоді та їх роль в консолідації українського суспільства / В. Ф. Баранівський // Наук. вісн. Серія Філософія. – Х. : ХНПУ, 2014. – Вип. 43. – С. 39–52.
31. Драч С. В. Ціннісні орієнтації студентської молоді українського суспільства: сутність та динаміка / С. В. Драч // Зб. наук. пр. Хмельниц. ін-ту соц. технологій Ун-ту «Україна». – 2010. – № 2. – С. 26–30.
32. Про стан розвитку громадянського суспільства в Україні: загальні тенденції, регіональні особливості : аналіт. доп. / В. М. Яблонський (кер. авт. кол.) та ін. – К. : НІСД, 2014. – 78 с.
33. Демічева В. В. Правова культура: теоретичний аналіз та практичний вимір / В. В. Демічева // Держава і право. – 2009. – Вип. 45. – С. 38–42.

34. Требін М. П. Політична культура сучасної владної еліти України / М. П. Требін // Вісн. Нац. юрид. акад. України імені Ярослава Мудрого. – 2010. – № 4. – С. 137–145.
35. Михальченко Н. И. Украинское общество: трансформация, модернизация или лимитроф Европы? / Н. И. Михальченко. – Киев : Ин-т социологии НАН Украины, 2001. – 440 с.
36. Кравченко Н. И. Политические и другие социальные ценности / Н. И. Кравченко // Вопр. философии. – 2005. – № 2. – С. 3–16.
37. Бульбенюк С. Формування культури громадянськості українства в умовах розвитку «молодої демократії» / С. Бульбенюк // Studia Politologica Ucraino-Polona. – Житомир; К. ; Краків : ФОП Євенок О. О., 2015. – Вип. 5. – С. 201–207.

ВЛИЯНИЕ «РЕВОЛЮЦИИ ДОСТОИНСТВА» НА ПОЛИТИЧЕСКУЮ И ПРАВОВУЮ КУЛЬТУРУ УКРАИНСКОГО ОБЩЕСТВА

Кривошеин В. В.

В статье охарактеризовано влияние событий конца 2013 – начала 2014 г. («Революции достоинства») на базовые элементы политической и правовой культуры украинского общества. Доказано, что под влиянием «Революции достоинства» происходит трансформация политической и правовой культуры в сторону европейских демократических ценностей, становление реального гражданского общества, падение имитационной демократии, коренное изменение политико-идеологических предпочтений граждан, переосмысление правовых ценностей и формирование правовой культуры демократического общества.

Ключевые слова: *«Революция достоинства», политическая и правовая культура, гражданское общество, гражданская идентичность, политико-идеологические предпочтения, демократия.*

THE EFFECT OF «THE REVOLUTION OF DIGNITY» IN POLITICAL AND LEGAL CULTURE OF UKRAINIAN SOCIETY

Kryvoshein V. V.

The article describes the effect of the events of late 2013 – early 2014 («The Revolution of Dignity») on the basic elements of the political and legal culture of Ukrainian society. It is shown that under the effect of «The Revolution of Dignity» is the transformation of political and legal culture towards European democratic values. One important consequence of this process is to consolidate the Ukrainian political nation formation and nation-wide identity, which gradually acquires the features of civic identity. It provides a self-awareness of state and active participation in her life.

Determined that the role of «The Revolution of Dignity» is becoming a real civil society. Maydan and post-Maydan' events demonstrated high self-organization of citizens and show that society is becoming a real political actor, taking on the characteristics of social and political subjectivity. Its meaning lies in the ability of the community to be an active figure in the socio-political space, a decisive effect on decision-making, perceive themselves full political actor in conjunction with other subjects of social and political interaction. Concretized that under the effect of «The Revolution of Dignity» and experienced public attitudes to democracy. The events of late 2013 – early 2014 led to the fall of imitation democracy. However, the establishment of real democracy does not happen automatically, it should hold a series of radical reforms to carry out democratic modernization of the Ukrainian state, to establish an effective dialogue between government and civil society.

Proved that have undergone substantial transformation and political and ideological preferences of citizens: the overall popularity of left and right movements almost equal and liberal trend reinforces its position, although it remains low impact ideological direction. A fundamental ideological reorientation of the party-ideological field – today's party-political spectrum of modern Ukraine is dominated by nationalist and liberal segment (Association «Self-help» («Samopomitch»), Association «Fatherland» («Bat'kivshchyna»), Petro Poroshenko Bloc, the People's Front, Association «Freedom» («Svoboda»), etc.).

It is shown that under the effect of «The Revolution of Dignity» is much more active process of rethinking the legal values and the formation of legal culture of a democratic society with emphasis on the humanization of law, building democratic legal forms of social coexistence. There have been qualitative changes in the ruling elite towards the establishment of effective public control over the authorities, reduce (and eventually extinction) pressure on the mass media, Freedom elite competition, encouraging openness elites for social mobility, to ensure sustained development of civil society.

Key words: *«The Revolution of Dignity», the political and legal culture, civil society, civic identity, political and ideological preferences, democracy.*

О. В. Зінченко, доктор історичних наук, доцент

КОНСТИТУЦІЯ ПИЛИПА ОРЛИКА 1710 р. І ПОЛЬСЬКА КОНСТИТУЦІЯ 1791 р.: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ

Здійснюється порівняльний аналіз Конституції Пилипа Орлика 1710 р. з Конституцією Польщі 1791 р. Автор доходить висновку про випередження українською конституцією польського основного закону радикальністю змісту, яскраво вираженою соціальною спрямованістю, демократичністю державного устрою, відсутністю кріпосного права та будь-яких цензових обмежень виборчого права, своєю появою не із теорії, а з живої багатовікової практики козацького демократичного самоврядування.

Ключові слова: Конституція, Пилип Орлик, Польща, Україна.

Г. В. Ф. Гегель відносив конституційний устрій держави до предмета філософії права, підкреслював поступальний, прогресуючий характер його формування. Наукове ж пізнання еволюції світового конституціоналізму мислитель вбачав у виявленні і порівнянні права різних народів [1, с. 59, 62, 337, 315]. Оскільки у вищих юридичних навчальних закладах вивчаються лише підвалини чинного конституційного права зарубіжних країн та основи науки про нього, більш поглиблене вивчення конституційного права окремих країн або регіонів постає можливим завдяки порівняльному аналізу основних законів, особливо таких, які замовчувались або перекручувались. Це стосується Конституції Пилипа Орлика 1710 р. і Конституції Польщі 1791 р. Після отримання Україною незалежності її сутності та значення деякою мірою торкалися українські історики та правознавці О. Зінченко, І. Кресіна, О. Кресін, О. Прицак, А. Слюсаренко, М. Томенко, В. Гончаренко, І. Грозовський, В. Журавський, В. Медведчук, Л. Кривенко, Л. Мельник, О. Мироненко, В. Погорілко, А. Рогожин, Ю. Тодика, М. Цвік, В. Шаповал та ін. У той же час ще не здійснювались спроби аналізу Конституції Пилипа Орлика порівняно з першою Конституцією Польщі, у зв'язку з чим автор статті і висуває перед собою таке завдання.

«Пакти та конституції законів та вольностей Війська Запорозького» були ухвалені козаками 5 квітня 1710 р. у м. Бендерах як договір між гетьманом та народом, що було характерно для західної традиції і відрізнялось від ідей східного патримоніалізму. Структурно вони складаються із вступу і шістнадцяти розділів. Оскільки релігійний світогляд того часу був панівним і підтримувався багатовіковою традицією, зміст документа був просякнутий християнською духовністю. У вступі до нього говориться, що підкорення

українського народу Польському королівству мотивується божою волею, як і визвольна боротьба під проводом Б. Хмельницького, який «за допомогою самого Бога... віддав і себе, і народ Царству Московському», сподіваючись на те, що воно дотримуватиметься своїх обов'язків зберегти Військо Запорозьке і вільний народ Руський... при непорушних правах законів та вольностей». Однак «Московське царство взяло намір... позбавити Військо Запорозьке його вольностей, підтверджених власною присягою, призвести його до остаточного знищення і накласти рабське ярмо на вільний народ». Тому Військо Запорозьке «мусило власною кров'ю та відважним повстанням захищати недоторканність своїх законів і вольностей, захист яких сам Бог, месник беззаконня, милостиво підтримував» [2, с. 186–187].

Гетьман Іван Мазепа, бачачи, що Царство Московське «вирішило... відмінити права і вольності, знищити з коренем Військо Запорозьке... і навіки стерти його ім'я», бажаючи помножити і розширити вольності, піддав себе під покровительство короля Швеції Карла XII. З «твердою надією на допомогу Бога» козаки «з давнім звичаєм і за стародавніми законами обрали вільним голосуванням на гетьманство пана Пилипа Орлика». «З Божою поміччю» козаки уклали з Гетьманом Пилипом Орликом угоду, «щоб здійснювати таку важливу справу, як виправлення і піднесення своїх принижених прав та вольностей» і ухвалили, щоб не тільки він, «але щоб цього незмінно дотримувались також і наступні Гетьмани Війська Запорозького». Таким чином у той час наголошувалась закономірність ухвалення основного закону. Перший розділ також розглядає питання віри, заявляючи про православ'я як панівну релігію в Україні та про необхідність відновлення в ній автокефалії [2, с. 189–190]. Слід зазначити, що посилаючись на Бога проголошувались Конституції Франції 1791, 1793, 1795, 1814, 1848, 1958 р. [3, с. 250, 331, 380, 439, 446; 4, с. 69]. Наприкінці XIX, у середині і наприкінці XX ст. основні закони різних держав також різними формулюваннями спирались на волю й благословення Боже, як, наприклад, Конституція Австралійського союзу 1900 р., ФРН 1949 р., Бразилії 1988 р., Аргентини 1994 р., ПАР 1996 р., Польщі 1997 р. та ін. [4, с. 83, 173, 403, 431, 569, 642].

Відповідно до Конституції 1710 р. і сучасної термінології, в Україні запроваджувалась парламентська республіка, підвалину якої склали загальне виборче право, виборність усіх цивільних і військових посадових осіб та принцип розподілу влади на три гілки – законодавчу, виконавчу і судову. Законодавчий орган – Генеральна рада (парламент) – складався з обираної Генеральної старшини, обиралих цивільних полковників, урядників, сотників, Генеральних радників від полків, представників Низового війська Запорозького. Цей парламент мав збиратися тричі на рік – на Різдво, Великдень і По-

крову [2, розділ VI, с. 194]. Таким чином, Україна переходила до територіального представництва. Виконавчу владу – уряд України – уособлював гетьман з Генеральною старшиною, яка постійно перебувала в резиденції гетьмана і була підзвітною перед ним та перед парламентом. Гетьман відповідав своїм становищем сучасному спікеру парламенту і мав усі державні справи попередньо узгоджувати із Генеральними старшинами та Генеральними радниками і звітувати перед Генеральною Радою. Судову владу здійснював обраний Генеральною Радою Генеральний Суд, який мав свої обирани відгалуження на місцях [2, розділ VII, с. 195]. Суд був незалежним і, згідно з Пактами, гетьман «не повинен карати сам... із власної ініціативи і помсти, але ... правопорушення – і умисне, й випадкове – має підлягати (розгляду) Генерального суду, який повинен винести рішення не поблажливе й не лицемірне, а таке, якому кожен мусить підкорятися, як переможений законом» [2, розділ VII, с. 195].

Другий розділ чітко визначав державні кордони, передбачав дипломатичні заходи щодо повернення після закінчення війни українських полонених і справедливого відшкодування усіх заподіяних збройною силою збитків, у той час як третій обґрунтовував необхідність проведення гетьманом спрямованої на зміцнення безпеки України зовнішньої політики і пошуку необхідних для цього союзників. У четвертому розділі такі проблеми конкретизуються, зокрема, висуваються завдання відновити столицю Січі, досягнути повернення захоплених Московією територій та угідь. Конституція Пилипа Орлика не містила спеціально відведеного розділу про права та свободи українців, виходячи з того, що права та вольності врегульовувались старими звичаями та законами. Вони згадуються у вступі, у першому, другому, третьому, шостому, дев'ятому і десятому розділах [2, с. 188, 189, 190, 191, 194, 196, 197]. У шостому, десятому, шістнадцятому розділах зазначається, що обрання гетьмана, старшини різних рівнів, сотників, урядників та суддів здійснювалось «вільним волевиявленням відповідно до старого закону і звичаїв нашої вітчизни» [2, с. 195, 197, 201]. Про «вільне голосування» за «давнім звичаєм і за стародавніми законами» мова йде й у вступі до «Пактів...» [2, с. 188–189]. «Прекрасним порядком», «який існував у Війську Запорозькому у давні часи за старим правом вольностей стосуючись гетьманату» називається обрання гетьмана [2, розділ VI, с. 193]. Там же наголошується необхідність «навічно зберігати у Війську Запорозькому такий закон» [2, с. 193]. У вступі та у шостому й дванадцятому розділах засуджуються «деспотичне московське правління», «деспотичне право», «московське рабство», «польське рабство» та «рабське ярмо» [2, с. 187, 189, 193, 198].

Конституція Пилипа Орлика відзначається яскраво вираженим соціальним змістом, що ілюструється як загальними деклараціями, так і спрямованими

на соціальний захист населення конкретними діями. Наприклад, розділ VI зобов'язує Генеральних старшин і цивільних полковників «рішуче виступати проти спроб скривдити чи утискати тягарями простий люд» [2, с. 195]. Розділ IX закликає гетьмана не порушувати прав «ченців, священників, бездітних удів, виборних і рядових козаків, двірських слуг і приватних осіб» стосовно земельних та інших володінь [2, с. 196]. Розділ X покладає на гетьмана та його уряд обов'язки стежити за тим, щоб «пани Полковники, Сотники, Отамани, Урядники і Виборні» не наважувались «пригноблювати свою домашню челядь і рядових козаків, а особливо рядових простолюдинів» [2, с. 196]. У ньому забороняється вказаним урядовцям використовувати простих людей та козаків у власному господарстві, змушувати ремісників до безкоштовного виготовлення «для хатнього вжитку речей» [2, с. 197]. Розділ XIV захищає «нещасний простолюд та рядових козаків» від обтяжливих тягарів, що пов'язані «з підводною повинністю на користь почесних осіб та їх супроводу» під час їхнього пересування, від вимагань подарунків, грошей, харчів, напоїв, одягу, привласнення коней тощо [2, с. 198–199].

Конституція передбачала конкретне соціальне забезпечення старих, бідних та хворих козаків, встановлювала пільги певним категоріям населення. Розділ V наголошував на необхідності утримання державним коштом у місті Терехтемирові шпиталю «для козаків, обтяжених похилим віком, пригнічених крайньою бідністю, а також виснажених ранами..., щоб їм не довелося турбуватися ні про харчування, ні про одяг» [2, с. 192]. Розділ XI встановлював і оголошував «непорушним, що вдови козаків, їхні дружини та діти-сироти, козацькі господарства і господарства жінок, чоловіки яких перебувають на війні або на якихось військових службах, не притягатимуться до жодних обов'язкових для простого люду загальних повинностей і не будуть обтяжені сплатою податків» [2, с. 197]. Соціальний захист «простого люду та рядових козаків» витікав і з передбаченої Конституцією боротьби гетьманського уряду із зловживаннями через корупцію. Так, у розділі X зазначалось, що «усі тягарі і здирство нещасного простолюду беруть свій початок із підкупу за сприяння особам, що просять і домагаються судових посад, не користуючись довір'ям і не маючи заслуг, але ненаситно прагнучи до власного збагачення..., намагаються без вільних виборів, всупереч праву і рівності, піднятися на вершину полкових та інших урядів і почестей» [2, с. 197]. Розділи V, VI, X, XII, XIV та XVI зобов'язували гетьмана та його уряд боротися з корупцією та пов'язаними з нею зловживаннями [2, с. 192–200]. Конституція передбачала принесення обраним гетьманом присяги «незмінно виконувати» пакти й закони..., «з вірною любов'ю і належною турботою на благо України боронити, а також якнайширше дотримуватися законів і вольностей Війська Запо-

розького усіма стараннями і зусиллями..., а для співучасників злочину... застосовувати покарання згідно з артикулами права» [2, розділ XVI, с. 201]. Відповідну присягу повинні були складати також Генеральні старшини, полковники і Генеральні радники, зобов'язуючись разом із гетьманом дбати «про цілісність батьківщини, про її загальне благо й про всі публічні справи» [2, розділи VI, XVI, с. 194, 201].

Недруги України вбачають основний недолік Конституції Пилипа Орлика у тому, що вона не знайшла втілення в державницьку практику і не змогла справити визначального впливу на наступний розвиток українського народу. Однак Конституція Пилипа Орлика діяла на Правобережній Україні до 1714 р. Французькі конституції 1791, 1795 і 1799 рр. також функціонували не більше двох-чотирьох років кожна і виявились нездатними попередити перетворення Бонапарта Наполеона на самодержавного імператора [3, с. 250–282, 330–342, 380–418, 422–432]. Конституція ж 1793 р. взагалі не вступала в силу. Конституція Польщі 1791 р. так само була чинною лише понад один рік і не врятувала країну від втрати суверенітету і територіальної цілісності [4, с. 163]. Отже, жодні інсинуації неспроможні заперечити той факт, що Конституція Пилипа Орлика виявилась першою у світі писаною конституцією у сучасному розумінні і своєю радикальністю випереджала усі наступні основні акти та конституційні ідеї, заклавши фундаментальну підвалину в українську історично-правову традицію.

Польща увійшла у світову історію як перша на європейському континенті країна, у якій було ухвалено писану конституцію. Остання мала мобілізувати увесь народ на захист цілісності території й суверенітету країни, яку у 1789 р. розірвали на три частини Російська імперія, Австрія та Пруссія. Після виведення із країни російських військ у зв'язку з російсько-турецькою війною польське суспільство охопила ідея необхідності здійснення докорінних реформ з метою оновлення й зміцнення Польщі. Скликаний сейм ухвалив Конституцію 1791 р. Структурно вона складалась із вступу й одинадцяти розділів: I. Панівна релігія; II. Шляхта. Землевласники; III. Міста та міщани; IV. Селяни (хлопи); V. Уряд або визначення публічних властей; VI. Сейм або законодавча влада; VII. Король. Виконавча влада; VIII. Судова влада; IX. Регентство; X. Виховання королівських дітей; XI. Народні збройні сили. У вступі говориться від імені короля Станіслава Августа та об'єднаних станів, що вони, «переконавшись на власному довгому досвіді у застарілих пороках нашої системи правління і бажаючи скористатись тим періодом, у якому перебуває Європа, ... вільні від примусу принизливого іноземного іґа, цінуючи вище життя, вище особистого щастя політичне існування, зовнішню незалежність та внутрішню свободу народу... для спіль-

ного блага, для ствердження свободи, для порятунку вітчизни нашої та її кордонів» ухвалюють дану конституцію і проголошують її святою й непорушною та що усі наступні закони повинні їй відповідати [5]. Перший розділ проголошував панівною релігією католицьку віру і забороняв перехід в інше віросповідання під страхом покарання за віровідступництво. Одночасно гарантувалась свобода усіх обрядів та релігій у польських землях [5]. Другий розділ «найурочистіше гарантував шляхетському стану усі свободи, вольності, виняткові права та пріоритети у приватному й громадському житті», які були надані йому від Казимира Великого (1333–1370) до Сигізмунда Августа (1548–1572). Наголошувалась винятковість земельного права і рухомої власності [5]. Таким чином Конституція підтвердила панування шляхетського стану у політичному житті. У третьому розділі проголошувався частиною Конституції Закон про міста від 18 квітня 1791 р. – «Міста наші Королівські вільні в землях Речі Посполитої» як «істинну й дієву силу для охорони її свобод та цілісності спільної вітчизни» [5]. Тим самим надавались права міщанам. Четвертий розділ передбачав укладання між селянами й поміщиками договорів «із точним значенням умов та описів», які мали успадковуватись землевласниками, тобто поміщиками. Наголошувалось, що «селяни будь-якого маєтку не можуть ухилитися» від виконання обумовлених в договорах повинностей, «які зобов'язують їх або довічно, або до визначеного терміну..., гарантуючи таким чином землевласникам усі вигоди, що належали їм від селян» [5]. У Конституції прямо не згадувалось кріпосне право, але про його збереження говорила назва четвертого розділу – «селяни – хлопи», тобто кріпаки, обов'язки довічно виконувати ними повинності та згадування наявності вільних селян.

Конституція закріплювала устрій держави у формі конституційної монархії із розподілом влади на три гілки: законодавчу, виконавчу й судову [5, розділ V]. Законодавчим органом був двопалатний парламент – сейм, що складався із палати послів і палати сенаторів. Посли обирались земськими сеймиками із числа об'єднаних станів – дворян, міщан, духовенства, а сенатори призначались королем із єпископів, воєвод, каштелянів та міністрів терміном на два роки [5, розділ VI]. Палаті послів підлягав розгляд проектів двох основних типів: про загальні, конституційні закони і постанови сейму. Сейми були ординарні і готові, тобто скликані в екстрених випадках у зв'язку із початком війни, внутрішніх безпорядків, очевидною загрозою голоду, смерті короля чи його небезпечною хворобою [5, розділ VI]. Вища виконавча влада надавалась королю та його раді, яка називалась Сторожею законів. Король, вступаючи на трон, присягав Богу і народу зберігати конституцію. Особа короля проголошувалась «священною і недоторканною», яка «повинна бути не самодержцем,

а батьком і главою народу». Призначувана королем Сторожа законів – уряд країни – складалась із примаса – глави польського духовенства і голови комісії освіти, – п'яти міністрів: поліції, друку, воєнного, фінансів, друку для іноземних справ та двох секретарів, із яких один видав протоколом Сторожі, а інший – протоколом іноземних справ. Сторожа законів формувала окремі комісії з питань освіти, поліції, армії та фінансів [5, розділ VII]. Судова влада здійснювалась встановленими й обираними магістратурами шести видів: I. Суди першої інстанції у кожному воєводстві, землі й повіті, судді яких обираються на сеймиках; II. Суди для міщан; III. Окремі провінційні референдарські суди для розгляду справ вільних селян відповідно до попередніх законів; IV. Збережені задвірні, асесорські, реляційні та курляндські суди; V. Суди із питань адміністрації; VI. Верховний (сеймовий) суд, який обирався кожні два роки сеймом. До його компетенції входили справи про злочини проти народу й короля, тобто державні злочини. Суди першої інстанції і Верховний суд розглядали також справи шляхти й усіх землевласників [5, розділ VIII]. Передбачалось створення сеймом групи осіб для укладання нового кодексу громадянських і кримінальних законів.

Конституція врегульовувала питання щодо здійснення регентства неповнолітнього короля та виховання королівських дітей [5, розділи IX–X]. Вона декларувала, що для «захисту від нападів та для збереження своєї єдності» створювались «народні збройні сили». В останньому розділі, як і у вступній частині, наголошувалась «подяка Богу за даровану благоприємну хвилину звільнення Польщі від чужоземного іга і громадянської смуги: за встановлення влади, яка найбільш дієво може гарантувати ... істинну свободу та єдність Польщі, за встановлення таким чином... вітчизни на рівень, що дає можливість отримати в очах Європи її справжню повагу» [5, розділ XI]. Конституція 1791 р. діяла до початку 1793 р., коли був здійснений другий розподіл Польщі, і залишалась «заповітом помираючої Батьківщини» [4, с. 163], що знаходить підтвердження наданням Олександром I Польщі «Конституційної хартії Царства Польського 1815 р.» і Миколою I «Маніфесту 14 лютого 1832 р. Про новий порядок управління та утворення Царства Польського» [6]. Ці законодавчі акти також гарантували вільне віросповідання, функціонування сейму у складі палат послів і сенаторів, виконавчої влади з п'ятьма комісіями, судової влади, зберігали дворянські права та привілеї разом із кріпосним правом [6].

Таким чином, порівняння Конституції Пилипа Орлика із першою Конституцією Польщі показує, що вона випереджала її у часі радикальністю змісту, яскраво вираженою соціальною спрямованістю, небаченою на той час демократичністю державного устрою, необмеженістю виборчих прав різними

цензами та своєю появою не з абстрактного, умоглядного характеру загально-філософського теоретизування просвітників, а фактично із звичаєвого права і живої багатовікової практики козацького демократичного самоврядування. Конституція Пилипа Орлика проголошувала і захищала козацькі права та вольності, які упродовж XVI–XVII ст. фактично врегульовували устрій і функціонування Війська Запорізького і які були юридично зафіксовані угодами з Польщею та Московією в середині та другій половині XVII ст. Зазнавши певного впливу європейського Просвітництва, досвіду і традицій польського державотворення, Конституція 1710 р. розширила і радикально поглибила їхні ідеї. Її особливим і унікальним історичним надбанням виявились соціальний захист рядових козаків, членів їхніх родин, дітей-сиріт, удів, інвалідів, простих людей, усіх обездолених і наголошення на необхідності боротьби уряду проти їх гноблення, а також із корупцією із визначенням напряму таких заходів і об'єктів покарання. Здійснений порівняльний аналіз спростовує «аргументи» ворогів України про те, що історично український народ не був самодостатнім, про відсутність у минулому української самостійної політичної та правової думки. Він свідчить, що подібні думки мали місце у минулому України і навіть де в чому випереджали ідентичні думки провідних країн світу XVIII ст.

Польська Конституція 1791 р. сприйняла лише частково ідеї Конституції США 1787 р., французької Декларації прав людини і громадянина 1789 р., британської системи парламентської монархії і досвід та традиції польського державотворення. Вона залишала феодальний за своїм змістом устрій держави, що радикально відрізняло її від демократично-республіканського устрою України. Поява обох конституцій певною мірою була обумовлена необхідністю боротьби за територіальну цілісність та незалежність українського й польського народів від «деспотичного московського правління». Проте польський документ зберігав привілеї й політичне панування шляхти і кріпосне право, в той час як український констатував звільнення від «польського рабства», тобто кріпацтва.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гегель Г. В. Ф. *Философия права* / Г. В. Ф. Гегель. – М. : Мысль, 1990. – 526 с.
2. Пакти й конституції законів та вольностей Війська Запорозького // *Хрестоматія з історії держави і права України*. Т. 1. – К. : Ін Юре, 1997. – С. 186–202.
3. *Конституции и законодательные акты буржуазных государств XVII–XIX вв.* Англия, Франция, Италия, Германия. – М. : Юрлит, 1957. – 587 с.
4. *Конституція зарубіжних країн*. – Х. : ФІНН, 2009. – С. 160–172.

5. Правительственный закон или Конституция 3 мая 1791 [Электронный ресурс] // Рос. прав. портал : библиотека Пашкова. – Режим доступа: <http://constitutions.ru/?p=6294>.
6. Конституционная хартия Царства Польского 1815 года [Электронный ресурс] // Рос. прав. портал : библиотека Пашкова. – Режим доступа: <http://constitutions.ru/?p=6671>.

КОНСТИТУЦИИ ПИЛИПА ОРЛИКА 1710 г. И ПОЛЬСКАЯ КОНСТИТУЦИЯ 1791 г.: СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ

Зинченко Е. В.

Осуществлен сравнительный анализ Конституции Пилипа Орлика 1710 г. и Конституции Польши 1791 г. Автор пришла к выводу об опережении украинской конституцией польского основного закона во времени радикальностью содержания, ярко выраженной социальной направленностью, демократичностью государственного строя, отсутствием крепостного права и каких бы то ни было цензовых ограничений избирательного права, своим появлением не из теории, а из живой многовековой практики казацкого демократического самоуправления.

Ключевые слова: Конституция, Пилип Орлик, Польша, Украина.

PHILIP ORLIK CONSTITUTION 1710 AND CONSTITUTION OF POLAND 1791: COMPARATIVE ANALYSIS

Zinchenko O. V.

The article gives a comparative analysis of the Constitution of Philip Orlik 1710 and the Constitution of Poland 1791. The author comes to the conclusion that the Ukrainian constitution anticipated the fundamental law of Poland in the meaning of time, radical content, brightly expressed social orientation, unprecedented for those times democracy of state system, absence of serfdom and any census restrictions towards the right to vote. It didn't occur out of the abstract speculative approach of philosophical theorization of the Enlightenment representatives, but appeared on the background of common law and long-term lively practice of Cossacks' democratic self-government. The Constitution of Philip Orlik proclaimed and protected the Cossacks' rights and freedoms, which regulated the structure and functioning of Zaporizhka Army in XVI–XVII centuries and were legally fixed by the treaties with Poland and Moskovia in XVII century.

Being influenced by certain impact of European Enlightenment as well as the experience and traditions of polish statehood, the Pacts and constitutions of laws and freedoms of Zaporizhka Army extended and deepened their concepts substantively and radically. The

protection of law-ranked Cossaks, ordinary people, members of their families, orphans, widows, disabled people, all those who were bereaved became the most prominent and unique historical achievement of the Constitution of Philip Orlik. The document emphasized the necessity of struggle on the governmental level against oppression of all mentioned above as well as against corruption, considering the direction of such means and the objects of punishment. The analysis refutes the «arguments» of Ukrainian enemies which state the absence of Ukrainian political, cultural, legal and spiritual independence in our past. Its results unequivocally testify that trends in ideology mentioned above have proven to exist in the past of Ukraine and some of them even anticipated similar concepts of the leading counties in 18th century.

The 1791 Constitution of Poland has only partially accepted the concepts, established by the 1787 USA Constitution, by the 1787 French Declaration of Human and Citizens' Rights, by British system of Parliamentary monarchy and by the lengthy experience and traditions of Polish statehood. But it retained the feudal political system, and this fact has radically distinguished it from the democratic-republican system of Ukraine in accordance with the Constitution of Philip Orlik. The origin of both Constitutions was determined by the necessity of struggle for the territorial integrity and the independence of Ukrainians and the Polish from «despotic Moscovian ruling». Simultaneously the Polish document preserved all the privileges and political domination of Gentry together with the serfdom, whilst the Ukrainian one constituted the exemption from the «polish slavery», i. e. serfdom.

Key words: Constitution, Philip Orlik, Poland, Ukraine.

В. Л. Погрібна, доктор соціологічних наук, професор;

І. В. Підкуркова, кандидат соціологічних наук, доцент

ФУНКЦІОНУВАННЯ ЮРИДИЧНОГО СЕГМЕНТУ СУЧАСНОГО РИНКУ ПРАЦІ В УКРАЇНІ: СОЦІАЛЬНО- ПОЛІТИЧНИЙ АНАЛІЗ

У статті досліджуються особливості функціонування юридичного сегменту ринку праці України у зв'язку із соціально-політичними змінами, що відбулися у 2014–2015 рр. Доведено, що основною його тенденцією є переструктурування запитів роботодавців убік висококваліфікованих спеціалістів вузького профілю з якісною повною вищою освітою на фоні перенасиченості ринку випускниками низько-рейтингових ВНЗ при фактичному зниженні вартості оплати роботи юристів. Наведені у статті результати соціологічного дослідження типів мотивації студентів Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого щодо здобуття повної вищої освіти дозволяють спрогнозувати розвиток цього сегменту ринку праці на найближчу перспективу.

Ключові слова: *ринок праці в Україні, тенденції розвитку ринку праці в Україні, юридичний сегмент ринку праці в Україні, юридична освіта.*

Актуальність проблеми. Одним із ключових чинників виробництва виступає праця. Очевидно, що рівень розвитку ринку робочої сили безпосередньо впливає на конкурентоспроможність країни. В Індексі глобальної конкурентоспроможності (ІГК), який щорічно розраховується Всесвітнім економічним форумом, одна з дванадцяти складових індексу називається «Ефективність ринку праці».

Ефективність ринку праці Всесвітній економічний форум (ВЕФ) пропонує оцінювати на основі десяти показників – співпраця у відносинах «працівник – роботодавець»; гнучкість при встановленні заробітної плати; практика найму і звільнення; витрати, пов'язані зі звільненням (тижнів зарплати); вплив оподаткування на бажання працювати; оплата праці та продуктивність; ставка на професійне управління; здатність утримувати таланти; здатність залучати таланти; участь жінок у робочій силі (від рівня чоловіків). Результати останнього аналізу (2014) показали, що Україна займає досить непрестижну позицію між Філіппінами і Пакистаном (таблиця) [1].

Ефективність ринку праці для України в ІГК (2014)

Показник	Бал/оцінка	Місце
Співпраця у відносинах «працівник – роботодавець»	3,8	119
Гнучкість при встановленні заробітної плати	4,9	77
Практика найму і звільнення	3,9	64
Витрати, пов'язані зі звільненням (тижнів зарплати)	13	57
Вплив оподаткування на бажання працювати	2,6	135
Оплата праці та продуктивність	4,5	31
Ставка на професійне управління	3,5	115
Здатність утримувати таланти	2,3	132
Здатність залучати таланти	2,3	130
Участь жінок у робочій силі (від рівня чоловіків)	0,85	52
Загальна ефективність ринку праці	4,1	80

Як бачимо, ефективність ринку праці України стрімко падає. Якщо у 2009 р. країна посідала 49-те місце за цим показником, то у 2014 р. опинилася на 80-й позиції. Це означає, що ринок праці перестав бути конкурентною перевагою України. У той же час процеси, що відбуваються всередині ринку праці і детермінують всі ті негативні результати, які продемонстрував аналіз ВЕФ, вимагають ретельного вивчення. Тому *метою цієї статті* є виявлення впливу соціально-політичних процесів на ефективність ринку праці України (на прикладі дослідження специфіки функціонування юридичного сегмента).

Виклад основного матеріалу. Безумовно, серйозну кризу на вітчизняному ринку праці викликала складна політична й економічна ситуація в Україні. У 2014–2015 рр. для роботодавців були характерні депресія, курс на подальше зниження витрат і вичікувальна позиція. Аналітики агентства Forsage озвучили особливості поточного стану справ, а також спрогнозували основні тренди розвитку ринку праці України на найближчу перспективу.

Найбільш характерні тенденції сьогодні переважно негативні:

1. Українські компанії зазнали серйозних втрат у показниках ефективності через політичну кризу в Криму і на Південному Сході. Локальні підприємства там, а також регіональні офіси компаній переживають період серйозної реструктуризації. На цьому фоні спостерігаються скорочення персоналу, а часом і закриття підприємств. Така ситуація характерна для багатьох організацій як у комерційному, так і державному секторах.

2. Рівень міграції зростає дуже швидко. Сьогодні доводиться мати справу вже не просто з трудовою міграцією, а з біженцями з нестабільних регіонів. Внутрішні мігранти і переселенці вносять додаткове навантаження на ринок праці центральних і західних регіонів України, що впливає на рівень безро-

біття. Сьогодні це серйозний виклик для державних служб щодо забезпечення таких людей роботою на місцях.

3. Кваліфіковані українські фахівці затребувані за кордоном. З одного боку, це досить позитивний тренд, який свідчить про високий професіоналізм і відмінну підготовку наших кадрів. Із другого, – серйозний сигнал для роботодавців і уряду України: важливо зберегти кадровий капітал країни.

Разом з тим є і позитивні моменти:

1. Відкриття для України ринків країн Європейського Союзу дає хороші можливості нашим виробникам для розвитку і нарощування потужностей, що, у свою чергу, спричинить створення нових робочих місць і хороші можливості для професійної реалізації українських фахівців.

2. Незважаючи на загальні міграційні настрої персоналу з України, які активізувалися в останні кілька років, сьогодні міжнародні оператори ринку праці, що займаються залученням українських фахівців до роботи за кордоном, однотайно відзначають, що рівень національної самосвідомості українців зараз дуже високий: патріоти залишаються в країні.

3. Зміна політичних еліт відкриває можливості для реалізації своїх знань і досвіду в державному управлінні. Кар'єра в цьому секторі може набути нового сенсу і цінності в умовах побудови нового державного апарату. Сподіваємося, що цей вектор базуватиметься на таких цінностях, як професіоналізм і незаангажованість нового покоління українських чиновників.

Таким чином, український ринок праці сьогодні можна вважати «ринком роботодавця», тобто ринком, де роботодавці можуть більшою мірою вибирати і диктувати умови, аніж здобувачі, тому що в цілому пропозиція перевищує попит з багатьох спеціальностей, іноді – істотно. Яка ж ситуація на ринку праці юристів?

Престижна і високооплачувана професія юриста поступово втрачає свій авторитет, а також і вартість. Сьогодні непоганий фахівець у галузі юриспруденції отримує трохи більше щасливого продавця. У той же час вимоги, які роботодавці висувають до юристів, підвищуються щорічно. Рекрутери вважають, що причина такої ситуації – в перенасиченості ринку випускниками низькорейтингових ВНЗ і регіональними фахівцями, готовими працювати за копійки. Юристів стало занадто багато.

Юридичний сегмент вітчизняного ринку праці є одним із найконсервативніших, що пояснюється специфікою галузі. Як наслідок, останніми роками ситуація тут практично не змінюється – існує певний стабільний попит при тій же стабільній пропозиції з боку висококласних професіоналів. Правда, кількість молодих фахівців, яких сьогодні готує практично кожен поважаючий себе вуз, останніми роками істотно зросла, що аж ніяк не пішло на користь

ринку: через велику кількість пропозицій з боку недорогих фахівців роботодавці, особливо дрібні, змінюють свої уявлення про вартість юриспруденції.

Сьогодні юристи більш затребувані в українських компаніях, ніж у західних. Ця тенденція пояснюється великою кількістю законодавчих змін останніми роками. Багато роботодавців просто змушені вдаватися до допомоги фахівців, які могли б розібратися в законодавчих нововведеннях, що і стимулювало збільшення попиту, і, швидше за все, з розвитком ринку він буде зростати. У той же час дійсно професійних юристів з управлінським досвідом роботи на ринку не так багато, і закрити солідні вакансії роботодавцю вельми непросто. Тому цілком можна говорити про дефіцит на фоні перенасичення.

Цінності юристу додає в основному досвід, іноді ступінь кандидата або доктора наук, членство в різних міжнародних організаціях.

«Однією з якісних змін у критеріях оцінки юристів є і посилення вимог до спеціалізації в юриспруденції. Сьогодні замало бути просто юристом, треба бути асом у певній галузі права. Так, українські компанії шукають переважно фахівців у галузі господарського права, зовнішньоекономічної діяльності, податкового законодавства, західні – у галузі цінних паперів, корпоративного права. Затребувані ж раніше юристи, які займалися питаннями банкрутства підприємств, сьогодні залишилися практично без роботи. У той же час з'явився попит на фахівців у галузі підакцизного права, – підкреслює керівник проектів рекрутингового агентства Addforce Тетяна Микитович, – також цінуються юристи, що спеціалізуються в господарському праві, а трудове, цивільне або корпоративне право потрібні виключно як додатки» [2]. Подібну ж спеціалізацію ввели не всі ВНЗ, тому випускники низькорейтингових вишів потрапляють на ринок праці визначально професійно непридатними.

Якою б консервативною не була юридична галузь, але і їй доводиться змінюватися під впливом обставин. Так, новий підхід деяких компаній до ведення бізнесу і посилення конкуренції сприяли виникненню тенденції, коли юрист вже не є «універсальним солдатом», що закриває весь «фронт робіт», а просто координує роботу свого підприємства зі спеціалізованими юридичними фірмами, до допомоги яких все частіше доводиться вдаватися навіть роботодавцям, які мають повноцінний юридичний відділ.

Змінилися і вимоги роботодавців до освіти здобувачів. Так, якщо раніше більшість визнавало дипломи Національного університету імені Тараса Шевченка, Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, Києво-Могилянської академії та Львівського національного університету, то зараз назви двох останніх вишів зустрічаються в списку пріоритетних все рідше. «Якщо говорити про випускників без досвіду роботи, то почати кар'єру

без особливих складнощів можуть хіба що власники дипломів Київського університету імені Тараса Шевченка і юридичного університету імені Ярослава Мудрого. Їх вага в середовищі роботодавців поза конкуренцією», – вважає директор компанії «Рекрутинг & Консалтинг» Анастасія Іванова. При цьому, як зауважила представник агентства «HR-Consulting» Марина Маковій, цінність західної освіти, як і раніше, – дуже відносна. Власників такої запрошуюють в основному спеціалізовані юридичні фірми, серед клієнтів яких є іноземні компанії. Фахівець компанії «Гранд Персонал» Олександр Краснов також говорить, що дуже затребувані юристи із західною освітою, наприклад Harvard Law School Education Certificate, проте кількість таких фахівців в Україні невелика [2]. Тому шанси випускників наших високорейтингових ВНЗ досить хороші. Багато роботодавців як критерії до претендентів називають також наявність червоного диплома, хоча деякі вважають, що він важливий тільки для фахівців, які пишуть дисертації. У будь-якому випадку «заочники» у цій галузі, як і раніше, не вітаються.

Отже, можна констатувати, що для сьогоднішніх випускників «якісних» юридичних вишів, які бажають працювати в Україні, настають непогані часи, тому що компаніям потрібно все більше кандидатів без досвіду. Хоча фахівці у галузі рекрутингу та HR-технологій вважають, що «перспективність професії визначається не тільки затребуваністю на ринку, але і залежить ще від кількох важливих факторів. Це – стабільність галузі, рівень зарплати, поширеність у світі, яка дасть можливість знайти роботу за кордоном, а також можливість професійного зростання» [3]. Як бачимо, одним із найважливіших факторів є рівень зарплати. На жаль, динаміка зарплат фахівців-правознавців в Україні сьогодні виглядає вельми песимістично: у 2013 р. середня зарплата становила 4457 грн (еквівалент 500 дол.), у 2014 р. – 4926 грн (еквівалент 300 дол.), у 2015 р. – 5156 грн (еквівалент 225 дол.) [4]. Яка ж перспектива для українських випускників стати успішними юристами у своїй країні?

За даними МОН України, за останні три роки (2013, 2014 і 2015) вітчизняні ВНЗ підготували 98 тис. 703 правознавців. Із цієї кількості випускників держава офіційно працевлаштувала 6 тис. 309 осіб. Чим же займаються інші 92 тисячі 394 випускники? Очевидно, якась кількість з них працює «у тіні», можливо, навіть за фахом, а решта йдуть з юриспруденції на самому початку свого професійного шляху. До речі, за останні три роки спостерігається зменшення кількості абітурієнтів, що вибирають юридичні спеціальності: якщо у 2013 р. було 34 684 випускники-юристи, то у 2015 р. їх стало 30 166 [5].

Юридична освіта ось уже кілька сотень років є базовою університетською освітою. Саме тому, наприклад, юридичний факультет у Київському університеті імені Святого Володимира був відкритий одним із перших.

З розвитком ринкової економіки роль юридичної освіти фантастично зростає, а кількість юридичних шкіл (факультетів та університетів), які займаються підготовкою юристів, збільшилася в Україні в десятки разів. Сьогодні здійснюють підготовку юристів понад 300 вищих навчальних закладів, а ліцензована кількість студентів-юристів перевищує 70 000. Підготовкою майбутніх юристів займаються зараз не тільки класичні університети і спеціалізовані юридичні виші, а й технічні університети та університети вже зовсім неюридичного профілю. Наприклад, Національний університет культури і мистецтв у своєму складі має не тільки юридичний факультет, а й навчає міжнародному праву в Інституті міжнародних відносин та журналістики (!). У підсумку ринок праці для молодих юристів зараз перенасичений. Також необхідно пам'ятати і про те, що багато молодих людей отримали можливість навчатися у європейських та американських університетах, де вони здобувають освіту часто зовсім іншої якості.

Українські юридичні школи стрімко розвивають два рівні вищої освіти: бакалаврат і магістратуру. Варто відзначити, що зараз складно говорити про те, що знань і компетенцій сучасного бакалавра-юриста досить для того, щоб успішно працювати, хоча в більшості країн диплома рівня «бакалавр» досить, щоб успішно починати кар'єру юриста.

На сьогоднішній день юридичні факультети і спеціалізовані ВНЗ отримали можливість впроваджувати спеціалізовані магістерські програми в багатьох галузях права та юридичної практики. Для того щоб оцінити стійкість орієнтації студентів Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого на здобуття повної вищої освіти у грудні 2015 р. було проведено суцільне опитування студентів 4 курсу всіх інститутів (факультетів) денної форми навчання (1451 особа (773 чоловіки (53,3%) і 678 жінок (46,7%)), у т. ч.:

- Інститут прокуратури та кримінальної юстиції – 459 осіб (31,7% від загальної кількості);
- Слідчо-криміналістичний інститут – 135 осіб (9,4% від загальної кількості);
- Інститут підготовки кадрів для органів юстиції – 253 особи (17,6% від загальної кількості);
- Інститут підготовки юридичних кадрів для СБУ – 99 осіб (6,9% від загальної кількості);
- Господарсько-правовий факультет – 170 осіб (11,9% від загальної кількості);
- Військово-юридичний факультет – 64 особи (4,5% від загальної кількості);
- Міжнародно-правовий факультет – 62 особи (4,4% від загальної кількості);
- Факультет підготовки кадрів для Державної пенітенціарної служби України – 100 осіб (6,9% від загальної кількості);
- Факультет підготовки кадрів для Пенсійного фонду – 95 осіб (6,7% від загальної кількості).

955 опитаних осіб (65,8%) навчаються за бюджетом, 496 (34,2%) – за контрактом.

Аналіз результатів виявив, що переважна більшість респондентів (83,8%) мають бажання пройти магістерську підготовку у Національному юридичному університеті імені Ярослава Мудрого. Найвищі показники в орієнтації на навчання в магістратурі виявили студенти військово-юридичного факультету – 96,9% усіх четверокурсників факультету (62 особи), Інституту підготовки юридичних кадрів для СБУ – 93,9% (93 особи) та господарсько-правового факультету – 92,4% (157 осіб). Найнижчі показники серед опитаних студентів продемонстрували студенти Інституту прокуратури та кримінальної юстиції – 78,7% (359 осіб), міжнародно-правового факультету – 80,6% (50 осіб) та Інституту підготовки кадрів для органів юстиції – 80,8% (202 особи).

$\frac{3}{4}$ (75,2%) респондентів, що увійшли до групи охочих навчатися в магістратурі, впевнені, що диплом магістра права, отриманий саме в цьому ВНЗ, дозволить підвищити їхню конкурентоспроможність на ринку праці. Також досить привабливою для 13,9% опитаних студентів є перспектива в подальшому займатися науковою діяльністю. Решта позицій значною мірою поступається першим двом: 5,5% вважають, що «зайвий диплом не зашкодить», 1,8% бажають «продовжити студентське життя» і ще 1,6% респондентів обирають навчання в магістратурі «за наполяганням батьків».

Це питання в анкеті передбачало можливість надання власного варіанта відповіді. Певна кількість опитаних скористалася такою можливістю. Наведемо найбільш цікаві з них (в авторській редакції):

– *«Тому що можна закінчити за два роки спецкурси за напрямком ІТ-право, медіа-право».*

– *«Немає іншого виходу».*

– *«У будь-якому випадку диплом магістра надає більші можливості».*

– *«Большинство работодателей требуют диплом магистра».*

– *«Без диплома магістра не було сенсу вчитись попередні чотири роки».*

– *«Был заключен контракт с ПФУ и НЮУ и мною (студентом) на 5 лет».*

– *«Хочу поглибити знання в області права».*

– *«Вважаю за необхідне отримання повної вищої освіти».*

– *«Цікавить програма подвійного диплома».*

– *«Мені подобається декан».*

Решта опитаних студентів (16,2%) висловили своє небажання проходити магістерську підготовку в Національному юридичному університеті імені Ярослава Мудрого. Розподіл відповідей дозволив визначити, що найбільша кількість тих, кого навчання в магістратурі не приваблює, навчається в Інсти-

туті прокуратури та кримінальної юстиції – 21,3% всіх опитаних четверокурсників інституту (97 осіб), міжнародно-правового факультету – 19,4% (12 осіб) та Інституту підготовки кадрів для органів юстиції – 19,2% (48 осіб).

Серед основних причин такого рішення вони відзначили такі:

- не влаштовує вартість навчання (38,6%);
- планую проходити магістерську підготовку в іншому ВНЗ України (14,4%);
- для майбутньої професійної кар'єри мене цілком влаштовує рівень підготовки «бакалавр» (13,8%);
- не планую в подальшому займатися юридичною практикою (13,4%);
- планую проходити магістерську підготовку за кордоном (8,4%);
- не подобаються дисципліни, які викладаються в магістратурі (4,4%).

Також було висловлено зауваження щодо наявності елементів корупції, які, на жаль, властиві всій системі вищої освіти України.

Отже, найбільш впливовим чинником є вартість навчання – вона однаково не влаштовує обидві категорії студентів, хоча для студентів Інституту підготовки юридичних кадрів для СБУ (15,8% виборів), міжнародно-правового факультету (20% виборів) та факультету підготовки кадрів для Державної пенітенціарної служби України (27,3% виборів) цей фактор є значно менш впливовим, ніж для студентів Інститутів прокуратури та кримінальної юстиції (55,2% виборів) та підготовки кадрів для органів юстиції (47,1% виборів). У той же час решта причин по-різному впливає на вибір респондентів – зафіксовані відмінності залежно від форми навчання (бюджет/контракт). Якщо оцінки значущості причин бюджетників збігаються із зазначеними, то контрактники склали інший рейтинг: на друге місце вийшла позиція «не планую в подальшому займатися юридичною практикою» (16,5% виборів), а на третє – «для майбутньої професійної кар'єри мене влаштовує рівень бакалавра» (15,7% виборів). Тобто майже третина контрактників, які не бажають здобувати освітній рівень «магістр», взагалі не орієнтовані на отримання повної вищої юридичної освіти.

Це питання також передбачало можливість надання власного варіанта відповіді. Найбільш цікавими з наведених є (в авторській редакції):

- «Навчання, не гідне рівня європейського простору, суцільний совок».
- «Усе осточортіло».
- «Мне не нравиться декан».
- «Не подобається спосіб (організації – ред.) навчального процесу».
- «Дуже довго, не хочу».
- «Необ'єктивне оцінювання».
- «“Безцільні” роки навчання».
- «Не вистачає практичної складової навчання».

- «*Институт не оправдал ожиданий, слабый состав преподавателей*».
- «*Буду навчатися заочно*».
- «*Хочу вже працювати*».
- «*Хочу прийти до магістратури через 2–3 роки*».

Дослідження виявило, що найбільш привабливими спеціалізаціями для навчання в магістратурі є:

- прокурорсько-слідча – 40,6% виборів;
- слідчо-криміналістична – 37,7% виборів;
- бізнес-право – 33,5% виборів.

Досить високий рівень привабливості мають спеціалізації:

- міжнародне право – 27,1% виборів;
- ІТ-право (право та інформаційні технології) – 23,9% виборів;
- судове адміністрування – 21,9% виборів;
- юрист у сфері медіа-права – 18,3% виборів.

Решта спеціалізацій не користується достатньою увагою студентів:

- митне право – 15,8% виборів;
- трудове право та право пенсійного забезпечення – 14,2% виборів;
- страхова справа – 9,4% виборів.

Респонденти також визначили спеціалізації, які могли б привернути їх увагу при вирішенні питання щодо навчання в магістратурі або відмови від нього. Це – аграрне право, адвокатура, господарське право, екологічне право, конституційне право, корпоративне право, медіація, нотаріальна діяльність, податкове право, цивільне право.

Таким чином, переважна більшість студентів 4 курсу орієнтована на отримання повної вищої юридичної освіти (83,8%). Найважливішим мотиватором вибору є конкурентоспроможність випускників Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого на ринку праці (75,2%). Це свідчить про високий імідж університету в Україні. Проте такий тип мотивації має ситуативно-прагматичний характер, визначає спрямованість випускників швидше на отримання диплому (відповідного свідоцтва), ніж на здобуття знань. Це підтверджує також вибір майже десятої частини респондентів (8,9%) альтернатив, типу «зайвий диплом не зашкодить», «хочу продовжити студентське життя» і «наполягають батьки». Кожен 5–6 четвертокурсник (16,2% респондентів) не планує продовження навчання в магістратурі. Такий вибір, головним чином, зумовлений високою вартістю навчання (38,6% виборів). Серед інших причин звертає на себе увагу той факт, що 13,4% студентів цієї групи взагалі не пов'язують в подальшому свою професійну кар'єру з юридичною практикою, отже розглядають отримання диплома як умовність, що також підтверджує ситуативно-прагматичну мотивацію навчання більшос-

ті студентів. Викликає нарікання респондентів також організація навчального процесу в магістратурі: невелика кількість аудиторних занять, на думку опитаних студентів, не відповідає високій вартості навчання.

Висновки. Проведений аналіз ситуації, яка склалася сьогодні на ринку праці України, свідчить, що найближчим часом українські юридичні факультети та вищі навчальні заклади будуть вимушені проводити активні реформи, метою яких стане підвищення конкурентоспроможності їх випускників. Вживуть лише ті з них, хто зробить це на європейському рівні, в інші вищі абітурієнти просто не підуть.

ЛІТЕРАТУРА

1. <http://delo.ua/ukraine/nacija-lentjaev-pochemu-v-ukraine-effektivnost-rynka-trudnahanod-303964/>.
2. <http://www.ds.ua/politics/art15076>.
3. <http://korrespondent.net/ukraine/events/3496108-korrespondent-kryzys-pomenial-spros-na-rynke-truda>.
4. <http://www.liga.net/projects/jobtrends/>.
5. http://lawyer.ua/articles/byt_yuristom_v_ukraine_realnost_i_perspektivy_na_budushchee.html#sthash.OUFYWjEF.dpuf.

ФУНКЦИОНИРОВАНИЕ ЮРИДИЧЕСКОГО СЕГМЕНТА РЫНКА ТРУДА В УКРАИНЕ: СОЦИАЛЬНО-ПОЛИТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ

Погребная В. Л., Подкуркова И. В.

В статье исследуются особенности функционирования юридического сегмента рынка труда Украины в связи с социально-политическими изменениями, которые произошли в 2014–2015 гг. Доказано, что основной его тенденцией является переструктурирование запросов работодателей в сторону высококвалифицированных специалистов узкого профиля с качественным полным высшим образованием на фоне перенасыщения рынка выпускниками низкорейтинговых вузов при фактическом снижении стоимости оплаты работы юристов. Приведенные в статье результаты социологического исследования типов мотивации студентов Национального юридического университета имени Ярослава Мудрого по поводу получения полного юридического образования позволяют спрогнозировать развитие этого сегмента рынка труда в ближайшей перспективе.

Ключевые слова: рынок труда в Украине, тенденции развития рынка труда в Украине, юридический сегмент рынка труда в Украине, юридическое образование.

FUNCTIONING OF LEGAL MODERN LABOR MARKET SEGMENTS IN UKRAINE: SOCIO- POLITICAL ANALYSIS

Pogribna V. L., Pidkurkova I. V.

The difficult political and economic situation in Ukraine caused a serious crisis in the domestic labor market, including and lawyers in the labor market.

The prestigious and highly paid legal profession is gradually losing its credibility, as well as cost. At the same time, the requirements that employers nominate lawyers, increasing every year.

Many employers have to enlist the help of professionals who could understand the legislative innovations that stimulate and increase demand. At the same time really legal professionals with management experience in the market is not much, and close reputable employer jobs very difficult. So it is possible to talk about the deficit against the backdrop of oversupply.

With the development of market economy, the role of legal education has increased significantly and the number of law schools (schools and universities) involved in the preparation of lawyers Ukraine has increased tenfold. Training future lawyers involved is not only classical universities and specialized law schools and universities and technical universities and a completely non-legal profile. As a result, the labor market for young lawyers are now saturated.

Ukrainian law schools is rapidly developing two levels of higher education: bachelor and master. It should be noted that it is difficult to say that the knowledge and competence of the modern bachelor-lawyer enough to work successfully, but in most of the degree of «Bachelor» is enough to start a successful career as a lawyer.

To date, law schools and specialized high schools were able to implement specialized master's programs in many areas of law and legal practice. In order to assess the stability orientation of students of Yaroslav Mudrii National Law University to obtain complete higher education in December 2015 conducted a complete survey of all students 4-year institutions (schools), full time

Analysis of the results revealed that the majority of students focused on getting complete higher legal education. The most important choice is the motivator NLU competitiveness of the labor market. This shows the high image of the university in Ukraine. Every 5–6 4-year students no plans to continue training in magistracy. This choice is mainly caused by the high cost of education. Among other reasons, attention is drawn to the fact that 13.4% of this group of students did not bind further his professional career with legal practice, so consider a conditional diploma that indicates situational, pragmatic motivation of most training students

Key words: *labor market in Ukraine, labor market development trends in Ukraine, juridical segment of the labor market in Ukraine, law education.*

Л. М. Герасіна, доктор соціологічних наук, професор

ІСТОРИКО-ПОЛІТИЧНА ЕВОЛЮЦІЯ МІЖНАРОДНИХ СИСТЕМ: СУТНІСТЬ, ЗАКОНОМІРНОСТІ, ТИПИ

У статті розкрито сутність «міжнародної системи» як соціальної системи особливого типу, яка має олігополітичний характер, слабку інституціоналізацію та значну політико-економічну автономію елементів усередині цілісності. Різноманітність типів міжнародних систем свідчить, що ця надскладна, глобальна політична реальність має тенденцію до трансформації під впливом об'єктивних факторів історико-політичної еволюції. Доведено, що існування закономірностей розвитку міжнародної системи дозволяє розглядати її як результат ухвалення суверенними державами у певну історичну епоху політичного, економічного та ідеологічного «статус-кво» на міжнародній арені.

Ключові слова: міжнародна система, глобальна політична реальність, системний аналіз, закономірності міжнародних відносин, типології міжнародних систем.

Міжнародну систему, безперечно, слід відносити до масштабних систем соціального типу, адже їх сутнісний зміст складають міжнародні відносини, які за своїм характером є загальносоціальними. Звідси формулюється дослідницька **мета** статті: шляхом наукової аналітики довести, що надскладні та різні міжнародні системи є «продуктом» адаптації до конкретно-історичних умов, зовнішнього середовища та одна до одної; що під впливом нестійкої соціальної реальності міжнародна система набуває ознак відкритості та слабкої організованості, але демонструє певні закономірності розвитку.

Аналітичні розробки із цієї проблеми. Системний підхід, започаткований у середині ХХ ст. у соціальних науках Т. Парсонсом, отримав найбільш плідний розвиток у теорії політичної системи Д. Істона [1]. Системна парадигма надала можливість звільнитися від механічного детермінізму в соціополітичних концептах і заперечує прямі аналогії з дослідженнями механічних систем. Як зазначав С. Хоффманн, «ідея систем поза сумнівом надає найбільш плідну концептуальну основу. Вона дозволяє провести чітку відмінність між теорією міжнародних відносин і теорією зовнішньої політики, а також сприяє успішному розвитку тієї та іншої» [2, с. 78].

Але швидко з'ясувалось, що істонівське визначення політики як «авторитарного розподілу цінностей» не враховує специфіки глобальних систем, тому схему Істона досить складно застосувати до аналізу глобальної міжнародної системи. Зокрема, міжнародні відносини неможливо розглядати ви-

ключно як політичні. В їх сучасному розумінні системний підхід вирізняє міжнародні явища, процеси, події та ситуації, що постійно взаємодіють і завжди комплексно спричинені безліччю факторів та причин, тому системне ціле світової політики суттєво (кількісно і якісно) відрізняється від окремих складових елементів.

Одним із перших наукову евристику «міжнародної системи» здійснив Мортон Каплан у праці 1957 р. «Система і процес у міжнародній політиці». У парадигмі політичного реалізму М. Каплан концептуалізував ідею: починаючи з епохи XVIII ст. у міжнародних відносинах формувалися глобальні системи, які змінюючись, зберігали за допомогою «балансу сил» свою головну якість – ультрастабільність; також він виявив їх деякі сутнісні особливості. Акцентуючи неформальність міжнародних систем, фон Брайар указував, що як певна цілісність, вони позначаються переважно у феноменологічному плані, тільки опосередковано, тому їх сутність можна з'ясувати лише шляхом теоретичного аналізу.

Узагалі еволюція класичних міжнародних систем пов'язана з історією відносин між територіями Стародавньої Греції та Римської імперії, а також з політичною традицією взаємин італійських міст-держав пізнього Середньовіччя. Після закінчення Тридцятирічної війни в Європі та підписання Вестфальського миру 1648 р. був визнаний ключовий принцип національного (державного) суверенітету – це стало найважливішою віхою світового розвитку. Так складалася Вестфальська система світу, де суверенна держава виступала основною структурною одиницею, формувались внутрішні та міждержавні відносини з властивими системі механізмами, політичними і правовими нормами й апаратом управління. Згодом державно-центристська система поширилась на інші частини планети, ставши дійсно світовою «моделлю» міжнародних відносин.

Тому традиційно-історична парадигма використовує поняття «міжнародна система» більше для позначення дипломатичних відносин між державами у певний історичний період в окремих регіонах світу. Як, наприклад, європейська (Вестфальська) система XVII–XVIII ст.; система політичної рівноваги європейських держав XIX ст. (так званий «європейський концерт націй»); глобальна біполярна міждержавна система 1945–1990 рр. Але основний недолік цього «панорамного» підходу полягає в тому, що він не націлює на пошук закономірностей функціонування міжнародних (міждержавних) систем, як правило, обмежуючись описом історичної взаємодії між головними акторами – великими державами [3, с. 158–159].

Системний підхід дозволяє здійснити інтерпретацію *сутності* міжнародних систем сучасності через визначення їх суттєвих особливостей, які безпо-

середньо впливають зі специфіки міжнародних відносин. Так, дослідження останніх показує, що основні елементи міжнародних відносин представлені соціальними спільнотами: народами, елітами, «групами інтересів» та окремими індивідами. Звідси випливає перша, соціальна особливість міжнародної системи – це система взаємодії людей, які керуються у своїх діях волею, свідомістю, певною ідентичністю, ціннісними і політичними орієнтаціями тощо.

Друга зі специфічних рис міжнародних відносин демонструє їх слабку інституціоналізацію, тобто вони характеризуються відсутністю верховної влади, нерозвинутою формалізацією ієрархій та функцій і так званим «плюралізмом суверенітетів». Саме з цим пов'язаний властивий міжнародним системам низький рівень інституційності та внутрішньої централізації. Крім того, кожна інтегрована спільнота об'єктивно не позбавлена конфліктних ризиків і деструкцій, що за деяких умов може додати їй риси певної анархії (властиві міжнародним зносинам), а інколи – реальну дезінтеграцію.

Наступна загальна особливість полягає в тому, що зазвичай (на відміну від систем фізичного або біологічного типу) просторові межі міжнародних систем мають умовний характер. Проте цю умовність не слід абсолютизувати, стверджуючи, що міжнародні системи взагалі не надані в реальності, що вони завжди «конструюються» дослідником, а всередині них лише існує величезна кількість людей і безліч відносин. Навпаки, у світі одночасно можуть співіснувати дві (або більше) глобальні міжнародні системи, які змушені враховувати свої «умовні кордони», хоча б як сфери глобальних інтересів; і це так само стосується взаємодії регіональних міжнародних систем.

Четверта загальна особливість міжнародних систем, яку з необхідністю слід враховувати при системному аналізі, походить від того, що міжнародні відносини є переважно політичними, бо їх головною ланкою залишається взаємодія між державами. Тому ядром глобальної міжнародної системи, безумовно, виступає система міждержавних відносин.

Нарешті, п'ята особливість – ступінь автономії суверенних держав у міжнародній системі недоцільно абсолютизувати (ні в теорії, ні в практичній площині), бо міжнародні відносини характеризуються не тільки конкуренцією інтересів, а й взаємозалежністю акторів, особливо за умов глобалізації. Цей висновок підтвержується як стабільно діючою системою міждержавного співробітництва (економічного, політико-правового, військового, гуманітарного тощо), так і розвитком взаємодії традиційних і нових міжнародних суб'єктів.

Отже, на підставі цієї аналітики можна запропонувати таке визначення сучасної «міжнародної системи» – це *соціальна система особливого типу, якій притаманний слабкий ступінь інституціоналізації та інтеграції елементів*

усередині цілісності, а також значна політико-економічна автономія цих елементів.

Надзвичайно важливим у системному підході є доведення існування закономірних зв'язків між поведінкою основних міжнародних суб'єктів і характером міжнародної системи. **Зако́ни** її розвитку є об'єктивними, стійкими, повторюваними зв'язками, які об'єктивно діють та демонструють сутнісну єдність і динамізм міжнародних політичних явищ на різних етапах світової еволюції. Відомі західні науковці (Р. Арон, М. Каплан, Р. Роузкранс, Дж. Френкел) виділили в межах політичної історії людства певні *закономірності*, що характеризують минуле, сьогодення і майбутнє міжнародних систем. Ці закономірності пов'язані з дією глобальних економічних і соціально-класових чинників, зі станом політичної структурованості суспільств, характеризують взаємодію політичних і правових інститутів, зростання ролі міжнародного права у житті країн світу.

Так, Р. Арон ґрунтує свої роздуми про міжнародні системи на конкретно-історичному досвіді: порівнюючи відносини між грецькими полісами, європейськими монархіями XVII ст., країнами Європи XIX ст. і специфіку взаємодії сучасних систем Сходу та Заходу, шукає в них повторюваності, які б дозволили виділити загальні закономірності. Він зазначав, що системний підхід дозволяє виявити ту частку соціального детермінізму, яка дійсно існує у функціонуючих міжнародних відносинах.

Найбільш загальним *законом* функціонування міжнародної системи можна вважати *залежність поведінки акторів від структурних характеристик системи*. Дія цього закону конкретизується на рівні кожної із суттєвих характеристик (вимірювань) системи. І хоч остаточної згоди щодо їх змісту і кількості поки що немає, можна припустити, що це здебільшого геополітичні характеристики (клімат, масштаб території, народонаселення, ресурси, збалансованість виробництва і торгівлі, фінансова, технологічна і військова могутність тощо).

Наступна закономірність сформульована як *закон рівноваги міжнародних систем*, або закон «балансу сил», який дозволяє в різні історичні епохи зберігати відносну стабільність міжнародної системи будь-якого типу. Виходячи з цього, вчені дійшли висновку, що кожна міжнародна система, таким чином, являє собою неформальну інституціалізацію співвідношення сил між суверенними державами у відповідному просторово-часовому контексті. Але розуміючи, що «аналіз типової міжнародної системи не дає можливості передбачити дипломатичну подію чи диктувати правителям лінію поведінки, що відповідає типу системи» [4, с. 103], Р. Арон підкреслював, що, зокрема, біполярна система має тенденцію до нестабільності, оскільки заснована на

взаємній недовірі й страху та спонукає обидві сторони протистояння до жорсткості у ставленні одна до одної, яка впливає з протилежності їх інтересів.

Що стосується трансформацій у міжнародних відносинах, то саме вони характеризують дію закону *кореляції між поляризацією і стабільністю міжнародної системи*. Так, М. Каплан переконаний, що кожна міжнародна система може існувати або трансформуватися в інший різновид. Він аналізує питання: чому та чи інша система рівно функціонує; або з яких причин приходить у занепад? У межах цієї евристики автор виокремив п'ять змінних (показників), що властиві кожній міжнародній системі: основні правила системи; правила трансформації системи; правила класифікації акторів, їх здібностей та інформованості. Ці «правила трансформації» виражають закони зміни систем.

Зокрема, М. Каплан окреслив джерела нестабільності гнучкої біполярної системи, де внутрішньоблокові дисфункції пригнічені, але загострюються міжблокові суперечності. У цій системі дійсно існує ризик приєднання неприєднаних країн, ризик підпорядкування одного блоку іншому, ризик тотальної війни, що може привести до встановлення ієрархічної системи або до анархії. Головною ж умовою стабільності в гнучкій біполярній системі, на його думку, є «рівновага потужностей».

У той же час, застосовуючи емпіричний підхід до аналізу міжнародних систем, можна конкретніше пояснити розвиток міжнародно-політичної ситуації у певному регіоні планети завдяки розумінню системних зв'язків, що склалися. Або виявити тенденції впливу на поведінку міжнародних акторів та еліт таких чинників, як загальнорегіональне співвідношення сил, соціокультурні реалії, дії регіональних міжнародних організацій та ін. Тому, на нашу думку, доцільно виділити *закономірності*, пов'язані зі специфікою *способу переходу від одного типу міжнародної системи до іншої*, в окремі етапи світової політики:

- шляхом світових або континентальних війн (глобальні злами світо-системи);
- унаслідок революцій, контрреволюцій чи реставрації; таємних заколотів або військових путчів (регіональні трансформації);
- у спосіб міждержавних, расових, міжнаціональних, соціально-класових конфліктів (дисбаланси міжнародної системи тощо).

Таким чином, визнання факту існування системних законів у світовій політиці та міжнародних відносинах дозволяє розглядати міжнародну систему як результат ухвалення суверенними державами у певну історичну епоху політичного, економічного й ідеологічного «статус-кво» на міжнародній арені (на загальнопланетарному, регіональному або субрегіональному рівні).

Різноманіття міжнародних систем, які складались протягом людської цивілізації, надало поштовх розвитку наукової проблеми щодо їхньої *типологізації*, яку історики, політологи й міжнародники стали досліджувати переважно у ХХ ст. Різні критеріальні показники в межах цього системного конструювання обумовили появу багатьох типологій міжнародних систем, яке потребує відповідної герменевтики та систематизації.

У межах історичної парадигми вельми поширеним є виділення *традиційних* (примітивних, доіндустріальних) та *модернізованих* політичних систем як національного, так і світового формату. Для традиційної системи характерні мінімум структурної диференціації, нерозвинене громадянське суспільство, підданська або «прихідська» політична культура (що є патріархальною «культурою підкорення»). Підкоряючись державі, людина чекає від неї гарантій та благ, але влада тут має автократичний чи диктаторський характер (східні деспотії; європейські монархії XVI–XVIII ст.; постколоніальні країни XIX–XX ст.). У модернізованих системах світу (постреволюційної епохи) діє розвинене громадянське суспільство, формується «культура участі», коли людина зорієнтована на активну діяльність у політиці, диференційовані політичні «ролі-функції» відповідно до структури політичних інститутів, склався раціональний спосіб обґрунтування влади [5, с. 124].

Історична еволюція вимагає також виокремити міжнародні системи *перехідного* типу, в яких поєднуються елементи модернізованої системи, котра ще формується, та елементи старої системи. Такі системи можуть бути за характером як *транзитивними демократіями*, так і *автократіями*. У свою чергу, авторитарні системи варіюються на радикально-тоталітарні, консервативно-тоталітарні, консервативно-авторитарні й авторитарно-модернізовані. Зокрема, загальний стан країн колишньої міжнародної соціалістичної системи (що розпалася наприкінці 90-х рр. ХХ ст.), безперечно, мав риси транзитивності (перехідності); це виявлялося у поєднанні політики авторитаризму з лібералізмом, у тимчасових відкатах-реставраціях до посткомуністичних урядів, у масштабній корупції та відсутності раціональної (відповідальної й компетентної) бюрократії, у слабкості інститутів громадянського суспільства.

Оригінальну історичну типологію систем у світовій політиці розробив англійський вчений Е. Луард, котрий плідно працював у галузі соціології міжнародних відносин. Він виділяє сім міжнародних систем, які аналізує за допомогою концептуальних критеріїв (змінних), таких як: ідеологія, еліти, мотивації, використовувані факторами засоби, стратифікація, структура, норми, ролі та інститути:

1. Стародавня китайська система (771–721 рр. до н. е.).
2. Система давньогрецьких держав (510–338 рр. до н. е.).

3. Епоха європейських династій (1300–1559).
4. Система ери релігійного панування (1559–1648).
5. Система періоду виникнення і розквіту режимів державного суверенітету (1648–1789).
6. Система епохи націоналізму (1789–1914).
7. Система ери панування ідеології (1914–1974) [6].

Виокремлені критерії дозволили Е. Луарду простежити співвідносну дію кожного з них на структуру і функціонування міжнародних систем, на їх еволюцію у просторі та часі. Цей комплексний підхід демонструє цілий ряд переваг: є більш конкретним і чіткішим; базується на солідному емпіричному матеріалі, накопиченому істориками, політологами та ін.; нарешті, має якості самостійного методу вивчення міжнародних систем.

На підставі передусім геополітичних критеріїв (залежно від просторово-географічних характеристик) виділяють *загальнопланетарну міжнародну систему* та її *регіональні підсистеми* (компоненти планетарної); а вже структурними елементами цих регіональних виступають – *субрегіональні підсистеми*.

Так, М. Каплан особливим чином характеризує *глобальну* (планетарну) *систему «балансу сил»*, яка існувала з XVIII ст. до Другої світової війни; він визначив основні правила оптимальної дії країн-акторів цієї системи (де має бути не менше п'яти великих держав, щоб вона не перетворилась на біполярну). Кожна держава в системі мала керуватися такими вимогами:

- нарощувати силу, але по можливості віддавати перевагу переговорам, а не веденню бойових дій;
- краще вступати у війну, ніж втрачати шанс збільшувати силу;
- краще зупинити війну, ніж знищити велику державу (тобто виключити із системи основного актора), бо існують оптимальні розміри міждержавної спільноти; зокрема, європейські династичні режими вважали, що їхня протидія один одному має природні межі;
- перешкоджати будь-якій коаліції чи окремому актору, що прагнуть зайняти панівне становище в міжнародній системі;
- стримувати акторів, які застосовують наднаціональні принципи організації та поведінки;
- дозволяти переможеним або послабленим основним акторам посісти своє місце в міжнародній системі як партнерів і допомагати другорядним акторам підвищувати свій статус.

Наступна *глобальна* система, що склалася внаслідок Другої світової війни, була визначена М. Капланом як *«вільна біполярна система»*, де біполярність обмежувалась діями ООН та силою акторів, які залишалися нейтральними.

Щодо стабільності цієї системи вчений виділяє чотири правила:

- прагнути до посилення своїх можливостей порівняно з можливостями іншого блоку;
- краще воювати, ніж дозволити протилежному блоку посісти домінуюче положення в системі;
- намагатися підпорядкувати цілі універсальних акторів своїй меті, а цілі ворожого блоку – меті універсальних акторів;
- прагнути до розширення свого блоку, але зберігати терпимість стосовно країн, що не приєдналися.

Таким чином, в евристичному аналізі М. Каплана біполярна система представлена більш небезпечною, оскільки характеризується прагненням обох сторін до світової експансії, передбачає постійну боротьбу між блоками – чи за збереження своїх позицій, чи за глобальний передел світу.

Дійсно, планетарна міжнародна система до 90-х рр. ХХ ст. характеризувалася наявністю двох головних конфліктних ліній – «осей», що розділяли, з одного боку, Захід і Схід (ідеологічне, політичне, військово-стратегічне протистояння), а з другого – Північ і Південь (високорозвинені країни «золотого мільярда» та відстала «світова периферія»). На думку політологів-міжнародників, існування планетарної системи, яка впливає на все міжнародне життя, стало політичною реальністю із самого початку глобального протистояння між СРСР і США після Другої світової війни. Нових істотних рис і формату міжнародна планетарна система набула з виникненням на політичній карті світу постколоніальних держав та їх посиленням як самостійних міжнародних акторів.

Проте, незважаючи на відносну цілісність, планетарна міжнародна система неминуче має певні деструкції й анклавні, обумовлені тим, що деякі форми міжнародної взаємодії не вписуються в неї, маючи автономні характеристики. Це є наслідком особливого розвитку регіональних підсистем, як зазначали Ф. Брайяр і М.-Р. Джалілі, так званої «сукупності специфічних взаємодій, в основі яких лежить загальна географічна приналежність» [7, с. 87–88]. Вони прагнули виявити й описати чинники, що впливають на особливості цих взаємодій у панамериканській, європейській, африканській та азійській підсистемах (Південної та Південно-Східної Азії, Близького Сходу), у Карибській і частково західноєвропейських субрегіональних підсистемах.

Тому науковці розглядають як відносно самостійні *функціональні міжнародні підсистеми* – це фактично різноманітні види сталих міжнародних відносин: тобто системи економічної, політичної, військово-стратегічної, технологічної, гуманітарної взаємодії тощо. Регіональні аспекти взаємодії держав світу (як групові, так і двосторонні) формують *структурні підсисте-*

ми загальної міжнародної системи. Цей підхід є доречним, оскільки чітко визначає місце і ранжування цих підсистем у загальній системі міжнародних відносин і дозволяє не зводити її виключно до міждержавної системи.

Стосовно настання закономірних змін у міжнародній системі необхідно враховувати дію певних геополітичних детермінант, які обумовлюють її функціонування; стосовно цього наукою виявлені особливі важелі впливу. Наприклад, розвиток Південно-Східної Азії як субрегіональної підсистеми залежить від регіональних квазінаддержав – Японії (в аспекті економічної могутності) та Китаю (з погляду демографічного і промислового потенціалу); у Південноазійському субрегіоні стан міжнародної системи визначається очевидним домінуванням Індії та її суперництвом з іншим «полюсом» системи – Пакистаном тощо [8, с. 505–545].

Відомий політолог-компаративіст Чарльз Ф. Ендрейн, здійснюючи порівняльний аналіз політичних систем різних регіонів світу, розглядав їх як спосіб «виробництва політик» і втілення в життя політичних рішень. Виходячи з цього, він виокремив базові типи політичних систем: 1) народна (племінна); 2) бюрократична авторитарна; 3) елітиська мобілізаційна; 4) узгоджувальна. Ці системи розрізняються головним чином за культурним, структурним і поведінковим параметрами, та, на думку Ч. Ф. Ендрейна, їх оцінка має становити сутність порівняльного аналізу [9, с. 19–26].

Народні (племінні) системи фактично є бездержавними соціальними спільнотами, де суспільно-політична дистанція між правителями і підданими є мізерно малою; їх регіональна локалізація в наш час має характер анклаву (наприклад, буття аборигенів Австралії та Океанії або дикунських племен Африки чи амазонської сельви Бразилії).

В *авторитарно-бюрократичній* системі держава здійснює суворий контроль за соціальними групами; матеріальні інтереси, моральні й політичні цінності різко відділені одне від одного; може панувати політичний традиціоналізм і клерикалізм. До цього типу системи переважно належали держави субрегіонів континентальної Азії та Близького Сходу, геополітично представлені: Китаєм ХІХ – початку ХХ ст.; Японією до середини ХХ ст.; постколоніальними Індією, Південною Кореєю, Тайванем, Сінгапуром до середини 1980-х рр.; більшістю монархій арабського світу.

Політичне керівництво *елітиських мобілізаційних* систем не прагне відділяти цілі, матеріальні інтереси (індустріалізація, електрифікація, ведення війни тощо) від ідеологічних цінностей; при цьому раціональним, світським завданням надається характер «священнодійства» через політичну міфологізацію. Влада еліти в мобілізаційній системі представлена сильною державою і чітко керує політичною діяльністю; соціальні групи виявляють лише фор-

мальну волю; між правителями і підлеглими пролягає велика політична дистанція. Ця система домінувала в різних геополітичних регіонах (СРСР, Китай, Монголія 50–90-х рр. ХХ ст., колишні Ірак, Іран і Афганістан; сучасні Куба, В'єтнам, КНДР, Пакистан).

Узгоджувальна система реалізує плюралістичну «модель» політики в геополітичних союзах демократичного світу (Євросоюз, Північноатлантичний блок); на цій основі країни Європи, США, Канада, Австралія, Японія (після Другої світової війни), Ізраїль, сучасні Індія, Південна Корея, Тайвань, Сінгапур та інші створили свої регіональні підсистеми. Державна влада тут обмежено контролює автономні соціальні групи; громадяни за власним рішенням активно беруть участь у політиці; лідери держав більш доступні та відкриті для соціуму. Диференціація матеріальних інтересів, моральних цінностей та політичних симпатій забезпечена повною секуляризацією політики; церква відділена від держави, а релігія від світської освіти на правовому і структурному рівні.

У парадигмі політичного реалізму була створена широко відома серед міжнародників і політологів типологія, що поділила міжнародні системи на біполярну, мультиполярну, рівноважну та імперську.

У міжнародній системі *імперського типу* панує одна наддержава, яка далеко випереджає решту всіх інших країн своєю сукупною потужністю (розміром території, рівнем озброєння, економічним потенціалом, запасом природних ресурсів тощо), унаслідок чого вона диктує головні тенденції світового розвитку. *Біполярна* міжнародна система, як зазначалось, характеризується пануванням двох наймогутніших держав або їхніх політичних блоків. Якщо ж інші держави зможуть досягти зрівноваженості з ними потужності, то відбудеться зміна світової ситуації й міжнародна система неминує трансформуватися на *мультиполярну*. Нарешті, у *рівноважній* системі (або системі «балансу сил») декілька великих держав, взаємно стримуючи надмірні претензії одна до одної, тривалий час зберігають відносно рівний вплив на еволюційний хід світових подій.

Крім охарактеризованих раніше реальних глобальних систем, М. Каплан спроектував чотири гіпотетичні системи (які могли б утворитися пізніше); у сукупності це складає його відому шестиелементну типологію [10].

Перший тип – «система одиничного вето», або *багатополярна* міжнародна система, де зростає чисельність акторів, які мають можливість блокувати систему, використовуючи засоби певного шантажу. Але кожна країна системи, маючи в арсеналі ядерну зброю, здатна здійснювати ядерне стримування, може надати опір подібному шантажу, яким би сильним не був міжнародний суб'єкт, що його вчиняє. Будь-яка держава здатна захистити себе від зовнішньої агресії.

Другий тип – це «система балансу сил», яка характеризується *мультиполярністю*. На думку М. Каплана, у її рамках повинно існувати не менше п'яти великих держав; якщо їх число буде меншим, то система неминуче трансформується на біполярну. Мультиполярна система також містить певні ризики (наприклад, поширення ядерної зброї, вирішення конфліктів між дрібними акторами, непередбачувані наслідки, до яких можуть привести зміни в союзах між великими державами).

Третій тип – «*гнучка біполярна система*», де співіснують актори-держави і новий тип суб'єктів – союзи та блоки держав, а також універсальні актори – міжнародні організації. Залежно від внутрішньої організації двох блоків, що створили гнучку біполярну систему, можливі декілька її варіантів. Система може бути значно ієрархізованою та авторитарною (із пануванням одного блоку), коли воля глави коаліції нав'язується її союзникам. І також вона може бути неієрархізованою, якщо стратегія блоку формується шляхом взаємних консультацій між суверенними державами, що є відносно автономними одна від одної.

Четвертий тип – «*жорстка біполярна система*». Для неї характерна така ж структурна конфігурація, що і в попередньої, але обидва блоки тут організовані суворо ієрархічним чином. У міжнародній системі жорсткої біполярності зникають неприєднані чи нейтральні держави, що існували в гнучкій біполярній системі. Універсальні актори відіграють досить обмежену роль і не спроможні тиснути на той або інший блок. Отже, прийняття рішень щодо застосування сукупної сили, ефективного регулювання конфліктів, формування стратегій і тактик дипломатичної поведінки здійснюються лише в межах обох полюсів.

П'ятий тип – «*універсальна міжнародна система*» фактично *конфедеративного* типу. Ця система передбачає значний ступінь політичної однорідності міжнародного середовища, базується на солідарності національних акторів-держав та переважному впливі так званого універсального актора – міжнародної організації, яка має право визначати статус держав і виділяти їм ресурси; їй належать широкі повноваження. Зокрема, це відповідає ситуації, коли за рахунок обмеження державних суверенітетів могла б істотно розширитися роль Організації Об'єднаних Націй (котра за цих умов володіла б винятковою компетенцією з урегулювання конфліктів і підтримки миру). Універсальна міжнародна система вимагає наявності добре розвиненої інтеграції в політичній, економічній та адміністративно-управлінській галузях. Міжнародні відносини функціонують на основі правил-норм, відповідальність за дотримання яких лежить саме на універсальному акторові.

Шостий тип – це «*міжнародна ієрархічна система*», яка по суті є «світовою державою». Національні суверенні держави всередині її структури поступово втрачають своє значення, стаючи ординарними територіальними одиницями; проте будь-які відцентрові тенденції з їх боку суворо присікаються.

Пізніше М. Каплан апріорі деталізував ці «моделі» у таких варіаціях:

– система *послабленої напруженості* (так званої розрядки), яка передбачає еволюцію наддержав (наприклад, лібералізацію СРСР і демократизацію зовнішньої політики США), що зробило б можливим обмеження озброєнь до мінімального рівня;

– *дуже вільна біполярна система*, де міг би зрости ступінь ядерної рівноваги, блоки ослабли і лише частково була поширена ядерна зброя;

– *«нестійка система блоків»*, у якій триватиме гонка озброєнь, а напруженість буде зростати;

– *система неповного поширення ядерної зброї*, що включає 15–20 країн. У ній ядерні потенціали наддержав не досягають рівня здатності для завдання першого удару, тому можливе виникнення коаліцій між наддержавами і малими ядерними країнами (але від цього ймовірність війни ще більше зростає).

Зрештою, у діяльнісній парадигмі, що є дуже популярною в політології, міжнародні системи класифікують (залежно від цілей аналізу) на *стабільні* та *нестабільні* (за С. Хоффманном – революційні); крім того, науковцями обгрунтовані *конфліктні* та *кооперативні*, *відкриті* та *закриті* різновиди міжнародних систем.

Висновок. Таким чином, різноманіття типологій доводить, що в будь-якому типі міжнародних систем домінують найбільш могутні держави (або їх союзи) та складається стійкий тип зовнішніх відносин між ними. Це означає, що загальною рисою більшості міжнародних систем є їх олігополістичний характер. Як свідчить сучасний дискурс у науці міжнародних відносин, «міжнародна система» постає надскладним аналітичним об'єктом, вона відбиває реальні зв'язки між існуючими державами, державно-організованими соціальними спільнотами та іншими міжнародними акторами, взаємодія яких проявляє очевидні ознаки системної організації.

ЛІТЕРАТУРА

1. Easton D. A. Systems Analysis of Political Life / D. A. Easton. – New York, 1965. – 507 p.
2. Цыганков П. А. Политическая социология международных отношений : учебник / П. А. Цыганков. – М. : Радикс, 1994. – 209 с.
3. Huntzinger J. Introduction aux relations Internationales / J. Huntzinger. – Paris, 1987. – 190 p.
4. Aron R. Paix et Guerre entre les nations / R. Aron. – 2e éd. – Paris : Calmann-Lévy, 1984. – 406 p.
5. Енгибарян Р. В. Конституционное развитие в современном мире. Основные тенденции / Р. В. Енгибарян. – М. : Норма, 2007. – 496 с.

6. Loard E. Types of International Society / E. Loard. – New York, 1976.
7. Braillard Ph. Les relations internationales / Ph. Braillard, M.-R. Djalili. – Paris, 1990. – P. 87–88.
8. Порівняльна політика. Основні політичні системи сучасного світу / за заг. ред. В. Бакірова, М. Сазонова. – 2-ге вид., допов. – Х. : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2008. – 576 с.
9. Эндрейн Ч. Ф. Сравнительный анализ политических систем: эффективность осуществления политического курса и социальные преобразования / Ч. Ф. Эндрейн. – М. : ИНФРА-М, 2000. – 320 с.
10. Kaplan M. System and Process in International Politics / M. Kaplan. – New York, 1957. – 299 p.

ИСТОРИКО-ПОЛИТИЧЕСКАЯ ЭВОЛЮЦИЯ МЕЖДУНАРОДНЫХ СИСТЕМ: СУЩНОСТЬ, ЗАКОНОМЕРНОСТИ, ТИПЫ

Герасина Л. Н.

В статье раскрывается сущность «международной системы» как социальной системы особого типа, которая имеет олигополистический характер, слабую институциональность и значительную политико-экономическую автономию элементов внутри целостности. Многообразие типов международных систем свидетельствует, что эта сверхсложная, глобальная политическая реальность имеет тенденцию к трансформациям под воздействием объективных факторов историко-политической эволюции. Доказано, что существование закономерностей развития международной системы позволяет рассматривать ее как результат принятия суверенными государствами в определенную историческую эпоху политического, экономического и идеологического «статус-кво» на международной арене.

Ключевые слова: *международная система, глобальная политическая реальность, системный анализ, закономерности международных отношений, типологии международных систем.*

HISTORICAL AND POLITICAL EVOLUTION OF INTERNATIONAL SYSTEMS: ESSENCE, LAWS OF DEVELOPMENT, TYPES

Gerasina L. M.

In the article essence of the «international system» opens up as a frame of society of the special type, having character of oligopoly, weak institutes and considerable political and economic autonomy of internal elements of whole. In the modern

understanding already it is not possible to examine international relations exceptionally, as political. Approach of the systems determines the international phenomena, processes, subjects and events, as constantly interactive, such that always complex caused many factors and reasons.

A traditional historical paradigm utilizes a concept «international system» anymore for denotation of diplomatic relations between the states in a certain period of history in the separate regions of the world. In the paradigm of political realism M. Kaplan created conception: that beginning from a XVIII item the global systems which due to «balance of powers» kept the main quality – stability began in international relations to be formed, but also changed historically.

Approach of the systems allows to interpret essence of the international systems of contemporaneity through determination of them main features. The first, social feature of the international system is co-operations of people, which follow will, consciousness, certain identity, valued and political orientations in the actions. Second specific line – them weak institutes, absence of higher power, informal hierarchies and functions and «pluralism of sovereignties». Third, the spatial limits of the international systems carry conditional character. Fourth, the kernel of the global international system of always is the system of intergovernmental relations, because international relations are mostly political. And fifth, is a degree of autonomy of nation-states it does not follow to absolutize in the system, because international relations are not only a competition of interests, conflicts but also interdependence of actors, especially at the terms of globalization.

Laws of development of the international system are the objective, proof, repeated copulas, which objectively operate and show unity and dynamism of the international political phenomena of world evolution. Consider dependence of conduct of actors the general act of development of the international systems on structural descriptions of the system. Next conformity to the law is a law of equilibrium of the international systems, or law of «balance of powers», that allows in different epoches to keep relative stability of the system. Transformations in international relations characterize the action of law of dependence between polarization and stability of the international system. To our opinion, it follows to acknowledge operate a law from the specific of transition from one as an international system to other: by world wars, revolutions, restorations, conflicts and others like that.

Existence of laws of development of the international system allows to examine it as a result of acceptance the nation-states of political, economic and ideological «status quo» in the international arena.

The variety of the international systems during human civilization stimulated in a XX item development of scientific problem from the analysis of their types.

In a historical paradigm widespread is a selection of the traditional (primitive) and modernized political systems, both national and world format. On the basis of geopolitical criteria select the planetary international system and it regional systems (components of planetary); and the structural elements of regional is are sub-regional subsystems. So, widely known in the theory of political realism is created different types, which divided the international systems into bipolar, multiarctic, equivalent and empire.

M. Kaplan characterizes a specific and factors of stability of the global systems – planetary system of «balance of powers», that existed from a XVIII item, and «free bipolar system» which was folded in the world after II World war.

Politolog Ch. F. Endreyn carried out the comparative analysis of the political systems of the world regions, examining them as a method of «production politician» and introduction of political decisions. Selected the base types of the political systems: 1) folk (pedigree); 2) bureaucratic authoritarian; 3) elite mobilizational; 4) system of consent.

In the end, the different types of the international systems prove that the mightiest states (or their unions) prevail in any of them, between them there is a proof type of external relations, that a world oligopoly is.

Key words: *international system, global political reality, analysis of the systems, conformities to the law of international relations, different types of the international systems.*

О. М. Кузь, доктор філософських наук, професор;
О. М. Сахань, кандидат соціологічних наук, доцент

ПОСТСУЧАСНА ТЕОРЕТИЗАЦІЯ СОЦІАЛЬНОЇ РЕАЛЬНОСТІ

Стаття присвячена постсучасній концептуалізації соціальної реальності. Аналізується поширення патогенних для соціальності форм індивідуалізму, агресивно девіантні та відверто егоцентричні форми якого, розростаючись і легітимуючись на тлі деформації і занепаду традиційних форм соціального буття – сім'ї, спільноти, етносу, нації тощо, – становлять загрозу десоціалізації людини. Проблематизується дегуманізація соціальності як відчуження від людини об'єктивних форм її соціального життя і деградація суб'єктності людини, підсилення влади над нею зовнішніх соціальних сил – економічних, політичних, духовних. Зроблено висновок про те, що розгортання теоретичного дискурсу соціального здатне виступити своєрідним проектом конструювання соціальності, адже дискурсивні утворення завдяки своєму символічному потенціалу самі певною мірою перетворюються на дійсність.

Ключові слова: *постсучасність, соціальність, соціальна реальність, суб'єкт, суб'єктність.*

Актуальність проблеми. Незважаючи на весь свій засадничий статус і поширеність, поняття «соціальна реальність» і «суб'єктність» не набули у соціально-гуманітарному пізнанні належного теоретичного опрацювання, смислової і категоріальної визначеності. Але завдання теоретичного прояснення смислової наповненості базових понять не може бути вирішене силами окремих наук унаслідок їх неминучої схильності до фрагментації дійсності відповідно до специфіки власного предмета. Тут потрібен філософський аналіз. Саме філософія віднаходить те, що є власне нормативним осередком загального дискурсу: загальнозначущі поняття і судження [1, с. 33]. Саме філософське мислення є квінтесенцією гуманітаристики, адже воно, виходячи за межі здорового глузду та звичних вірувань, здатне запропонувати безліч можливостей для збільшення нашого знання щодо того, чим речі *можуть бути* [2, с. 104].

Оскільки соціальна реальність частково чи повністю входить до предмета дослідження майже всіх соціально-гуманітарних дисциплін, усі соціальні теоретики певною мірою центруються навколо цієї категорії. Філософія, маючи справу з поняттями, що є інтегративними для соціально-гуманітарного

пізнання, не може ігнорувати здобутки конкретних наук і здійснювати свої концептуальні пошуки поза межами міждисциплінарного синтезу. І хоча сам такий синтез є ще далеко невіршеним теоретичним завданням, дискурсивні передумови для нього вже склалися.

Аналіз останніх джерел і публікацій засвідчив, що теоретичним підґрунтям для вивчення цієї проблеми стали найбільш значущі напрацювання таких соціологів-теоретиків, як З. Бауман, П. Бергер, П. Бурдьє, Е. Гіденс, Т. Лукман, Н. Луман, А. Турен та ін., а також метатеоретичні дослідження політичного (К. Байме, Ж. Баландьє, Ю. Габермас, О. Гьоффе, С. Жижек та ін.). Близькими до теми дослідження стали розробки проблем політичної та правової реальності, що представлені в роботах українських філософів Н. А. Бусової, С. І. Максимова, С. В. Пролеєва, О. В. Стовби, О. Ф. Терешкун; рефлексія постсучасного стану суспільства представлена в працях Т. С. Воропай, В. В. Гусаченка, І. Д. Денисенко, А. М. Єрмоленка, І. В. Карпенка, В. М. Корабльової, Н. С. Корабльової, М. Д. Култаєвої, О. О. Мамалуя, О. В. Садохи та ін. Варто відзначити філософсько-антропологічні ідеї Т. О. Андрєєвої, Є. І. Андроса, Є. К. Бистрицького, І. В. Бичка, Л. М. Газнюк, Б. А. Головка, В. П. Загороднюка, В. П. Іванова, А. М. Лоя, В. А. Малахова, М. В. Поповича, І. В. Степаненко, В. Г. Табачковського, Г. П. Чміль, що виявилися евристично плідними для розгляду суб'єктності людини в її універсальних і постсучасних проявах.

Усі ці напрацювання вказують на теоретичну необхідність і доцільність міждисциплінарних синтезів і в межах самої філософії при дослідженні соціальності як результату розгортання соціальної реальності. Насамперед за-требуваним стає становлення такого теоретичного дискурсу соціальності, що долає дисциплінарні межі соціальної філософії і філософської антропології, інтегруючи при цьому їхні здобутки. Соціальна філософія дозволяє розглянути соціальність як сутнісну характеристику людини і способу її буття у світі не як абстракт, властивий окремому індивідові, а в об'єктивованій дійсності всієї сукупності її суспільних відносин, у її конкретно-історичних формах, на чому наполягав ще К. Маркс. Водночас такий соціально-філософський підхід, не врівноважений філософсько-антропологічною рефлексією, може призвести до того, до чого він і призвів у пізньому марксизмі та його радянській рецепції – надмірного соціологізму та економізму в розумінні соціальності. Вихідне конститутивне та інтегративне значення філософсько-антропологічної рефлексії для практичної філософії і соціальної гуманітаристики в цілому зумовлене повсюдною присутністю у соціальному та індивідуальному житті людської дії в її різних модальностях, формах, результатах. Призначення і спроможність філософської антропології забезпечувати міждисцип-

лінарні синтези як усередині самої філософії, так і за її межами були підтверджені антропологічним поворотом, що відбувся у філософії і соціально-гуманітарному пізнанні наприкінці ХХ ст. Усе зазначене вище і визначає потребу дослідження саме філософсько-антропологічного виміру соціальності.

Однак (пост)сучасні контексти вносять суттєві корективи в наше сприйняття соціальності та суб'єктності й вимагають урахування нових реалій і нових способів теоретизацій. Склалася парадоксальна ситуація: з одного боку, соціальна філософія активно тематизує постсучасність, постулюючи десоціалізацію світу [3], і тим самим виносить за рамки питання про сутність соціальної реальності; з другого – соціогуманітарні галузі прикладного характеру (наприклад, соціологія чи політологія) активно вживають поняття «соціальна реальність», розглядаючи його здебільшого ситуативно та операціонально, виносячи постсучасність за межі дослідницького інтересу цих дисциплін.

Зараз активно дебатуються питання постісторії, постгуманізму, постсучасності тощо, що примушує думати про появу певного «постсвіту», котрий може бути розглянутий як криза людської буттєвості, адже він ґрунтується на світогляді нескінченного становлення, котрий, у свою чергу, можна назвати «постлюдським». Отямившись від постмодерністського шоку деконструкції соціальності, котра фактично піддала анігіляції соціологію як пусту дисципліну, позбавлену свого об'єкта, та безмежно звузила соціальну філософію як підвалину соціогуманітарного знання, соціальні теоретики уможливили «реванш соціальності» в межах так званого післяпостмодернізму. Наразі очевидно, що соціальна реальність, досить успішно деконструйована у віртуальній реальності теоретичних рефлексій, на рівні повсякденності продовжує ефективно функціонувати.

Отже, переконафігурація та перевизначення соціальної реальності в умовах постсучасності стає вельми актуальною проблемою, оскільки, з одного боку, соціальна реальність є наріжним поняттям соціальної філософії, розпливчастість якого призводить до термінологічної плутанини у соціогуманітарній царині в цілому, з другого – незважаючи на вельми суттєві напрацювання з означеної тематики, (пост)сучасні контексти вносять суттєві корективи в наше сприйняття соціальності й вимагають урахування нових реалій і теоретизацій. **Метою** цієї статті є окреслення проблемно-тематичного поля, у межах якого можлива постсучасна теоретизація соціальної реальності. **Об'єктом** дослідження постає постсучасний (постмодерний) дискурс соціальної реальності.

Вклад основного матеріалу. Постмодернізм, розпочатий як «бунт проти примусу соціальної машини» [4], перетворив людину на перекотиполе, по-

збавивши її вкоріненості. Постсучасне суспільство – уже не єдність, а товариства волоцюг (З. Бауман), абсолютно не залучених до життя один одного. Нескінченно перформативне «Я» налаштоване вже не на «зростання» з певними масками (що вважалося патологією в контексті модерного суспільства), а на процес постійної зміни масок із повною зневагою до їхньої конфігурації. Як зазначає Ж. Ф. Ліотар, «об’єкти та змісти стають байдужими. Єдине питання – чи є вони “цікавими?”» [5, с. 33]. Гультай (від англ. flaneur – той, хто прогулюється без мети, нероба) як ключовий персонаж постсучасного суспільства – це незнайомиць серед незнайомиць, схильний «бути в натовпі, але не бути натовпом», бачити в оточуючих «поверхні» так, щоб те, «що він бачить», вичерпувало те, «чим вони є». Будь-яка зустріч – це псевдозустріч, адже за нею нічого не слідує: гультай пов’язує фрагменти життя інших, вловлені мимохіть, за власним бажанням, для нього це псевдоактори, які грають у псевдодрамі [6, с. 132–133].

Евристичним для опису постсучасної культури є слово «ніби»: усе «ніби» відбувається, ми є «ніби» тими-то й тими-то, «ніби» залучені до «ніби» стосунків. І дуже симптоматично, що саме «ніби» є наразі найпоширенішим словом-паразитом, красномовним проривом підсвідомого осягнення постсучасного стану. Причому це універсальний термін, поширений у різних мовах. Так, наприклад, в англійській мові подібне смислове та функціональне наповнення має вислів «sort of» – «начебто, «як би», «щось на зразок» (теж надзвичайно поширений у сьогоденні).

У постсучасності «бути» поступилося місцем «видаватися», поверхня замінила глибину. Люди перетворилися на *картинки*, існування замінило сутність і саме поступилося *ілюзії*. Постмодернізаційні процеси посилюються віртуалізацією культури. Звільнення людини від соціального примусу, помножене на позбавлення фізичної тілесності, довершило перетворення індивіда на зображення. «Гору взяв образ» [7]. У віртуальності зникає людське фізіологічне (біологічне) тіло та з’являється тіло віртуальне, яке людина наділяє довільними ознаками, нівелюючи природну передзаданість статі, раси, національності, зовнішності тощо.

Функціонуючи у віртуальному режимі, віртуальному просторі, індивід приписує собі будь-які фізичні й соціальні ознаки. Іншими словами, зникають соціальні ознаки репрезентації як стійкі формалізовані структури, відходить на другий план віртуального буття соціальність, редукована до зовнішніх відносно індивідів, оречевлених структур, руйнуються соціальні інститути [8, с. 118]. З’являється homo virtualis – Людина Віртуальна [9], яка є наслідком *відчуження людини від власної тілесності*. Подібне «розречевлення» людської сутності свідчить про нову *топологию розколу*: межа прокладається вже не

між індивідом і зовнішнім світом, а *всередині* особистості. Неподільне, але й незлинянне співіснування двох іпостасей – фізичної та духовної – в людській особі опиняється під питанням, що сприяє шизоїзації особистості. Темпоральна шизофренія (нездатність синхронізувати «реальний» і віртуальний час) [8, с. 127] може обернутися шизофренією клінічною – неспроможністю психіки сформувати й утримувати цілісний образ власного «Я», яке дивним чином переміщується в голові людини з «воно», те ж саме відбувається із свідомістю та підсвідомістю, що і призводить до втрати людиною цілісності своєї особистості. Така особа не несе відповідальності за свої вчинки і стає небезпечною для оточуючих. А якщо вона має владу, її деструктивний вплив на свідомість та поведінку підлеглих, підсилений у сучасному світі масовою культурою та медіа-пропагандою, викликає сплеск радикалізації в соціумі. Як сталося в сучасній Росії, де відбулася чергова сакралізація російського «вождя». Культ особи Путіна став частиною образу сучасної Росії. А сам «національний лідер» за роки міфологізації своєї постаті увірував у свою «Богом дану історичну місію» та відповідно перетворився на «посланця вищих сил» (про що свідчить аналіз поведінки та виступів Путіна), «втратив зв'язок з реальністю та живе в іншому світі» [10].

В умовах соціальної реальності сучасну Росію охопила епідемія поклоніння господарю Кремля. Тих, хто не оспівує Путіна, – меншість. Так, чверть росіян підтримує введення російських військ на південь і схід України для «припинення» тривалого конфлікту на території сусідньої держави. За опитуванням соціологів, значна частина росіян позитивно ставиться до сепаратистів на сході України та вважає, що переважна більшість терористів – «місцеве повстале населення» [11]. Крім того, більшість населення російської держави підтримує дії влади, тому що вважає, що ніякої війни з Україною немає, або ж вважають дії уряду вимушеними, наприклад, після теракту. «Негідна» поведінка українців, які свого часу проголосили незалежність країни, розглядається як загроза існуванню російської державності та національній ідентичності, викликає подив і нерозуміння російської правлячої еліти, яка також підтримує агресивні настрої суспільства. Але часто ці агресивні 20% самі ні в чому брати участі не хочуть. Тому що, з одного боку, це молодь, серед якої рівень аналізу дійсності один із найнижчих. А з другого боку, це найбільш забезпечені люди, які самі-то воювати не підуть і дітей не пустять, але можуть дозволити собі бути агресивними [12]. Путінізм у Росії вже охрестили добровільним божевіллям, бо авантюрна політика очільника держави призвела не просто до рецидиву тоталітаризму, а й до формування чогось на кшталт російського нацизму, патологічної ненависті до українців та всіх вільних людей світу. Російські громадяни готові терпіти будь-яке свавілля з боку

своїї влади, аби лиш вона діяла відповідно до колективних міфів і мрій [13, с. 60], нею ж створених.

Після розпаду СРСР та проголошення Україною незалежності відбувається криза соціальної ідентичності населення щойно утворених самостійних держав, зумовлена попереднім історичним розвитком. У російському інтелектуальному просторі зберігається ідеологія великодержавності. Суспільна свідомість росіян нагадує втечу від реальності до зручних для підтримання власної значущості колективних міфів, у тому числі про «великий руський народ», «руський шлях», «нову російську мету» та ін. Зважаючи на понад 20-річну хворобливу драматизацію відокремлення України від Росії, час від часу спостерігається посилення у московського керівництва неоімперських амбіцій, прагнення контролювати втрачені території, вживляння у свідомість сучасних росіян світоглядної настанови у вигляді державної ідеології розділеної нації чи «Руського миру», які треба спасати за будь-яку ціну, що тільки ускладнили адаптацію власної ментальності до нових світових реалій. Нинішній президент Росії успішно користується і радянськими, й імперськими міфами. Саме тому ще тривалий час його абсолютну владу ніхто не посміє піддавати сумніву.

Отже, масовий психоз в Росії утворився під впливом соціальної реальності, яка висунула на поверхню нерозвиненість російського суспільства, в якому за кілька століть імперського правління були сформовані ментальні стереотипи «підлеглості», тоді як засади свідомого громадянства не набули належного розвитку. Зовнішня експансія стала рушійною силою всіх діянь Російської Федерації, змістом і формою всіх державних процесів і одночасно кінцевою метою, позбавивши російський народ самодостатності, відвернула від власних проблем і зосередила на проблемах Придністров'я, Грузії, України, Сербії, США, Іраку. Вище російське керівництво не залишило середньостатистичному росіянину жодних шансів залишитися психічно здоровою людиною, перекривши всі альтернативні джерела інформації. Якщо для індивіда роздвоєння особи є симптомом важкого психічного захворювання, то наслідки «роздвоєння душі» для цілого народу складно передбачити.

Перетин вищезазначених тенденцій проблематизується як віртуалізація повсякденності, коли «реальне» повсякденне життя поза електронними пристроями вибудовується на кшталт віртуального, «ніби» немає жодних прив'язок до «натури». Симптоматично, що сучасна соціологія (задумана як наука про структури *над* людьми) переорієнтовується на мікрорівень, центруючись довкола мозаїчного індивіда із довільним репертуаром ролей. Так, І. Гофман наголошує на тому, що в постсучасній культурі виробництво матеріальних товарів поступається місцем не сфері послуг, а *виробництву вражень*, уна-

слідок чого відбувається виробництво соціального об'єкта – людини. При цьому кожна людина має множинні «Я» – низку соціальних подоб, ситуативних образів і характеристик, що не вкладаються в цілісну картину Самості. За А. Шюцом, у соціумі взаємодіють не особистості, а *типажі*, що є продуктами соціальної тип(олог)ізації. При цьому основною комунікативною стратегією та найпоширенішим механізмом світоставлення соціального персонажа є іронія [14].

За висловом Ф. Фукуями, «люди за своєю природою є статусними тваринами, які, як і їхні родичі-примати, з раннього віку прагнуть зорганізуватися у напружений широкий спектр ієрархій підлеглості» [15, с. 96]. Тож типологізація є наріжним соціальним прийомом, утім суттєва ознака постсоціальності полягає в проліферації ролей – нескінченному множенні множинності соціальних репертуарів. Нині жмут соціальних ролей не складає індивіда, це мозаїка, за якою не проглядається цілісний образ, картинка, за якою не приховується сутність. Актори без амплу, ролі без сюжету, іронія без авторитету традиції – доба яскравих вражень, що відкидає сутність. Деонтологізація світу призвела до *деантропологізації суспільства*, драматургія відкидає людину як сутнісну істоту, залишаючи тільки персонажі й образи. Як зазначає В. П. Загороднюк, зміна епохи Модерну реаліями постмодерну супроводжується низкою поворотів у філософії. Власне, суть цього повороту одна, але залежно від ракурсу дослідження до поля зору потрапляють різні його аспекти. На зміну гносеології як доміанти модерного філософського дослідження приходить онтологія. Ця переорієнтація зумовлена тим, що у фокус дослідження потрапляє людина, її буття у світі. Зрозуміло, що аналізу гносеологічного суб'єкт-об'єктного відношення для розкриття всього багатства світу людини не досить. Тому цей поворот до онтології буття людини у світі називають ще антропологічним поворотом у філософії. Якщо врахувати, що для одного з фундаторів онтологічного повороту у філософії М. Гайдегера домівною буття людини є мова, то його концепцію, поряд із концепцією пізнього Л. Вітгенштайна, можна вважати первісною версією лінгвістичного повороту у філософії. А оскільки постмодерне дослідження мови акцентується не на логічному синтаксисі або семантиці, а насамперед на прагматиці, де мова не відокремлена від її носія – людини, то можна говорити і про прагматичний поворот у сучасній філософії [16, с. 149–150].

У теоретичній площині соціальні процеси сучасності фрагментарно осягаються як «смерть суб'єкта» (М. Фуко), «кінець соціальності» (Ж. Бодрійяр), «футурошок» (О. Тоффлер), «кінець історії» (Ф. Фукуяма), «зіткнення цивілізацій» (С. Хантінгтон), «криза демократії» (М. Крозье) тощо. Особлива увага дослідників зосереджується на виявленні проблемності в поясненнях

сутності тих метаморфоз, що відбуваються в засадах аксіологічної свідомості «порубіжного» суспільства західного зразка («війни цінностей» – Е. Тоффлер), суперечності процесу переосмислення аксіорегуляторів соціального буття. Увага зосереджується навколо можливостей теоретичного обґрунтування подолання загрозливих руйнівних тенденцій людської поведінки, апологетики «безмежного ціннісного плюралізму», дифузії «всезагального цинізму» (П. Слотердайк), «вертикального вторгнення варварства» (Й. Гейзінга) [див.: 17–19].

Нерегульований розвиток високих (постлюдських) технологій веде до експансії інформаційно-комунікативного середовища, витіснення гуманізму трансгуманізмом. Маргіналізація свідомості, її редукція до технічного мислення є внутрішнім змістом, свого роду антропологічною реалізацією «Присмерка Європи» О. Шпенглера, «Кінця історії» Ф. Фукуями, «Занепаду Заходу» Дж. Б'юкенена. Це і є виникнення «останньої людини», постлюдини, перетворення культури на цивілізацію, а цивілізації на «технос», який вони передбачали і яким лякали.

У соціологічній теорії актуальні соціальні процеси / соціальна реальність метафорично описуються Е. Гідденсом як «нищівна сила сучасності»: «нестримна машина величезної сили, якою люди певною мірою спроможні колективно керувати, проте яка також загрожує вирватися з-під нашого контролю й може розколотися на частини. Нищівна сила ліквідує тих, хто їй опирається, і незважаючи на те, що інколи здається, що вона рухається незмінним шляхом, трапляється, що вона жахливим чином змінює напрям на зовсім непередбачуваний. ...доки існують інститути сучасності, ми ніколи не зможемо повністю контролювати напрям чи темп цього руху. У свою чергу, ми ніколи не відчуватимемо себе у повній безпеці, оскільки місцевість, якою стелиться цей шлях, приховує у собі досить суттєві ризики» [20, с. 487].

Означені тенденції задають і певний тип сучасного філософування, на який вказує В. О. Кутирьов, зазначаючи, що антибуттєві пасажі тлумачаться як першооснова всього суцього, а положення про вічність і самообґрунтованість буття постає все більш сумнівним. Філософія, що заперечує буття, усе поширюється і погрожує ввійти в моду. Тому В. О. Кутирьов занепокоєний «нікчемністю» людського роду, який бездумно трансформує ідею нескінченного буття на безцільне становлення і тим самим підкорюється логіці прийдешнього «само-з-нищ-ення», закликає до «екології буття» [21, с. 30–32].

Однак «складність захисту буття» полягає в тому, що поняття, за допомогою яких намагаються описати, пояснити й зрозуміти соціальну реальність, зростають із нашого відчуття індивідуального й колективного буття, тому вони найбільш яскраво виражають зв'язок соціальної теорії, методології та

практики. Коли вони стають неадекватними цьому буттю, вони починають нести йому реальну загрозу, оскільки з них «складаються» численні теоретичні конструкції соціальної реальності, що обумовлюють як методології сучасного соціального пізнання, так і алгоритми практичної діяльності, у цьому випадку – руйнівної. Захоплені великою технологічною революцією люди створюють світ, що не відповідає їх власній природі. Настає епоха трансмодерну. Смерть людини не відбулася, але вона стала традицією [22]. У філософії це виражається в зміні абсолюту мислення: замість Буття – Ніщо. У культурі – віртуалізм, конструктивізм, відмова від природи й антропоморфного вимірювання реальності.

У. Джеймс, обґрунтовуючи своє Прагматичне Правило, наголошував на тому, що кожний концепт, окрім змістовної, образної та функціональної цінності, має власну цінність. Ця цінність може надати реальності «більшої яскравості абсолютно незалежно від змін, викликаних вживанням цього концепту в інших її галузях...», і «питання про цінність і застосування... понять є набагато важливішим за проблему їхнього походження» [23, с. 40–41]. Категоріальний ряд соціально-гуманітарного знання, як і знання в цілому, продовжує зберігати інерцію дисциплінарних структур, що склалися в добу індустріалізму, у той час як сама соціальна реальність стала багато в чому іншою. У такій ситуації виникає небезпека для науки «зробити помилку “*a nescire ad non esse*” – від незнання до не існування» [24, с. 16]: від незнання, що таке соціальна реальність (хоча як перцепт індивідуального буття вона є переконливою достовірністю) до не існування самої соціальності, коли питання про саме буття ставити буде вже нікому.

Соціальна реальність є складно структурованим буттям, що має різні рівні взаємопроникної елементарної та структурної організації. Так, П. Бурдьє, відзначаючи потенційну множинність можливого структурування соціального світу, констатує, що цей світ «постає як складно структурована реальність» [25, с. 195]. Усе це суттєво ускладнює теоретичний аналіз соціальної реальності в цілому та її окремих структурних елементів з урахуванням зазначених характеристик постсоціальності. Справа в тім, що коли йдеться про структуру соціальної реальності, котру в соціології часто ототожнюють з конкретним суспільством, вона вбачається по-різному. Одні вчені вирізняють такі елементи, як індивіди, групи та спільноти; другі – людей, їхні зв'язки, взаємодії та відносини; треті – власне соціальні системи, серед елементів яких виділяють окрім людей різні ідеальні (вірування, уявлення тощо) й випадкові елементи [26, с. 14–39; 27]. Таким чином, можна констатувати як зміщення рівнів аналізу (коли поняття «соціальна реальність», «соціальна система» та «суспільство» ототожнюються), так і неопрацьованість застосування системного

підходу як універсального методу аналізу соціальної реальності, оскільки має сенс вирізняти структурні елементи лише у зв'язку із системним аналізом.

Менш проблематичним виглядає питання буттєвих рівнів соціальної реальності, на яких відбувається її теоретичне осмислення. Традиційний підхід вирізняє три таких рівні: мікро-, мезо- та макрорівень. За цим «стоять» універсальна філософська тріада загального, особливого та одиничного, що відображає специфічні, якісно різні рівні протікання соціальних процесів. Однак і сьогодні проблема їх органічного синтезу вважається нерозв'язаною – «усе-загальне» не знаходить свого буттєвого підґрунтя. Неможливість пояснення протікання макропроцесів через аналіз мікрорівня (та навпаки) примусила Р. Мертон у другій половині ХХ ст. звернути увагу на розробку теорій середнього рівня. Наразі вони оформилися у самостійний шар соціального знання, в якому фіксується знання про буття таких фрагментів соціальної реальності, як соціальні інститути, організації тощо. Послідовний рух від мікро- до макрорівня соціальної реальності передбачає наявність таких ланок: індивіди та їх взаємодії, соціальні групи, соціальні інститути та організації, типи суспільств, типи цивілізацій.

Процесуальний підхід до аналізу рівнів соціальної реальності часто доповнюється гносеологічною дихотомією «об'єктивне – суб'єктивне», що задає її онтологічне бачення, котре як розумовий процес саме є суб'єктивним: так вирізняють об'єктивний і суб'єктивний рівні соціальної реальності. За встановленою традицією до «суб'єктивного», а отже, й до суб'єктивного рівня соціальної реальності відносять усе те, що не має речового існування. Воно пов'язане з розумовими процесами, соціальними нормами й настановами, цінностями й ціннісними орієнтаціями, усім тим, що відбувається «виключно у сфері уявлень» [20, с. 576]. Проте оскільки один суб'єкт з усіма своїми якостями (у тому числі й ментальними) для контрагента у процесі формування соціальності є об'єктивним (якщо лишень він не є оманом), остільки гносеологічна дихотомія «об'єктивне – суб'єктивне» щодо онтологічного рівня, тим більше – щодо політичної, віртуальної реальності, завжди є амбівалентною та конкретною.

На думку А. Г. Здравомислова, визнання теоретичного плюралізму, зокрема у соціологічній царині, є наслідком визнання «багатошаровості» соціальної реальності. Кожна з класичних соціологічних макротеорій розглядає свій зріз дійсності [28, с. 9]. Головні джерела плюралізму в соціологічній теорії він убачає, по-перше, в об'єктивній багатошаровості соціальної реальності, важливим наслідком якої постає її мозаїчність: вичленовування в її складі та конструкції власного смислу кожною дією суб'єкта. Соціальність навантажена смислами, котрі суб'єкт сприймає як підстави дії. Унаслідок

цього сама дія постає соціальною реальністю. По-друге, це наявність соціологічних традицій у самому теоретичному мисленні, що наразі доповнюють одна одну. По-третє, своєрідність зв'язків тих чи інших соціологічних теорій і напрямів з комплексами гуманітарного мислення та своєрідність входження соціології в усталений «розподіл праці» у сучасному суспільствознавстві в усьому багатоманітті його шкіл і напрямів. По-четверте, цей теоретичний плюралізм впливає з розмаїття інтересів, що стимулюють соціологічний пошук, у тому числі й з розмаїття «партійних» точок зору [28, с. 9–10].

Сьогодні соціальну реальність описують багатьма фундаментальними й особливими, окремими моделями. До перших зазвичай відносять натуралістичну, діяльнісну, ідеалістичну й феноменологічну теоретичні моделі, а також інтегровану методологічну модель Дж. Рітцера, що враховує взаємодію чотирьох рівнів (макро/мікро, об'єктивного/суб'єктивного) [20]. Їх прийнято вважати у світлі існуючого методологічного плюралізму комплементарними. Але оскільки вони претендують на розкриття природи й сутності соціальності, їх також інколи розглядають як онтологічні. Однак через гносеологічний і методологічний ухил філософії XVII–XX ст. залишилися неопрацьованими численні онтологічні аспекти соціальності, тому, на наш погляд, справжня онтологічна модель соціальної реальності знаходиться у стадії активного становлення.

М. П. Зав'ялова вирізняє в історії західної філософії другої половини XIX – XX ст. дві основні стратегії побудови онтологій, що розкривають наріжні шари реальності. У першому наближенні вона позначає їх як «суб'єктоцентристську», що ґрунтується на філософській програмі екзистенціалізації, і «культуроцентристську». Внесок у розробку останньої зробили К. Маркс, З. Фройд, Г. Маркузе, Е. Фромм, Р. Барт, Ж. Дерріда, М. Фуко, Ж. Бодрійяр та ін. Слушно вважаючи, що гносеологічний аспект є лише окремим випадком більш глибокого – онтологічного – підходу, вона пише: «Онтологічний “поворот” традиційної гносеологічної проблематики, що відбувся, багато в чому став можливим завдяки наполегливим пошукам фундуючих підґрунть системи соціогуманітарного знання. У процесі цих пошуків було висунуто низку моделей обґрунтування, кожній з яких відповідає певна онтологічна конструкція, що по-своєму розкриває початкові шари реальності, котрі задають фундаментальний характер наукового знання» [29, с. 7]. Створення універсальної концепції буття авторка пов'язує зі сполученням досягнень низки попередніх шкіл і вважає створення такої онтології «істотним кроком у віднайденні єдиної фундуючої підвалини для всієї системи наук – соціогуманітарних і природничих» [29, с. 10]. Якщо «людина є тим буттям, через яке ніщо приходить у світ» (Ж.-П. Сартр), можна сказати, що постсоціальність робить всю онтологію соціальною.

Із того часу, як прийшло розуміння специфіки «наук про природу» і «наук про дух», а в межах суспільствознавства означилося розрізнення соціального й гуманітарного знання, онтологія неминуче отримує новий зміст і нову проблематику. У минулому столітті онтологія почала відроджуватися у процесі віддалення від неокантіанства й повороту до метафізики як «критична», «фундаментальна», «феноменологічна», «нова» у Г. Якобі й М. Гартмана, М. Гайдеггера й К. Ясперса, М. Мерло-Понті й Ж.-П. Сартра. Нова онтологія задля створення адекватної моделі соціальної реальності, на наш погляд, повинна розпочатися з прояснення смислу понять «соціальне» та «реальність»: для того щоб присвоїти реальності статус соціальної, потрібно мати певне уявлення про саму соціальність, оскільки специфіка цієї соціальності задає відповідну характеристику структурним елементам цієї реальності. Однак і розуміння реальності соціального пов'язане з певним уявленням про саму реальність. Якщо і соціальність, і реальність ми сприймаємо першопочатково і перш за все перцептивно, достовірність соціальності й реальності не піддається цілеспрямованій рефлексії. Це продовжує суттєво впливати на формування сучасних понять «соціальність» і «реальність», тому онтологічний поворот у ньому є досить цінним.

Завдяки цьому поворотові насамперед відбулася відмова від речового та похідних від нього трактувань реальності, що надає змогу ввести в онтологічний контекст ментальні, ірраціональні утворення. Якщо «стара» онтологія обмежувала сферу реального лише матеріально-речовим і розглядала світ у його відношенні до людини, то «нова» онтологія випрацювала надзвичайно широке розуміння реальності, надавши повної реальності духові й намагаючись із цієї позиції визначити його автономне буття та активність відносно автономного буття решти світу. Оскільки витоки соціальності у співбутті, в обумовленості Я-буття інобуттям, остільки статус реального повинне мати все, що спроможне впливати на Я-буття, що актуально чи потенціально має місце у соціальному просторі й часі. Набагато складніша ситуація із поняттям «соціальне». На думку Е. О. Леонтєвої, «сучасна соціальна наука більше цікавиться проявом соціального, а не його даністю». Проте якщо «аналіз соціальних явищ здійснюється в контексті, котрий задається категорією “соціальне”, експлікація цього поняття повинна логічно передувати аналізу конкретних явищ» [30, с. 42]. Авторка вважає, що соціологією й соціальною філософією накопичена вже достатня кількість емпіричного матеріалу, щоб зайнятися пропрацюванням висхідних понять, і пропонує «перевести всю соціальну проблематику в поле онтології та з'ясувати способи онтологічної вкоріненості соціального взагалі» [30, с. 42].

Такий стан речей примушує звернутися насамперед до соціально-філософського пізнання. Це пов'язано з тим, що саме соціальна філософія перш за все

намагається помислити й визначити соціальну реальність як онтологічну цілісність, тобто як той об'єкт, що обумовлює предметні області соціально-гуманітарних наук. Багато в чому завдяки соціальній філософії вирішується завдання випрацювання адекватних об'єкту категоріальних структур, що повинні бути передумовою й умовою пізнання та розуміння нових типів об'єктів. Тому необхідно відродити в межах соціального знання методологічний статус соціальної філософії, здебільшого втрачений сьогодні. Так, В. Є. Кемеров пише: «Якщо у ХІХ ст. соціальна філософія була периферійною дисципліною та цілком залежала від загальнофілософських визначень світобудови, то наприкінці ХХ ст. вона вимушена «взяти на себе головний тягар» соціально-історичних визначень людського буття, розглянути їх у ракурсі сучасних проблем і перспектив і вже під цим кутом зору трактувати такі універсальні й, здавалося б, незмінні поняття, як історія, культура, суспільство, наука» [31, с. 8]. Ключова роль відводиться соціальній філософії тому, що представники соціально-філософського підходу завжди були переконані в тому, що соціальний світ необхідно розглядати в цілісності та взаємозв'язку його сторін. Соціально-філософський підхід до аналізу існування й розвитку соціального світу відрізняється надзвичайно широкою постановкою проблем. Це дозволяє подолати «вужкість» та однобічність конкретно-наукових підходів, пов'язаних із дослідженням окремих фрагментів чи сторін соціального життя людей.

Однак, на наш погляд, у ситуації, що склалася, слід підняти й методологічний статус соціології відносно решти соціогуманітарних наук (у тому числі й відносно філософії!). Здатність соціології елімінувати з реальності дійсність і досліджувати останню за наявності відповідного інструментарію може відігравати величезну позитивну роль: соціологія досліджує по суті дійсне буття соціальної реальності, тому що вона, як жодна з інших наук, занурена у соціальну практику й може «працювати» на її потреби, а соціологічне мислення здатне стати силою вільної людини [32, с. 6].

Таким чином, створення онтологічної парадигми соціальної реальності можливе при знятті альтернативи «філософське пізнання / соціологічне пізнання». Цей синтез можливий у межах феномену «бінарного» філософсько-соціологічного пізнання суспільства. Саме такий синтез уможливить подолання гносеологічних перешкод з метою створення інтегративного знання про соціальну реальність і обґрунтування граничних підвалин соціального буття. Саме тоді соціально-гуманітарне знання матиме реальну можливість теоретичного, методологічного й практичного занурення в соціальну реальність задля її адекватного описання, пояснення й розуміння.

Соціальна практика сучасності, що не вміщується у прокрустове ложе наявних парадигм, обумовлює пошук нових методологічних підходів до її до-

слідження. У той же час відсутність інтегративного знання про соціум, без якого неможливі прогнозування й ефективне управління соціальними процесами, знижує в остаточному підсумку інструментальну цінність і самих соціально-гуманітарних наук. Лише розуміння взаємообумовленості може реально підняти статус соціальної теорії, котра, природно, повинна звільнитися від своїх очевидних недоліків. У такій ситуації методологічне положення, висунуте Чарльзом Мілсом, – «Нехай кожний буде сам собі методолог і сам собі теоретик» – варто вважати єдиним прийнятним рішенням наявних фундаментальних проблем соціогуманітарного знання, виходом з онтологічних і гносеологічних тупиків пізнання соціуму.

Висновок. Саме постсучасні контексти, динамізм соціальності в сьогоденні висуває на перший план соціальну філософію за умови, що вона буде постійно співвідносити свої теоретичні постулати із соціальною конкретикою і тим типом суб'єктності, що визначає і визначається цією соціальністю. Водночас у теоретичному дискурсі соціальності затребуваним стає не тільки врахування специфіки постсучасних контекстів виявлення сутності соціальної суб'єктності, а й пошук аргументів на користь універсалізму ідеї сутності суб'єкта незалежно від особливостей конкретної культури і соціальності [33]. Ця ідея суб'єктності як такої є предметом філософської антропології, що досліджує необхідні умови існування суб'єктних форм соціокультурного життя. Звернення до антропологічних констант дозволяє зберегти вкоріненість людини в трансцендентальному і залучити випадкове, ситуативне та з урахуванням теоретико-методологічної специфіки дати актуальне цілісне визначення соціальної суб'єктності, яким послуговуватимуться прикладні науки.

Постсучасні конотації соціальності інспірують не тільки міждисциплінарні, а й міжпарадигмальні синтези. Сам префікс «пост» вказує на надзвичайний динамізм сучасності, що знаходить прояв у прискореному оновленні і виникненні нових форм соціальності, а отже, і нових об'єктів пізнання. Існує реальна загроза того, що парадигмальний шлях, навіть плюралістичний, заведе соціогуманітарне знання у глухий кут, тож базові філософські концепти потребують нагального перегляду поза традиціями окремих парадигм і наукових шкіл.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гьофе О. Демократія в епоху глобалізації : [посіб. з філос. дисц.] / О. Гьофе ; [пер. з нім. Л. Ситніченко та О. Лозінської]. – К. : ППС, 2002. – 436 с. – («Сучасна гуманітарна бібліотека»).

2. Рассел Б. Проблемы философии : [пер. с англ.] / Б. Рассел. – Новосибирск : Наука, 2001. – 110 с.
3. Бодрийяр Ж. В тени молчаливого большинства, или Конец социального : [пер. с фр.] / Ж. Бодрийяр. – Екатеринбург : Изд-во Урал. ун-та, 2000. – 106 с.
4. Делез Ж. Анти-Эдип: Капитализм и шизофрения / Ж. Делез, Ф. Гваттари ; [пер. с фр. и послесл. Д. Кралечкина] ; науч. ред. В. Кузнецов. – Екатеринбург : У-Фактория, 2007. – 672 с.
5. Лиотар Ж.-Ф. Состояние постмодерна / Ж.-Ф. Лиотар ; [пер. с фр. Н. А. Шматко]. – М. : Ин-т эксперимент. социологии ; СПб. : Алетейя, 1998. – 160 с.
6. Бауман З. Глобализация. Последствия для человека и общества / З. Бауман ; [пер. с англ. М. Л. Коробочкиной]. – М. : Весь Мир, 2004. – 188 с.
7. Бодрийяр Ж. Злой демон образов / Ж. Бодрийяр ; пер. с англ. Н. Цыркун // Искусство кино. – 1992. – № 10. – С. 64–70.
8. Корабльова В. М. Покоління в полі культури: множинність репрезентацій : [монографія] / В. М. Корабльова. – Х. : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2009. – 180 с.
9. Бек У. Что такое глобализация? / У. Бек ; [пер. с нем. А. Григорьева, В. Седельника ; общ. ред. и послесл. А. Филлипова]. – М. : Прогресс-Традиция, 2001. – 304 с.
10. Торін Є. Чи психічно здоровий Путін? Криза середнього віку чи шизофренія [Електронний ресурс] / Євген Торін // Время. – 2014. – 25 марта. – Режим доступу: <http://vremya.eu/stati/politicheskie-statii/chi-psiho-chno-zdorovii-putin-kriza-serednogo-v-ku-chi-shizofreniya-277422414.html>.
11. Четверть росіян хочуть війни з Україною [Електронний ресурс] // Факти. – 2014. – 31 лип. – Режим доступу: <http://fakty.ictv.ua/ua/index/read-news/id/1522789>.
12. Соціолог: Росіяни хочут жити, як у Європі, але не слідувати її нормам [Електронний ресурс] // newsme. – 2016. – 6 лют. – Режим доступу: <http://newsme.com.ua/ua/world/3213302/>.
13. Чернов А. Роздуми практичного психолога стосовно окупації частини української держави. Публіцистика / А. Чернов // Рідний край. – 2014. – № 1 (30). – С. 58–60.
14. Шюц А. О множественных реальностях / А. Шюц // Избранное: Мир, светящийся смыслом : [пер. с нем. и англ.]. – М. : РОССПЭН, 2004. – С. 401–455. – (Серия «Книга света»).
15. Фукуяма Ф. Наше постчеловеческое будущее: Последствия биотехнологической революции : [пер. з англ.] / Ф. Фукуяма. – М. : АСТ : ЛЮКС, 2004. – 349 с.
16. Загороднюк В. П. Антропологічні параметри пізнання / В. П. Загороднюк // Визначальні виміри сучасного філософсько-антропологічного знання // Філософсько-антропологічні студії ' 2013 : зб. наук. пр. – К. : Стило, 2013. – С. 149–159.
17. Ціннісні орієнтації сучасного інформаційного суспільства / В. С. Пазенок, В. В. Лях, О. М. Соболев та ін. – К. : Ін-т філософії ім. Г. С. Сковороди НАН України, 2013. – 406 с.
18. Кузь О. М. Репрезентації суб'єктності в постсучасності : [монографія] / О. М. Кузь. – Х. : ФОП Лібуркіна Л. М. : ІНЖЕК, 2010. – 312 с.

19. Чешко В. Ф. High Nume (Биовласть и биополитика в обществе риска) : [монография] / В. Ф. Чешко, В. И. Глазко. – М. : РГАУ-МСХА им. К. А. Тимирязева, 2009. – 545 с.
20. Ритцер Дж. Современные социологические теории : [пер. с англ.] / Дж. Ритцер. – [5-е изд.]. – СПб. : Питер, 2002. – 688 с.
21. Кутырев В. А. Оправдание бытия (явление нигитологии и его критика) / В. А. Кутырев // *Вопр. философии.* – 2000. – № 5. – С. 5–32.
22. Кутырев В. А. Последнее целование. Человек как традиция / В. А. Кутырев. – СПб. : Алетейя, 2015. – 311 с.
23. Джеймс У. Введение в философию; Рассел Б. Проблемы философии / У. Джеймс, Б. Рассел ; [пер. с англ.; общ. ред., послесл. и примеч. А. Ф. Грязнова]. – М. : Республика, 2000. – 315 с.
24. Лобанов С. Д. Бытие и реальность : [монография] / С. Д. Лобанов. – М. : Наука, 1999. – 156 с.
25. Бурдьё П. Начала. Choses dites / П. Бурдьё ; [пер. с фр. Н. А. Шматко]. – М. : Socio-Logos, 1994. – 288 с.
26. Смелзер Н. Социология : [пер. с англ.] / Н. Смелзер. – М. : Феникс, 1994. – 687 с.
27. Парсонс Т. О социальных системах : [пер. с англ.] / Т. Парсонс ; под ред. В. Ф. Чесноковой и С. А. Белановского. – М. : Акад. проект, 2002. – 832 с.
28. Здравомыслов А. Г. Теории социальной реальности в российской социологии / А. Г. Здравомыслов // *Мир России: Социология, этнология.* – 1999. – Т. VIII, № 1–2. – С. 3–20.
29. Завьялова М. П. Основные направления фундаментализации социогуманитарного знания / М. П. Завьялова // *Социальное знание в поисках идентичности: фундаментальные стратегии социогуманитарных знаний в контексте развития современной науки и философии* : сб. науч. ст. по материалам Всерос. науч. конф., г. Томск, 25–26 мая 1999 г. / Том. гос. ун-т, Рос. фонд фундамент. исслед. ; ред. М. П. Завьялова, В. Н. Сыров. – Томск : Водолей, 1999. – С. 6–10.
30. Леонтьева Э. О. Основные способы экспликации социального в истории социально-философских учений / Э. О. Леонтьева // *Социальное знание в поисках идентичности: стратегии социогуманитарных знаний в контексте развития современной науки и философии* : сб. науч. ст. по материалам Всерос. науч. конф. (Томск, 25–26 мая 1999 г.) / Том. гос. ун-т, Рос. фонд фундамент. исслед. ; [ред. М. П. Завьялова, В. Н. Сыров.]. – Томск : Водолей, 1999. – С. 42–49.
31. Кемеров В. Е. Введение в социальную философию : [учеб. для вузов] / В. Е. Кемеров. – М. : Аспект Пресс, 1996. – 215 с.
32. Бауман З. Мыслить социологически : [пер. с англ.] / З. Бауман. – М. : Аспект Пресс, 1996. – 254 с.
33. Декомб В. Дополнение к субъекту: Исследование феномена действия от первого лица / В. Декомб ; [пер. с фр. М. Голованивской]. – М. : Нов. лит. обозрение, 2011. – 576 с.

ПОСТСОВРЕМЕННАЯ ТЕОРЕТИЗАЦИЯ СОЦИАЛЬНОЙ РЕАЛЬНОСТИ

Кузь О. Н., Сахань Е. Н.

Статья посвящена постсовременной концептуализации социальной реальности. Анализируется распространение патогенных для социальности форм индивидуализма, агрессивно девиантные и откровенно эгоцентричные формы которого, разрастаясь и легитимизируясь на фоне деформации и упадка традиционных форм социального бытия – семьи, сообщества, этноса, нации и т. д., – представляют угрозу десоциализации человека. Проблематизируется дегуманизация социальности как отчуждение от человека объективных форм его социальной жизни и деградация субъектности человека, усиление власти над ним внешних социальных сил – экономических, политических, духовных. Сделан вывод о том, что развертывание теоретического дискурса социального способно выступить своеобразным проектом конструирования социальности, ведь дискурсивные образования благодаря своему символическому потенциалу сами в определенной степени становятся действительностью.

Ключевые слова: *постсовременность, социальность, социальная реальность, субъект, субъектность.*

POSTMODERN THEORIZING OF SOCIAL REALITY

Kuz O. M., Sakhan O. M.

The article analyses postmodern connotations of concepts «social reality», «sociality», «subject», «subjectivity», studies the problem of social ontology. The conclusion is made that sociality is originated not by society, but by the interacting subjects in the process of existential communication or interpretation of institutional communication.

The establishment and development of postindustrial society led to pivotal transformations of traditional social basis, forms and ways of person's social life and mechanisms of his/her socialization. These radical changes have dual effects for sociality. On the one hand, the degree of individualization growth in the process of civilisational development leads to pathogenic for sociality propagation of the forms of individualism whose aggressively deviant and openly egocentric forms, while growing and getting legitimate against the background of deformation and decline of traditional forms of social existence which are family, community, ethnos, nation, etc, threatens with person's desocialization. On the other hand, growing institutionalization of sociality, complication of social practices and their dynamic updating, arising and spread of new means and forms of communication as well as manipulation by human conscience make a threat of dehumanization of sociality: alienation of objective forms of a man's social life and degradation of his/her subjectivity, increasing the power of outer social forces over him –

economic, political, cultural, informative. In this situation the development of theoretical discourse of social is able to become a peculiar project of constructing sociality, after all, discursive formations themselves, thanks to their symbolic potential, to a certain extent, are becoming a reality.

Against the background of diagnosis «death of the subject» which is now widely spread for social and humanitarian cognition on the whole, awareness of theoretical insolvency and practical danger of «desubjectivity» of sociality intensifies the search for theoretic – methodological instruments that are able to give sociality its anthropological measurement back. Basic concepts in this theoretical context are «social reality» and «subjectivity». The first one allows anthropological measurement reconstructing in ontology of sociality and overcoming alienation, stressing the impossibility of continuous objectification, and the second one allows articulating that measurement of a man, which is substantially making him/her a social subject, is able to protect him/her from social order domination.

Key words: *postmodernity, sociality, social reality, subject, subjectivity.*

В. Д. Воднік, кандидат філософських наук, доцент

ПРОБЛЕМИ ПРОФІЛАКТИКИ БЕЗПРИТУЛЬНОСТІ ДІТЕЙ В УМОВАХ ПОБУДОВИ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В УКРАЇНІ

Розкрито поняття «безпритульність»; проаналізовано причини, негативні наслідки безпритульності, сучасний стан цієї проблеми; зроблено висновок, що проблеми дитячої безпритульності є віддзеркаленням політико-економічних та соціально-культурних суперечностей перехідного етапу розвитку українського суспільства; запропоновано шляхи її профілактики в умовах побудови громадянського суспільства в Україні.

Ключові слова: дитина, права дитини, безпритульність, профілактика безпритульності, сім'я, громадянське суспільство.

Актуальність та стан наукового розроблення проблеми. Кожна дитина є маленькою особистістю, захист і турбота про яку – найперший обов'язок сім'ї, держави, суспільства. Тобто кожна конкретна дитина з усіма її проблемами, вадами, мріями повинна залишатись пріоритетом у повсякденній діяльності як сім'ї, так і держави, суспільства. Україна як член міжнародного співтовариства бере участь у діяльності зі створення сприятливого для дітей середовища, в якому гідний розвиток і захист їх прав забезпечується з дотриманням принципів демократії, рівності, миру, соціальної справедливості з урахуванням моральних засад та традиційних цінностей українського суспільства, спрямованих на зміцнення сім'ї та морального здоров'я дітей в Україні [1].

Можливим шляхом досягнення цього є побудова громадянського суспільства, цілями якого є: 1) формування громадянської позиції кожної конкретної людини; 2) побудова гідного суспільства на всіх рівнях життєдіяльності індивіда (держава, сім'я, школа); 3) відчуття європейської спільноти і водночас збереження національних особливостей; 4) забезпечення всіх громадян реальним правом отримувати знання і навички, необхідні для повноцінного життя і діяльності у громадянському суспільстві [2, с. 141].

Динамізм соціальних процесів у період побудови громадянського суспільства в Україні, кризова ситуація в багатьох сферах громадського життя неминуче призводять до збільшення девіацій, що виявляються в поведінкових формах, які відхиляються від соціальних норм. Поряд із зростанням позитивних (політична активність населення, економічна заповзятливість, наукова

і художня творчість) підсилюються девіації негативні – насильницька і корислива злочинність, алкоголізація і наркотизація населення, підліткова делінквентність, проституція, аморальність. Найсерйознішою проблемою у сфері прав дитини є дитяча безпритульність, оскільки економічні, соціальні, екологічні та інші проблеми торкнулися насамперед найбільш соціально незахищеної категорії населення – дітей.

Вивчення природи, причин, наслідків, тенденцій цього соціального явища має як наукове, так і практичне значення. Воно повинно бути основою для удосконалювання соціальних відносин і інститутів громадянського суспільства, соціальних норм і практики їх застосування, для зміцнення системи соціального контролю, послідовної реалізації заходів морального і правового виховання, соціальної профілактики і відповідальності. Усі вони спрямовані на те, щоб забезпечити максимальний захист особистості, задоволення інтересів громадян, демократизацію і гуманізацію нашого суспільства. Сучасний стан дитячої безпритульності в Україні дає підстави стверджувати, що державі не вдається вживати ефективних заходів щодо попередження цього негативного явища, вона й досі ще не створила відповідних управлінських механізмів протидії йому. В умовах несприятливої економічної ситуації, кризи інституту сім'ї, особливого значення набувають превентивні заходи держави щодо соціального сирітства, дитячої безпритульності та бездоглядності.

У країні вже давно існує нагальна потреба розробки дієвої стратегії у галузі профілактики негативних соціальних відхилень, зокрема безпритульності, з урахуванням позитивного зарубіжного досвіду.

Проблеми безпритульності привертають увагу багатьох науковців. Їх аналізом і висвітленням займалися О. Антонова-Турченко, С. Бадора, В. Виногорова-Бондаренко, Л. Волинець, І. Горобець, А. Гернет, І. Дубровіна, А. Зінченко, Б. Кобзарь, Н. Комарова, С. Кононенко, Н. Максимова, Т. Шатохіна та ін.

Теоретико-методичні та науково-практичні основи соціальної профілактики були закладені у дослідженнях вітчизняних педагогів (О. Безпалько, Т. Журавель, А. Капської, В. Оржеховської, І. Пінчук, О. Пилипенко, В. Пономаренко), психологів (Л. Бутузова, Ю. Калашникова, Н. Сироти), медиків (Б. Ворник, І. Ільїнської, В. Покровського, О. Пурік, А. Щербинської та ін.), соціологів (О. Артюх, О. Балакіревої, М. Варбан). Дослідженню особливостей правового статусу безпритульних присвячені роботи А. Зінченко, О. Карпенко, О. Яременко. Функціонування соціально-реабілітаційних установ і притулків простежується такими вченими, як С. Бадора, С. Коношенко, С. Книш та ін.

У межах науки «Державного управління» поняття «профілактика» досліджували вітчизняні вчені Ю. Битяк, В. Москаленко, Н. Нижник, Я. Радиш, В. Скуратівський, І. Солоненко, І. Хожило та ін.

Дитяча безпритульність і бездоглядність є спільною соціальною проблемою держав світу. Дослідженню міжнародного досвіду вирішення цієї проблеми присвячені праці І. Горобець, І. Долі та ін.

Проте багатоаспектність явища безпритульності дітей потребує постійного наукового моніторингу з метою простеження динаміки цього явища; виявлення показників зростання або зменшення кількості безпритульних; аналіз результативності державної політики щодо реалізації реформ соціальної сфери.

Вирішення масштабних соціально-економічних, культурних, медичних, правових та інших проблем, які обумовлюють існування безпритульності в нашому суспільстві, залежить від ефективності профілактики цього соціального явища. У зв'язку з цим актуальною є проблема соціальної профілактики безпритульності в нашій країні з урахуванням світового досвіду.

Метою статті є дослідження деяких проблем, пов'язаних із безпритульними дітьми, зокрема аналізом причин, наслідків, актуальних питань соціальної профілактики цього явища в Україні.

Виклад основного матеріалу. Термін «безпритульний» з'являється у XVII ст. і пов'язаний із зародженням принципів державної політики відповідно до зубожілих верств суспільства. Наприкінці XVIII ст. цей термін набуває поширення як синонім підлітків у віці 13–16 років без постійного місця проживання [3, с. 55].

При виробленні найкращих механізмів подолання дитячої безпритульності доцільно звернутись до міжнародного досвіду та до досвіду інших країн у вирішенні цього питання. Вперше міжнародну стурбованість становищем дітей було висловлено у Женевській декларації 1923 р., спрямованій на створення умов, що забезпечують нормальний фізичний і психічний розвиток дитини, право дитини на допомогу, належне виховання, захист. Важливим документом щодо захисту дітей стала прийнята 10 грудня 1948 р. Генеральною Асамблеєю ООН Загальна декларація прав людини. У ній вперше зафіксовані основи захисту прав дітей. Свій розвиток Декларація отримала в пактах прав людини, що гарантували рівні права всім дітям і забезпечення їх основних соціальних потреб. Генеральна Асамблея ООН 20 листопада 1959 р. прийняла Декларацію прав дитини – документ, що регулює становище дитини в сучасному суспільстві. У соціальному відношенні висунуто вимоги щодо створення умов для здорової і нормальної життєдіяльності дитини, гарантування її свободи та гідності. Дитина повинна бути першою серед тих, хто одержує захист і допомогу, а також захищеною від усіх форм недбалого ставлення до неї. Центральне місце серед цих документів посідає Конвенція про права дитини, прийнята Генеральною

Асамблеєю ООН 20 листопада 1989 р. і ратифікована постановою Верховної Ради Української РСР від 27 лютого 1991 р. Найбільш активно проблемами безпритульності у світі займається Міжнародний дитячий надзвичайний фонд ООН ЮНІСЕФ.

До основних законодавчих актів, що регулюють правовий аспект питання, належать: закони України «Про охорону дитинства», «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування», «Про основи соціального захисту бездомних громадян і безпритульних дітей», «Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей», «Про Загальнодержавну програму “Національний план дій щодо реалізації Конвенції ООН про права дитини” на період до 2016 року» та ін. З метою вдосконалення роботи щодо подолання безпритульності та пошуку і впровадження оптимальних правових норм була розроблена Державна Програма подолання дитячої безпритульності та бездоглядності на 2006–2010 роки.

Ці документи містять фундаментальну правову та концептуальну базу для практичної діяльності сучасних систем протидії дитячій безпритульності.

Великий тлумачний словник подає таке визначення: «безпритульний – це той, хто не має притулку» [4]. Законом України «Про охорону дитинства» встановлено: безпритульні діти – діти, які були кинуті батьками, самі залишили сім'ю чи дитячі заклади, в яких вони виховувались, і не мають постійного місця проживання [5].

За Законом України «Про основи соціального захисту бездомних громадян і безпритульних дітей» безпритульність – стан людини, пов'язаний з неможливістю фактично проживати/перебувати у жиллому приміщенні, на яке вона має право; безпритульні діти – діти, які були вимушені залишити або самі залишили сім'ю чи дитячі заклади, де вони виховувалися, і не мають певного місця проживання [6].

Поширення безпритульності в нашій країні обумовлює необхідність розробки та запровадження ефективних програм профілактики та подолання цього негативного суспільного явища. Однією з важливих передумов є вивчення і врахування різноманітних причин та негативних суспільних наслідків, до яких призводить поширення безпритульності.

Причини виникнення і поширення цього явища багатоаспектні. Вони мають комплексний характер, обумовлені системою правових і соціально-політичних умов функціонування держави, станом суспільної моралі, положенням інституту сім'ї у суспільстві. Українські родини на сучасному етапі виявилися практично не підготовленими до повноцінного виховання дітей та підтримання родинних зв'язків.

За даними ЮНІСЕФ загальносвітовими причинами виходу дітей на вулиці є сімейні проблеми, вживання наркотиків, правопорушення, погане ставлення до дитини.

Найпоширеніші причини дитячої безпритульності та бездоглядності:

- неспроможність багатьох сімей виховувати дітей, мотивована бідністю, безвідповідальністю батьків;
- застосування у сім'ях жорстоких форм виховання;
- недосконалість реабілітаційно-профілактичної роботи, застосованої у притулках для дітей;
- безробіття, зростання цін на товари першої необхідності, зокрема дитячі і, як результат, погіршення матеріального благополуччя значної частини населення України [3, с. 57].

До основних причин, що зумовлюють дитячу безпритульність і бездоглядність, слід віднести такі: невідповідність організації роботи центральних і місцевих органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування з питань сім'ї та дитинства реальним потребам суспільства; неспроможність батьків утримувати дітей, що зумовлює збільшення звернень до притулків; жорстокі форми виховання дітей у сім'ях; психологічна криза стосунків батьків та дітей; неспроможність або небажання сім'ї виконувати виховні функції; перебування дітей під опікою матеріально неспроможних родичів (бабусь, дідусів); експлуатація батьками праці дітей, що призводить до послаблення будь-якої мотивації до продовження навчання; нездатність державної інтернатної системи забезпечити соціалізацію вихованців з урахуванням їх потреб та умов розвитку суспільства; низька результативність роботи органів опіки та піклування, недосконала система виявлення неблагополучних сімей [7].

Причиною виникнення та зростання безпритульності є розпад державної інфраструктури соціалізації й суспільного виховання дітей без формування нової ефективної структури соціалізації та дозвілля дітей в умовах ринкових відносин. Істотно зменшилася кількість, зросла платність та знизилася доступність для сімей дитячих дошкільних закладів, освітніх установ, будинків культури, спортивних закладів, музеїв, установ сімейного відпочинку й літнього відпочинку дітей, музичних та художніх шкіл.

Очевидні прорахунки в морально-етичному вихованні молоді, стрімке падіння авторитету сім'ї і школи. Повсюдно панує атмосфера недотримання законів, всюдозволеності, нав'язування еталонів контркультури, основними «цінностями» якої є насильство, тотальний секс, розбещеність, а головними героями – убивці, повії, гангстери, статеві збоченці. Свою частку в таку пропаганду вносять деякі засоби масової інформації.

Хоча усі причини у своєму конкретному вияві можуть бути різними, а часом і протилежними у різних суспільствах, за своєю суттю вони зводяться до об'єктивних і суб'єктивних суперечностей суспільного розвитку, які порушують взаємодію особистості із соціальним середовищем і призводять до форм поведінки індивідів (або діяльності соціальних груп), які не узгоджуються з існуючою нормативною системою.

Найбільше девіація виявляється в періоди перетворень суспільних систем, коли руйнуються старі норми, цінності, стереотипи і люди втрачають орієнтири.

Поведінка людей, що відхиляється, по-перше, існує тому, що нова соціальна система виникає не на порожньому місці, а виростає з ряду елементів попередньої, зруйнованої системи.

По-друге, процес розвитку найновішої соціальної системи звичайно нерівномірний, а це породжує диспропорції у співвідношенні деяких її елементів та призводить до відставання деяких з них та до тих чи інших дефектів функціонування.

По-третє, може спостерігатися неповна адаптація системи, що розвивається, до зовнішніх і внутрішніх умов її існування.

Інакше кажучи, соціальний, культурний, технічний розвиток може часом не встигати за суспільними, духовними або економічними потребами, що нещодавно виникли. Усе це у сукупності й служить конкретним джерелом різних негативних явищ, у тому числі і безпритульності неповнолітніх.

Вона належить до явищ соціальної патології, наслідки якої дисфункціональні, завдають шкоди суспільству та особистості. Поширення дитячої бездоглядності і безпритульності, що відбувається, зокрема, через зменшення кількості позашкільних гуртків і секцій, призводить до збільшення кількості правопорушень, вчинених неповнолітніми та за їх участю, випадків їх втягнення у злочинну діяльність.

Дитяча безпритульність призводить також до зростання інших загрозливих явищ: збільшення ВІЛ-інфікованих, алкоголізм, тютюнова залежність серед підлітків та молоді, туберкульоз, інші інфекційні захворювання. На жаль, в Україні відсутня офіційна статистика розповсюдження хвороб серед безпритульних дітей. На сьогодні маємо лише результати окремих досліджень, які проводилися силами ЮНІСЕФ та Червоного Хреста [3, с. 58].

На тлі негативної демографічної ситуації дитяча безпритульність розглядається дослідниками, зокрема, В. М. Оржеховською, Є. Виноградовою-Бондаренко, Є. О. Гайдар [8], як показники стану національної безпеки України. Поширення зазначених соціальних явищ містить у собі очевидну загрозу нормальному розвитку держави, оскільки сприяє зростанню злочинності,

наркоманії, знижує продуктивність праці, підриває моральні підвалини суспільства. Безпритульність дітей є загрозою майбутньому країни, тому що перспективи розвитку держави безпосередньо залежать від фізичного здоров'я, морального виховання й відтворення підростаючого покоління.

Небезпека безпритульності полягає в тому, що вона сприяє формуванню особистості, не пристосованої до нормального громадського життя на основі властивих суспільству цінностей, норм і форм поведінки. Залишаючись на самоті, виживаючи за рахунок коштів, отриманих, як правило, незаконним шляхом, значна частина молодого покоління буде вважати нормою й способом життя скоєння злочинів, що негативно відіб'ється на всьому суспільстві. Перебування підлітка тривалий час у безпритульному й кримінальному середовищі фактично визначає його життєвий шлях.

Існування протягом тривалого часу великої кількості безпритульних неповнолітніх стає чинником, що негативно впливає і на етичний розвиток суспільства: люди звикають до голодних, обірваних дітей, намагаються їх не помічати, знаходять способи виправдати свою бездіяльність або заспокоюють себе дрібним подаянням.

Зміцнення демократичних інститутів, побудова громадянського суспільства неможливі без зменшення негативних впливів соціальних відхилень. Усе зазначене зумовлює необхідність формування принципово нових підходів до розв'язання проблем у сфері профілактики безпритульності і бездоглядності дітей.

Згідно із Законом України «Про основи соціального захисту бездомних громадян і безпритульних дітей» профілактика бездомності та безпритульності – це система заходів, спрямованих на усунення правових, соціальних та інших причин виникнення бездомності та безпритульності, запобігання їм, у тому числі заходів щодо зниження ризику втрати людьми прав на жилі приміщення і запобігання втраті цих прав, і на попередження виникнення негативних суспільних наслідків, пов'язаних з відсутністю в людей житла [6].

Заходи профілактики соціальних відхилень, у тому числі і безпритульності, повинні охоплювати життєдіяльність особи у всіх основних сферах суспільства: економічній, політичній, духовній.

Загальними вимогами при плануванні профілактичних заходів є такі:

– обґрунтованість – включення заходів, що базуються на об'єктивно оціненій інформації;

– повнота – охоплення профілактичними заходами всіх сфер життєдіяльності громадян з урахуванням їх особистості;

– конкретність – формулювання заходів на підставі характеристики громадянина, застосування індивідуальних форм і методів профілактичної

і виховної роботи з точним зазначенням строків виконання певних дій та їх виконавців;

– своєчасність – визначення і застосування саме тих профілактичних заходів впливу (у взаємодії з іншими суб'єктами, які проводять профілактичну і виховну роботу), що є ефективними в конкретний період;

– реальність – тобто включення до плану заходів, що мають бути обов'язково виконані. Це означає, що профілактичні заходи повинні плануватись з урахуванням наявних можливостей їх реалізації з боку соціальних суб'єктів, залучених до цієї роботи.

При плануванні застосування будь-якого профілактичного заходу, на думку С. Максименко, слід урахувати такі моменти: 1) на який цільовий контингент цей захід спрямований; 2) вікові, статеві та соціально-психологічні особливості його застосування; 3) дані про ефективність заходу; 4) наявність детальних психологічно обґрунтованих рекомендацій щодо застосування; 5) можливість модифікації заходу залежно від особливостей певного цільового контингенту [9, с. 3].

При плануванні профілактичних заходів необхідно уявляти соціальний портрет безпритульних неповнолітніх. Узагальнюючи результати досліджень цього явища, можна їх охарактеризувати таким чином. Це: діти підліткового віку, серед яких переважають хлопчики, дівчата перебувають у меншості; переважна більшість дітей колись ходили до школи, незначна частина – вкрай рідко (частіше пропускали заняття, ніж відвідували). Спостерігається невідповідність віку неповнолітніх їхньому рівню освіти (як мінімум на рік відстають від однокласників у навчанні). У середньому безпритульні одержали лише початковий рівень освіти. Сім'ї характеризуються наявністю девіантних моделей поведінки її членів. Більшість безпритульних дітей – це соціальні сироти, які мають батьків, до яких вони могли б повернутися. Але ці діти бігли з дому саме тому, що їх до цього змусила складна ситуація в родині. У когось із них немає батьків. В інших батьки втратили житло й самі є бездомними. Переважна частина дітей знаходиться у стані значної емоційної напруги, відчуває тривогу, джерелом яких чималою мірою є сім'я і стосунки в ній [10].

Отже, заходи профілактики безпритульності дітей, які проводить суспільство, повинні бути диференційовані за місцем і часом. Практично важливо знати, коли, на що, яким чином слід впливати і чи впливати взагалі.

Є такі відносини, стереотипи і зразки поведінки, які неможливо «підштовхнути» або змінити їх примусово, – вони не зникнуть до тих пір, доки не зміниться та чи інша частина соціального організму. Є і відносини, на які можливо і потрібно впливати вже зараз і найрішучішим чином, тому що для цього є усі умови.

Соціально-профілактична діяльність у широкому розумінні має на меті виявлення, усунення і нейтралізацію причин і умов, що викликають дитячу безпритульність. Зрозуміло, що ця діяльність може бути розвинута, перетворена в постійну функцію певних державних органів і громадських організацій лише тоді, коли для цього є необхідні умови. По-перше, повинні сформуватися досить виразні уявлення про природу цього явища, його причини. По-друге, для розвитку соціально-профілактичної діяльності необхідні відповідні матеріально-технічна й організаційна бази. Слід звернути увагу і на законотворчий процес, необхідність прийняття законів, спрямованих на захист прав і основоположних свобод людини та громадянина.

Соціально-профілактична діяльність має розвинуті організаційні форми. Насамперед існує загальна і спеціальна профілактика соціальних відхилень. Під загальносоціальним запобіганням розуміється комплекс соціально-політичних, економічних, правових, ідеологічних, організаційних заходів, спрямованих на розвиток господарства, підвищення матеріального рівня життя населення, культури і свідомості громадян.

Не можна переступити через історичні етапи розвитку суспільства, наприклад, штучно прискорити процеси подолання економічних і соціальних суперечностей або ж негайно змінити існуючий на сьогодні рівень свідомості людей. Тому поряд із довгостроковими, перспективними загальносоціальними заходами необхідні і профілактичні заходи більш вузького, конкретного характеру, що іменуються спеціальним запобіганням. Мова йде про такі заходи, що проводяться державними органами і громадськими організаціями саме для запобігання конкретним випадкам безпритульності.

Не розглядаючи спеціальні запобіжні заходи, відзначимо лише, що вони вельми різноманітні і класифікуються по-різному. Наприклад, заходи спеціального запобігання можуть бути поділені на правові, моральні, організаційні, технічні й ін. Якщо брати до уваги стадії (етапи) запобіжного впливу, то потрібно виділити заходи: контроль-наглядові; впливу на ситуації, що склались (виправлення несприятливих обставин); виховного впливу на особистість (індивідуальна профілактика) та ін. Дещо інакше ті ж заходи можна згрупувати таким чином: нейтралізуючі; компенсуючі; попереджуючі виникнення обставин, що сприяють соціальному відхиленню; ті, що усувають обставини; наступний контроль за проведеною профілактичною роботою та її результатами. Можна також виділити заходи профілактичного захисту і профілактичного впливу; групової й індивідуальної профілактики; самопрофілактики; виховні і примусові; регламентовані і не регламентовані законом.

Як і будь-яка діяльність, соціальна профілактика розвивається в сукупності суперечливих вимог і обмежених можливостей. З одного боку, бажано, щоб

соціальне запобігання було найбільш раннім, коли ще не цілком сформувалися передумови порушення соціальної норми; з другого ж боку, на ранніх стадіях формування девіантної поведінки (перекручування потреб, дефекти мотивації) далеко не завжди складаються підстави для профілактичного втручання і впливу. Конституційне право недоторканності особи покликане гарантувати від незаконного втручання в життя кожної людини, яка не вчинила ніяких дій, шкідливих для суспільства.

Звідси випливає, що реальне здійснення соціально-профілактичних заходів обмежене щонайменше в трьох аспектах. По-перше, воно обмежене часом одержання і змістом інформації про об'єкт профілактики: якщо дитина ще не перебуває на вулиці, то не можна судити про її зіпсованість і вживати профілактичних заходів. По-друге, воно обмежене фізичними (технічними), соціальними і психологічними можливостями з усунення причин і умов, що сприяють відхиленням від соціальних норм; наприклад, якщо підліток зростає в неблагополучній родині, то змінити поведінку всієї цієї сім'ї в більшості випадків досить важко або навіть практично неможливо. По-третє, воно обмежене правовими і моральними межами припустимого втручання в особисте життя; усі заходи впливу регламентовані законом. Потрібна гнучка нормативна політика, яка ураховувала б зміни у суспільному розвитку.

В умовах становлення і розвитку демократичної правової держави, побудови громадянського суспільства в Україні профілактика безпритульності – один з основних напрямів внутрішньої політики країни. Йдеться про вплив на процеси, що мають виняткове значення для майбутнього розвитку суспільства.

Підсумковим документом Спеціальної сесії в інтересах дітей Генеральної Асамблеї ООН «Світ, сприятливий для дітей», підписаним Кабінетом Міністрів України 10 травня 2002 р., визначено чотири пріоритетні напрями діяльності: пропагування здорового способу життя; забезпечення можливості здобувати високоякісну освіту; захист дітей від жорстокого поводження, насильства та експлуатації; боротьба з ВІЛ/СНІДом, а також передбачено глобальний план дій, орієнтований на розвиток і захист прав та інтересів підростаючого покоління, і завдання, які світова спільнота має виконувати для дітей та разом із дітьми [1].

Стратегічні напрями профілактики безпритульності спрямовані на активізацію усіх ланок громадянського суспільства, декриміналізацію культурних норм і свідомості значного прошарку громадян, вплив на мотивацію потенційних девіантів, зменшення факторів негативних соціальних відхилень, насамперед безпритульності.

Для поліпшення ситуації із безпритульними дітьми, яка нині існує у нашій державі, необхідно:

– виявлення на ранній стадії сімей, які неспроможні або не бажають виконувати виховні функції, та забезпечення захисту прав дітей, які виховуються в таких сім'ях;

– застосування ефективних форм соціальної підтримки дітей, які перебувають у складних життєвих обставинах;

– створення єдиного електронного банку даних про дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, з наступним впровадженням системи їх обліку;

– запровадження ефективних форм і методів роботи з дітьми, які перебувають у закладах соціального захисту;

– завершення роботи з формування мережі закладів соціального захисту дітей та удосконалення їх діяльності;

– забезпечення підготовки та перепідготовки фахівців закладів соціального захисту дітей;

– удосконалення нормативно-правової бази;

– забезпечення налагодження співпраці місцевих органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування щодо соціально-правового захисту безпритульних дітей, їх соціалізації, реабілітації та адаптації в суспільстві;

– здійснення контролю за дотриманням культурно-розважальними закладами, ігровими залами, комп'ютерними клубами нормативно-правових актів щодо порядку відвідування їх дітьми, заборони продажу алкогольних напоїв, тютюнових виробів, розповсюдження наркотиків, пропаганди проституції, насилля, жорстокості;

– висвітлення в програмах телебачення питань про подолання дитячої безпритульності, привернення уваги населення до цієї соціальної проблеми, а також якнайширшого залучення громадськості до її розв'язання.

Виходячи з досвіду демократичних країн, способом подолання проблеми дитячої безпритульності може бути об'єднання всіх існуючих соціальних програм для безпритульних дітей та створення єдиного державного інституту, що буде опікуватись дітьми. Одним із варіантів вирішення цієї проблеми є запровадження спеціалізованого омбудсмена з прав дітей. Світовий досвід знає приклади їх діяльності у США, Російській Федерації (на регіональному та місцевому рівнях), Норвегії, Гватемалі, Перу, Канаді, Іспанії та ряді інших країн.

Необхідність існування такого спеціалізованого омбудсмена зумовлюється щонайменше трьома причинами: по-перше, діти в силу особливостей психічного і фізичного розвитку вимагають особливого підходу; по-друге, за відсутності життєвого досвіду і певною мірою залежного становища вони не завжди самостійно можуть захистити свої права і законні інтереси; по-третє,

благополуччя та нормальний розвиток дітей визначають майбутнє будь-якої країни. Дитячий омбудсмен покликаний домагатися не лише додержання законодавчо закріплених прав дітей, а й розширення і більш повного дотримання батьками своїх обов'язків перед дітьми [11, с. 7].

За сучасних умов вкрай необхідним є внесення відповідних коректив у чинну концепцію законотворення в галузі дитячої політики. Вона повинна передбачати проведення оперативних, науково обґрунтованих заходів, спрямованих на удосконалення форм та методів захисту дітей. Можливо, одним із таких спрямувань може стати робота із підготовки дитячозорієнтованих кадрів – дитячих юристів, суддів, прокурорів, співробітників поліції; педіатрів, дитячих психологів та психіатрів; соціальних працівників, зорієнтованих на проблему захисту дітей від усіх форм насильства, формуванню в них навичок та вмінь своєчасної комплексної допомоги нужденним дітям та їх батькам [12, с. 91].

Як уже зазначалося, корені проблеми безпритульності неповнолітніх виходять з інституту сім'ї, рівня морального і духовного розвитку батьків, культури народження і виховання дітей. Профілактика буде ефективною лише тоді, коли проблеми сім'ї, жінки, дитини стануть головними у державі та суспільстві. Потрібні сучасні програми допомоги сім'ї, материнству, дитинству, відповідна законодавча база. Основними напрямками державної політики у цій сфері є: «визначення правових засад соціальної роботи із сім'ями, дітьми та молоддю; розроблення та реалізація загальнодержавних, регіональних програм соціальної підтримки сімей, дітей та молоді, соціального становлення молоді та інших програм стосовно сімей, дітей та молоді; організація та здійснення соціальної роботи із сім'ями, дітьми та молоддю, надання їм соціальних послуг; здійснення менеджменту у соціальній роботі із сім'ями, дітьми та молоддю; забезпечення дотримання мінімальних соціальних стандартів здійснення соціальної роботи із сім'ями, дітьми та молоддю; створення сприятливих умов для функціонування і зміцнення сім'ї; сприяння відповідальному ставленню батьків до створення умов, необхідних для всебічного розвитку та виховання дітей; розвиток різних форм сімейного виховання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування; утвердження здорового способу життя в сімейному, дитячому та молодіжному середовищі; здійснення соціально-профілактичної роботи, реабілітаційних заходів щодо відновлення соціальних функцій, психологічного і фізичного стану дітей та молоді, які зазнали жорстокості та насильства, залучалися до найгірших форм дитячої праці, соціальна підтримка ВІЛ-інфікованих дітей, молоді та членів їхніх сімей; інтеграція в суспільство дітей та молоді з функціональними обмеженнями; сприяння громадським організаціям, іншим об'єднанням грома-

дян, фізичним особам у реалізації ними власних соціально значущих ініціатив і проектів у сфері соціальної роботи з сім'ями, дітьми та молоддю в порядку, визначеному законодавством; розвиток та підтримка волонтерського руху у сфері соціальної роботи з сім'ями, дітьми та молоддю; здійснення кадрового, науково-методичного, фінансового, матеріально-технічного, інформаційного забезпечення соціальної роботи з сім'ями, дітьми та молоддю; встановлення та зміцнення зв'язків із соціальними службами за кордоном, інтеграція в міжнародну систему соціальної роботи» [13].

Як **висновок** відзначимо, що упродовж останніх років в Україні у сфері протидії дитячій безпритульності відбулась низка позитивних зрушень, зокрема прийнято комплекс нормативно-правових актів, що регулюють діяльність відповідних органів державної влади, розпочато реформу державних закладів для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. Однак результати функціонування у країні діючого механізму протидії дитячій безпритульності, а також наявні інструменти вирішення проблем дітей зазначеної категорії не є достатньо ефективними.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про Загальнодержавну програму «Національний план дій щодо реалізації Конвенції ООН про права дитини» на період до 2016 року : Закон України // Відом. Верхов. Ради України. – 2009. – № 29. – Ст. 395.
2. Кравченко С. Громадська правова свідомість як необхідний елемент побудови громадянського суспільства в Україні / С. Кравченко // Право України. – 2009. – № 12. – С. 140–143.
3. Доля І. М. Подолання дитячої безпритульності: міжнародна та вітчизняна практика / І. М. Доля // Стратегічні пріоритети. – 2010. – № 1–2 (14–15). – С. 55–59.
4. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К. : Ірпінь : ВТФ «Перун», 2004. – 1440 с.
5. Про охорону дитинства : Закон України // Відом. Верхов. Ради України. – 2001. – № 30.
6. Про основи соціального захисту бездомних громадян і безпритульних дітей : Закон України // Офіц. вісн. України. – 2005. – № 25.
7. Концепція Державної програми подолання дитячої безпритульності і бездоглядності на 2006–2010 роки // Офіц. вісн. України. – 2005. – № 49. – Ст. 3080.
8. Оржеховська В. М. Дитяча бездоглядність та безпритульність: історія, проблеми, пошуки / В. М. Оржеховська, В. Є. Виноградова-Бондаренко. – К., 2004; Гайдар Є. О. Соціальні наслідки безпритульності у контексті демографічної ситуації в Україні / Є. О. Гайдар // Вісн. Харк. Нац. ун-ту внутр. справ : зб. наук. праць. – 2005. – Вип. 31. – С. 89–94.
9. Максименко С. Д. Наркоманія: підходи до профілактики та подолання / С. Д. Максименко // Практ. психологія та соц. робота. – 2005. – № 10. – С. 1–3.

10. Болотова В. О. Безпритульні діти: соціальний портрет / В. О. Болотова, Т. Н. Чернецька // Вісн. Нац. ун-ту внутр. справ. – 2002. – Вип. 19. – С. 296–300; Гуренко М. М. Дитяча безпритульність та безнаглядність як форми порушення прав дитини / М. М. Гуренко // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. Серия «Юрид. науки». – 2007. – Т. 20 (59). – № 2. – С. 87–91; Лазаренко О. О. Безпритульні діти: як розв'язати «гордіїв вузол»? / О. О. Лазаренко // Постметодика. – 2009. – № 2 (86). – С. 44–46; Цибулько Л. Г. Шляхи подолання дитячої безпритульності в Україні / Л. Г. Цибулько // Вісн. ЛНУ ім. Тараса Шевченка. – 2011. – № 20 (231). – С. 153–158.
11. Гуйван Н. Правові аспекти дитячої безпритульності / Н. Гуйван // Вісн. Пенс. фонду України. – 2006. – № 6. – С. 6–7.
12. Гуренко М. М. Дитяча безпритульність та безнаглядність як форми порушення прав дитини / М. М. Гуренко // Учен. зап. Таврич. нац. ун-та ім. В. И. Вернадского. Серия «Юрид. науки». – 2007. – Т. 20 (59). – № 2. – С. 87–91.
13. Про соціальну роботу з сім'ями, дітьми та молоддю, Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні. За станом на 25 лютого 2009 року : Закони України // Верховна Рада України : Офіц. вид. – К. : Парламент. вид-во, 2009. – 24 с.

ПРОБЛЕМЫ ПРОФИЛАКТИКИ БЕСПРИЗОРНОСТИ ДЕТЕЙ В УСЛОВИЯХ ПОСТРОЕНИЯ ГРАЖДАНСКОГО ОБЩЕСТВА В УКРАИНЕ

Водник В. Д.

В статье раскрывается понятие «беспризорности»; анализируются причины, отрицательные последствия непризорности, современное состояние данной проблемы; делается вывод, что проблемы детской непризорности являются отражением политико-экономических и социально-культурных противоречий переходного этапа развития украинского общества; предлагаются пути ее профилактики в условиях построения гражданского общества в Украине.

Ключевые слова: *дети, права ребенка, непризорность, профилактика непризорности, семья, гражданское общество.*

PROBLEMS OF PREVENTION AGAINST STREET CHILDREN IN THE CONDITIONS OF BUILDING OF CIVIL SOCIETY IN UKRAINE

Vodnik V. D.

The article deals with the concept of «homelessness»; analyzes the causes, negative consequences of homelessness, the current state of the problem; It concludes that the

problem of homeless children are a reflection of the political, economic and socio-cultural prortivorechy transitional stage of development of the Ukrainian society; the ways of its prevention in building civil society in Ukraine.

Distribution of homelessness in our country makes it necessary to develop and implement effective programs to prevent and overcome this negative social phenomenon. One of the prerequisites is the study and consideration of the various causes and negative social consequences which leads the spread of homelessness.

The reasons for the emergence and spread of this phenomenon is multifaceted. They are complex, due to the system of legal and socio-political conditions of functioning of the state, the state of public morality, the position of the family institution in society.

All causes of homelessness in its concrete manifestation may be different, and sometimes opposite, and in different societies. By their nature, they are reduced to the subjective and objective contradictions of social development, which violate the interaction of the individual with the social environment, and lead to the behaviors of individuals (or activities of social groups), which are not coordinated with the existing regulatory system.

The conditions of formation and development of the democratic rule of law, building a civil society in Ukraine homelessness prevention – one of the main directions of the country's domestic policy. We are talking about the impact on the processes that are of paramount importance for the future development of society.

When planning the preventive measures necessary to represent the social portrait of unaccompanied minors.

Measures of prevention of social deviations, including homelessness, should cover the vital functions of the person in all major areas of society: economic, political and spiritual.

Key words: *children, children's rights, homelessness, homelessness prevention, family, civil society.*

Т. Г. Прохоренко, кандидат соціологічних наук, доцент

СОЦІАЛІЗАЦІЯ МОЛОДІ В ІНФОРМАЦІЙНОМУ СУСПІЛЬСТВІ: ОСОБЛИВОСТІ ТА РИЗИКИ

Стаття присвячена вивченню особливостей соціалізації молоді в інформаційному суспільстві. Стверджується, що розвиток сучасних телекомунікаційних технологій розширює соціалізаційний простір молодого покоління, змінюючи роль і значення традиційних інститутів. При цьому соціалізація розглядається як неоднозначний, суперечливий процес, якому притаманна внутрішня конфліктність і який породжує певні проблеми та ризики.

Ключові слова: інформаційне суспільство, соціалізація, молодь, віртуальна реальність, кліп-культура, дезадаптація.

Актуальність проблеми. У наш час спостерігаються процеси формування нового типу суспільства, особливістю якого є перетворення інформації і знання на основний стратегічний ресурс. Саме тому таке суспільство називають інформаційним. І хоча його прихід ще тільки прогнозується більшістю дослідників, сучасний інформаційно-комунікаційний простір не тільки існує, а й успішно конкурує з іншими соціальними інститутами.

Процеси інформатизації позначаються на всьому спектрі суспільних процесів, розвитку особи, стосуються як вирішення багатьох сучасних проблем, так і появи нових. Вони суттєво впливають на механізми соціалізації молодого покоління, змінюючи уявлення про роль і значення традиційних інститутів у соціалізаційному просторі суспільства, приводячи до появи нових каналів соціалізації, створюючи нові проблеми та ризики. Значна актуальність вказаної проблематики обумовлена також тим, що молодь має життєву перспективу, на відміну від інших соціально-демографічних груп. Тому формування системи її цінностей, життєвих планів і стратегій поведінки сьогодні стає прообразом майбутнього світу завтра.

Аналіз наукових джерел і публікацій. Актуальність проблем, пов'язаних з процесом соціалізації молоді в сучасних умовах розвитку суспільства, з високою динамікою зростання впливу інформаційних технологій закономірно викликала неподільний інтерес до них вчених.

Визначення базисних понять, які характеризують інформаційне суспільство в цілому, дається переважно в руслі концепцій постіндустріалізму, розробці яких присвятили свої праці відомі зарубіжні дослідники Д. Белл, Дж. Гелбрейт, Дж. Мартін, І. Масуда, Ф. Полак, Е. Тоффлер, Ж. Фурастьє та ін.

Питання соціалізації молоді досліджували такі українські вчені, як В. І. Волович, М. П. Лукашевич, В. В. Москаленко, А. К. Ташенко та інші автори [1; 5]. При цьому дослідники в цілому погоджуються з тим, що електронні ЗМІ стали значущими агентами соціалізації молоді, що суттєво розширило інституціональний соціалізаційний простір. Особливу увагу дослідників останнім часом привертає Інтернет як соціальний феномен, що значно впливає на динаміку соціальних змін і соціалізацію молодого покоління. Дослідженню цих проблем присвячені праці М. М. Гридчиної, В. Л. Силаєвої, А. А. Чернової, І. Ю. Самоненко та ін. [3; 4].

Мета статті. Вивчення особливостей та ризиків, які виникають у процесі соціалізації молоді під впливом інформатизації суспільства.

Виклад основного матеріалу. Сьогодні в науковій літературі переважає розуміння соціалізації як процесу, що поєднує визнання активної ролі соціальної системи з активними проявами індивідуальних засад. Індивід засвоює значну частину культурного надбання суспільства, значну кількість уявлень, колективних норм поведінки тією мірою, якою вони стають частиною його індивідуальності. Однак соціалізація є не лише пасивним відображенням дійсності, водночас вона включає механізми новаторства, творчості, ініціативності, забезпечуючи тим самим процес індивідуального і суспільного оновлення.

Соціалізація відбувається протягом усього життя людини, однак на початкових етапах формування особистості її значення стає першорядним, тому що саме в дитинстві, підлітковому та молодому віці закладається основний потенціал особистості, який впливає на подальше її життя. Тому соціалізація молоді – це процес становлення і розвитку даної групи аж до переходу її у групу дорослих, це поетапне включення молоді в соціум, яке здійснюється на основі діяльності і самодіяльності, у процесі суб'єкт-суб'єктної взаємодії з іншими віковими групами [2, с. 63].

Особливого значення набуває дослідження проблем соціалізації молоді в інформаційному суспільстві. Виступаючи невід'ємною частиною суспільства, молодь відчуває всі суспільні та глобальні зміни, унаслідок чого отриманий і перетворений у процесі соціалізації соціальний досвід відтворюється нею на ціннісному та поведінковому рівнях. При цьому слід урахувувати, що свідомість, мислення та поведінка молодих людей, міжособові та групові відносини в інформаційному середовищі суттєво і швидко трансформуються. У результаті молодь реалізує свою суб'єктність, інтегрується в соціум, знаходячись у ситуації прискореної соціокультурної та інформаційної динаміки.

В останні десятиліття з'явилися принципово нові канали соціалізації, які суттєво впливають на процеси формування молоді, її адаптацію в суспільстві, яке радикально змінюється. Одним із таких каналів є глобальний інформацій-

но-мережевий простір, який пронизує всі сфери соціального життя, торкається вказаних процесів як у нових, так і в традиційних інститутах соціалізації. Знижується роль офіційно-інституціональних каналів соціалізації, водночас зростає вплив безпосереднього оточення, ЗМІ, зразків масової культури.

Сучасне інформаційне поле впливає на молоде покоління як на найбільш мобільну соціальну групу, внутрішньо готову до сприйняття нових цінностей і норм, на основі яких вибудовуються різні стратегії поведінки, пов'язані як із розвитком особистості, так і з певними ризиками.

Сучасні молоді люди більше половини активного часу витрачають на використання засобів масової інформації і комунікації, особливо Інтернету, який стає не тільки джерелом різноманітної інформації, але дає можливість знайти роботу, поспілкуватися з друзями, познайомитися тощо. Інформаційне поле впливає на сприйняття оточуючого світу, оцінку подій та явищ, які відбуваються як у суспільному, так і в особистому житті. Молодь, порівняно зі старшими поколіннями, краще засвоює нові інформаційні технології і стає їх основним користувачем.

Інформатизація змінює базові духовно-культурні структури, поняття та уявлення дітей та молоді. Вони мають особливе уявлення про життя та людей, свій внутрішній світ, інакше організують свій час. Діти комп'ютеризованого покоління розвивають свої інтелектуальні здібності не просто швидше і різноманітніше, а і в іншому соціально-часовому вимірі.

Соціальні мережі стають віртуальними аналогами традиційних соціальних спільнот. На їх основі молодь починає по-новому вирішувати завдання самореалізації і самопрезентації. Це пов'язано з можливостями соціальних мереж формувати комунікаційні поля, які діють постійно, забезпечити анонімність, яка дозволяє людині проявити більшу свободу висловлювань і вчинків, можливість програвання ролей та переживання емоцій, які не реалізовані в реальному житті. З'являється ілюзія постійного включення у взаємодії, відсутності психологічних бар'єрів.

Можливості побудови віртуального світу, а також саме віртуальне середовище, яке відрізняється своєю динамічністю, яскравістю, інформаційною насиченістю, свободою слів і дій, з легкістю захоплює і занурює представників молодого покоління в особливий, створений комп'ютерами і телекомунікаціями світ. Як результат – часто виникає залежність молоді від глобального простору, зменшення соціальних контактів, що може призвести до дезадаптації, депресій, самогубств. Занурюючись в інтернет-системи, людина може поступово ізолюватися від безпосереднього, живого спілкування з іншими членами суспільства, тому актуальною стає проблема комп'ютерної самотності, інформаційно-технологічної самоізоляції індивіда.

Крім того, щодня молодь стикається з великим обсягом агресивної масової інформації і пропаганди, які часто мають негуманний характер. Ця негативна інформація часто зомбує особистість, формує конкретні негативні настрої, не розвиває позитивного мислення, у результаті чого руйнується несформована особистість.

У сучасному суспільстві молодь, споживаючи інформацію, формує та вкорінює особливу культуру, яка часто орієнтована на візуальні образи. У зв'язку з цим Е. Тоффлером було введено поняття «кліп-культура», тобто культура, заснована на «кліпах» інформації. Кліп-культура породжує відповідну свідомість, у якій немає місця рефлексії та уявленням [6, с. 281].

Як будь-яке явище, «кліпова» свідомість має для молоді як позитивні, так і негативні наслідки. З одного боку, з її допомогою всі образи сприймаються надзвичайно швидко, що дозволяє миттєво обробляти потоки інформації, якою переповнене сучасне суспільство. З другого боку, вона дозволяє бачити лише те, що знаходиться на поверхні, не проникаючи в глибину процесу чи явища. Людина не встигає переробляти новітню інформацію в цілому. Це призводить до того, що вона втрачає легкість асоціацій, жвавість уявлення, емоційну витонченість сприйняття та рухливість думки. Мислення збіднюється, стає менш здатним до творчості.

Інформатизація прискорює становлення суспільства споживчого типу, формування людини-споживача. Усі засоби масової інформації через рекламу закликають людину до одного – до активного споживання. Людина, зорієнтована лише на споживання, вирішує проблему екзистенційних потреб принципово інакше: вона вступає у відносини виключно із самою собою та з неживими предметами споживання. Така людина відвертається від живого світу – від людей, від природи, від ідей – і всю свою увагу зосереджує на штучному світі – на предметах, речах, машинах, механізмах. У результаті матеріальне споживання стає метою і сенсом життя людини. Жага споживання стає суттєвою перепорою на шляху самовдосконалення, саморозвитку особистості, підштовхує її до деградації. Вона провокує в людині заздрощі, гординю, егоїзм, пихатість.

Сучасна реклама стає потенційним конфліктогеном у суспільстві, оскільки стиль життя, який рекламується, часто є недосяжним для більшості молоді. У цьому випадку реклама викликає дисонанс, відчуття невідповідності реального життя телевізійній картинці. Молоді люди бачать рекламу, героями якої є сучасні, зовнішньо привабливі, успішні люди, що без особливих зусиль вирішують виникаючі проблеми. Це формує у молоді людини потребу стати причетним до даного соціального середовища, мати подібний стиль життя. У результаті значно зростає значення орієнтації на індивідуальний успіх, при

цьому часто зневажаючи суспільні обов'язки. Сучасна цивілізація в масових масштабах нівелює людину, прагне підігнати її під певний стандарт.

Одним із головних деструктивних факторів у механізмах соціалізації молоді виступає сьогодні посилення бездуховності в суспільстві, її глобалізація. Головними монополістами в поширенні суспільних цінностей, у тому числі морально-етичних, стали сучасні засоби масової інформації і комунікації, які часто пропагують сумнівні цінності. Аналіз багатьох негативних явищ, які виникають у молодіжному середовищі, – наркоманії, пияцтва, проституції, злочинності і т. п. – свідчить про знецінення саме моральних орієнтирів, втрату етичних критеріїв суспільної поведінки, нерозвиненість естетичних смаків.

Висновки. Таким чином, процесу соціалізації молоді, особливо в інформаційному суспільстві, притаманна внутрішня конфліктність, яка зумовлена багатьма чинниками: переосмисленням молоддю всього попереднього досвіду, кардинальними змінами традиційних цінностей і поглядів, соціальною неоднорідністю тощо.

З одного боку, входження в інформаційний простір і споживання інформаційної продукції у сучасної молоді формує інформаційний капітал, який можна інтерпретувати як інформаційну власність молодої людини, що забезпечує її здібність до інформаційної і комунікаційної взаємодії, до успішної соціальної і професійної адаптації, діяльності і розвитку. У цьому полягає головна соціалізуюча функція інформатизації, яка створює інформаційну і комунікаційну основу для інтеграції молоді в суспільство та її успішної самореалізації.

Із другого – молоді складніше інтегруватися в соціальний простір реального життя, займаючи в ньому достатньо маргінальне положення. У цій ситуації інформаційні засоби, і перш за все Інтернет, створюють ілюзію інтегрованості, входження в систему соціальних комунікацій і взаємодій. Однак ця ілюзія триває доти, доки індивід знаходиться в мережі. У результаті у свідомості індивіда формується суперечність соціальної і віртуальної реальності, що не сприяє оптимальному вирішенню проблеми соціальної інтеграції молоді в суспільство, а лише дозволяє на ситуативному рівні зменшити негативний ефект від реальної ситуації.

ЛІТЕРАТУРА

1. Лукашевич М. П. Особливості соціалізації української молоді в сучасних умовах / М. П. Лукашевич // Теорія і практика управління соціальними системами: філософія, психологія, педагогіка, соціологія. – 2009. – № 4. – С. 34–36.
2. Павловский В. В. Ювентология: проект интегративной науки о молодежи : монография / В. В. Павловский. – М. : Академ. проект, 2001. – 304 с.

3. Самоненко И. Ю. Влияние современной информационной среды на культуру общения школьников / И. Ю. Самоненко // Социол. исслед. – 2009. – № 4. – С. 137–142.
4. Силаева В. Л. Интернет как социальный феномен / В. Л. Силаева // Социол. исслед. – 2008. – № 11. – С. 101–107.
5. Ташенко А. К. Форми соціалізації молоді в умовах перехідного суспільства / А. К. Ташенко // Інформоенергетичні технології адаптаційних процесів життєдіяльності на початку III тисячоліття : зб. наук. пр. – К. : Вища освіта, 2001. – Вип. 1. – С. 269–273.
6. Тоффлер Э. Третья волна / Э. Тоффлер. – М. : АСТ, 2004. – 781 с.

СОЦИАЛИЗАЦИЯ МОЛОДЕЖИ В ИНФОРМАЦИОННОМ ОБЩЕСТВЕ: ОСОБЕННОСТИ И РИСКИ

Прохоренко Т. Г.

Статья посвящена изучению особенностей социализации молодежи в информационном обществе. Утверждается, что развитие современных телекоммуникационных технологий расширяет социализационное пространство молодого поколения, изменяя роль и значение традиционных институтов. При этом социализация рассматривается как неоднозначный, противоречивый процесс, которому присуща внутренняя конфликтность и который порождает определенные проблемы и риски.

Ключевые слова: *информационное общество, социализация, молодежь, виртуальная реальность, клип-культура, дезадаптация.*

SOCIALIZATION OF YOUNG PEOPLE IS IN INFORMATIVE SOCIETY: FEATURES AND RISKS

Prokhorenko T. G.

The processes of informatization of society affect all spectrum of public processes, development of person, touch both the decision of many modern problems and appearance of new. They substantially influence also on the mechanisms of socialization of the young generation. In the last decade appeared fundamentally new channels of socialization, which substantially influence on the processes of forming of young people, its adaptation in society. One of such channels is global informatively network space which pierces all spheres of social life touches socialization processes both in the new and in traditional institutes of socialization. Increased importance of socializing influence of MASS-MEDIA, standards of mass culture grew.

The modern informative field influences on the young generation as on the most mobile task force, inwardly ready to perception of new values and norms, which different strategies

of conduct, related both to development of personality and with certain risks, line up on the basis of.

It becomes firmly established that to the process of socialization of young people, especially in informative society, inherent internal conflict. A conflict can arise up due to rethinking of all previous experience young people, can contact with the cardinal changes of traditional values and looks, with simultaneous belonging of young man for a few groups, with social heterogeneity and others like that.

From one side, the included in informative space and consumption of informative products for modern youth forms an informative capital, which can be interpreted as an informative own of young man which provides its ability for informative and of communication cooperation, to successful social and professional adaptation, activity and development. The main socializing function of informatization, which provides an informative and of communication basis for integration of young people in society and its successful self-realization, consists herein.

From other – it is heavier to be integrated young people in social space of the real life, occupying marginal position in it. In this situation informative facilities and, foremost the Internet, create the illusion of integrating to the system of social communications and cooperations. However this illusion lasts as long as individual is online. As a result, in the consciousness of individual forms contradiction of social and virtual reality which is not assists for optimal decision of social integration youth's problem in the society but only at the situative level reduce negative effect of real situation.

Key words: *informative society, socialization, young people, virtual reality, clip-culture, maladjustment.*

О. Г. Данильян, доктор філософських наук, професор

ПРОБЛЕМА РОЗВИТКУ ПРОТИРІЧ У СОЦІАЛЬНИХ СИСТЕМАХ: КЛАСИЧНІ ТА НЕКЛАСИЧНІ ПІДХОДИ

У статті розглядаються класичні та сучасні підходи до розвитку (розгортання) протиріч у соціальних системах. Обґрунтовується авторська позиція, що у процесі дослідження протиріч необхідно виділяти, крім етапів (фаз, ступенів) розвитку протиріч, їх конкретні агрегатні стани. Робиться висновок, що основними станами протиріч у соціальних системах є гармонія, дисгармонія, конфлікт.

Ключові слова: соціальні системи, протиріччя, розвиток протиріч, етапи розвитку протиріч, агрегатні стани протиріч, гармонія, дисгармонія, конфлікт.

Постановка проблеми. Сучасна цивілізація під впливом глобалізаційних викликів переживає один із найдраматичніших періодів своєї історії. Цей період характеризується загостренням соціальних протиріч у всіх сферах життя суспільства, виникненням на їх основі різноманітних і надзвичайно гострих конфліктів: неоголошених війн, зіткнень на міжнародному ґрунті, міжрелігійних та міждержавних конфронтацій. Людству доводиться платити за загострення соціальних протиріч високу ціну: їх наслідком стали численні жертви, найгостріша економічна криза, політична нестабільність у багатьох країнах світу і колосальні моральні втрати. Вузли конфліктів, що утворилися на території Близького Сходу, на сході України та в інших країнах, погрожують існуванню не лише соціумів, що їх породили, а й людської цивілізації в цілому. Тому не випадково, що проблема соціальних протиріч та закономірностей їх розвитку набула в сучасних умовах особливої актуальності.

Аналіз основних джерел і публікацій. За порівняно короткий період категорія «соціальні протиріччя» тією чи іншою мірою була розглянута в працях таких науковців, як: В. П. Андрущенко, О. М. Бандурка, І. Є. Бекешкіна, І. В. Бойченко, Ф. М. Бородкін, Н. М. Коряк, А. П. Бутенко, А. Гідденс, А. І. Гірник, В. В. Головаха, В. А. Друзь, А. Т. Ішмуратова, В. Є. Козловський, М. І. Михальченко, М. І. Пірен, Є. А. Подольська, О. Ф. Проценко, О. Я. Редько, Ю. І. Римаренко, М. М. Руткевич, Ю. А. Харін, Г. М. Штракс та ін. У них, як правило, розкриваються сутність, специфічні риси соціальних протиріч, аналізуються найбільш загальні форми і методи їх розв'язання. У той же час форми розвитку соціальних протиріч у роботах вказаних авторів, як правило, не розглядаються.

Значний інтерес до проблем соціальних колізій виявили і західні дослідники: Дж. Бернард, Дж. Бертон, К. Боулдінг, І. Галтунг, Р. Дарендорф, К. Дойч, М. Дойч, Л. Козер, Р. Коллінз, Л. Крісберг, С. Ліпсет, К. Мітчел, А. Раппопорт, К. Райт, Дж. Тернер, Ю. Хабермас та ін., які зробили незаперечний внесок у вивчення соціальних протиріч у формі конфлікту.

Однак представники сучасної конфліктології до явища соціальних протиріч ставляться амбівалентно. З одного боку, вони зробили чималий внесок у становлення і розвиток теорії соціальних протиріч, глибоко і всебічно дослідили крайню форму розвитку протиріччя, одного з його станів – конфлікту. Ці дослідження вивели парадигму конфлікту в одну з провідних у суспільствознавстві. З другого боку, безпосередньо категорія соціального протиріччя в сучасних дослідженнях конфліктології не знайшла глибокого, всебічного пояснення і широкого практичного застосування.

Таким чином, *метою статті* є дослідження закономірностей розвитку протиріч у соціальних системах, а також обґрунтування авторської позиції, що у процесі дослідження протиріч необхідно виділяти, крім етапів (фаз, ступенів) розвитку протиріч, також їх конкретні агрегатні стани.

Виклад основного матеріалу. Проблема етапів (фаз, ступенів) розвитку протиріч у соціальних системах у науковій літературі розроблена недостатньо. Особливо це твердження справедливе для соціальних систем транзитивного типу, які знаходяться на етапі структурних змін.

Більшість дослідників, розглядаючи це питання, спираються на ідеї Г. В. Ф. Гегеля про проходження протиріччями у своєму розвитку етапів тотожності, відмінності, протилежності, протиріччя і підстави (тобто розв'язання протиріччя). «Розв'язання протиріччя, – вважав Гегель, – є, отже, підстава, сутність як єдність позитивного та негативного» [1, с. 60]. Ось як, наприклад, застосовується відомим філософом О. Спіркіним гегелівська схема до процесу розвитку протиріччя. На його думку, «процес виникнення відмінностей і протилежностей має декілька стадій. На первісній стадії, існуючи ще в можливості, протиріччя виступає як тотожність, що містить несуттєву відмінність. Наступна стадія – істотна відмінність у тотожності: при загальній основі в об'єкті є істотні властивості, тенденції, не відповідні одна одній. Істотна відмінність перетворюється на протилежності (найбільшу відмінність, полярність, антагонізм), які, взаємозаперечуючи одна одну, переростають у протиріччя» [2, с. 523–524].

До позитивних моментів такого підходу можна зарахувати те, що він дає можливість простежити діалектику тотожності і відмінності протилежних сторін протиріччя, етапи пізнання реальних протиріч дійсності. Однак гегелівська схема виділення етапів розвитку протиріч і її використання під час

аналізу протиріч розвитку соціальних систем явно застаріла з позицій сучасних уявлень і неодноразово зазнавала справедливої критики.

У сучасній зарубіжній філософії і соціології дослідження етапів розвитку соціальних протиріч відбувалося в основному шляхом системного аналізу конфліктів і фаз їх визрівання. Як типовий приклад можна навести підхід французького соціолога Ж. Фове [3, р. 26–27]. У процесі визрівання конфліктів Ж. Фове виділяє чотири основні стадії, які після певного спрощення термінології достатньо легко сполучаються з гегелівською схемою розвитку протиріччя:

а) перша стадія – прихована фаза (субконфлікт), яка формує конкретний зміст конфліктних інтересів, початковим пунктом якої є вихідна нерівність суб'єктів спілкування (осіб, груп тощо) в економічній, політичній, моральній та інших сферах, що викликає прагнення покращити свій статус і досягти переваги;

б) друга стадія – фаза напруженості, тобто еволюція прихованого конфлікту, яка обумовлена діяльністю сторони, що має більшу потужність і силу примушення. Напруженість може дорівнювати нулю, якщо група, що домінує, займає позицію співробітництва, знижена при примиренському підході, середньої важкості – у випадку опору, дуже сильна при нетерпимості;

в) третя стадія – фаза антагонізму як наслідку високої напруженості, особливо у поєднанні її структурного і кон'юнктурного різновидів;

г) четверта стадія – фаза несумісності, яка становить конфлікт у прямому значенні цього слова.

Подібний підхід, безсумнівно, має право на існування, особливо в соціологічному і політологічному дослідженні соціальних явищ. Однак перенесення центру уваги під час вивчення фаз, етапів розвитку з власне протиріч на конфлікти як на одну з характерних їхніх форм вияву значно ускладнює філософський аналіз соціальних систем та закономірностей їх розвитку.

Для більш глибокого проникнення в сутність розвитку соціальних протиріч необхідно, крім етапів (фаз, ступенів) розвитку протиріч, проаналізувати їх конкретні агрегатні стани.

Ураховуючи, що проблема агрегатних станів протиріч у соціальних системах не розроблена, є теоретичне обґрунтування правомірності введення в науковий обіг цієї категорії.

Під агрегатним станом соціального протиріччя ми розуміємо засіб функціонування, специфіку вияву «єдності і боротьби» його взаємодіючих сторін, яка визначає особливості та інтенсивність їхнього розвитку, характер розв'язання цього протиріччя.

Таке використання категорії «стан» щодо аналізу розвитку соціальних систем є достатньо новим. Автор уперше використав його в одній зі своїх

робіт [4, с. 114]. Разом з тим в історії філософської думки застосування категорії стану щодо характеристики сутності природних явищ, взаємозв'язку між ними має солідну традицію. Так, ще в Аристотеля ця категорія займала провідне місце, тісно пов'язана зі сутністю і відношенням. Пізніше, в ньютонівській механіці категорія «стан» застосовувалася для характеристики руху матеріальних тіл. У сучасній науці ця категорія найчастіше служить інтегративною характеристикою різних систем, виражаючи їхню здатність до зміни і розвитку, вияву в різноманітних формах із притаманними їм істотними властивостями і відношеннями [5, с. 601].

Стосовно соціальних систем одним із перших виділив «стани протиріччя» – конфлікт (війну) і згоду (мир) як певні «форми розвитку людського суспільства» і взаємопереходи між ними у процесі розвитку соціального цілого австрійський соціолог Г. Ратценхофер [6, с. 601]. Певний інтерес для теоретичного обґрунтування категорії «стан протиріччя» в соціальних системах становить розроблений німецьким філософом і соціологом Г. Зіммеlem у рамках його формальної соціології підхід до виділення соціальних форм взаємодії людей: договору, конфлікту, конкуренції, підпорядкування та ін. [7, с. 248–249]. Представники Чиказької соціологічної школи Р. Парк і його учні в основі всіх соціальних процесів убачали, у свою чергу, такі форми взаємодії, як змагання, конфлікт, пристосування й асиміляція. Ураховуючи, що взаємодія в тлумаченні автора є протиріччям, що функціонує, то відомі і стани протиріччя, які ці дослідники вважали характерними для соціальних систем.

На наявність і співвідносини таких станів соціальних протиріч, як гармонія і конфлікт, звергають увагу у своїх працях відомі соціологи Е. Дюркгейм та К. Боулдінг. Так, наприклад, Боулдінг зазначає, що «конфлікт є розлад, і протилежністю конфлікту є гармонія» [8, р. 308].

Більш глибокому розумінню проблеми станів протиріч у соціальних спільнотах сприяє класифікація протиріч, розроблена О. Манєєвим [9, с. 52–84]. Він робить успішну спробу пов'язати форми стану протиріч з характером і спрямованістю розвитку матеріальних систем. Ним відповідно виділяються:

- а) гармонійні протиріччя (у системах, що інтенсивно розвиваються);
- б) квазігармонійні протиріччя (у системах з уповільненим темпом прогресу);
- в) симетричні протиріччя (в інваріантних, стабільних системах);
- г) дисгармонійні протиріччя (у системах, що поволі деградують);
- д) деструктивні протиріччя (у системах, що бурхливо руйнуються). Якщо не акцентувати увагу на дещо зайвій деталізації, то основна думка О. Манєєва плідна: на різних етапах еволюції матеріальних систем як визначальний чинник зміни виступають різні форми станів діалектичних протиріч.

Такий підхід до етапів розвитку протиріч стосовно соціальних систем дозволяє виділити такі форми їх основних агрегатних станів: 1) гармонію; 2) дисгармонію; 3) конфлікт.

Очевидно, було б правильним розглядати гармонію, дисгармонію, конфлікт не як ступені (етапи, стадії) розгортання протиріч, а як форми їх прояву на етапі поляризації протилежних сторін. Оскільки форми притаманна відносна самостійність щодо змісту, то зв'язок стану протиріччя (як форми) зі своїм змістом (поляризація протилежностей) носить не жорсткий, а рухомий характер. Одне і те саме «зріле» протиріччя може знаходитися в різних станах – від гармонії до конфлікту. Реальний агрегатний стан протиріччя визначається характером взаємодії протилежних сторін, поєднання «векторів спрямованості» протилежностей.

Структура протиріччя як форми взаємодії залежно від його агрегатного стану (тобто характеру взаємодії сторін) має свої відмінні риси. Якщо скористатися методикою графічного зображення взаємодії як $S_1 \rightleftharpoons S_2$, де S – система, а знак « \rightleftharpoons » означає взаємодію, то гармонію ми зможемо відобразити як $S_1 \uparrow\uparrow S_2$ або як $S_1 \downarrow\downarrow S_2$, де знаки « $\uparrow\uparrow$ », « $\downarrow\downarrow$ » означають гармонію. Структура дисгармонії має такий вигляд: $S_1 \times S_2$, де знак « \times » символізує дисгармонію, а структура конфлікту як $S_1 \leftrightarrow S_2$, де знак « \leftrightarrow » означає пряме зіткнення, конфлікт.

Важливо зазначити, що системи взаємодіють не самі по собі. Будь-яка взаємодія між ними здійснюється шляхом співвідношення їхніх властивостей, функцій, сторін, тенденцій тощо. До того ж одна й та сама система може знаходитися в безлічі прямо протилежних відносин як з одиничною системою, так і з безліччю систем. Наприклад, система S_1 може за певними властивостями знаходитися в гармонії із системою S_2 , за певними функціями бути з нею у стані дисгармонії, а за тенденціями розвитку бути у стані конфлікту. Загальна характеристика стану взаємодії між цими системами визначається інтегративною сумою взаємодії і взаємовпливу між їхніми основними на цей момент властивостями, функціями, тенденціями тощо. Водночас система S_1 може підтримувати гармонійну взаємодію із системою S_3 , бути у стані дисгармонії із системами S_4 і S_5 , знаходитися у стані конфлікту із системою S_6 , а інші системи можуть взаємодіяти з нею опосередковано або не взаємодіяти взагалі.

Агрегатний стан протиріччя в системі (метасистемі) або між системами не є статичним, він може бути гармонійним, дисгармонійним або конфліктним. На певному етапі розвитку відносин між системами (або елементами системи) гармонія може перейти в дисгармонію або досягти стану конфлікту. Динаміка фазових перетворень протиріч у соціальних системах багатоваріантна,

багатофункціональна і насилу піддається узагальненню. Виділяють, як правило, декілька типів циклічності фазових перетворень протиріч у соціальних системах: маятникоподібна зміна, кругова, спіралеподібна і хвильова (синусоїдна). Тип зміни, розвитку залежить від розмірів і масштабів соціальної системи: у малих системах мають перевагу маятникоподібні і синусоїдні, у великих – кругові і довгохвильові [10, с. 71–73].

Прикладом динаміки агрегатних станів можуть бути, на нашу думку, біоритмічні цикли, властиві первинній соціальній системі – людині. Науці сьогодні відомі три цикли біоритмів людини. Це 23-денний фізичний цикл, 28-денний емоційний цикл, 33-денний інтелектуальний цикл. У кожному з цих циклів половина днів належать до так званих плюсових днів, а половина днів – до днів з мінусом. У плюсові дні фізичного циклу (їх усього 11) людина схильна до занять спортом, фізичних навантажень, у плюсові дні емоційного циклу (їх усього 14) відрізняється гарним настроєм, і навпаки. Найнебезпечнішими для людини є критичні дні переходу від днів «плюс» до днів «мінус», а катастрофічними за наслідками часто стають збіги критичних днів усіх трьох біоритмів.

Одним із перших виділив і дослідив цикл взаємодії протилежностей представник німецької класичної філософії Й. Фіхте, який уявляв його як зміну домінування протилежностей у процесі розвитку, що пульсує. У Гегеля позитивне, утверджуючи себе, спричиняє зворотний вплив негативного; цей вплив викликає заперечення в самому позитивному, що веде до зміни позитивного. У свою чергу, негативне, утверджуючи себе, заперечує позитивне і, як наслідок, заперечує себе. Такий цикл взаємодії сторін протиріччя, який є основою для такої стабілізаційної форми розв'язання, як репродукування (відтворення на колишньому рівні). Щодо соціального життя такий тип взаємодії можна проінтерпретувати так, що соціальна система в деяких випадках здатна породжувати собі подібне як протилежність (влада – опозиція), яка, утверджуючи себе, критикує протилежність, що породила її (опозиція – влада). Натиск на опозицію з боку влади спричиняє й відповідну реакцію. Відповіддю на неї буде зміна тактики влади, зміни в політиці і зміни методів її впровадження в життя. І нарешті, критикуючи владу, опозиція критикує водночас і себе як породження цієї влади, як дзеркальне її відображення.

У діалектичному матеріалізмі циклічність взаємодії протилежностей розуміється як внутрішня пульсація саморуху предметів і явищ дійсності, що має спіралеподібну форму. Ця циклічність у русі протиріччя виявляється вже на елементарному рівні як «постійне виникнення протиріччя й одночасне його розв'язання» [11, с. 123].

Теорія катастроф і теорія перебудов, що входить до її складу, досліджують циклічність взаємодії протилежностей, стійкі стани цієї взаємодії (атрактори),

точки роздвоєння шляхів подальшої взаємодії (точки біфуркації) тощо. Дослідженнями циклічності й ритмічності соціальних процесів, процесів у природній сфері тощо займається нова галузь науки – ритмологія. У межах цієї науки за відносно невеликий період часу вже накопичено значний обсяг емпіричного матеріалу про циклічність і повторюваність процесів (станів протиріч) у різних сферах життя природи і суспільства [див.: 12; 13].

Системний підхід до проблеми динаміки складних нелінійних систем із зворотним зв'язком, а соціальні системи належать саме до таких утворень, дозволяє розглядати їх як динамічно стійкі, гомеостатичні утворення. У соціальному гомеостазі внутрішнім механізмом формування структур і еволюції виступає складна взаємодія двох протилежних начал: стабілізуючого начала і дисипативного, руйнівного начала. Стосовно соціальних систем найважливішим розсіюючим фактором є соціальні конфлікти, а стабілізуючим фактором розвитку соціумів – соціальна гармонія. У цьому механізмі еволюції гармонія і конфлікт, які є крайніми станами соціальних протиріч, відіграють роль своєрідних балансирів, сприяють динамічній рівновазі і розвитку соціуму та його підсистем. Розвиток соціальних систем можливий перш за все через конфлікти (які з позиції синергетики виникають за рахунок потоку енергії, речовини із зовнішнього середовища, а з позиції діалектики – за рахунок взаємодії внутрішніх, взаємовиключаючих сторін, тенденцій розвитку), але самі по собі конфлікти можливі лише за наявності гармонії, балансиру, що врівноважує дію конфліктів. У протилежному випадку сторони, що протидіють, взаємно знищують одна одну. З другого боку, повна гармонія без конфліктів, зіткнень призвела б в остаточному підсумку до застою в суспільному житті, що, у свою чергу, означало б кінець будь-якого якісного розвитку.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гегель Г. В. Ф. Наука логики : в 3 т. / Г. В. Ф. Гегель // АН СССР, Ин-т философии. – М. : Мысль, 1970–1972. – Т. 2 : Учение о сущности, 1971. – 248 с.
2. Спиркин А. Г. Противоречие диалектическое / А. Г. Спиркин // Философский энциклопедический словарь. – 2-е изд. – М. : Сов. энцикл., 1989. – 815 с.
3. Fauvet J.-C. Comprendre les conflits sociaux / J.-C. Fauvet // Declenchement, deroulement, issue. – P., 1973. – P. 24–47.
4. Данильян О. Г. Социальные противоречия: сущность, типология, формы проявления : монография / О. Г. Данильян. – Харьков : Основа, 1997. – 146 с.
5. Состояние // Философский энциклопедический словарь. – 2-е изд. – М. : Сов. энцикл., 1989. – 815 с.
6. Ratzenhofer G. Soziologie / G. Ratzenhofer. – Leipzig, 1907. – 690 s.
7. Simmel G. Soziologie. Untersuchungen uber die Formen der Vergesellschaftung / G. Simmel. – Leipzig : Verl. von Duncker und Humblot, 1908. – 782 s.

8. Boulding K. Conflict and Defence: A General Theory / K. Boulding. – New York, 1963. – 312 p.
9. Манеев А. К. Движение, противоречие, развитие / А. К. Манеев ; науч. ред. Ю. А. Харин, М. Я. Резников. – Минск : Наука и техника, 1980. – 166 с.
10. Ильин В. В. Философия политики / В. В. Ильин, А. С. Панарин. – М. : Изд-во МГУ, 1994. – 283 с.
11. Энгельс Ф. Анти-Дюринг / Ф. Энгельс // К. Маркс, Ф. Энгельс. Соч. – 2-е изд. – М. : Изд-во полит. лит., 1955–1974. – Т. 20. – С. 33–149.
12. Ритмология: проблемы и процессы современного развития. – Хабаровск : Наука, 1991. – 64 с.
13. Соколов Ю. Н. Диалектика как теория цикла реального мира / Ю. Н. Соколов. – Ставрополь : Наука, 1990. – 92 с.

ПРОБЛЕМА РАЗВИТИЯ ПРОТИВОРЕЧИЙ В СОЦИАЛЬНЫХ СИСТЕМАХ: КЛАССИЧЕСКИЕ И НЕКЛАССИЧЕСКИЕ ПОДХОДЫ

Данильян О. Г.

В статье рассматриваются классические и современные подходы к развитию (развертыванию) противоречий в социальных системах. Обосновывается авторская позиция, что в процессе исследования противоречий необходимо выделять, кроме этапов (фаз, ступеней) развития противоречий, их конкретные агрегатные состояния. Делается вывод, что основными состояниями противоречий в социальных системах являются гармония, дисгармония, конфликт.

Ключевые слова: *социальные системы, противоречия, развитие противоречий, этапы развития противоречий, агрегатные состояния противоречий, гармония, дисгармония, конфликт.*

THE PROBLEM OF DEVELOPMENT OF CONTRADICTIONS IN SOCIETY: CLASSICAL AND NONCLASSICAL APPROACHES

Danilyan O. G.

The problem of stages (phases, levels) of the development of contradictions in social systems in the scientific literature is not sufficiently developed. Especially this is true for social systems of transitional type, which are in the process of structural change.

Most researchers, considering this question, use the ideas of Hegel on the passage of the contradictions in their development stages of identity, differences, contrasts, contradictions and the base (ie, resolving the contradiction). The positive aspects of this approach include the fact that it will provide an opportunity to trace the dialectic of identity and difference of opposite sides of the conflict, the stages of knowledge of real contradictions

of reality. However, Hegel's scheme of selection of stages in the development of contradictions and its use in the analysis of the contradictions of social development is clearly outdated.

In modern foreign philosophy and sociology study of the stages of development of social contradictions is done by the system analysis of conflicts and the phases of their aging. In the development of conflict, usually there are four basic steps: latent phase (subkonflikt), voltage phase, antagonism phase, phase of incompatibility, which is a direct conflict.

This approach certainly has a right to exist, particularly in sociological researches. However, the shift of focus from contradictions to conflicts greatly complicates the philosophical analysis of social systems.

To investigate the nature of social contradictions there must not only be the analyze of the stages (phases, levels) of the development of contradictions, but the analyze their specific aggregate states.

Under the state of aggregation of social contradictions should understand the specifics of the interaction of its sides, which determines the features of their development, as well as the character of the resolution of this contradiction.

This approach to development of contradictions reveals the following forms of aggregate states: 1) harmony; 2) disharmony; 3) conflict.

It is necessary to consider the harmony, disharmony, conflict not as the stages (phases, levels) of deployment of contradictions, but as a forms of their manifestation on the stage of polarization of opposite sides of contradictions. Since the form has relative independence in relation to the contents, the connection of contradiction state (as a form) with its content (polarization of opposites) has not hard, but mobile character. The same contradiction can be in different states – from harmony to conflict. Thus, the aggregate state of contradiction is determined by the interaction of opposite sides, a combination of «direction vector» of opposites.

In the process of a society development two opposite principles are interacting: the stabilizing beginning and the dissipative, destructive beginning. The most important destructive factor is the conflict and stabilizing factor – social harmony. In this mechanism of the evolution, harmony and conflict are extreme conditions of social contradictions, who play the role of equalizers, promote dynamic equilibrium and the development of society and its subsystems.

Key words: social systems, contradictions, development of contradictions, stages of the development of contradiction, aggregate states of contradictions, harmony, disharmony, conflict.

Є. М. Мануйлов, доктор філософії, професор;
Ю. Ю. Калиновський, доктор філософських наук, професор

РОЛЬ І МІСЦЕ ІНФОРМАЦІЙНОЇ БЕЗПЕКИ У РОЗБУДОВІ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

Досліджено сутнісні характеристики інформаційної безпеки держави. Визначено особливості взаємозв'язку державотворчого процесу в Україні з необхідністю створення національної системи інформаційної безпеки. Проаналізовано основні інформаційні загрози національній безпеці України. Обґрунтовано необхідність удосконалення правового забезпечення національної інформаційної безпеки з урахуванням закордонного досвіду. Узагальнено існуючі уявлення щодо різновидів і напрямів застосування інформаційної зброї у сучасних інформаційних війнах.

Ключові слова: інформаційна безпека, державотворення, інформаційні загрози, інформаційна війна, інформаційний суверенітет, інформаційна зброя.

Актуальність проблеми. В умовах глобальної конкуренції держав за сфери впливу посилилась боротьба між різними суб'єктами міжнародних відносин за панування над свідомістю окремих соціальних груп та цілих народів. Інформаційні війни стали реаліями сучасних міждержавних відносин. Для стабільного державного розвитку важливими стали не тільки економічна, військова, політична безпека, а й інформаційна. Захист інформаційного простору країни у всіх її вимірах став запорукою збереження й розвитку держави. На сьогодні Україна, здійснюючи складні демократичні та соціально-економічні трансформації, перебуває в зоні ризику з точки зору інформаційної безпеки, оскільки цій сфері не приділялась належна увага, що стало однією з причин посилення внутрішніх протиріч та конфліктів, інспірованих ззовні за допомогою в першу чергу інформаційно-комунікаційних засобів.

Окреслені вище проблеми обумовили **мету** нашої наукової розвідки, яка полягає у визначенні сутнісних характеристик інформаційної безпеки як важливого чинника державотворчого процесу в сучасній Україні.

Аналіз наукових джерел і публікацій. Узагальнюючи різноманітні підходи до розуміння природи інформаційної безпеки, фахівці виокремлюють її такі сутнісні характеристики: по-перше, це стан захищеності інформаційного простору; по-друге, це стан захищеності національних інтересів України в інформаційному середовищі; по-третє, це захищеність встановлених законом правил, за якими відбуваються інформаційні процеси в державі; по-четверте, це суспільні відносини, пов'язані із захистом життєво важливих інтересів

людини і громадянина, суспільства і держави від реальних та потенційних загроз в інформаційному просторі; по-п'яте, це невід'ємна частина політичної, економічної, оборонної та інших складових національної безпеки [1, с. 36].

Специфіка інформаційної безпеки полягає в тому, що вона знаходить свій вияв у різноманітних сферах суспільного життя, оскільки збереження та захист інформації є важливою складовою їх функціонування в інформаційному суспільстві.

Як зауважує І. Боднар, головна інформаційна загроза національній безпеці – це загроза впливу іншої сторони на інформаційну інфраструктуру країни, інформаційні ресурси, на суспільство, свідомість, підсвідомість особистості з метою нав'язати державі бажану (для іншої сторони) систему цінностей, поглядів, інтересів і рішень у життєво важливих сферах суспільної і державної діяльності, керувати їхньою поведінкою і розвитком у бажаному для іншої сторони напрямку. Власне, це є загрозою суверенітету України в життєво важливих сферах суспільної й державної діяльності, що реалізовується на інформаційному рівні. Стратегічне інформаційне протистояння є самостійним і принципово новим видом протистояння, здатним вирішувати конфлікт без застосування збройних сил у традиційному розумінні [2, с. 69].

На сучасному етапі вітчизняного державотворення Україна стала об'єктом потужних інформаційних атак, які спрямовані на ураження життєво важливих сфер існування нашої країни. За оцінками вітчизняних експертів з проблем інформаційної безпеки, що сформовані на основі аналізу іноземного впливу на інформаційний медіа- і кіберпростір України, існують ознаки реальних загроз для нашої держави. Про це свідчать такі основні тенденції:

- цілеспрямоване формування окремими іноземними державами негативного міжнародного іміджу України;
- активізація критики вищого державного керівництва України;
- здійснення низкою зарубіжних країн потужного інформаційного тиску на Україну з метою спонукання українського керівництва до прийняття вигідних для цих країн рішень у внутрішньо- та зовнішньополітичній сферах;
- посилення інформаційних заходів з перешкоджання реалізації Україною її зовнішньополітичного курсу та спонукання її до участі в проектах, які в сучасних умовах не вигідні нашій державі;
- дискредитація нашої держави як конкурента у сфері міжнародного військово-технічного співробітництва;
- зростання для України загроз кібернетичних атак, що обумовлено появою нових, більш досконалих зразків кібернетичної зброї [3, с. 128].

Указані інформаційні загрози спрямовані на існування держави як цілісного інституційного утворення. У той же час не менш потужними є загрози

суспільній інформаційній безпеці країни, які мають дещо інші вектори впливу, їх руйнівний характер щодо функціонування держави є поліспрямованим та до певної міри латентним, а отже, вкрай небезпечним.

Так, на переконання вітчизняного дослідника О. Дзьобаня, традиційний підхід до визначення загроз інформаційній безпеці суспільства призводить до виділення таких основних їх груп. Перша група загроз пов'язана з бурхливим розвитком нового класу зброї – інформаційної, яка здатна ефективно впливати і на психіку, свідомість людей, і на інформаційно-технічну інфраструктуру суспільства й армії. Друга група інформаційно-технічних загроз для особистості, суспільства й держави – це новий клас соціальних злочинів, заснованих на використанні сучасної інформаційної технології (махінації з електронними грошима, комп'ютерне хуліганство та ін.). Третя група інформаційно-технічних загроз – електронний контроль за життям, настроями, планами громадян, політичних організацій. Четверта група інформаційних загроз – використання нової інформаційної технології у політичних цілях [4, с. 232].

Таким чином, для забезпечення інформаційної безпеки державотворчих процесів в Україні необхідно враховувати як інституційну, так і неінституційну складові. Аналізуючи цю проблему, на нашу думку, варто звернутися до закордонного досвіду. Зокрема, найважливішим аспектом у політиці адміністрації Б. Обама у сфері забезпечення інформаційної безпеки є більш тісне співробітництво держави і бізнесу, що спрямоване в першу чергу на захист державних інформаційних ресурсів, а також усього американського інформаційного простору. Також важливими в забезпеченні інформаційної безпеки є воєнні і розвідувальні аспекти. Досвід США представляє зацікавленість у сфері розвитку воєнних і розвідувальних технологій не тільки всередині ВПК, але й у питаннях державного стимулювання та підтримки інформаційних комерційних технологій. Особливо важливим є американський досвід використання інформаційних технологій для створення систем зв'язку та військового управління, а також високоточної зброї [5, с. 285–286].

Для здійснення ефективних, системних безпекових заходів у інформаційній сфері країни необхідно постійно вдосконалювати нормативно-правову базу задля збереження балансу між інтересами держави у сфері інформаційної безпеки та інформаційними правами людини. Так, у Великій Британії, наприклад, функціонує потужна система забезпечення інформаційної безпеки. Законодавство цієї держави передбачає не лише захист інформаційних прав та свобод громадян і громадських організацій, а й встановлює їх суттєве обмеження в інтересах національної безпеки. Функціонують закони «Про захист інформації», «Про збереження державної таємниці», «Про телекомунікації», а також Кодекс практики доступу до урядової інформації. Зокрема, згаданий

вище Кодекс регламентує порядок обмеження доступу до конфіденційної інформації, власником якої є держава, закон «Про захист інформації» адаптовано до вимог Директиви ЄС «Про захист інформації» (1998) [6, с. 92].

У свою чергу, в Німеччині був прийнятий Федеральний закон «Про телекомунікації» (1991), який надає федеральним землям право на ліцензування діяльності, спрямованої на обмеження поширення інформації забороненого змісту (насильство, агресія, порнографія тощо), а закон «Про Інтернет» (1997) накладає обмеження на свободу поглядів та розкриття змісту інформації, що призводить до політичної нестабільності. У лютому 2011 р. Федеративний уряд ухвалив Стратегію кібербезпеки для Німеччини, якою передбачено посилення захисту інфраструктури стратегічного значення. У рамках цього документа наголошувалося, що всі урядові органи, які займаються проблемами кіберзлочинності, мають взаємодіяти не тільки між собою, а й з приватним сектором. Задля забезпечення швидкого виявлення та локалізації небезпечних інцидентів у сфері інформаційних технологій передбачено створення Центру кіберреагування. До завдань цього органу віднесено також вироблення рекомендацій щодо вжиття заходів із забезпечення безпеки в інформаційній сфері. Йдеться також про створення Ради з кібербезпеки – нового органу на рівні державного секретаріату. Заслуговує на увагу, що на саміті ОБСЄ у 2011 р. Німеччина висловила готовність працювати над розробкою міжнародного документа, який би регулював діяльність держав у кіберпросторі та закріплював принципи посилення довіри, прозорості й безпеки [7, с. 24–26].

В Україні також прийнято низку законодавчих актів, які прямо або опосередковано впливають на стан інформаційної безпеки держави, регулюють діяльність суб'єктів інформаційно-комунікативної сфери. Серед законів, спрямованих на регулювання інформаційної сфери, слід виокремити такі: «Про інформацію», «Про доступ до публічної інформації», «Про Державну службу спеціального зв'язку та захисту інформації України», «Про національну програму інформатизації», «Про Концепцію Національної програми інформатизації», «Про інформаційні агентства», «Про захист інформації в інформаційно-телекомунікаційних системах», «Про науково-технічну інформацію». До інформаційної сфери належать також закони «Про пресу та інші засоби масової інформації», «Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні», «Про державну підтримку засобів масової інформації та соціальний захист журналістів», «Про порядок висвітлення діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування в Україні засобами масової інформації», «Про посилення захисту майна редакцій засобів масової інформації, видавництв, книгарень, підприємств книгорозповсюдження, твор-

чих спілок», «Про мораторій на відчуження від редакцій державних та комунальних засобів масової інформації приміщень та майна», «Про телебачення і радіомовлення». Водночас, на думку фахівців, норми інформаційного законодавства у значній кількості містяться в інших законах та опосередковано регулюють питання надання, отримання, розкриття, охорони інформації тощо. У зв'язку з цим у науці обґрунтовується доцільність та своєчасність проведення впорядкування інформаційного законодавства, його систематизації, зокрема шляхом прийняття Інформаційного кодексу [8, с. 61].

У підсумку зазначимо, що посилення законодавчої бази в інформаційно-комунікаційній сфері спрямовано в першу чергу на захист інформаційного суверенітету сучасних держав. З цього приводу дослідник Є. Кирильчук зауважує, що в науковій літературі, коли ведуть мову про захист національного інформаційного простору як такого, то мають на увазі насамперед державний інформаційний суверенітет, тобто належне володіння й розповсюдження всією спільнотою у державі відповідних національних інформаційних ресурсів. Інформаційний суверенітет – це виключне право держави на формування й використання всіх інформаційних засобів, створених на законодавчих засадах і за державний кошт. Часто, і особливо тепер, зазіхання (порушення) на державний інформаційний суверенітет спричиняє серйозні й складні інформаційні війни [9, с. 61].

Можна стверджувати, що на сучасному етапі вітчизняного державотворення захист інформаційного суверенітету, ефективна стратегія країни щодо існуючих та майбутніх інформаційних війн є одним із найголовніших завдань у сфері національної безпеки України. Визначаючись термінологічно щодо сутності інформаційної війни, варто погодитись з думкою дослідника С. Рассторгуєва, який зауважує, що інформаційна війна – це наявність боротьби між державами за допомогою інформаційної зброї, тобто це відкриті та приховані цілеспрямовані інформаційні впливи систем (держав) одна на одну з метою отримання переваги в матеріальній сфері, де інформаційні впливи – це впливи за допомогою таких засобів, використання яких дозволяє досягати задуманих цілей [10, с. 455–456].

Особлива небезпечність інформаційної війни для існування держави полягає в тому, що вона, як правило, спрямована на «перепрограмування» свідомості населення, окремих соціальних груп: її результатом є ціннісні деформації суспільної свідомості, зміни у настроях та політичних уподобаннях громадян, які є небезпечними для існування країни. Слушно зауважує з цього приводу Р. Чирва, стверджуючи, що головне завдання інформаційних воєн полягає в маніпулюванні масами, дезорієнтації та дезінформації громадян, залякуванні супротивника своєю могутністю [11, с. 9].

Як правило, в інформаційних війнах держави застосовують так звану інформаційну зброю, захист від якої потребує від країни (об'єкта нападу) наявності спеціальних оборонних сил та засобів. Фахівці стверджують, що інформаційна зброя – це інформація (дані), яка є засобом ведення інформаційних воєн і призначення якої полягає у зміні системних якостей об'єкта інформаційного впливу за допомогою прихованих установок на здійснення задуманих користувачем інформаційної зброї дій. Напрями і приклади використання інформаційної зброї є такі:

- порушення, пошкодження або модифікація інформаційних ресурсів і знань людей про самих себе та про середовище, яке їх оточує;
- здійснення впливу на суспільну думку та позицію політичної еліти;
- завдання шкоди протилежній стороні дипломатичними засобами;
- пропагандистські, психологічні та підбивні акції у сфері культури й політики;
- дезінформація;
- чутки, створені навмисно;
- упровадження у ЗМІ своїх прибічників для проведення підбивних акцій;
- проникнення в комп'ютерні мережі та системи управління базами даних, зараження комп'ютерних систем вірусами, навмисне введення різного роду помилок у програмне забезпечення об'єкта;
- інформаційна підтримка дисидентських та опозиційних рухів [12, с. 332].

Необхідно зазначити, що інформаційна зброя особливо ефективно діє проти тієї країни, яка знаходиться у кризовому стані, у суспільній свідомості якої панує ціннісна амбівалентність, соціально-політична невизначеність. Застосування інформаційної зброї стає особливо ефективним, коли у державі спостерігається протистояння між політичними силами, наявною є криза моральної та правової свідомості, є слабкою патріотично налаштована еліта у всіх сферах суспільного життя.

На думку науковців, інформаційна зброя поділяється на два види: інформаційно-технічна та інформаційно-психологічна. Інформаційно-технічна зброя – це зброя, яка впливає на інформаційні ресурси, мережі і системи державного і військового управління. Вона поділяється на:

- алгоритмічну, яка призначена для виведення з ладу або зміни алгоритму функціонування програмного забезпечення інформаційних систем, ресурсів і мереж;
- програмну, яка призначена для руйнування, спотворення (довільним чином) кодів програм, блокування та підміни (фальсифікації) масивів інформації, а також нейтралізації тестових програм і систем захисту інформаційних ресурсів;

– апаратну, яка призначена для тимчасового або повного виведення з ладу окремих компонентів радіоелектронних систем, компонентів радіоелектронного обладнання (у т. ч. систем їх електроживлення), а також дезорганізації функціонування підсистем обміну інформацією та впливу на середовище поширення сигналів [13, с. 143–144].

У свою чергу, інформаційно-психологічна зброя – це зброя, яка впливає на психіку, свідомість, підсвідомість, морально-психологічний стан людини, соціальних груп та суспільства в цілому. Вона поділяється на:

– пропагандистську, яка призначена для здійснення інформаційно-психологічного впливу, спрямованого на закріплення бажаних уявлень, звичок, переконань у людини (соціальної групи), або, навпаки, – руйнування небажаних уявлень, звичок та переконань;

– психофізичну, яка призначена для здійснення інформаційного й (або) енергетичного впливу на психічні функції та на роботу фізіологічних органів і систем людини;

– нейролінгвістичну, яка призначена для управління людською свідомістю та поведінкою за допомогою лінгвістичних конструкцій, набору певних символів, кольорів, звуків, архетипів, візуальних зображень тощо;

– психотропну, яка призначена для впливу на мозок людини, збудження або зниження процесів мислення і сприйняття інформації за рахунок використання механізму зміни біохімічних характеристик процесів, що відбуваються у нервовій системі людини;

– психотронну, яка призначена для впливу спеціальними технічними засобами на свідомість та підсвідомість людини з метою зниження її волі, пригнічення, тимчасового виведення з ладу, зомбування тощо;

– психогенну, яка призначена для внесення змін у нервово-психічну діяльність мозку людини;

– психоаналітичну, яка призначена для впливу на підсвідомість людини терапевтичними засобами, зокрема у стані гіпнозу та глибокого сну з навіюванням їй необхідних установок тощо [13, с. 144].

Як інформаційно-технічна, так й інформаційно-психологічна зброя негативно впливають на державотворчий процес у будь-якій країні, руйнуючи комунікативні системи в різних сферах життєдіяльності суспільства, розмиваючи культурно-історичні коди існування нації, підриваючи «інформаційно-культурний імунітет» народу.

Виходячи з наведеного вище, можна констатувати, що подальша розбудова Української держави потребує створення системи інформаційної (зокрема, кібернетичної) безпеки України, яка повинна мати наступальну спрямованість як з питань захисту, так і просування національних інтересів. Реалізація такої системи, на думку фахівців, передбачає такі напрями:

– розробка й удосконалення нормативно-правової бази у сфері інформаційної безпеки, яка на сьогодні є фрагментарною та не повною мірою відповідає існуючим потребам;

– створення (визначення) керівного та координаційного органу системи інформаційної безпеки України у структурі державних органів виконавчої влади;

– визначення (уточнення) переліку суб'єктів підтримання інформаційної безпеки, їхніх функцій, завдань і повноважень, для чого необхідно внести відповідні зміни до чинного законодавства України;

– проведення досліджень та визначення потреб у технічному, фінансовому й кадровому забезпеченні функціонування системи з метою прийняття рішення стосовно розробки відповідної цільової державної програми або внесення змін до чинних цільових державних програм;

– активізація заходів у Міністерстві оборони України та Генеральному штабі Збройних Сил України зі створення власної системи інформаційної безпеки, яка має стати складовою національної системи інформаційної безпеки, а також розробки відповідної нормативно-правової бази в рамках реалізації Концепції забезпечення інформаційної безпеки Міністерства оборони та Збройних Сил України [14, с. 41].

Висновки. Таким чином, захист державних інтересів у інформаційній сфері передбачає реалізацію низки програм гуманітарного, економічного та військово-технічного характеру. Необхідно зазначити, що важливими засобами протидії інформаційній експансії щодо України є розвиток та оптимізація системи освіти й виховання населення, проведення активної інформаційної політики держави, економічна підтримка наукових досліджень у сфері інформаційних технологій тощо.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ліпкан В. А. Інформаційна безпека України в умовах євроінтеграції : [навч. посіб.] / В. А. Ліпкан, Ю. Є. Максименко, В. М. Желіховський. – К. : КНТ, 2006. – 280 с.
2. Боднар І. Р. Інформаційна безпека як основа національної безпеки / І. Р. Боднар // Механізм регулювання економіки. – 2014. – № 1. – С. 68–75.
3. Косошов О. М. Пріоритетні напрямки державної політики щодо забезпечення безпеки національного кіберпростору / О. М. Косошов // Зб. наук. пр. Харк. ун-ту Повітр. Сил. – 2014. – Вип. 3. – С. 127–130.
4. Дзьобань О. П. Інформаційна безпека у проблемному полі соціокультурної реальності : монографія / О. П. Дзьобань. – Х. : Майдан, 2010. – 260 с.
5. Олійник О. В. Інформаційна безпека США / О. В. Олійник // Боротьба з організ. злочинністю і корупцією (теорія і практика). – 2012. – № 1 (27). – С. 280–288.

6. Алямкін Р. В. Правове забезпечення національної інформаційної безпеки / Р. В. Алямкін, М. П. Федорін // Наук. зап. Ін-ту законодавства Верхов. Ради України. – 2013. – № 4. – С. 91–96.
7. Доклад Группы правительственных экспертов по достижениям в сфере информатизации и телекоммуникаций в контексте международной безопасности (А/65/201) / Нью-Йорк, Организация Объединенных Наций. – 2012. – 57 с.
8. Пастушенко В. М. Проблеми правового регулювання державного управління інформаційною сферою України / В. М. Пастушенко // Наук. зап. Ін-ту законодавства Верхов. Ради України. – 2015. – № 1. – С. 59–64.
9. Кирильчук Є. М. Проблеми національної інформаційної безпеки України в контексті сучасних національних державотворчих процесів та світової інтеграції / Є. О. Кирильчук // Наук. пр. МАУП. – 2013. – Вип. 1 (36). – С. 60–63.
10. Расторгуев С. П. Философия информационной войны / С. П. Расторгуев. – М. : Моск. психол.-соц. ин-т, 2003. – 496 с.
11. Чирва Р. Інформаційна війна – зброя, страшніша за ядерну / Раїса Чирва // Профспілк. вісті. – 2014. – № 13. – С. 8–9.
12. Шпиґа П. С. Основні технології та закономірності інформаційної війни / П. С. Шпиґа, Р. М. Рудник // Проблеми міжнар. відносин. – 2014. – Вип. 8. – С. 326–339.
13. Левченко О. В. Класифікація інформаційної зброї за засобами ведення інформаційної боротьби / О. В. Левченко // Сучасні інформаційні технології у сфері безпеки та оборони. – 2014. – № 2 (20). – С. 142–146.
14. Радковець Ю. І. Ознаки технологій «гібридної війни» в агресивних діях Росії проти України / Ю. І. Радковець // Наука і оборона. – 2014. – № 3. – С. 36–42.

РОЛЬ И МЕСТО ИНФОРМАЦИОННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ В СТРОИТЕЛЬСТВЕ СОВРЕМЕННОГО УКРАИНСКОГО ГОСУДАРСТВА

Мануйлов Е. Н., Калиновский Ю. Ю.

Исследованы сущностные характеристики информационной безопасности государства. Определены особенности взаимосвязи процесса государственного строительства в Украине с необходимостью создания национальной системы информационной безопасности. Проанализированы основные информационные угрозы национальной безопасности Украины. Обоснована необходимость совершенствования правового обеспечения национальной информационной безопасности с учетом зарубежного опыта. Обобщены существующие представления о разновидностях и направлениях применения информационного оружия в современных информационных войнах.

Ключевые слова: *информационная безопасность, государственное строительство, информационные угрозы, информационная война, информационный суверенитет, информационное оружие.*

ROLE AND PLACE OF INFORMATION SECURITY IN MODERN UKRAINIAN STATE BUILDING

Manuylov E. M., Kalinovsky Y. Y.

Studied intrinsic characteristics of state information security. Determined features of the state building process interrelation in Ukraine with the need of creating a national information security system. It is noted that the specific of information security is that it is manifested in various spheres of public life as the preservation and protection of information is an important part of their operation. In turn, procuring the information security strengthens the state, allowing it to withstand dangers in this area. Analyzed the basic informational threats to national security of Ukraine. At the present domestic state building stage Ukraine became the object of powerful information attacks aimed at the destruction vital areas of our country. According to national experts on information security issues that formed based on the analysis of foreign influence on the informational media – and cyberspace Ukraine, there are signs of real threats to our country. Grounded the necessity of improving the legal provision of national information security, taking into account the international experience. For implementing effective security measures in system information area of country, we need to continuously improve the regulatory framework for preserving the balance between the interests of the state in the field of information security and information rights. It is noted that the strengthening of the legal framework in the field of information and communication aimed, primarily, to protect information sovereignty of modern states. Generalized the existing ideas about the varieties and areas of information weapon application in modern information wars. Determined that a particular danger of information war for the existence of the state is that it is usually aimed at the awareness «reprogramming» for the individual social groups: the result is the value deformation of social consciousness, changes in attitudes and policy preferences of citizens who are threatening the existence of countries. Typically, in the state information wars use the so-called information weapons, which can be stopped with the defense capabilities. It should be noted that the information weapon particularly effectively acts against the country, which is in crisis in which public mind dominates ambivalence of values, socio-political uncertainty. The use of information weapon is particularly effective there is a confrontation between the political forces, the crisis of moral and legal consciousness is weak patriotic elite in all spheres of public life in the country. It is noted that further development of the Ukrainian state needs to create a system of information (including cyber) security of Ukraine, which should be aggressively focused on the protection and promotion of national interests.

Key words: *information security, state, information threats, information warfare, information sovereignty, information weapons.*

О. В. Прудникова, доктор філософських наук

ІНФОРМАЦІЙНА КУЛЬТУРА І ФОРМУВАННЯ «ЛЮДИНИ ІНФОРМАЦІЙНОЇ»

Проаналізовано інформаційну культуру особистості як умову успішної адаптації людини до життя в інформаційному суспільстві. Обґрунтовується, що сучасна людина стає немислимою без інформаційних технологій, які справляють величезний вплив на все її існування – як біологічне, так і соціальне. Показано, що інформаційна техніка таїть у собі не лише гуманістичні можливості, а й може здійснювати негуманістичний вплив на особистість і суспільство в цілому.

Ключові слова: інформаційне суспільство, інформаційна культура, інформаційні технології, особистість.

Постановка проблеми. Сучасний етап розвитку цивілізації характеризується тим, що жодна сфера буття людини не може нормально функціонувати й розвиватися без своєчасного й повного забезпечення необхідною інформацією, вміння її швидко, якісно й адекватно сприймати, зберігати, обробляти, використовувати і передавати. Інформація завжди впливала як на формування особистості, її світогляд, стереотипи поведінки, ступінь громадської активності та загальну культуру, так і на функціонування різних соціальних груп і суспільства в цілому. У ситуації, що складається сьогодні, виникла необхідність у глибокій розробці категорії «інформаційна культура» і проблем, пов'язаних із формуванням інформаційного суспільства.

Існуючі публікації з проблем інформаційної культури та формування людини нового типу демонструють наявність величезного емпіричного матеріалу, значущість цієї проблеми, підвищення її ролі в системі управління суспільними процесами. Ці проблеми намагаються вирішити як фахівці в галузі інформатики, кібернетики, педагогіки, психології, так і в галузі філософії, щоправда, останні – суттєво менше.

Результати аналізу наукових джерел і публікацій свідчать, що, незважаючи на досить солідну їх кількість, сутнісний аспект цієї проблеми опрацьований ще недостатньо. Дослідники в даній царині зазвичай концентрують увагу на технологічних і психологічних аспектах проблеми взаємозв'язку людини й інформаційного суспільства. Тому в даній статті зроблена спроба окреслити в найзагальнішому вигляді ключові філософські питання сутності й особливостей формування людини в умовах становлення інформаційного суспільства, що і є **метою** статті.

Виклад основного матеріалу. Згідно з авторською концепцією, однією з ланок, що об'єднує всю суспільну систему, є людина, котра водночас виступає як суб'єктом, так і об'єктом соціальних інтересів, потреб та духовно-моральних цінностей, ідеалів, переконань і прагнень. Безпосередньо пов'язані з інформаційною сферою моральні цінності істотно впливають на поведінку й діяльність людини, формують усю систему її індивідуально-суспільних відносин. Саме людина як найвища соціальна цінність акумулює в основних формах своєї життєдіяльності й інформаційно фіксує взаємозв'язок матеріального й духовного, відображаючи в цілісному вигляді життя як об'єктивну реальність, де виявляються її внутрішньо взаємозалежні інтереси, моральні цінності, ідеали, її культура, релігійні вподобання та суб'єктивне розуміння сенсу життя. Суспільство стає тією універсальною матеріально-духовною сферою, в якій особистість реалізує себе цілісно. Водночас, як справедливо зазначає О. Дзьобань, разом із соціально-економічними та політичними трансформаціями інформаційного суспільства відбувається процес переоцінки духовних цінностей, формування принципово нових засад моралі [1, с. 188]. Усе це, як указувалось у попередніх авторських публікаціях [2–4], ускладнює процес формування інформаційної культури особистості в нинішніх інформаційних умовах.

Формування нової людини – «людини інформаційної» – це одна з базисних характеристик інформаційного суспільства. У цій характеристиці особливо важливим і значущим є те, якою повинна бути особистість в умовах інформатизації. В умовах розгортання інформатизації кожне з діалектично взаємозв'язаних начал людини – фізичне, психічне й соціальне – вимагає спеціального врахування, оскільки тільки в цьому випадку нові можливості інформаційного суспільства можуть бути повною мірою використані для розвитку людини. Без урахування специфіки цих начал людини інформатизація здатна викликати негативні суспільні наслідки [5].

Кожна людина, вступаючи в суспільні відносини, одержуючи й передаючи певну інформацію, впливається в дане суспільство шляхом засвоєння й дотримання тих норм і правил, які історично в ньому склалися. І природно, що питання про роль суспільства в житті людини, так само як і питання про роль людини в житті суспільства, цікавить не одне покоління дослідників.

Для дослідження сутності сучасного інформаційного суспільства необхідно визначити склад і структуру знань, умінь і навичок, що визначають інформаційну культуру особистості.

У цьому контексті цікавою уявляється точка зору Н. Семенюк, згідно з якою інформаційна культура особистості як умова успішної адаптації людини до життя в інформаційному суспільстві еволюціонує в суспільство знань. Н. Се-

менюк зазначає, що у новій парадигмі освіти значне місце займає інформаційна складова, яка має принципово важливе значення як для тих, хто вчить, так і для тих, хто навчається. Відповідно в останні роки в усьому світі серйозну увагу почали приділяти інформаційній підготовці особистості. Така підготовка повинна орієнтуватися не лише на навчання прийомам раціональної роботи з книгою, алгоритмам інформаційного пошуку, ліквідації комп'ютерної неграмотності, освоєнню гіпертекстових, мультимедійних та інших інформаційно-комунікаційних технологій. У цьому контексті справедливим уявляється твердження Н. Семенюк стосовно необхідності цілеспрямованої й комплексної підготовки людини, що включає широкий спектр не тільки інформаційних знань, умінь і навичок, а й інформаційних компетенцій, пов'язаних із пошуком, вилученням та критичним аналізом інформації, здатністю самостійно добувати і виробляти нові знання. Важливою ланкою, що поєднує всі компоненти інформаційної культури, є інформаційний світогляд. Інформаційний світогляд – система узагальнених поглядів на інформацію, інформаційні ресурси, інформаційні системи, інформаційні технології, інформатизацію, інформаційне суспільство та місце людини в ньому, на ставлення людей до навколишнього інформаційного середовища, а також обумовлені цими поглядами їх переконання, ідеали, принципи пізнання і діяльності [6, с. 294].

Інформаційне суспільство як суспільство нового типу має низку особливостей у порівнянні з попередніми типами суспільств. Відбувається різке збільшення кількості інформаційних потоків і технічних засобів, що не тільки забезпечує циркуляцію інформації в суспільстві, а й забезпечує життєздатність інформаційного суспільства, виявляє нові проблеми і труднощі у взаємодії різних соціальних груп. Соціальні комунікації і соціальна взаємодія в цілому відбуваються тепер по-іншому, аніж двадцять або тридцять років тому. У різних сферах людської діяльності спостерігаються процеси інтеграції, що спричиняють процес глобалізації. З'являється єдина глобальна комунікаційна система, що забезпечує людство великими обсягами досяжної інформації. Зміни у сфері виробництва, у культурному середовищі, у мовному середовищі спричиняють зміну в моделях поведінки людини. І ці моделі повинні бути осмислені й прийняті людиною передусім на культурному рівні.

Історично людині властива незнищенна потреба в інформації, не завжди усвідомлена кожним з нас окремо, але органічно притаманна людському суспільству в цілому. Не тільки здатність сприймати й обробляти інформацію, а й відчуття в ній потреби, часом такої ж потужної, як і потреба в одязі, їжі, виділяють людину з усіх представників живої природи. У зв'язку з цим інформаційна культура є свого роду стандартом, показником рівня розвитку особистості, її освіченості, грамотності.

Формування інформаційної культури тільки через вивчення інформатики виявляється недостатнім, оскільки обмежує поняття технічними та програмними засобами інформатизації. Разом з тим рівень інформаційної культури людини буде в перспективі визначати перш за все базисні знання та вміння у сфері пошуку та семантичної обробки інформації. Тому і ставиться питання про те, що саме вони мають стати предметом особливої уваги освітніх установ як проблеми, що має загальнодержавне значення як фундамент і універсальний засіб будь-якої стратегії та безпеки.

Проблема має таке значення у зв'язку зі зростанням обсягів інформації і можливістю засвоєння інформації окремою людиною. І наскільки високим є рівень загальної культури людини інформаційного суспільства [7], настільки високим є рівень культури споживання інформації, а значить, і рівень інформаційної культури.

Індивід же, виступаючи в ролі активного учасника інформаційної взаємодії, не стільки виробляє соціальну інформацію, скільки споживає й передає її. Люди вступають у багатопланові відносини, зумовлені характером їхньої праці, місцем у суспільстві, етносі, класі, соціальній групі, їх статтю, віком, розміром і типом пункту проживання, рівнем освіти, географією проживання та іншими факторами. У межах авторської концепції здійснення цих відносин розуміється як неминуче пов'язане з виробленням та реалізацією системи ціннісних орієнтацій по відношенню до тих чи інших сторін соціального середовища, його властивостей, існуючих у ньому думок, установок тощо.

Сьогодні багато філософів ведуть мову про антропологічну катастрофу, яка безпосередньо пов'язана з руйнуванням і розпадом достовірно людського в людині, з негативними змінами в її природі й духовному світі, з глибокою і тотальною кризою людини, пов'язаною передусім з кризою інформаційної культури. Ця криза, яка багато в чому стала наслідком віртуалізації людського життя, веде до втрати людиною підстав свого існування – природних, соціальних, культурних та інших, до зникнення самої перспективи до існування.

Чому виникла проблема пошуку нових вимірів людини? Очевидно, перш за все тому, що в традиційних вимірах (біологічному, соціальному, психологічному, синергетичному) не вдається створити про неї адекватного уявлення, яке дозволило б ефективно вирішувати життєво важливі для соціуму проблеми і забезпечити нормальний гармонійний розвиток суспільства в нових інформаційних умовах. Б. Юдін упевнений, що «безпосередня причина сьогоденішнього звернення до питання про природу людини – це перспективи, деколи зовсім близькі, але частіше віддалені, таких дій на людину, які здатні викликати в ній глибокі й радикальні зміни» [8, с. 113].

У численних наукових працях, присвячених інформаційній ері, здебільшого підкреслюється, що змінюються не тільки технологічна база й інформаційно-технологічні можливості людини, а й сама людина, її самосвідомість. Сучасна людина стає немислимою без інформаційних технологій, які справляють величезний вплив на все її існування – як біологічне, так і соціальне. Предметом дискусій стає лише те, що несуть ці зміни, і при всій суперечності точок зору практично всі вчені погоджуються в одному: особливу роль у сучасному світі й становленні нової людини відіграє інформаційна культура.

Відомий теоретик інформаційного суспільства Е. Тоффлер у своєму бестселері «Третя хвиля» розглядає «особистість майбутнього», котра глибоко вкорінена в динаміку соціокультурних перетворень. Він зазначає, що третя хвиля є продуктом драматичних змін рис, нав'язаних суспільством, – не нова людина, а новий соціальний характер [9]. А це означає, що відповідно до різноманітності, поліваріативності, багатоцентровості інформаційної соціальної системи особистість теж являтиме собою розмаїтість ролевих моделей і життєвих стилів, які визначаються передусім рівнем та багатством інформаційної культури особистості. Зрештою, поява «конфігуративного» чи «модулятивного Я» – це необхідність в умовах інформаційного суспільства. «Модульна людина» – це людина, яка здатна змінювати типи діяльності, може потенційно вписуватись у будь-які сфери соціальної системи: організації, угруповання, співтовариства, а також легко їх полишати, змінювати власні переконання. «Третя хвиля змінює природу ідентичності... Перехід до гетерогеннішого, диференційованішого суспільства передбачає те, що індивід... володіє великим вибором у самовизначенні. Прихід Третьої хвилі пов'язаний також із помітним прискоренням темпів соціальних та культурних змін, отже ідентифікації, які обираються, стають короткочаснішими, а люди приймають чи відмовляються від якихось компонентів своїх ідентичностей швидше, аніж будь-коли» [10, с. 281–282]. Тому «Третя хвиля найбільше винагороджує за пізнавальні здібності та освіту, а також людей, які здатні до швидкого пристосування, до змін... Вона винагороджуватиме людей допитливих, цікавих, які прагнуть з'ясувати, що відбувається, і впливати на те, що відбувається, людей, які здатні володіти собою в умовах хаосу та незрозумілості. Їй знадобляться люди, які... можуть не мати навиків у якійсь одній спеціальності, але володіють досвідом у деяких різних сферах і здатністю екстраполювати ідеї з однієї сфери в іншу. Вона буде винагороджувати індивідуальність та підприємливість» [10, с. 287].

Сьогодні становище людини в суспільстві не зменшило значення знань у житті людини, а, навпаки, збільшило, оскільки положення в суспільстві багато в чому визначається здатністю до обробки інформації. Усім, що має

людина зараз, вона зобов'язана вмінню сприймати й обробляти інформацію. Наскільки вміє і володіє людина навичками отримання, обробки та використання інформації, може сказати рівень її інформаційної культури. На формування стилю життя і зразків поведінки сучасної людини передусім впливає порядок комунікативних взаємодій і змін їх соціально-психологічних форм в умовах розвитку інформаційно-технічного світу [11–13].

Тут можна назвати хоча б таке джерело, як свідоме бажання суб'єкта взаємодії спотворити реальний стан справ, створити про нього неправильне уявлення, інакше кажучи, дезінформувати одержувача інформації, що виявляється у численних життєвих ситуаціях. У перебіг інформаційних потоків втручаються суб'єктивні чинники, адже інформацію збирають і передають люди, що володіють певними інтересами та емоціями. Наявність відправника, одержувача, каналу розповсюдження інформації і загальноприйнятої мови характеризує становлення інформаційної сфери, яку можна подати як певне віртуальне середовище, де поведінка людини змінюється незалежно від інформації про оточуючі її предмети об'єктивного світу, а від інформації, яка містить думку про ці об'єкти інших людей.

Концептуалізація розуміння природи інформаційної культури приводить до висновку, що важливою сполучною ланкою цих підходів до поняття інформаційної культури особистості є творчість [2]. Творчість є прерогативою вільної, здатної до саморозвитку особистості, є способом «особистісного» існування на противагу знеособленому, яке у своєму гранично «очищеному» вигляді вбиває особистість. Не існує знеособленої діяльності, це абстракція. В умовах життя особистісне й діяльнісне начала взаємно збагачують одне одного і можуть розвиватися тільки одне через одного.

Творча особистість реалізує сама себе, її не можна як будь-яку особистість сформувати, а можна тільки виховати. Про необхідність пріоритетного розвитку творчого мислення, більше того, про виховання такого мислення говорив ще класик психології та філософії Д. Дьюї, який стверджував, що «першим паростком у вихованні мислення є активність, особливо інтелектуальна» [14, с. 102].

Питання про зовнішній вияв творчого начала особистості фактично являє собою питання про одну зі сторін зовнішнього вияву креативності мислення особистості. Уявляється, що інтелектуальна активність і є одним із виявів творчого начала в діяльності особистості. Зовнішнім виявом інтелектуальної активності може бути, наприклад, інтелектуальна ініціатива, яку ми розуміємо як продовження розумової (інформаційної) діяльності за межами ситуативної заданості.

У контексті зазначеного В. Казанцева виділяє такі загальнометодологічні принципи формування інформаційної культури особистості: культурологіч-

ний, системний, діяльнісний, технологічний, принципи інтегративності та безперервності освіти [15].

Таким чином, можна стверджувати, що діяльнісний і особистісний підходи до поняття інформаційної культури особистості не суперечать один одному, а взаємно збагачують один одного. Сполучною ланкою між ними є творчість. Для виникнення та реалізації творчої діяльності необхідно формувати здатність до такої діяльності, що, у свою чергу, передбачає виховання креативного стилю мислення, наявність якого відрізняє інформаційно-культурну людину.

Людина в інформаційному суспільстві піддається впливам процесів інформатизації та змінюється під тиском інформаційних технологій. Сучасні технології, включаючись у середовище суспільних відносин, стають важливим чинником соціальних трансформацій, причому їх вплив на людину досить часто має яскраво виражений негативний характер. Як слушно вважають С. Дрожжина і І. Кобзар, сучасна інформаційна техніка може змінювати чи навіть руйнувати ціннісні пріоритети та життєвий світ людини у цілому, відволікати її від реалій життя, занурюючи у віртуальну реальність. Тобто в умовах інформаційного суспільства виникає новий спосіб існування культури – у віртуальній реальності [16]. Крім того, зафіксовані зміни у сфері духовної культури викликані не свідомими діями її творця – людини, а безособовою логікою технічного розвитку, процесами самоорганізації техногенного середовища. Наприклад, інформаційні технології, за допомогою структуризації інформації й забезпечення її доступності здійснюючи глибокі трансформації індивідуальної й масової свідомості, уніфікують соціальні практики, забезпечують включення людей у глобальний інформаційний обмін і стають інструментом психологічного тиску, насильницьки втручаючись в емоційно-вольову сферу людини. Аналогічної думки дотримується й А. Алехнович, зазначаючи, що відбувається «підрив екзистенційного улаштування присутності, оскільки екзистенціали турботи, страху, тривоги витісняються за межі рефлексії, елімінується переживання власного кінця та тимчасовості існування, приносячи заспокоєння й почуття безпеки; це світ позачасовості, точніше, сьогочасності – час онлайн, безпосереднє задоволення інформаційних потреб» [17].

У сучасному інформаційному суспільстві бурхливо поширюються сублімовані форми агресивності. Сьогодні агресія й насильство набули нового вигляду, соціальна агресія стала неминучим та закономірним результатом надмірно тривалого перехідного періоду, що супроводжується розвалом економічних зв'язків, надзвичайно глибоким соціально-економічним розшаруванням населення, регіональними конфліктами, різким падінням рівня життя, кризою мо-

ральності. Стало очевидним, як підкреслює О. Жидкова, що створення загальнопланетарного поля інформації, окрім прискорення взаємообміну культур і їх творчих змін, призводить до розхитування традиційних цінностей [18].

Необхідно відзначити, що людина стоїть на чолі всіх цих процесів, і наскільки вона є культурною, настільки розумними будуть зміни в суспільстві. Ось чому проблема інформаційної культури людини і суспільства виділяється як соціокультурна проблема.

Розглядаючи проблему особистості в інформаційній культурі, сучасні теоретики все більше схиляються до думки її виходу з-під впливу масовості, називаючи це однією з головних рис інформаційного суспільства. Зокрема, О. Костіна вказує на так звану «демасифікацію» та «персоналізацію», що є вираженням впливу особистісних факторів на генезу суспільства, підкріплюючи дане твердження визначенням місця людини, з одного боку, як головного суб'єкта виробництва, а з другого – як суб'єкта історії в цілому [19]. Мова йде про те, що в інформаційному суспільстві культура, за словами В. Окорокової, «отримує високий рівень інноваційності, починаючи характеризуватися демасифікацією, яка змінює систему цінностей та орієнтацію людини на психологічні, соціальні та етичні цілі життєдіяльності. Трансформація потреб та ціннісних орієнтирів людини в інформаційному суспільстві проходить у невід'ємному зв'язку з змінами у технологічному середовищі» [20, с. 191].

Таким чином, відносини людини з інформаційною технологією відрізняються не тільки складністю, а й суперечливістю. Інформаційна техніка таїть у собі не тільки гуманістичні можливості, але й може здійснювати негуманістичний вплив на особистість і суспільство в цілому. Будучи в руках людини потужним знаряддям осягнення світу, його посібником і засобом створення умов для творчої діяльності, інформаційна технологія разом з тим замінює традиційний вербальний спосіб усвідомлення світу аудіовізуальним пізнанням, створює у людини ілюзію занурення у штучний світ, світ чистої уяви, який сприймається як реально існуючий світ.

Розвиток інформаційно-обчислювальної техніки формує в суспільстві нові види професійної зайнятості, що пов'язано з розвитком інформаційної діяльності як самостійного виду інтелектуальної праці. Процеси розвитку інформаційної діяльності втягують сучасну людину в нове коло культурних взаємодій і багато в чому впливають на усвідомлення людиною свого місця в соціокультурній реальності. Загальною основою соціокультурної динаміки розвитку життєдіяльності сучасної людини виступають об'єктивні процеси її інтелектуалізації та технологізації.

Концептуально важливою вважається теза, що культурний рівень сучасної людини визначається її інформаційною культурою, а інформаційна культура

особистості, як культура взагалі, відображає активну творчу діяльність людини і, отже, розвиток самої людини як суб'єкта цієї діяльності. Оскільки йдеться про культуру інформаційну, значить, діяльність людини безпосередньо пов'язана з інформацією. Тобто інформаційна культура передбачає не тільки певні знання, а й певне прикладення цих знань для чого-небудь, у зв'язку з чим-небудь і вдосконалення їх у процесі тієї чи іншої діяльності, у тому числі діяльності, пов'язаної з інформацією. Причому саме прикладення й удосконалення знань є значущим лише у творчості, реалізованій у будь-якій сфері життєдіяльності людини. А тому мотиви творчості, мотиви цієї діяльності людини є природною психологічною компонентою такої характеристики особистості, як її інформаційна культура [15].

Розвивається і стрімко поширюється культура створення, обміну та споживання інформації. І людину необхідно підготувати до швидкого сприйняття й обробки великих обсягів інформації, оволодіння нею сучасними засобами, методами і технологією роботи. Нові умови роботи породжують залежність інформованості однієї людини від інформації, набутої іншими людьми. Тому вже недостатньо вміти самостійно накопичувати інформацію, а необхідно опанувати таку технологію роботи з нею, коли готуються і приймаються рішення на основі колективного знання. Це говорить про те, що людина повинна мати певний рівень культури щодо поводження з інформацією.

Отже, як **висновок** зазначимо, що сучасне суспільство висуває низку вимог до особистості стосовно рівня її інформаційної культури, серед яких: уміння адекватно формалізувати знання; адекватність інтерпретації формалізованих даних та використання нових інформаційних технологій у своїй життєдіяльності; спроможність ефективно використовувати сучасну комп'ютерну техніку та інформаційні технології, що сприяють формуванню парадигми інформаційної людини. Фундаментальний суспільний інтерес у цьому контексті полягає у формуванні світоглядної культури, стрижнем якої є інформаційна культура, яка органічно поєднує в собі культуру мислення й мовлення, культуру комунікацій, культуру організації праці, культуру роботи з інформацією у всіх її виявах.

ЛІТЕРАТУРА

1. Дзьобань О. П. Філософія інформаційного права: світоглядні й загальнотеоретичні засади : монографія / О. П. Дзьобань. – Х. : Майдан, 2013. – 360 с.
2. Прудникова О. В. Інформаційна культура: концептуальні засади та світоглядний сенс : монографія / О. В. Прудникова. – Х. : Право, 2015. – 352 с.
3. Прудникова О. В. Інформаційна культура українського суспільства: цивілізовані стандарти та вітчизняні реалії / О. В. Прудникова // Філософія науки: традиції та інновації : наук. журн. – Суми, 2013. – № 2 (8). – С. 227–238.

4. Prudnikova O. V. Information as category of informative culture: to conceptualization of category / O. V. Prudnikova // *Nauka i studia.* – 2014. – № 5 (115). – С. 5–12.
5. Дзьобань О. П. Соціокультурний простір інформаційного суспільства як середовище буття сучасної людини / О. П. Дзьобань, С. Б. Жданенко // *Вісн. Нац. ун-ту «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого».* Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія / редкол.: А. П. Гетьман та ін. – Х. : Право, 2014. – № 2 (21). – С. 12–21.
6. Семенюк Н. Необхідність інформаційного супроводу освіти впродовж життя / Н. Семенюк // *Гілея : наук. вісн. : зб. наук. пр. / голов. ред. В. М. Вашкевич.* – К. : ВІР УАН, 2013. – Вип. 78 (11). – С. 294–297.
7. Дзьобань О. П. Homo informaticus: до проблеми осмислення сутності / О. П. Дзьобань // *Вісн. Нац. ун-ту «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого».* Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія / редкол.: А. П. Гетьман та ін. – Х. : Право, 2014. – № 1 (20). – С. 13–21.
8. Юдин Б. Г. Природа человека: конструктивизм против натурализма / Б. Г. Юдин // *Высшее образование в России.* – 2005. – № 5. – С. 113–121.
9. Тоффлер Э. Третья волна / Э. Тоффлер ; пер. с англ. К. Ю. Бурмистрова и др. – М. : АСТ, 2004. – 795 с.
10. Тоффлер О. Раса, власть и культура / О. Тоффлер ; пер. Н. Л. Поляковой // *Новая технократическая волна на Западе : сб. ст. : пер. / сост. и вступ. ст. П. С. Гуревича.* – М. : Прогресс, 1986. – С. 276–288.
11. Бурдуковская Л. П. Информационная культура и коммуникация : автореф. дис. ... канд. культурол. наук : 24.00.01 / Л. П. Бурдуковская. – М., 2005. – 18 с.
12. Висоцька О. Є. Комунікація як основа соціальних перетворень (у контексті становлення постмодерного суспільства) : монографія / О. Є. Висоцька. – Д. : Інновація, 2009. – 316 с.
13. Кондратенко П. Б. Коммуникационная деятельность как организация социального пространства / П. Б. Кондратенко. – Хабаровск : Изд-во ХГТУ, 2001. – 104 с.
14. Дьюи Д. Психология и педагогика мышления / Д. Дьюи. – М. : Совершенство, 1997. – 205 с.
15. Казанцева В. П. Информационная культура личности: социально-философский анализ : автореф. дис. ... канд. филос. наук : 09.00.11 / В. П. Казанцева. – Красноярск, 2009. – 16 с.
16. Дрожжина С. В. Аксиологічно-екзистенційні детермінанти інформаційного суспільства / С. В. Дрожжина, І. М. Кобзар // *Гілея : наук. вісн. : зб. наук. пр. / голов. ред. В. М. Вашкевич.* – К. : Гілея, 2014. – Вип. 80 (1). – С. 190–196.
17. Алехнович А. С. Категория экзистенциального сознания в системе гуманитарных наук [Електронний ресурс] / А. С. Алехнович. – Режим доступу: <http://www.zpu-journal.ru/e-zpu/2012/1>.
18. Жидкова О. О. Проблемы взаимодействия человека и информационной среды [Електронний ресурс] / О. О. Жидкова. – Режим доступу: sps.kture.kharkov.ua/articles/Статья6.doc.

19. Костина А. В. Тенденции развития культуры информационного общества: анализ современных информационных и постиндустриальных концепций [Электронный ресурс] / А. В. Костина. – Режим доступа: http://www.zpu-journal.ru/e-zpu/2009/4/Kostina_Information_Society/.
20. Огорокова В. В. Індивідуалістичні засади інформаційного суспільства та їх вираження в утопіях майбутнього / В. В. Огорокова // Гілея : наук. вісн. : зб. наук. пр. / голов. ред. В. М. Вашкевич. – К. : Гілея, 2014. – Вип. 90 (11). – С. 191–194.

ИНФОРМАЦИОННАЯ КУЛЬТУРА И ФОРМИРОВАНИЕ «ЧЕЛОВЕКА ИНФОРМАЦИОННОГО»

Прудникова Е. В.

Проанализирована информационная культура личности как условие успешной адаптации человека к жизни в информационном обществе. Обосновывается, что современный человек становится невыносимым без информационных технологий, оказывающих огромное влияние на все его существование – как биологическое, так и социальное. Показано, что информационная техника таит в себе не только гуманистические возможности, но и может осуществлять негуманистическое влияние на личность и общество в целом.

Ключевые слова: *информационное общество, информационная культура, информационные технологии, личность.*

INFORMATIVE CULTURE AND FORMING OF «MAN INFORMATIVE»

Prudnykova O. V.

It is underlined in the article, that information always influenced as on forming of personality, her world view, stereotypes of behavior, degree of public activity and general culture, so on functioning of different task forces and society on the whole.

It is shown that one of links, that unites all public system, a man, that at the same time comes forward both as a subject and object of social interests, necessities and spiritually-moral values, ideals, persuasions and aspirations, is. Direct-coupled with an informative sphere moral values substantially influence on behavior and activity of man, form all system her individually-public relations. Exactly a man as the greatest social value accumulates in the basic forms of the vital functions and informatively fixes intercommunication material and spiritual, representing life as objective reality in an integral kind, where her interdependent interests, moral values, ideals, her culture, religious tastes and subjective understanding of sense of life, appear inwardly.

Society becomes a that universal materially-spiritual sphere in that personality will realize itself integrally. Forming of new man – «man informative» – it one of base descriptions of informative society. It is underlined that in this description especially important and meaningful is that there must be personality in the conditions of informatization. In the conditions of

development of informatization each of the dialectical associate beginning of man: physical, psychical and social, requires the special taking into account, as only in this case

Grounded, that informative society as society of new type new possibilities of informative society can be to a full degree used for development of man, has a row of features in comparing to the previous types of societies. There is a sharp increase of amount of informative streams and technical equipment, that not only provides circulation of information in society but also provides viability of informative society, finds out new problems and difficulties in co-operation of different task forces. Social communications and social co-operation on the whole take place now on the other, than twenty or thirty years back. In the different spheres of human activity there are processes of integration, that cause the process of globalization. The single global of communication system that provides humanity the large volumes of accessible information appears. Changes in the field of a production, in a cultural environment, in a language environment cause a change in the models of behavior of man. And these models must be intelligent and accepted by a man foremost at cultural level.

It is shown that today position of man in society did not decrease the value of knowledge in life of man, and vice versa, increased, as position in society is in a great deal determined by a capacity for treatment of information. All, that a man has now, she is under an obligation to ability to perceive and process information. As far as a man is able and owns by skills of receipt, treatment and use of information, can say the level of her informative culture. On forming of lifestyle and standards of behavior of modern man, foremost the order of communicative co-operations and changes of them influences social-psychological forms in the conditions of development of the informatively-technical world to assert that activity and personality, going near the concept of informative culture of personality does not conflict with each other, and mutually enrich each other. An interlink between them is work. For an origin and realization of creative activity it is necessary to form a capacity for such activity, that envisages education of creative style of thinking, the presence of that distinguishes an informatively-cultural man, in turn.

It will be that a man in informative society yields to influences of processes of informatization and changes force-feed information technologies. Modern technologies, joining in the environment of public relations, become the important factor of social transformations, thus, their influence on a man often enough has the brightly expressed negative character. A thesis is grounded, that the standard of culture of modern man is determined him by an informative culture, and the informative culture of personality, as a culture in general, represents active creative activity of man and, thus, development of man, as a subject of this activity. As speech goes about a culture informative, activity of man means directly related to information. An informative culture envisages not only certain knowledge but also certain addition of these knowledge for anything, in connection with anything, and perfection of them in the process of that or other activity, including the activity related to information.

Key words: *informative society, informative culture, information technologies, personality.*

Е. А. Кальницький, кандидат філософських наук, доцент

ЕКЗИСТЕНЦІЙНІ ЗАСАДИ АНТРОПОЛОГІЧНОЇ КРИЗИ

Проаналізовано поняття «антропологічна криза» в рамках екзистенціальної філософії. Показано, що осмислення кризи сучасності в філософських категоріях дозволить систематизувати знання, побудувати її модель і проаналізувати майбутні тенденції розвитку; виявити соціально-філософські концепції, які цю кризу можуть пояснити і намітити деякі шляхи її подолання.

Ключові слова: антропологічна криза, екзистенціальна філософія, глобальні проблеми людства, екзистенція.

Актуальність проблеми дослідження. Сучасний світ характеризується глобальними процесами. Глобалізація виступає новим соціально-культурним явищем ХХІ ст. Наш світ перебуває в транзитивному стані, який характеризує перехід від старого до нового. Цей стан відзначається наявністю кризових явищ, які охоплюють усі сфери людського існування. Перед людством постають численні проблеми, для вирішення яких необхідна нова парадигма і новий концептуальний апарат, який повинен формуватися на перетині різних напрямів філософського знання. Потрібна нова ідеологія, яка б об'єднала глобалізований світ у рамках нової гуманістичної доктрини. Безперечно, феномен кризи сучасного світу є складним і багатовимірним, вимагає зусиль фахівців різних сфер і галузей. Завдання ж філософії полягає у тому, щоб виявити різноманітні кризові явища в сучасному світі, провести належний концептуальний аналіз, дослідити різноманітні підходи їх вирішення в рамках різних філософських шкіл.

Метою статті є дослідження антропологічної кризи в її екзистенційному вимірі.

Доцільно виділити різноманітні підстави виникнення антропологічної кризи. Ці підстави обумовлені трансформаціями внутрішнього світу людини, відчуттям несправедливості світу, кризою екзистенції – людського існування, розчиненої в загальносвітовому тренді різноманітних проблем: ідеологічних, пов'язаних із втратою цілісності світосприйняття, нав'язаної фрагментарності різних джерел інформації, ЗМІ; морально-етичних, обумовлених трансформаціями ціннісної домінанти пострадянських суспільств, мультикультуралізмом, пов'язаним з проблемою взаємодії Заходу і Сходу; глобальними загальнолюдськими проблемами, які розвиваються на тлі зниження біорізноманіття, можливості ядерної війни, погіршенням екологічних умов, стихійних лих,

вичерпання ресурсів, голоду, тероризму, організованої злочинності в її нових формах, негативних тенденцій техноцентричної цивілізації, непередбачених наслідків генної інженерії та біотехнології тощо.

Під кризою розуміється будь-яка подія, яка, як очікується, призведе до нестабільної і небезпечної ситуації, яка буде безпосередньо стосуватись особи, групи, спільноти або всього людства. Це стан, при якому існуючі способи досягнення цілей є неадекватними, непередбачуваними і небезпечними. Під кризою можна розуміти негативні зміни в безпеці, які відображаються на політичних інститутах, культурі, суспільстві, економіці тощо. Доцільно розглядати кризу в контексті певної складної системи, в тому випадку, коли вона функціонує погано, але причини дисфункції невідомі. Криза створює високий рівень невизначеності і загрози (або передбачуваної загрози) для великої кількості людей. Де б не виявлялася криза: в економіці, політиці і т. д. – вона створюється людиною і має антропологічне коріння. Тому доцільно говорити не лише про антропологічну кризу, яка постає каталізатором усіх тих проблем, які обумовлюються кризовими явищами в суспільстві, але й на тому, що нездатність вчасно побачити вияв або початок кризових явищ у суспільстві пов'язана з певними психологічними реакціями людини, її світоглядом або небажанням визнавати кризу як таку.

Осмилення кризи сучасності, а також проблем, які торкаються більшості країн, крізь призму філософського аналізу дозволить систематизувати знання про неї, побудувати концептуальну модель і проаналізувати майбутні тенденції розвитку; виявити соціально-філософські концепції, які цю кризу можуть пояснити. В рамках філософської рефлексії доцільно виявити антропологічну проблематику кризи сучасності. Антропологічна криза як багатоаспектний феномен вимагає для свого аналізу комплексного підходу, використання різноманітних методів і підходів.

Антропологічна криза має екзистенційні підстави. Людина постійно потребує як осмилення меж власної реальності, розуміння власного Я, свого внутрішнього світу, так і порівняння себе з іншими. Відсутність сенсу і чіткої стратегії завжди викликала у людини екзистенціальний страх зустрічі з «безоднею небуття». На цьому наголошують філософи, предметом дослідження яких є проблеми екзистенціальної філософії. Екзистенціалізм розвивався паралельно з філософською антропологією, персоналізмом. Його важко виділити як самостійний напрям. Наприклад, у Ж.-П. Сартра екзистенціалізм – це гуманізм, він висловлює духовний вимір людини, його унікальність [1]. Антропологічна криза набуває розвитку у людини в тому випадку, коли вона не належить собі, коли вона підпорядковується нав'язаним їй нормам, тобто коли вона, за Сартром, веде «несправжнє існування». Подібна несвобода викликає,

за Сартром, усамітненість або втечу від неприйнятної дійсності. Тяжке відчуття несвободи як проблема екзистенціальної ізольованості людини досліджено в роботах Л. Б. Альберті, який створив послідовно гуманістичне вчення про людину. Філософ вважав, що люди іноді стають руйнівниками, відмовляючись керуватися розумом і знаннями. М. Шелер антропологічну кризу розглядав крізь призму внутрішнього переживання людини як наслідок виділення людини зі світу природи, її уособленості [2]. Він вважав, що вирішити цю проблему можна, розкриваючи сутність людини, тобто відповідаючи на запитання: що є людина? М. Шелер наголошував на потоці діючих у людині сил, які йдуть «від низу до верху»: кожна вища форма буття спирається на енергію нижчих форм. Таким чином, життя, за Шелером, є потік переживань [3]. А. Гелен вводить метафору «людина недосконала». Він підкреслює «недостатність» людини, зазначає, що у людини редуційовані інстинкти, і її діяльність обумовлена суспільством. Тому антропологічна криза, за А. Геленом, буде формуватися соціальними інститутами [4].

На думку Х. Плеснера, без філософії людини немає ніякої теорії людського життєвого досвіду. Без філософії природи – ніякої філософії людини [5]. Він розробляє філософську антропологію як вчення про сутнісні закони (психофізично нейтральної) особистості. Х. Плеснер намагається створити власний понятійний апарат для всієї сфери, де існує людина як «психофізично нейтральна» особистість. Людина для нього – не об'єкт науки, не суб'єкт своєї свідомості, вона виступає об'єктом і суб'єктом свого життя, тобто вона є для себе і предметом, і центром. У такій якості, вважає Х. Плеснер, людина входить в історію, що постає лише способом реалізації її роздумів і знань про саму себе. Не як тіло (якщо під тілом розуміється сфера, об'єктивована природничими науками), не як душа і потік свідомості (якщо мова йде про об'єкт психології), не як абстрактний суб'єкт, для якого мають силу закони логіки, норми етики і естетики, а як психофізично індиферентна або нейтральна життєва єдність існування людини «в собі і для себе» [5]. Для Х. Плеснера рішення антропологічної кризи міститься в культурі, тому що саме культура дозволяє протистояти небезпекам, які має в собі відкритість людини світу [5]. Х. Плеснер вважає, що такі феномени, як сміх і плач – це катастрофічні реакції, що виникають у результаті втрати самовладання і які не мають стандартного рішення в кризових ситуаціях.

Для С. К'еркегора антропологічна криза виявляється в страху і тривозі. С. К'еркегор визначає людське життя як відчай, який є наслідком гріховної природи людини [6]. П. Тілліх визначає екзистенційні підстави кризи людини за допомогою страху усвідомлення свого небуття. Духовна драма людини полягає, на його думку, у втраті системи абсолютних цінностей, у втраті Бога [7].

М. Хайдеггер критикував абстрактний метафізичний характер традиційних шляхів опису людської екзистенції, він уводить поняття Dasein, яке розуміється М. Хайдеггером як суще, яке має здатність запитувати про буття [8]. Через виявлення екзистенціальної структури Dasein людина може знайти сенс буття. Таким чином, можна вирішити антропологічну кризу в рамках хайдеггерівської філософії.

А. Камю вбачає в основі антропологічної кризи «даність абсурду». Згідно з А. Камю, саме люди породжують нелюдське. Вихід із кризи полягає у розумінні того, що світ абсурдний, тим самим людина знаходить свободу. Здобути свободу можна лише повставши проти всесвітнього абсурду, бунтуючи проти нього. Таким чином, бунт і свобода, за А. Камю, нероздільні. Свобода, що виражається в бунті, надає сенс людському життю [9].

Підстава кризи для К. Ясперса – це згубне «роздроблення» світу, не увага до цілісності буття. Екзистенція, за К. Ясперсом, має вияв у ситуаціях турботи і страждання, а також у «прикордонних ситуаціях», під якими він розуміє моменти найглибших потрясінь, стресу. У таких ситуаціях людина мобілізує свої ресурси і може піднятися на вищий рівень [10]. У сучасному суспільстві, на думку К. Ясперса, бути – означає «бути в справі». Окрема людина існує як усвідомлення соціального буття. У пограничному випадку вона відчуває радість праці без відчуття своєї самоті. Таким чином, вона усвідомлює своє буття лише як «ми». Буття людини зводиться до загального, до життєздатності як продуктивної одиниці, до тривіальності насолоди. К. Ясперс зазначає, що єдиними стають не тільки мода, а й правила спілкування, жести, манера говорити, характер спілкування. Перетворюючи окремих людей на «функції», величезний апарат забезпечення існування «виймає» їх із субстанційного змісту життя, яке колись через традиції впливало на людей. На думку К. Ясперса, об'єктивована, відірвана від свого коріння людина втратила найістотніше справжнє буття. В задоволенні і незадоволенні, в напрузі і втомі вона висловлює себе лише як певна функція. К. Ясперс вводить поняття натовпу, для того, щоб пояснити, як маса не пов'язаних один з одним людей у своєму поєднанні складають певну єдність. Філософ зазначає, що маса як сукупність людей, у яких вирішальне значення має воля і властивість більшості, є постійно діючою силою нашого світу. Люди порівнюють себе з іншими, проте необхідно, щоб кожен був самим собою [10]. Таким чином, у роботах німецького філософа криза пов'язується з втратою ідентичності.

Х. Ортега-і-Гассет розробив теоретичний підхід до соціально-масових явищ, який може бути позначений як етико-естетичний або культуроцентристський. Він увів у науковий обіг поняття «людина маси» (масова людина), проаналізував особливості цього соціокультурного типу в зіставленні з типом

представника духовної еліти. Належність до маси, на думку Х. Ортега-і-Гассета – ознака виключно психологічна, зовсім не обов'язково, щоб суб'єкт фізично до неї належав. Маса – це безліч людей без особливих переваг, її елемент – середня, пересічна людина.

Х. Ортега-і-Гассет відзначає здатність людини тимчасово звільнитися від поневолення матеріальними речами. Цю здатність він пов'язує з наявністю у людей власного внутрішнього світу. Однак у разі превалювання матеріальних цінностей людина починає жити без певного життєвого проекту і знаходить сенс існування всередині натовпу. Тим самим вона стає соціально безвідповідальною [11]. Такий життєвий сценарій призводить до кризових виявів як духовного світу людини, так і суспільства в цілому. Поняття самоідентифікації захищає нас від інших людей – натовпу. У такому розпізнаванні себе виявляється справжність людського існування і незалежність від інших.

Екзистенціальна філософія оперує категоріями етики, такими як вина, відповідальність, борг, чеснота, сенс життя – намагаючись охопити важливі аспекти людського існування, в тому числі мислення (наукового і повсякденного). Можна говорити про якесь «моральне мислення» як про спробу знайти регулятор норм добра і зла, механізму вирішення антропологічної кризи. Безумовно, набір категорій і понять екзистенціальної філософії поповнюється і вимагає подальшого опрацювання. Тому така важлива переоцінка спадщини екзистенціалізму, на чому наголошує сучасний філософ К. Ахо [12]. Дослідник відзначає, що в таких різноманітних галузях, як когнітивна наука, психіатрія, охорона здоров'я, охорона навколишнього середовища спадщина екзистенціалізму найбільш актуальна. Більш того, проблема людського існування вимагає нових категорій, яких немає в концептуальному апараті стародавньої або сучасної думки. К. Ахо вважає, що людські істоти не можуть бути зрозумілі ні як фізичні сутності з фіксованими властивостями, ні як суб'єкти, що взаємодіють зі світом об'єктів.

Ключові поняття екзистенціалізму, що розкривають сенс явищ, які турбують людину, характеризуються двома важливими акцентами. По-перше, певна частина екзистенціалістів схильні підкреслювати значимість емоцій і почуттів, оскільки вони мають опосередковане відношення до внутрішнього світу людини. Ці ідеї, ґрунтовно досліджені М. Хайдеггером і С. К'єркегором, впливають на психологію. По-друге, відчуття людиною страху і тривоги виступає як форма невід'ємного існування. В такому випадку криза, яка формується через страх прийняття якогось рішення і тривоги з приводу подальшого розвитку якоїсь події, є невід'ємною рисою природи людини.

Криза завжди пов'язана з прийняттям рішення або винесенням оцінки. Криза є перешкодою або загрозою, а також можливістю для будь-якої точки

зростання або занепаду. Люди знаходяться в стані кризи, коли вони стикаються з перешкодами для реалізації важливих життєвих цілей і непереборних за допомогою звичайних методів вирішення проблем. Однак, з другого боку, криза виступає в ролі нашого сприйняття події чи ситуації, при якому ми думаємо, що рішення її занадто складне або перевищує наявні ресурси людини і механізми виживання. Криза може бути пов'язана з внутрішніми конфліктами, життєвими цілями і проблемою духовності. Основна привабливість вкладу філософії в розуміння того, що таке криза, лежить у постановці власне питань, де актуалізуються вічні проблеми, які зачіпають саму суть людського існування. Відповіді доцільно шукати методом філософських пошуків: що саме стоїть за кризою і які шляхи її подолання.

Висновки. З точки зору екзистенціальної філософії явища кризи знаходять сприятливе підґрунтя там, де відсутня самоідентифікація, яка пов'язана зі свободою вибору. При прийнятті рішень людина весь час постає перед вибором. Необхідність усвідомлення своєї свободи повинна привести до усвідомлення своєї особистої відповідальності за себе та інших людей, навіть якщо це призводить до туги, страху і т. д. Водночас відчуття свободи має «підняти» людину над абсурдністю її існування і «вилікувати» від екзистенціальної депресії. У контексті екзистенціальної філософії розкривається проблема існування людини, сенсу її життя і долі в світі, а також питання, пов'язані з самим фактом існування кожної людини, яке розкривається в «прикордонних ситуаціях», у тому числі кризових і стресових.

ЛІТЕРАТУРА

1. Сартр Ж.-П. Экзистенциализм – это гуманизм / Ж.-П. Сартр // Сумерки богов. – М. : Политиздат, 1989. – С. 319–344.
2. Брагина Л. М. Сочинения итальянских гуманистов эпохи Возрождения (XV в.) / под ред. Л. М. Брагиной. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1985. – 384 с.
3. Шелер М. Положение человека в Космосе / М. Шелер ; пер. А. Ф. Филиппова // Проблема человека в западной философии : переводы / сост. и послесл. П. С. Гуревича ; общ. ред. Ю. Н. Попова. – М. : Прогресс, 1988. – С. 31–95.
4. Гелен А. Образ человека в свете современной антропологии / А. Гелен // Личность. Культура. Общество. – 2007. – Вып. 3 (37). – С. 37–51.
5. Плеснер Х. Ступени органического и человек / Х. Плеснер ; пер. А. Ф. Филиппова // Проблема человека в западной философии : переводы / сост. и послесл. П. С. Гуревича ; общ. ред. Ю. Н. Попова. – М. : Прогресс, 1988. – С. 96–151.
6. Кьеркегор С. Понятие страха / С. Кьеркегор. – М. : Акад. Проект, 2012. – 217 с.
7. Тиллих П. Избранное / Пауль Тиллих // Теология культуры. – М. : Юрист, 1995. – 480 с.

8. Хайдеггер М. Бытие и время / М. Хайдеггер ; пер. с нем. В. В. Бибихина. – Харьков : Фолио, 2003. – 503, [9] с.
9. Камю А. Избранное : сборник / А. Камю ; сост. и предисл. С. Великовского. – М. : Радуга, 1988. – 464 с.
10. Ясперс К. Духовная ситуация времени / Карл Ясперс ; пер. М. Левиной // Ясперс К. Смысл и назначение истории. – М. : Политиздат, 1991. – С. 288–418.
11. Ортега-и-Гассет Х. Восстание масс [Электронный ресурс] / Х. Ортега-и-Гассет. – Режим доступа: http://royallib.com/book/ortegaigasset_hose/vosstanie_mass.html.
12. Aho K. Existentialism: An Introduction / K. Aho. – Cambridge : Polity Press. – Crowell, S., The Cambridge Companion to Existentialism. Cambridge: Cambridge University Press, 2014 p.

ЭКЗИСТЕНЦИАЛЬНЫЕ ОСНОВАНИЯ АНТРОПОЛОГИЧЕСКОГО КРИЗИСА

Кальницкий Э. А.

Проанализировано понятие «антропологический кризис» в рамках экзистенциальной философии. Показано, что осмысление кризиса современности в философских категориях позволит систематизировать знания, построить его модель и проанализировать будущие тенденции развития; выявить социально-философские концепции, которые этот кризис могут объяснить и наметить некоторые пути его преодоления.

Ключевые слова: антропологический кризис, экзистенциальная философия, глобальные проблемы человечества, экзистенция.

EXISTENTIAL BASIS OF ANTHROPOLOGICAL CRISIS

Kalnytskyi E. A.

The concept of «anthropological crisis» in the existential philosophy been analyzed. Obtained different bases of anthropological crisis: the transformation of the human inner world, dissolved in the global trend of a variety of problems: ideological, associated with the loss of integrity of attitude, imposed by fragmentary different sources of information and the media; ethical caused transformations of values of the dominant post-Soviet societies, multiculturalism, echoes the problem of interaction of East and West; global problems that develop on the background of decline of biodiversity, the possibility of nuclear war, the deteriorating ecological conditions, natural disasters, resource exhaustion, hunger, terrorism, organized crime in its new forms, negative trends tehnotsentrirovannoy civilization, including the unintended consequences of genetic engineering and biotechnology, etc.

Anthropological perspective philosophers working in line with existential philosophy had been studies in the framework of philosophical reflection. According to J.-P. Sartre anthropological crisis arises in man when he does not belong to himself, when he obeys to regulations imposed by him, is «inauthentic existence»; L. B. Alberti believed that people often become destroyers, refusing to be guided by reason and knowledge; Scheler viewed anthropological crisis through the prism of man's inner experiences as a consequence of human saliency of the natural world, his isolation; A. Gehlen introduces the metaphor of «flawed man»; For H. Plesner solving of anthropological crisis is contained in the culture because it is culture that can withstand the hazards that come with human openness to the world; Kierkegaard defines human life as despair, which is the result of sinful human nature; P. Tillich defines the existential crisis of human reason to fear by realizing its non-existence; Heidegger criticized the abstract metaphysical character of traditional ways of describing human existence, introduces the concept of Dasein, which is understood by Heidegger as a being that has the ability to inquire about the existence; Camus sees the basis of anthropological crisis «given the absurd»; base for the crisis Jaspers – is detrimental «fragmentation» of the world, lack of attention to the integrity of life; Ortega y Gasset has developed a theoretical approach to socio-mass phenomena, which can be labeled as ethical-aesthetic or kulturecentric.

It is shown that the interpretation of the crisis of modernity in philosophical categories allows you to organize the knowledge to build his model and analyze the future development trend; identify social and philosophical concepts that can explain this crisis and to outline some of the ways to overcome it.

Key words: *anthropological crisis, existential philosophy, the global problems of humanity, existence.*

В. А. Трофименко, кандидат юридичних наук, доцент

СИСТЕМА «КАНБАН» У ВИЩІЙ ЮРИДИЧНІЙ ОСВІТІ УКРАЇНИ (ЗА АНАЛОГІЄЮ ТА НА ДОСВІДІ РОБОТИ АВТОМОБІЛЬНОЇ КОРПОРАЦІЇ «ТОЙОТА»)

У статті пропонується використати за аналогією у реформуванні юридичної освіти досвід відомої японської автомобільної корпорації «Тойота». Система «канбан», як внутрішня система роботи корпорації, дозволила компанії стати лідером автомобільного виробництва у світі. Базуючись на цьому досвіді, за аналогією пропонується напрям реформи юридичної освіти.

Ключові слова: канбан, юридична освіта, автономія навчального закладу, об'єкт філософського осмислення, реформа.

Актуальність теми. Реформування держави сьогодні охоплює все більше і більше галузей. Не оминає реформа і систему освіти, зокрема вищої. 1 липня 2014 р. Верховна Рада України прийняла новий Закон України «Про вищу освіту» № 1556-VII [1], який сильно змінює відносини держави та вищих навчальних закладів. Уже п. 1 ч. 1 ст. 1 Закону містить поняття автономії вищого навчального закладу: «автономія вищого навчального закладу – самостійність, незалежність і відповідальність вищого навчального закладу у прийнятті рішень стосовно розвитку академічних свобод, організації освітнього процесу, наукових досліджень, внутрішнього управління, економічної та іншої діяльності, самостійного добору і розстановки кадрів у межах, встановлених цим Законом». Таким чином, відкривається великий простір впровадження нових підходів та технологій у галузі надання знань студентам. Відхід держави від цього процесу дозволяє впроваджувати в кожному конкретному випадку надсучасні та нестандартні підходи надання освітніх послуг для отримання більш високої якості освіти. Але перш ніж надавати такі послуги, необхідно визначитись, якого спеціаліста вимагає суспільство на певному етапі, яких навичок молодого фахівця найбільше потребує. Для цього автор пропонує використати досвід роботи автомобільної корпорації «Тойота» (Японія).

Аналіз джерел і публікацій показує, що фактично не існує спроб екстраполювати запропонований досвід японської корпорації з виробництва автомобілей на систему вищої освіти. Першоджерело, на яке спирається автор у своєму дослідженні, мовою оригіналу побачило світ у 1987 р., а перекладено на російську мову у 2005 р.

Мета цієї статті – запропонувати нові вектори існування системи вищої освіти крізь призму рекомендацій про те, як віднаходити та готувати потрібних спеціалістів із необхідними навичками.

Виклад основного матеріалу. Сучасний французький філософ Ален Бадью у своїй роботі «Століття» [2] зробив дуже цікаву пропозицію своїм читачам та послідовникам: переглянути фундаментальні поняття та категорії, зокрема філософські. Як приклад, він пропонує переглянути поняття «століття». Філософ наголошує на тому, що не варто зациклюватись на числовому виразі століття, необхідно відшукати його філософський об'єкт [2, с. 24]. Таким чином, не звертаючи увагу на часові відрізки, Бадью пропонує вважати століттям такі періоди, які мають власний об'єкт осмислення. Тобто, відійшовши від формальної числової ознаки, філософ звертається до суті. Так, французький дослідник виводить століття «комунізму», століття «нацизму» та ін., виходячи виключно з наявності об'єкта дослідження [2, с. 25–27]. Такий погляд сучасного філософа навів автора на проведення певних можливих аналогій у галузі освіти нашої країни, і, перш за все, юридичної. Першоджерелом проведення таких аналогій є робота японського бізнесмена та менеджера Таїті Оно «Виробнича система Тойоти» [3].

Перш ніж перейти до системи вищої юридичної освіти, необхідно навести декілька необхідних основних тез указаної роботи. На перший погляд ця книга присвячена безпосередньо виробництву автовок. Однак мета автора полягала в тому, щоб, по-перше, відійти від конвеєрного способу виробництва і, по-друге, найповніше забезпечити потреби у продукції, що виробляється. При цьому похідною проблемою було те, що в такий мінливий час підприємство не може собі дозволити мати великий склад запчастин однієї моделі авто. Підприємець ставить проблему: як взнати потребу в тому чи іншому автомобілі? Для її вирішення було впроваджено в роботу компанії «Тойота» систему під назвою «канбан» [3, с. 59–61].

На думку авторів цієї системи, канбан починає працювати не на початку виробництва, а на його фінальних стадіях. Перш ніж запропонувати нову партію продукції, аналізується ступінь продажів на ринку з метою фіксації найбільш затребуваного асортименту продукції. Після цього моніторингу на нижні ланки спускається замовлення на найбільш популярні види продукції. Таким чином, наочна потреба приводить до виробництва актуальної продукції і починає працювати основний принцип канбану – «вчасно, на сьогодні» [3, с. 58]. Варто відмітити основні правила канбану [3, с. 63–75]:

- 1) продукція поступає на наступний процес з попереднього у кількості, вказаній у канбані;
- 2) на попередній стадії виробляється лише те, що потрібно для наступної;

3) забороняється набувати те, чого немає у канбані;

4) канбан обов'язково супроводжує продукцію.

Базуючись на канбані та впровадивши його на допоміжних підприємствах, корпорація «Тойота» сьогодні є першим гравцем на ринку виробництва автомобілів у світі.

Як система «канбан» може допомогти реформуванню юридичної освіти в нашій країні?

Проводячи аналогію, необхідно почати з того, що система «канбан» у вищій юридичній освіті повинна впроваджуватись вищими юридичними навчальними закладами і державою (і не обов'язково в особі Міністерства освіти і науки). Система повинна почати працювати з моніторингу та вивчення сучасного ринку юридичних послуг та потреб реального та державного сектору в юридичній галузі (перше основне правило канбану). Потрібно провести такий досить-таки прискіпливий моніторинг: кількість юридичних посад за кожною окремою спеціальністю (слідчий, суддя, прокурор, юрист-господарник, нотаріус тощо, кількість незайнятих посад, кількість посад, які через певний час можуть вивільнитись). Важливо зробити аналіз галузей економіки з позицій їхнього розвитку чи, навпаки, згортання, а також їхньої діяльності (потреба у податковому юристі, юристі з інтелектуальної власності і т. д.). Треба відмітити, що такий моніторинг повинен проводитись не разом, а окремо для державних органів та економічного сектору. Результатом моніторингу повинна стати порічна (від 1 до 5 років) потреба (якісна та кількісна) у представниках юридичної професії. Він може оформлюватись певним документом. Для цієї публікації такі результати ми назвемо «зовнішній канбан».

На підставі зовнішнього канбану стає можливим сформуванню замовлення (державне замовлення може повністю або частково його охоплювати) вищим навчальним юридичним закладам з урахуванням кількості вже тих майбутніх спеціалістів, що навчаються на сьогодні (друге основне правило канбану)¹. Після такого замовлення в межах кожного вищого юридичного навчального закладу повинен розпочати дію «внутрішній канбан».

Внутрішній канбан покликаний, перш за все, переорієнтувати вищий навчальний заклад на мобільність навчальної програми – можливість її зміни. Зважаючи на порічний аналіз потреби у юристах, юридичний навчальний заклад зможе побудувати навчальну програму з першого по п'ятий курс таким чином, що його випускники найближчого року випуску вже будуть відповідати потребі ринку.

¹ Термін «замовлення» використаний автором як традиційно вживаний у системі вищої освіти. За змістом, на думку автора, краще використовувати термін «потреба», тому що потреба не вимагає обов'язковості її виконання.

Внутрішній канбан у вищому юридичному навчальному закладі повинен діяти починаючи з третього курсу навчання. Зважаючи на те, що вища освіта – це підготовка не тільки вузького спеціаліста, а й представника інтелігенції, перші два курси вкрай важливо віддати гуманітарним дисциплінам загально-го циклу (філософія, логіка, політологія та ін.). Недарма у багатьох європейських країнах вступу у юридичний навчальний заклад обов'язково передують 2–3 роки навчання в університеті. Перші два роки студенту потрібно прищеплювати звичку оригінально та нестандартно мислити, оперувати загальними поняттями та категоріями. Сьогодні це теж важливо. У час коли законодавство змінюється занадто швидко, юрист повинен чітко бачити загальні тенденції його розвитку. Та сама філософія вчить студента всім методам, які використовуються в юриспруденції, але в загальних формах.

Починаючи з третього року навчання навчальна програма повинна будуватись на інформації зовнішнього канбану. Навчальний заклад повинен орієнтуватись на майбутні потреби держави та економіки у юристах. Тому навряд чи потрібні обов'язкові юридичні дисципліни. Студент третього курсу вже може усвідомити свою практичну спеціальність та обрати необхідні предмети із запропонованих навчальним закладом. Кожен студент повинен мати специфікацію своєї спеціальності (четверте основне правило канбану), де фіксуються вивчені дисципліни та можливості професійної переорієнтації в процесі навчання у подальшому. Перевірка переорієнтації повинна проводитись кожного разу, коли вищий навчальний заклад отримує оновлений зовнішній канбан. Таким чином, завдяки механізму переорієнтації завжди буде дотримано третє основне правило канбану.

Для того, щоб діяв процес переорієнтації, вищий юридичний навчальний заклад повинен створити навчальні програми (переліки навчальних дисциплін) за переважною більшістю напрямів правової роботи. Звісно, основна їх частина буде більш-менш стабільною, але сучасність показує, що дуже часто з'являються нові спеціальності, які потребують підготовлених спеціалістів. Сьогодні до таких галузей, що потребують специфічних юридичних знань, належить, наприклад, сурогатне материнство, ІТ-право, медіаправо та ін. Навчальний заклад, як, зокрема, наукова установа, повинен бути спроможним запропонувати такі спеціальності.

Окремо варто відмітити можливість створення схем переорієнтації. Тобто кожна нова навчальна дисципліна за вибором розуміє попереднє вивчення певних навчальних дисциплін. Як приклад, вивчення кримінології чи криміналістики вимагає знань з кримінального процесу та відповідно його вивчення. Маючи такі розроблені схеми перед очима, студент буде легше визначатись як зі спеціалізацією, так і з порядком побудови навчального процесу.

Окремо потрібно відмітити, що такий підхід буде стимулюючим для сучасних наукових розробок та нових наукових програм. Наукова діяльність

також повинна враховувати інформацію зовнішнього канбану. Маючи прогноз наперед, науковці зможуть формувати та переорієнтовувати свої наукові розробки. Такі розробки зможуть стати ще більш вагомим фундаментом для прийняття очікуваних нормативно-правових актів, а також вектором розвитку законодавства країни.

Звісно, запропонована схема освіти привнесе зміни до певної документації. Так, залікову книжку (навчальний план) студента необхідно замінити на два документи: специфікація спеціальності та схема переорієнтації, або об'єднати їх під однією обкладинкою. Документально необхідно буде оформлювати доволі велику кількість нових спеціальностей, навчальних програм та дисциплін. Але коли така робота стане систематичною, документація стане уніфікованою, що спростить сам процес роботи.

Запропонована система канбану у вищій юридичній освіті – це спроба автора переорієнтувати юридичну освіту на потреби ринку. Український ринок праці вже не потребує «масового виробництва» просто юристів, він потребує високоосвіченого спеціаліста-інтелігента, який вже навчаючись знає свою спеціальність, і, що є головним, має впевненість у тому, що знайде роботу за спеціальністю. Нагадаємо, що ця система вивела корпорацію «Тойота» на перше місце виробників автомобілів. Можливо, певні принципи та методи системи канбану допоможуть вітчизняній юридичній освіті готувати юристів, перед якими не буде стояти проблема пошуку роботи, а юридична освіта зможе стати прикладом для інших галузей освіти крізь призму реакції на вимоги життя.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про вищу освіту : Закон України № 1556-VII від 01.07.2014 // Відом. Верхов. Ради України. – 2014. – № 37–38. – Ст. 2004.
2. Бадью А. Століття / Ален Бадью ; пер. з фр. А. Рєпа. – Львів : Вид-во Кальварія ; К. : Ніка-Центр, 2014. – 304 с.
3. Оно Т. Производственная система Тойоты. Уходя от массового производства : пер. с англ. / Тайити Оно. – М. : Ин-т комплекс. стратег. исследований, 2005. – 192 с.

СИСТЕМА КАНБАН В ВЫСШЕМ ЮРИДИЧЕСКОМ ОБРАЗОВАНИИ (ПО АНАЛОГИИ И НА ОПЫТЕ РАБОТЫ АВТОМОБИЛЬНОЙ КОРПОРАЦИИ «ТОЙОТА»)

Трофименко В. А.

В статье предлагается использовать по аналогии в реформе юридического образования опыт японской автомобильной корпорации «Тойота». Система «канбан», как внутренняя система работы корпорации, позволила компании стать лидером

автомобильного производства в мире. Основываясь на этом опыте, автор по аналогии предлагает направление реформы юридического образования.

Ключевые слова: канбан, юридическое образование, автономия учебного заведения, объект философского осмысления, реформа.

THE «KANBAN» SYSTEM IN THE HIGHER LEGAL EDUCATION (THE ANALOGY OF THE TOYOTA'S CAR CORPORATION WORK AND EXPERIENCE)

Trofimenko V. A.

Nowadays Ukraine is in the process of an active reformation in the higher legal education. In our democratic society the higher legal education cannot use the methodic which was possessed as main in the Soviet Union at all. It is vital to find and offer new methodological concepts. The new Ukrainian law named «About higher education» passed in 2014 also contributes in this process. The main innovation which is suggested by this law is that universities practically get almost the whole autonomy in our educational system.

Taking into consideration these innovations, the author of the article suggests implementing in the higher legal education Toyota's experience gained from «KANBAN» system. This system made «Toyota» the leader in the car engineering. In author's opinion, some of the «Toyota's» methods can help in the reformation of the Ukrainian educational system.

Today the labour-market is overfilled with the lawyers that's why the author suggests starting not from entering the university but from a whole and clear monitoring (qualitative and quantitative) of the legal as well as the state and economic spheres. Such a monitoring must be carried by universities themselves and the result must reflect the precise need in lawyers of different specialties or the «exterior KANBAN».

On the base of the «exterior KANBAN» universities form their «interior KANBAN». It should exist for 3–5 year university students (first and second year students should study general legal disciplines). Such a system includes the creation of mobile educational programs which will change according to the «exterior KANBAN». A student should form his educational process him/herself based on the legal preferences. Each student should also have the Specification of his/her specialty (the content of the specialty) and the Plan of the educational reorientation (helps to indicate which subjects are the base of studying new ones).

The Specification and the Plan should also help students to choose their specialty. Such a mobility will help to prepare relevant specialists.

The «exterior KANBAN» will provide the reorientation of the scientific researches into new and important themes and directions. In law it can be legal base of the ersatz maternity, IT-law etc.

The author believes that Toyota's experience will help our higher legal educational system to solve the problem of overfilling the labour-market with the irrelevant lawyers and the system itself will become the sample for the whole educational system in Ukraine.

Key words: «KANBAN», the legal education, university autonomy, an object of philosophical conception, the reform.

Ю. В. Мелякова, кандидат філософських наук, доцент

ВІД ІДЕНТИЧНОСТІ ДО ПРАВОРОЗУМІННЯ

У дослідженні порушується соціально-філософська, філософсько-правова і водночас антропологічна проблема особистісного визначення людей відкритого трансгресивного суспільства у національно-культурному, правовому, ідеологічному й ментальному планах. Політико-правова ситуація в сучасній Україні постає як дискурс, а іноді і конфлікт ідентичностей, як мультикультурність у межах однієї політичної нації. Глобалістична тенденція транснаціоналізації анулює культурний традиціоналізм, зокрема ті його форми, які не відповідають політичній кон'юнктурі, що ставить проблему органічної самоідентифікації індивідів і розуміння ними цінності права.

Ключові слова: національно-культурна ідентичність, мультикультуралізм, глобалізація, полікультурність, «ідентичність проти», конфлікт ідентичностей, праворозуміння.

Актуальність проблеми співвідношення національно-культурної ідентичності індивідів та їх праворозуміння переконливо доведена сьогодні не тільки війною в Україні, а й фактом симуляції ідентичності переважною частиною населення решти регіонів країни. Очевидно, що право не здатне впоратися зі своєю функцією незалежної примирювальної сторони, гарантуючої вільну ідентифікацію усім національним, етнічним, культурним та релігійним прошаркам суспільства. Складається ситуація, коли не право підлаштовується під реалії полікультуралізму, а навпаки, носії певних культур вимушені змінювати свою ідентичність заради набуття повноцінного правового статусу в суспільстві. Значної теоретичної актуальності набуває проблема взаємоузгодження постнекласичних цінностей, формальної раціональності демократії та особистісного егоцентризму із духовною ідентичністю й моральністю громадян.

Метою цієї статті є філософсько-правовий, соціально-філософський і антропологічний аналіз феномену національної і культурно-цивілізаційної ідентичності, зокрема постсучасних їх форм, а також доведення взаємовпливу ідентичності й праворозуміння в умовах радикальних соціальних трансформацій у вітчизняному суспільстві.

Аналіз публікацій. Питання національно-культурної, цивілізаційної та правової (громадянської) ідентичностей часто знаходять відгук у дослідженнях сучасних закордонних та вітчизняних вчених. Так, особливостям націо-

нальної ідентичності громадян сучасної Америки, Європи й скандинавських країн, ментальна зрілість яких була набута в умовах постіндустріального суспільства й глобалізму, присвячено роботи С. Хантінгтона, Ч. Тейлора, Р. Дарендорфа, М. Кастельса, П. Хіманена, Ю. Габермаса, Х. Арендт, В. Гьосле, Е. Гідденса та ін.

Проблемою національної ідентичності українців на шляху до розбудови нами громадянського суспільства займаються, зокрема, такі вчені Інституту філософії імені Г. С. Сковороди НАН України, як Є. Бистрицький, О. Білий, Р. Зимовець, Р. Кобець, С. Лозниця та В. Лях. Свої нариси української ідентичності зробили Л. Нагорна, С. Дацюк, Л. Хашиєва, О. Астаф'єва, В. Малахов, Ю. Калиновський, А. Костенко тощо. Проте аналіз зв'язку та взаємообумовленості праворозуміння суб'єкта і його культурної ідентичності досі не отримав достатньої уваги у філософській традиції.

Виклад основного матеріалу. Пошук ідентичності українців на сучасному етапі розвитку є важливим чинником реалізації внутрішньодержавної стратегії. Одну із вирішальних ролей у процесі культурно-цивілізаційної ідентифікації суспільства, безумовно, відіграє політична еліта. Але від прямої ідентифікації більшості населення також великою мірою залежить політичний та соціально-економічний розвиток держави, стабільність, солідарність, стан примиреності й духовної еволюції суспільства.

Культурно-цивілізаційна ідентичність українців історично була і залишається різноманітною. Дискурс ідентичностей, що триває в українському суспільстві, спровокував суперечливі й досить непередбачувані наслідки. За розрахунками політтехнологів, національна ідея мала об'єднати спільноту у «дружбі проти» спільного ворога. Проте саме вона несподівано обернулася нарощуванням внутрішньої ворожнечі в державі, виявивши ціннісні суперечності між двома більш дрібними історико-культурними ідентичностями громадян – східно- і західноукраїнською.

Національно-культурна ідентичність включає в себе не тільки адміністративно-правовий компонент самовизнання в статусі члена певної громадянської спільноти. В наших вітчизняних реаліях вона включає в себе також право говорити рідною мовою і заборону говорити чужою («ворожою»). Українська національно-культурна ідентичність передбачає право шанувати своє минуле і водночас обов'язок зневажати традиції ворога; право самореалізуватись у творчості рідного мистецтва паралельно із ганьбою до здобутків мистецтва чужого. Так виглядає «ідентичність проти», яка стверджується зараз у свідомості українців – ідентичність у її негативному змісті. Саме цей сенс заборони постає перешкодою на шляху до глобалістичного мультикультуралізму.

Компромісний мультикультуралізм є одним зі специфічних виявів глобалізаційних процесів. Канадський філософ Ч. Тейлор розглядає його як ідею примату культурного розмаїття над етнокультурною гомогенністю держав [1]. Це ідея визнання самобутніх особливостей різноманітних культур, іншими словами – визнання демократичних прав їх представників. Проте апологізація в Україні цінностей європейської демократії, ідеологічного плюралізму й полікультурності зовсім не заважає політичній еліті насаджувати офіційні стандарти суспільної свідомості, ревно культивуючи «ідентичність проти». У ролі такої легальної ідентичності ангажується націоналізм. Ототожнена із антирадянською, національна ідея значно радикальніше винищує традиції недалекого минулого, ніж винищувала б їх справжня хвиля національно-культурного відродження. Нетерпимість і завзятість, з якими виконується на місцях закон про декомунізацію, не залишає сумнівів виключно у політичному сенсі поняття «нація».

Більш за все від стратегії диверсифікації суспільної свідомості страждають культура, мораль, людяність і без того травмована історична пам'ять українців. Офіційно-легальна ідентичність змушує людей, добровільно або із остраху, зректися девальвованих ідеалів і цінностей, знищити своє коріння, проклясти своє минуле і відчутти власну провину за нього. Проте, здається, знищення символів і атрибутів попередньої епохи ще не гарантує інтимного відчуття належності до історії та культури нації. Не варто сприймати радянську суспільну свідомість як альтернативу національній, адже вона мала і своє національно-культурне забарвлення. Радянський період не був відвертою прогалиною в історії генетичної нації українців, у її духовній традиції. Знуцання з непопулярної сьогодні епохи та її системи цінностей означає гноблення цілої генерації етнічних українців, провина яких лише у тому, що вони народилися півстоліття тому.

Логіка суперечності демонструє черговий парадокс історії: політика сили сьогоднішніх активістів нагадує за своїм характером відому політику «радянської» комуністів сторічної давнини. Самоідентифікація сучасних українців має партикулярний характер, адже виявляє досить дрібні спільноти й світогляди в межах нації. Проте не сам по собі факт мультикультуралізму є проблемою на шляху духовної та соціальної еволюції України. Скоріше сама національна ідея, що набула сьогодні функції ідеології та знаряддя політичного популізму, стає перешкодою для демократії та полікультурного виховання людини глобалізованого світу.

Розмірковуючи про природу демократії, Х. Арндт зазначає, що кожен має бути тотожний своєму інтересу і у такій якості зрозумілий, очевидний для інших – інакше в роботі демократичної машини можливі небажані ускладнення й збої [2, с. 263]. Якщо цінність – це те, в ім'я чого людина діє і живе, то інтерес являє собою всього лише спрямованість самого його життєвого

процесу, його домагання бути, бути оптимально і комфортно. Ринок відчуває потребу в «економічному егоїсті». Однак має бути в людському житті щось таке, що не вичерпується інтересом та прагненням суб'єкта до самоствердження. На егоїстичних установках суспільної свідомості, що передбачаються як даність, і ґрунтується «формальна раціональність». У межах моделі ринкової демократії масовий егоїзм виявляється станом не тільки бажаним, а й необхідним – свого роду загальним еквівалентом, не менш основоположним, ніж гроші. Саме егоїстичні прагнення – «прагнення кожного до власної користі» – за наявності певних «механізмів врівноваження» веде до «загального блага», як зазначає В. Гьосле [3, с. 137–138].

Вітчизняний філософ В. Малахов на підставі аналізу західних мислителів доходить висновку: природа демократії така, що отримавши у суспільній свідомості статус цінності, вона негайно починає зазіхати на роль цінності основоположної, виключної. Демократія як така не потребує цінностей, що перевершують її моральну міру [4, с. 56]. Однак філософ піддає подібні висновки критичній оцінці. Всупереч їм він наводить вислів одного із ідеологів 20-х років – лідера кадетської партії П. Новгородцева, який на порозі великих реформ писав: «Демократія є не шлях, а тільки роздоріжжя.., не досягнута мета, а прохідний пункт. Для того, щоб її досягнення стали на благо реальній людській спільноті, потребується ще вільне підкорення розбуджених нею сил певному вищому началу, що їх зобов'язуватиме, потребується відома висота моральної свідомості народу» [5, с. 548]. Тому уявляється малоімовірним, як зауважує В. Малахов, щоб шукану «висоту моральної свідомості» демократія, навіть сучасна, продукувала безпосередньо із себе [4, с. 58].

Отже, раціональний індивідуалізм не є достатнім ідеальним підґрунтям для справжнього демократичного, громадянського, гуманістичного суспільства, яке визнане за мету. Успіх політичної стратегії залежить від успіху самотутньої і свободної духовної ідентифікації кожної окремої людини, а також єдності певних традиційних груп. Із об'ємів індивідуального, автономного, раціонального та мережевого вектор культурного розвитку повертає нас до сфери свідомого співробітництва заради загального блага, дружньої причетності до творення спільної країни, світу, життя. При цьому подібні зусилля зовсім не обов'язково повинні віддавати ностальгічним поклонінням минулому.

Справжні цінності культури – це не те, що нам «диктує час», а те, що зараз потребує нашої співучасті, те, що загальнодосяжне й примирююче – смислоутворююча основа буття. Що приваблює сьогодні у найбільш розвинутих демократіях Заходу – це саме їх культурна укоріненість. Тільки дієва причетність глибинним змістам культури здатна надати морального обґрунтування сучасним політико-правовим проектам. У значенні «філософського опору

Часу» В. Малахов навіть робить конкретну пропозицію: «розробка ідеї союзу демократії та культури» [4, с. 59].

Який же зв'язок між ідентичністю і праворозумінням? Ідентичність у даному випадку розуміється в значенні усвідомленості особою самої себе і, зокрема, себе як частини певного етосу, хроносу, культури; своїх особистих природних прав, реалізація яких робить її тим, хто вона є. Праворозуміння ж особи обумовлене її істотними уявленнями про справедливість та заборони, що закладені у її рідній культурі та історії, з якими вона себе ідентифікує. Праворозуміння ґрунтується на самому імперативі права як справедливості в тому сенсі, в якому ми особисто її розуміємо. Для вільної реалізації своєї самості, для задоволеності особистісних потреб у самовираженні, саморозвитку, духовній спільності з близькими особа вимагає захисту і гарантій свободи, очікуючи цього від права. Саме можливість вільної самоідентифікації особи дає їй уявлення про правову справедливість. І навпаки, розуміння особою права як цінності, як безумовного справедливого закону, повністю обумовлено успішною реалізацією цієї особою своєї культурної ідентичності.

Висновки. Інтегральні й глобалізаційні процеси безумовно трансформують традиційні форми ідентичності. У людей зникає відчуття причетності до певного архаїчного оточення, сталих, визначених та виправданих цінностей, настанов і орієнтирів. Глобалізація привносить інший вимір у процес пошуку ідентичності, надає ідентичності транснаціонального характеру. Ситуація невизначеності й відкритості постає як новий рівень свободи, однак відчужує людину від близьких їй моральних традицій та природних основ права, яких так бракує сучасній демократії. Що стосується України, постнекласичні тенденції в галузі аксіології та суспільної свідомості не надто обережно торкаються тутешньої правової реальності, зокрема сфери реалізації особистих прав людини, до якої належить і національно-культурна ідентифікація громадян.

ЛІТЕРАТУРА

1. Тейлор Ч. Мультикультуралізм і «Політика визнання» / Ч. Тейлор ; пер. з англ. Р. Й. Димерець ; ред. з комент. Е. Гутман. – К. : Альтерпрес, 2004. – 172 с.
2. Арндт Х. *Vita activa, или О деятельной жизни* / Х. Арндт ; пер. с нем. и англ. В. В. Бибухина. – СПб. : Алетей, 2000. – 444 с.
3. Гьосле В. Практична філософія в сучасному світі / В. Гьосле ; пер. з нім., післямова та примітки А. Єрмоленко. – К. : Лібра, 2003. – 247 с.
4. Малахов В. *Философия и время: Вектор сопротивления* / В. Малахов // *Вопросы философии*. – 2011. – № 1. – С. 49–60.
5. Новгородцев П. И. *Об общественном идеале* / П. И. Новгородцев. – М. : УРСС, 1991. – 640 с.

6. Суспільство, людина, право: сучасні дослідження актуальних проблем : монографія / О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань, С. Б. Жданенко та ін. ; за ред. О. Г. Данильяна. – Х. : Право, 2014. – 392 с.

ОТ ИДЕНТИЧНОСТИ К ПРАВОПОНИМАНИЮ

Мелякова Ю. В.

В данном исследовании затрагивается социально-философская, философско-правовая и в то же время антропологическая проблема личностного определения людей открытого трансгрессивного общества в национально-культурном, правовом, идеологическом и ментальном планах. Политико-правовая ситуация в современной Украине выступает как дискурс, а иногда и конфликт идентичностей, как мультикультурность в пределах одной политической нации. Глобалистическая тенденция транснационализации общества аннулирует любые признаки культурного традиционализма, в частности те его формы, которые не отвечают политической конъюнктуре. Данный факт создает проблему органичной самоидентификации индивидов и понимания ими ценности права.

Ключевые слова: *национально-культурная идентичность, мультикультурализм, глобализация, поликультурность, «идентичность против», конфликт идентичностей, правопонимание.*

FROM IDENTITIES TO UNDERSTANDING THE LAW

Melyakova J. V.

In this study addressed the socio-philosophical and philosophical-legal and, at the same time, the anthropological problem of personal definitions people transgressive open society in national, cultural, legal, ideological and mental planes. Political and legal situation in Ukraine serves as a discourse, and sometimes a conflict of identities, as variety of cultures within one political nation. The global trend of transnationalization of the society cancels any signs of cultural traditionalism, in particular those of its forms that do not meet the current political situation. This fact creates the problem of sustainable self-identification of individuals and their awareness of the value of the law.

Civilizational or cultural-national identity is regarded here as the self-awareness of human of his spiritual and mental essence and freedom its realization in society. A disappointing state of affairs in the field of human rights in Ukraine has a negative impact on the situation in the sphere of cultural identification of its citizens. The problem is the expression and protection of the subjects of ancestral spiritual values, respect for their roots, social history and language. Ideological reformism offers alternatives not on a par, contrary to the prevailing ideals. The general system of modern values doesn't leave a freedom of choice and freedom of conscience. Personal identification often leads to

axiological ambivalence of the consciousness of separate individuals, a utilitarian simulation of the values of other individuals, or marginalize others.

The value system of Western democracy is based on individual interests, their competition and opportunities meet. There is no place for sentimentality and nostalgia. However, one mercantile egoism is not sufficient for building a legal society. The basis of a legal society based on the principle of mutual recognition of the values of its members. Recognition should be understood not solely as the adoption of the interests and needs of the other; but as respect to his particular nature, tradition, identity, to his dignity and patrimony. Only this way of being can be considered legal. However, the law, with all their apparatus of violence can not guarantee mass mutual recognition of individuals in the multicultural space.

Today the prevailing trends of pragmatism, selfishness, individualism, formal rationality, superficial relationships do not find continuity with the previous experience of class solidarity, which is present in a significant proportion of the population. Society of mutual recognition is possible only on the basis of ownership of all of its members to public, common and universal core values of culture. Only a uniform cultural embeddedness (regardless of cultures), equivalence and interest of each individual member of a society guarantee legal moral base of legal society.

The self-identification of modern Ukrainians has a particular nature, as detect the private community and worldview within the same nation. However, the mere fact of multiculturalism is a problem in the way of spiritual and social evolution of Ukraine. Rather itself the national idea, which has become today the function of ideology and weapon of political populism, it becomes a hindrance to democracy and a multicultural upbringing of the person of globalized world.

The problem of identification of individuals multicultural modern nation States are very popular today in the world of philosophical literature. Her understanding and approaches to its solution are offered in the field of social philosophy, philosophy of culture, axiology, anthropology and deconstruction. Civilization identity of citizens, complicated wide integration processes in the world, in Ukrainian reality is compounded internal national and cultural differences and political transformations in the society as well. The majority of contemporary national philosophers are busy finding a solution to the problem of identifying Ukrainians in the Western models of social development. However, Ukrainian society has its own distinctive essential features, which forces us to reassess the actual post-nonclassical approaches against him. Humane way to solve the conflict of identities is certainly legal.

Traumatized historical memory of our people spontaneously differentiate regional features of its national identity, creating the threat of ideological conflict. The ideals of Western democracy and transnational identity is not enough for arrangement of a developed civil society with the priority of the law and massive credibility. In turn, the law offers mechanisms of regulation of processes in the sphere of public consciousness, which also have not success. Thus, the relationship of identity and understanding of the law is to date is not effective, however, obvious.

Key words: *national-cultural identity, multiculturalism, globalization, «identity against», a conflict of identities, understanding of law.*

С. М. Форкош, кандидат философских наук

КУЛЬТУРА КАК ПРЕДМЕТ ИССЛЕДОВАНИЯ В «ФИЛОСОФИИ СИМВОЛИЧЕСКИХ ФОРМ» Э. КАССИРЕРА

В статье исследуется философия культуры Э. Кассирера, как она представлена в его работе «Философия символических форм». Обосновывается целесообразность поиска такой методологической стратегии в исследовании культуры, которая дала бы возможность избежать как эмпирического плюрализма, так и логоцентризма. Предложенный Э. Кассирером проект как раз давал возможность избежать такого рода методологических крайностей. Философия культуры, по Кассиреру, должна учитывать как разнообразие форм культуры, сохраняя каждую культурную сферу в ее автономности, так и отстаивать единство культуры, которое опирается на априорные способности человеческой субъективности. Современная философия объективного духа, как и философия культуры, развиваются во многом намеченным Э. Кассирером путем.

***Ключевые слова:** культура, философия культуры, методологическая дилемма, философия символических форм.*

Актуальность проблемы. Науки о культуре, как, вероятно, и многие другие науки, находящиеся на этапе становления, несмотря на бурное развитие и, может быть, как раз благодаря этому развитию, не могут, хотя бы в некоторой степени, которая была бы удовлетворительной для науки, достигнуть ясности относительно собственного предмета.

Несмотря на то что «Философия символических форм» появилась еще в конце 20-х гг. XX в., философский и методологический потенциал, заложенный в ней, до конца не исчерпан по сей день. Из плеяды выдающихся немецких философов того времени взгляды Э. Кассирера оказались наиболее «современными». Бурное развитие наук о культуре в наше время вынуждает исследователей формировать такие исследовательские стратегии, которые имели бы не только прочную эмпирическую базу, но и глубокие философские основания. Проект философии культуры такого рода и был предложен Кассирером главным образом в «Философии символических форм».

Цель исследования. Может ли быть интересен такого рода проект исследования культуры сегодня, даже если использовать иные исходные методологические инструменты, сохраняя лишь стратегию, состоящую в том, чтобы сохранить индивидуальность каждой культурной сферы и при этом попытаться

ся отыскать между ними нечто общее и типичное? Может ли быть еще плодотворным использование трансцендентальной установки хотя бы в модифицированном виде в современных исследованиях культуры? Целесообразно ли развивать разработанную Э. Кассирером методологию исследований современной культуры?

Анализ публикаций. О наличии интереса к философии Э. Кассирера свидетельствуют многие публикации, в особенности в Германии, среди которых следует выделить две фундаментальные работы.

Г. Крайс в своей работе «Кассирер и формы духа» (2010) пишет: «Заслугой Кассирера является то, что он объединил первоначальные кантианские рефлексии со всеобщей и оригинальной философией объективного духа» [1, с. 14]. Тем самым исследователь утверждает: «Таким образом Кассирер достигает двоякого: сохранения нашего самоописания как свободных субъектов – и в то же время избегает онтологического дуализма между духом и природой» [1, с. 16]. Относительно понимания символизации у Кассирера Крайс обращает внимание на нормативность как на одну из главных ее особенностей: «Кассирер говорит, что не только каждый случай само – социально – или миро – отношения символически опосредован выразительными формами (Ausdrucksgestalten), но он также должен был бы сказать, что каждый случай символического применения нормативно структурирован» [1, с. 19]. Более того, главный труд Кассирера «Философия символических форм» автор определяет следующим образом: «Философия символических форм – это философия объективного духа через анализ нормативного измерения всех выразительных форм (Ausdrucksgestalten)» [1, с. 19]. И совершенно справедливо исследователь определяет цель «философии объективного духа» Кассирера: «Целью философии духа Кассирера является поэтому обоснование символических форм в субъективности» [1, с. 19].

Немецкий философ М. Бьош в своем исследовании «Сеть культуры: системные понятия в культурософии Эрнста Кассирера» (2004) обобщает концепцию Кассирера и видит задачу философии культуры в понимании трансцендентального генезиса культуры: «... систематическое требование его философии культуры оказывается при этом методической попыткой реконструкции переходящей и развивающейся динамики культурной жизни и в то же время понимания условий этой динамики и поэтому попыткой понимания трансцендентального генезиса культуры» [2, с. 9]. Такого рода исследования возможны благодаря объединению герменевтики и феноменологии: «Процессуальная связь культурной сети должна анализироваться с герменевтической реконструкцией культурных смысловых форм, соединенной с феноменологией культурного сознания. Эта связь представляется в нашем исследовании

как *систематика трансцендентальной феноменологии культуры*» [2, с. 10]. Даже понимание положения философии на современном этапе культурного развития возможно через определение плюральности, концепция которой развита в философии Кассирера: «Чтобы прояснить значение культурофилософских рефлексий для самопонимания философии в культуре модерна, следует объяснить понятие плюральности в его интегративной функции и вывести его как основное систематическое понятие» [2, с. 10].

Изложение основного материала. Краткий анализ публикаций показывает, что современные культурософские рефлексии могут находить основание в культурософских импульсах, исходящих не только от философии культуры Кассирера, но и от иных вариантов исследования культуры на трансцендентальных основаниях. В частности, известен проект феноменологии культуры, основанный на феноменологии Э. Гуссерля и феноменологической социологии А. Шюца. Отчасти феноменология культуры и философия культуры Кассирера совпадают, поскольку имеют исходной предпосылкой кантианское представление о трансцендентальном. Однако феноменология культуры замыкается на исследованиях имманентной субъективности, что мешает ей учитывать специфику каждого феномена культуры в его практическом функционировании, останавливаясь лишь на синтетически-конститутивных аспектах его формирования, и даже расширение ее тематического поля до интересубъективности и включение в ее исследование социального мира существенно не меняет ситуацию. Однако как феноменология культуры, так и культурософия Кассирера представляют собой *фундаментальные* стратегии в исследовании основ культуры, в то время как современные исследования культуры проводятся в рамках культурологии, которая носит не фундаментальный, а *интегративный* характер. Как уже говорилось, культурология как наука находится на стадии становления, поэтому не удивительно, что в отношении предмета культурологии существует множество разнообразных точек зрения, в которых отчетливо проявляются проблемы определения отличия культурологии от других интегративных наук, таких как социология или история.

Примечательны попытки А. Я. Флиера выделить культурологию как наиболее востребованную научную дисциплину среди изучающих феномен культуры. Чрезвычайная сложность определения предмета культурологии, а также начальный этап ее становления как науки требуют предварить сам вопрос о предмете культурологии разного рода классификациями и систематизациями как видов человеческой деятельности вообще, так и определением уровней обобщений изучаемых объектов и не только. Исследователь выделяет такие виды наук о человеческой деятельности:

- а) науки о формах социальной организации и регуляции (юридические и т. д.);
- б) науки о формах социальной коммуникации и трансляции опыта (педагогические и т. д.);
- в) науки о видах материально-преобразующей деятельности (технические и т. д.);
- г) интегративные науки о различных аспектах видов и форм человеческой деятельности:
 - 1) исторические (генетически-хронологический аспект);
 - 2) психологические (психически-деятельный аспект);
 - 3) социологические (структурно-функциональный аспект);
 - 4) культурологические (социально-консолидирующий, нормативно-регулятивный, ценностно-смысловой, знаково-коммуникативный и социально-воспроизводственный аспекты) [3, с. 35].

Таким образом, интегративным характером культурологии и тематизируется ее предмет: «Культурология ограничивает свою “познавательную площадку” именно описанным комплексом *нормативно-регулятивных, ценностно-смысловых, знаково-коммуникативных и социально-воспроизводственных механизмов и средств*, обеспечивающих коллективный характер форм жизнедеятельности людей и процедуры межпоколенной передачи социального опыта» (курсив наш. – С. Ф.) [3, с. 36].

Итак, поскольку культурология – интегративная наука, то ее исследовательское поле не является непосредственным, то есть таким, которое имело бы в себе нечто несводимое к иному. Технические науки изучают механизмы, при помощи которых преобразуется изначально-материальное в эффективно-полезное. Таким образом, предметом технического познания являются конкретные закономерности преобразования материального в целесообразное, и поэтому он не может быть сведен к иному предмету исследования без утраты собственного содержания. Культурологическим аспектом могут быть уже лишь сами результаты технических наук, но не любые, а лишь те, которые каким-то образом повлияли не только на внутреннее поле технического, а стали существенной частью социально значимого целого. Проблема в том, что абсолютно все факты, которые имели даже негативное значение для развития человечества, так или иначе оказали влияние на конечный результат, и поэтому любые установления факторов, которые влияют на целое в развитии человечества, будут иметь относительный и во многом искусственный характер. Особенно уровень произвола при определении существенных факторов виден в прогнозах будущего человечества, в то время как ретроспективное рассмотрение уже состоявшегося целого делает выявление определяющих факторов более оправданным.

Итак, культурология – это отчасти определенный аспект, срез или точка зрения на виды деятельности человека наряду с историей, психологией и социологией, и срез этот определяется уровнем интегративности целого, который превосходит как историю, так и психологию с социологией. Можно было бы даже определить культурологию как результат пересечения истории, психологии и социологии, однако так потерялась бы самобытность культурологии как науки, а также и ее необходимость, поскольку если дело обстоит таким образом, то достаточно разделить предмет культурологии на предметы данных наук и в результате не останется ничего специфически культурологического.

Итак, психология говорит о Я, даже социальная психология исходит из психического опыта Я для определения поведения или мотивации Мы; социология говорит о Мы, и даже когда речь идет о Я, то определяется это Я через Мы; история говорит об уже *устоявшемся* отношении Я и Мы; может, культурология призвана исследовать то, что лишь *устанавливается* как отношение между Я и Мы? Предметом же такого исследования будут наиболее общие формы отношений между Я и Мы, а именно *норма, ценность и знак*.

Даже если согласиться с таким предметным полем культурологии, то кажется невозможным все же без философского основания в понимании самих норм, ценностей и знаков прийти к сколько-нибудь удовлетворительному пониманию культуры как предмета культурологии. Иначе культурология останется непонятной для самой себя без *философии культуры*. То есть как бы ни определяли предмет культурологии, способ бытия культуры или в более ранней терминологии способ бытия «объективного духа» никак не может входить в ее предмет. Итак, полноценная методология исследования культуры должна включать в себя как интегративные, так и фундаментальные исследования.

Несмотря на то что попыток определить культуру множество, попытки *философского* осмысления культуры появляются все реже. Наиболее правдоподобным объяснением отсутствия исследований, направленных на выявление сущности культуры, может служить то, что всесторонняя пренебрежительная критика классических форм философии, которые так или иначе имели своим основанием импульсы, исходившие от древнегреческого истока, вместо диалога, направленного на трансформацию философии (хотя такие единичные попытки и были, например философский проект Х. Аппеля), просто отбросила все существенное в классической философии, находя лишь определенные, во многом односторонние, основания для критики. С философией после Гуссерля и Хайдеггера поступили так же, как и в свое время с философией Гегеля. С. Франк в статье, посвященной столетию смерти Гегеля пишет:

«...власть этой системы над умами внезапно рухнула в силу какой-то иррациональной революции умов, без всякого влияния какой-либо объективной критики» (курсив наш. – С. Ф.) [4, с. 39]. И далее «эта внезапная, из стихийных глубин жизни выросшая умственная революция – низвержение власти Гегеля и гегельянства – сопровождалась, как всякая революция, ужасным упадком умственной и духовной культуры» [4, с. 39]. Такое низвержение связано с так называемыми «лингвистическим поворотом» и «поворотом к практике» в философии, а сам период принято называть постмодерном (хотя он во многом относится более к искусству, нежели к науке и философии). Лингвистический поворот оформился в аналитическую философию, поворот к практике же вывел социологию на передовые позиции в фундаментальных исследованиях всей гуманитарной сферы. Несмотря на то, что результаты исследований языка в лингвистике и результаты исследований общества в социологии имеют подлинное научное значение, сами эти результаты к философии имеют опосредованное отношение, не говоря уже о том, что ни аналитическая «философия», ни разросшаяся социология не могут заменить собой философию или хотя бы взять на себя те функции, которые призвана была выполнять философия.

Легко увидеть, что проблема предмета науки – это проблема или метафизическая, или методологическая. Как бы любая наука не ограничивала собственное предметное поле, тем самым избегая вопросов о тематизированном поле, она все же неизбежно, в силу и по мере исчерпывания фактического поля исследования, вынуждена хотя бы лишь для собственного развития ставить вопрос именно о сущности предметной области. Вопрос о собственном предметном поле наука ставит и решает теми средствами, которыми она владеет, поэтому и результат таких исследований будет лишь относительный для тех требований, которые необходимы для оптимизации и расширения поля исследования. Безусловно, речь идет о методологических исследованиях. Данные исследования ориентированы исключительно на науку и служат ее целям, этим объясняется их эффективность для научного исследования и бесполезность для решения вопросов о сущности предметных областей науки и действительности в целом. Эффективность и вынужденность методологических исследований можно проследить в развитии физики. Сколько бы Бор или Эйнштейн не спрашивали о материальности, о пространстве и о времени, как бы глубоко не обогатили они наше знание о фактической стороне явлений мира, они никак не затрагивают их сущности, и все попытки превратить абстрактные физические теории (особенно это касается современной физики) в ответы на вопросы о сущности физического окажутся бесплодными. В связи с этим следовало бы вернуться к концептуальному различию *суц-*

ности и факта, которые последовательно развивал Гуссерль в свои «Идеях...» [5]. Следует ли искать сущность в субъективности вместе с Гуссерлем или же следовать по пути Аристотеля, как, например, Н. Гартман или Х. Субири, – не тема данной статьи, однако растворить проблему сущности в исследованиях языка или человеческой психики является методологически бесперспективным.

Казалось бы, в гуманитарных науках дело должно обстоять иначе в силу более «духовного» содержания предметного поля, но вследствие преобладания сциентистского мировоззрения дело обстоит так же, как в науках естественных. Никлас Луман в своем исследовании «Общество общества» выделяет методологическую особенность, которая может стать одним из определяющих признаков гуманитарного знания, если оно притязает на формирование фундаментальных принципов в собственных исследованиях. Говоря о возможности описания общества, Луман пишет: «Как бы не определяли предмет, само определение уже является одной из операций этого предмета. Описанное осуществляет описание», и далее: «свой предмет оно должно понимать как описывающий сам себя» [6, с. 17]. Общество, которое само себя понимает, должно в своем понимании включать также и процесс самопонимания. Иными словами, одним из элементов общества наряду с индивидами, группами, институтами, отношениями между ними должен быть также признан элемент самоописания. Если обобщить данный тезис, то получаются интересные следствия для понимания предмета исследования вообще. При определении предмета его сущностные признаки, а это то, без чего данный предмет не будет именно этим предметом, не могут быть локализованы от самого определения или же определяющего. Определение предмета – это круговое определение, или «автологическое». Хотя вопрос о собственном предмете исследования в социологии обновляется, тем не менее это касается методологического, но не метафизического уровня исследований.

В начале первого тома «Философии символических форм», где Эрнст Кассирер формулирует постановку проблемы исследования, автор описывает «странную дилемму», которая относится к методологическому принципу познания «форм человеческого духа»: «Если мы будем придерживаться требования логического единства, то в конечном счете нам грозит стирание особенностей каждой отдельной области и самобытности ее принципа во всеобщности логической формы; если мы, наоборот, погрузимся в индивидуальное своеобразие форм и ограничимся его созерцанием, то рискуем заблудиться и не найти обратного пути ко всеобщему» [7, с. 20]. Исходя из этой дилеммы, можно попробовать охарактеризовать то положение, в котором находятся современные исследования «форм человеческого духа». Повсеместная критика

классического рационализма, с одной стороны, «раскрепостила» как предметы исследований в гуманитарных науках, так и сами методы исследований, которые, что особенно заметно в социологии, становятся все более «непосредственными», более ориентирующими на непосредственное отношение к предмету исследования, с другой же стороны, утрата рационализмом главенствующего положения привела если не к полной, то по крайней мере к существенной утрате методологических основоположений, которые давали возможность подводить эмпирический материал под общие правила и таким образом способствовали *пониманию* предмета исследования. Эти методологические основоположения были результатом философских рефлексий идеализма, начиная от Декарта и заканчивая Гегелем, а с другой стороны, попыток их применения к конкретным сферам культуры. Такого рода практическими исследованиями по большей части занимались последователи родоначальников классических учений, например лево- или младогегельянцы, к которым относился и К. Маркс.

И тут мы сталкиваемся с первой частью дилеммы, указанной Кассирером, а именно: «если мы будем придерживаться требования логического единства, то в конечном счете нам грозит стирание особенностей каждой отдельной области и самобытности ее принципа во всеобщности логической формы». Очевидно, что такого рода угрозы уже в прошлом. Постмодернизм полностью растворил «панлогические» устремления в философии и в гуманитарных исследованиях вообще. Напротив, почти все современные исследовательские программы в гуманитарной области могут быть охарактеризованы как такие, которые погрузились «в индивидуальное своеобразие», что приводит к риску «заблудиться и не найти обратного пути ко всеобщему». Многие исследователи «погружены» в поток современной культуры, и поэтому все, что им доступно, – это описывать настоящее состояние культуры, созерцать. Такого рода исследования могут служить для дальнейших методологических исследований, но заменить их не смогут. Итак, дилемму, описанную Кассирером, можно представить в общем виде как дилемму между абсолютным единством и бесконечным множеством, как дилемму между различием и тождеством.

Известно решение, предложенное Кассирером: «Выход из этой методологической дилеммы будет найден лишь в том случае, если удастся выявить и зафиксировать момент, который обнаруживается в каждой форме духа...», и далее: «принимая во внимание этот момент, можно было бы утверждать о существовании идеальной взаимосвязи отдельных областей – основной функции языка с познанием, эстетического с религиозным, – не теряющей в то же время уникального своеобразия каждой из них. Если бы удалось найти опосредование, с чьей помощью происходит формирование духа во

всех отдельных направлениях, но которое тем не менее сохраняет особую природу и специфический характер каждого из них, то, опираясь на это необходимое опосредующее звено, мы смогли бы на все формы духа в целом перенести то, что трансцендентальная критика сделала лишь применительно к чистому познанию» [7, с. 21]. Итак, философ задается вопросом: «Существует ли на самом деле такая срединная сфера в духе, существует ли функция опосредования его многообразных направлений и есть ли у этой функции типичные черты, по которым ее можно было бы распознать и описать?» [7, с. 21].

Определяющей исследовательской стратегией Кассирера является разработанный Кантом концепт о примате функции над предметом. В общем, идея Канта, как известно, состоит в признании того, что теоретические средства познания не отражают, а формируют предмет. Кассирер пишет: «Функции чистого познания, языкового мышления, мифологическо-религиозного мышления, художественного мировоззрения следует понимать так, что во всех них происходит не столько оформление мира (*Gestaltung der Welt*), сколько формирование мира (*Gestaltung zur Welt*), образование объективной смысловой взаимосвязи и объективной целостности воззрения» [7, с. 15–16]. Основание мира культуры следует искать в результатах культурной деятельности, которые и есть актами «объективизации». Случай познания уже не становится главенствующим, скорее, он становится примером для других рядопологающих и автономных сфер человеческого духа: «Критика разума становится тем самым критикой культуры» [7, с. 16]. Все элементы культуры все же имеют нечто общее: «При всем своем внутреннем различии такие направления духовной культуры, как язык, научное познание, миф, искусство, религия, становятся элементами единой большой системы проблем, многообразными методами, так или иначе ведущими к одной цели – преобразованию мира пассивных впечатлений (*Eindrücke*), где дух сперва томится в заточении, в мир чистого духовного выражения (*Ausdruck*)» [7, с. 16].

Тема мира с его автономно существующими и поэтому непосредственно познаваемыми предметами уступает место культуре с ее обусловленными человеческой творческой активностью элементами. Мир *есть* – культура *сотворена*. Любое творчество, любая активность по «переделыванию» предполагает использование средств, посредством которых оно происходит. Если культура является результатом творения, то она неизбежно приводит к отчуждению от непосредственного существования: «Неотвратимая судьба культуры заключается в том, что все созданное ею в непрерывной прогрессии формообразования и “конструирования”, в той же прогрессии

отдаляет нас от первозданности жизни» [7, с. 47]. Отсюда одна из существенных функций философии культуры: «А потому подлинная, глубочайшая задача философии культуры – философии языка, познания, мифа и т. д. – заключается именно в том, чтобы сорвать эту вуаль: из опосредующей сферы знакового и значимого вернуться в первичную сферу интуитивного созерцания» [7, с. 46]. Тем не менее, «если культура выражается в творении идеальных образных миров, определенных символических форм, то цель философии заключается не в возвращении к тому, что было до них, а в том, чтобы понять и осмыслить их фундаментальный формообразующий принцип» [7, с. 46]. Итак, главную цель философии культуры философ видит в следующем: «Если философии культуры удастся постичь и выявить такие черты, можно будет считать, что она выполнила свою задачу в ее новом понимании – нашла в многообразии внешних выражений духа единство его сущности. Ибо последняя проявляется наиболее явно как раз в том, что многообразие творений культуры не только не наносит ущерба единству творческой деятельности, но скорее удостоверяет и подтверждает его» [7, с. 46].

Выводы. Проект обоснования культуры через анализ выразительных форм Э. Кассирера – это примечательный пример того, как изначальные философские рефлексии, имеющие глубокую традицию в истории философии, могут плодотворно сочетаться с эмпирически ориентированными исследованиями, чего так не хватает современным наукам о культуре.

ЛИТЕРАТУРА

1. Kreis G. Cassirer und die Formen des Geistes / G. Kreis // Suhrkamp Verlag. – Berlin, 2010. – 492 s.
2. Bösch M. Das Netz der Kultur: Der Systembegriff in der Kulturphilosophie Ernst Cassirers / M. Bösch. – Würzburg, 2004. – 311 s.
3. Флиер А. Я. Культурология для культурологов : учеб. пособие для магистрантов, аспирантов и соискателей / А. Я. Флиер. – М. : Согласие, 2010. – 672 с.
4. Франк С. Л. Философия Гегеля (к столетию со дня смерти Гегеля) / С. Л. Франк // Путь. – 1932. – № 34. – С. 39–51.
5. Гуссерль Э. Идеи к чистой феноменологии и феноменологической философии. Т. 1 / Э. Гуссерль ; пер. с нем. А. В. Михайлова ; вступ. ст. В. А. Куренного. – 2-е изд. – М. : Академ. проект, 2009. – 496 с.
6. Луман Н. Общество общества. Ч. I : Общество как социальная система / Н. Луман. – М. : Логос, 2004. – 232 с.
7. Кассирер Э. Философия символических форм. Т. 1 : Язык / Э. Кассирер. – М. ; СПб. : Унив. кн., 2001. – 271 с.

КУЛЬТУРА ЯК ПРЕДМЕТ ДОСЛІДЖЕННЯ У «ФІЛОСОФІЇ СИМВОЛІЧНИХ ФОРМ» Е. КАССИРЕРА

Форкош С. М.

У статті досліджується філософія культури Е. Кассирера, як вона представлена в його роботі «Філософія символічних форм». Обґрунтовується доцільність пошуку такої методологічної стратегії в дослідженні культури, яка дала б можливість уникнути як емпіричного плюралізму, так і логоцентризму. Запропонований Е. Кассирером проект саме давав можливість уникнути такого роду методологічних крайнощів. Філософія культури, за Кассирером, повинна враховувати як різноманітність форм культури, зберігаючи кожен культурну сферу в її автономності, так і відстоювати єдність культури, яка спирається на апріорні здібності людської суб'єктивності. Сучасна філософія об'єктивного духу, як і філософія культури, розвиваються здебільшого наміченим Е. Кассирером шляхом.

Ключові слова: культура, філософія культури, методологічна дилема, філософія символічних форм.

CULTURE AS A SUBJECT OF STUDIES «PHILOSOPHY OF SYMBOLIC FORMS» ERNST CASSIRER

Forkosh S. M.

In the article the philosophy of culture research, E. Cassirer as presented in his work «Philosophy of symbolic forms.» The expediency of such research methodological strategy in the study of culture, which would make it possible to avoid both the empirical pluralism and logocentrism. E. Cassirer proposed project just made it possible to avoid this kind of methodological extremes. Philosophy of culture according Cassirer should take into account both the diversity of culture, preserving every cultural sphere in it's autonomy and defend the unity of culture, which is based on a priori ability of human subjectivity. Modern philosophy of objective spirit as philosophy of culture to develop, largely outlined by E. Cassirer.

Key words: culture, philosophy of culture, methodological dilemma philosophy of symbolic forms.

О. О. Маркозова, кандидат соціологічних наук, доцент

НАВЧАННЯ ВПРОДОВЖ ЖИТТЯ – НЕОБХІДНА ПЕРЕДУМОВА ДОСЯГНЕННЯ ЖИТТЄВОГО УСПІХУ ЛЮДИНИ

Проаналізовано сутність концепції навчання протягом усього життя. Показано, що основним ресурсом самореалізації особистості в інформаційному суспільстві є освітній капітал. Доведено, що в сучасних умовах необхідним фактором досягнення людиною життєвого успіху стає навчання впродовж життя, спрямоване на отримання тих знань та навичок, що будуть затребувані у майбутньому.

Ключові слова: *людина, суспільство, освітній капітал, навчання впродовж життя, життєвий успіх.*

Актуальність проблеми. В сучасному інформаційному суспільстві відбувається усвідомлення того, що розвиток економічних і соціальних відносин у державі залежить від рівня освіти громадян, які спроможні самостійно ставити та реалізовувати цілі, спрямовані на досягнення життєвого успіху. Не випадково в усіх постіндустріальних країнах освіта віднесена до пріоритетних сфер діяльності, адже вона не тільки виступає підґрунтям для самореалізації кожної особистості, але також є основою динамічного розвитку суспільства. Саме освіті належить головна роль у формуванні людського капіталу, який нині стає вирішальним фактором як економічного розвитку країни, так і досягнення життєвого успіху людини. Отже, зважаючи на те, що знання особистості сьогодні перетворюються на основний ресурс її самореалізації, актуальним постає завдання аналізу проблеми навчання впродовж життя, що значною мірою детермінує досягнення життєвого успіху людини.

Аналіз останніх джерел і публікацій. Вивченню сутності проблеми досягнення життєвого успіху людини присвячені праці учених з багатьох країн світу [1–7]. Не дивлячись на різні підходи до визначення цього складного соціального феномену, шляхів досягнення та критеріїв вимірювання, усі вчені погоджуються з тим, що успіх людини завжди пов'язаний з її внутрішньо-особистісними характеристиками, основною з яких є освітній потенціал. У той же час зміщення акцентів у розвитку суспільства в бік людського капіталу вимагає додаткового аналізу питань впливу освіти особистості на досягнення життєвого успіху. У зв'язку із цим **метою** даної статті є аналіз проблеми навчання впродовж життя як необхідної передумови не тільки самореалізації

людини, а й динамічного розвитку суспільства в умовах інформаційного соціуму.

Зважаючи на швидкі темпи розвитку суспільства та процеси глобалізації і інформатизації, новою реальністю сучасності стало те, що знання людини застарівають дуже швидко. Все актуальнішою є вимога постійного та оперативного перенавчання людини, розширення набутих знань, умінь та навичок, без яких вже неможливо не тільки зробити кар'єру, а й просто утриматися на робочому місці. Тому в умовах інформаційного соціуму досягнення життєвого успіху людини неможливе без постійного освоєння нових знань, без вдосконалення навичок і компетенції, що будуть сприяти формуванню творчої особистості, яка вміє не тільки самостійно та критично переосмислювати існуючі фрейми повсякденних практик, а й формувати нові, на випередження суспільного розвитку. Це дозволить людині ефективно адаптуватися до складних умов життєдіяльності, самостійно ставити та досягати цілі, виховувати в собі необхідні якості та отримувати знання, що будуть затребуваними у майбутньому.

Виходячи з того, що в сучасному світі людині необхідно постійно отримувати все нові і нові знання, підвищувати свій освітній капітал, виникла навіть ціла концепція безперервної освіти, що базується на ідеї навчання впродовж життя. Вперше концепція навчання впродовж життя була представлена у 1965 р. П. Ленграндом на форумі ЮНЕСКО. У запропонованій ученим теорії в центр розвитку суспільства були поставлені компетенції людини, для якої держава повинна створити всі необхідні умови для постійного розвитку її здібностей протягом життя. Поштовхом для створення теорії безперервної освіти стала глобальна концепція «єдності світу», згідно з якою всі частини нашої цивілізації взаємопов'язані та взаємозумовлені. При цьому людина є головною цінністю і основою всіх процесів, що відбуваються у світі.

Значний внесок у розробку теорії безперервної освіти вніс Р. Даве, який під безперервною освітою розумів процес вдосконалення особистого соціального і професійного розвитку протягом усього життєвого циклу індивіда з метою підвищення якості життя як людей, так і колективів [8, р. 34]. Даве також визначив двадцять п'ять ознак, що характеризують безперервну освіту, серед яких найважливішими є: охоплення освітою всього життя людини; розуміння освітньої системи як цілісної, що включає дошкільне виховання, основну, повторну, паралельну освіту і об'єднує, інтегрує всі її рівні та форми; включення в систему освіти, крім навчальних закладів, формальних, неформальних і позаінституціональних форм освіти.

Останнім часом було опубліковано значну кількість наукових досліджень, присвячених проблемі навчання впродовж життя, але, як заявляє Р. Едвардс,

у науковців і досі немає єдиного визначення «безперервного навчання», а існує ціла «концептуальна сфера» [9]. Тим не менш, найчастіше під навчанням упродовж життя розуміють всю діяльність як держави, так і окремої людини з отримання освіти з раннього дитинства аж до пенсії з метою самореалізації в процесі досягнення життєвого успіху [10–12]. Безперервна освіта – це сукупність способів і форм здобуття, поглиблення та розширення базової освіти, професійної компетентності і культури особистості. Для кожної людини безперервна освіта є процесом формування та задоволення її пізнавальних і духовних потреб, розвитку здібностей у мережі навчальних закладів чи шляхом самоосвіти.

Принцип «навчання впродовж життя» сьогодні діє в усіх цивілізованих країнах, оскільки в умовах інформаційного соціуму кожна людина постійно відчуває брак певних знань і має потребу в їх регулярному оновленні. Зростає кількість людей, які продовжують освіту і освоюють нові професії або підвищують кваліфікацію. Це відбувається з багатьох причин: існуючі професійні знання швидко застарівають; популярні у попередні часи професії стають незатребуваними; людина втрачає інтерес до тієї професії, якою вона займається, або прагне підвищити якість професійних знань.

Основними шляхами реалізації програми безперервної освіти є такі: забезпечення наступності змісту та координації навчальної діяльності на різних етапах освіти, що є продовженням попередніх; формування потреби й здатності особистості до самонавчання; оптимізація системи перепідготовки працівників і підвищення їх кваліфікації; створення інтегрованих навчальних планів та програм; запровадження і розвиток дистанційної освіти; формування системи навчальних закладів для забезпечення освіти дорослих відповідно до потреб особистості та вимог ринку праці.

Реалізація концепції навчання впродовж життя сприяє адаптації особистості до соціально-економічних умов, що постійно змінюються, дає змогу зняти соціальну напруженість у суспільстві, допомагає людині досягти життєвого успіху, тому що безперервна освіта і самоосвіта – основні чинники побудови людиною професійної кар'єри. Перспективи кар'єрного зростання пов'язані, насамперед, з підвищенням рівня професійної майстерності. Зацікавленість працедавця у кваліфікованих кадрах узгоджується з правом працівника на професійну підготовку, перепідготовку і підвищення кваліфікації. Вирішувати ці проблеми покликана система додаткової освіти і професійного навчання.

У цілому ж в сучасних умовах навчання впродовж життя стає необхідним як для окремої особистості, так і для суспільства. Для держави безперервна освіта людини – це провідний напрям соціальної політики з реалізації забез-

печення сприятливих умов загального та професійного розвитку кожної особистості. Система безперервної освіти також є механізмом розширеного відтворення професійного та культурного потенціалу людини і суспільства, умовою розвитку економічної сфери, прискорення соціально-економічного прогресу країни. І навіть для всього світового співтовариства безперервна освіта людини стає способом збереження, розвитку і взаємозбагачення національних культур та загальнолюдських цінностей, важливим фактором та умовою міжнародного співробітництва, а також розв'язання глобальних проблем.

Люди, які не орієнтовані на постійний саморозвиток через навчання, з часом втрачають здатність ефективно діяти. Водночас, якщо особистість присвячує свій вільний час самоосвіті та саморозвитку, збільшенню освітнього капіталу, наполегливо долаючи всі перешкоди на своєму шляху, то вона обов'язково досягне життєвого успіху. Тому навчання впродовж життя є необхідною умовою самореалізації людини в процесі досягнення успіху. Це завдання є важливим не тільки для окремої людини, а й для динамічного розвитку суспільства, підтримки конкурентоспроможності економіки країни, якій потрібні компетентні і високоосвічені громадяни.

Освіта повинна формувати демократичні основи і критерії життєтворчого процесу, а також почуття власної гідності особистості, сприяти соціальній однорідності суспільства, підвищувати демократичну культуру та соціальну справедливість. У демократичній, зі сформованими громадськими інститутами державі тільки особистість, яка досягла життєвого успіху, сповідує принцип єдності знань, переконань і діяльності та перебуває в гармонії з собою і світом. У той же час глобалізація, трансформаційні процеси та постійний потік нової інформації обумовлюють включення людини в дуже складну систему суспільних взаємовідносин, вимагають від неї здатності до нестандартних і швидких рішень, творення нових фреймів життєдіяльності до того, як норма інтеріоризується. Тому в країнах Заходу відбувається постійне збільшення інвестицій у галузь освіти, надання спеціальних грантів, оновлення спектра освітніх послуг та технологій для того, щоб створити умови для навчання особистості протягом усього життя [13].

На жаль, на відміну від розвинених країн Заходу, де в останні десятиліття відбулася зміна державних пріоритетів на користь інвестицій у галузі, що формують людський капітал [14], в Україні спостерігається зменшення капіталовкладень у сфери, котрі в подальшому здатні сформувати інноваційну модель економічного розвитку нашої держави. Не повною мірою вирішене і завдання доступності вищої освіти. Це, перш за все, стосується формування умов для територіальної, соціальної та академічної мобільності молоді. Осві-

та, як складова соціально-економічного розвитку, покликана перетворитися у привабливу і відкриту для інвестицій сферу, а розвиток вищої освіти, зростання якості підготовки кадрів має залишатись стратегією не лише на найближчу, а й на віддалену перспективу. Модернізація освіти в Україні має бути спрямованою на відповідність базовим принципам ринкової економіки, на перетворення освіти у найважливіший ресурс особистого і суспільного розвитку, в ресурс реалізації національних та загальнолюдських цінностей, до яких можна віднести самостійність людини, свободу, добробут і безпеку.

Отже, концепція навчання впродовж життя вже стала реальністю, а в майбутньому її значення буде постійно зростати. Система освіти, що існувала у нашій країні в минулому, не повною мірою задовольняє потреби теперішнього часу і не буде прийнятною у майбутньому. Організаціям, що займаються стратегією розвитку освіти, слід мислити, виходячи за межі традиційного початкового і професійного навчання, за рамки формальної освіти. Вони мусять переглянути ідею про те, що базова освіта, яку отримує людина у молодому віці, є достатньою підготовкою для трудової діяльності впродовж життя, а тим більше – для досягнення життєвого успіху. Тому розгалужена освітня інфраструктура, що зараз створюється у багатьох країнах світу, є однією з найбільш важливих рушійних сил розвитку як людини, так і суспільства. Здобуття знань, умінь та компетенції має носити постійний характер і здійснюватися починаючи з дитинства і до пенсійного віку.

У такому суспільстві життєдіяльність особистості може бути успішною лише за умови постійного засвоєння інноваційних ідей, що можливо тільки в результаті самостійного навчання протягом усього життя. Причому специфіка сучасного інформаційного суспільства полягає в тому, що людині необхідно спрямовувати своє навчання на засвоєння тих знань, що будуть потребуватися у майбутньому. В умовах прискореного розвитку інформаційного суспільства бути виконавцем, який вміє добре засвоювати фрейми вже існуючих взаємодій, означає тільки одне – все життя залишатися підлеглим. Для того, щоб зробити успішну кар'єру, людині вже сьогодні слід перейти до самофреймування цілей, цінностей, якостей, знань, умінь та навичок, що будуть визначати її життєвий успіх у майбутньому.

Крім того, важливою передумовою досягнення життєвого успіху особистості стає формування гнучкого, емоційного інтелекту, який дозволить не тільки адекватно сприймати мінливий світ, а й формувати фрейми майбутніх взаємодій, відчувати, як світ буде змінюватися і що треба зробити вже сьогодні для того, щоб бути успішним завтра. Це допоможе людині вийти за межі стандартних знань, усталених істин та створити щось нове. Стереотипне мислення, яке базується тільки на пасивному засвоєнні вже існуючих у сус-

пільстві фреймів, не дозволить стати успішною особистістю в умовах світу, що змінюється майже щодня.

Висновки. Таким чином, проведений аналіз дозволяє зробити висновок, що в умовах сучасного інформаційного суспільства досягнення життєвого успіху людини неможливе без постійного поповнення освітнього капіталу. Безперервне отримання нових знань та навичок буде сприяти формуванню творчої особистості, яка вміє ефективно адаптуватися до нових умов життєдіяльності, здатна критично мислити, самостійно ставити і ефективно досягати життєві цілі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Huber R. M. The American idea of success / R. M. Huber. – N. Y., 1971. – 328 p.
2. Parker B. Development and validation of a life-success measures scale / B. Parker, H. L. Chummier // Psychological Reports. – 1992. – Apr. Vol. 70.
3. Малинин Е. Д. Философия жизненного успеха. Практическое руководство : учеб. пособие / Е. Д. Малинин. – [2-е изд., доп.]. – М. : Изд. Моск. психол.-соц. ин-та ; Воронеж : Изд-во НПО «МОДЭК», 2004. – 304 с.
4. Здравомыслова О. М. От 80-х к 90-м: трансформация моделей успеха / О. М. Здравомыслова, И. И. Шурыгина // Народонаселение. – 1998. – № 1. – С. 17–22.
5. Маркозова О. О. Зміна уявлень людей про успіх як наслідок ідеологічних впливів постмодернізму / О. О. Маркозова // Вісн. Нац. ун-ту «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого». Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія / редкол. А. П. Гетьман та ін. – Х. : Право, 2013. – № 5 (19). – С. 338–345.
6. Маркозова О. О. Механізм мотивації досягнення життєвого успіху людини / О. О. Маркозова // Вісн. Нац. ун-ту «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого». Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія / редкол. А. П. Гетьман та ін. – Х. : Право, 2014. – № 2 (21). – С. 214–221.
7. Маркозова О. О. Співвідношення індивідуального і колективного успіху людини в умовах радянської реальності / О. О. Маркозова // Вісн. міжнар. Слов'ян. ун-ту. Харків. Серія «Соціологічні науки». – 2013. – Т. 16, № 1. – С. 5–13.
8. Dave R. N. Foundation of Lifelong Education: Some Methodological Aspects / R. N. Dave. – Hamburg, 1976. – 344 p.
9. Edwards R. Behind the Banner. Whither the Learning Society? / R. Edwards // Adults learning. – 1995. – Vol. 6, No 6. – P. 187–189.
10. Титов В. Н. Эволюция и теоретические предпосылки становления концепции «образование в течение жизни» / В. Н. Титов // Профессиональное образование в России и за рубежом. – 2014. – № 1 (13). – С. 10–19.
11. Модянова Т. Современные концепции формирования и реализации кадровой политики. Опыт европейских стран и США / Т. Модянова // Кадровик. Кадровый менеджмент. – 2011. – № 2. – С. 143–149.

12. Shultz T. Investment in Human Capital / T. Shultz. – New York, 1968. – 316 p.
13. Mccrone D. Cultural capital in an understated nation: the case of scotland / D. Mccrone // Brit. J. of sociology. – L., 2005. – Vol. 56, N 1. – P. 65–82.
14. Wright D. Mediating production and consumption: cultural and «cultural workers» / D. Wright // Brit. J. of sociology. – L., 2005. – Vol. 56, N 1. – P. 105–121.

ОБУЧЕНИЕ В ТЕЧЕНИЕ ЖИЗНИ – НЕОБХОДИМОЕ УСЛОВИЕ ДОСТИЖЕНИЯ ЖИЗНЕННОГО УСПЕХА ЧЕЛОВЕКА

Маркозова Е. А.

Проанализирована сущность концепции обучения в течение всей жизни. Показано, что основным ресурсом самореализации личности в информационном обществе является образовательный капитал. Доказано, что в современных условиях необходимым фактором достижения человеком жизненного успеха становится обучение в течение жизни, направленное на получение тех знаний и навыков, которые будут востребованы в будущем.

Ключевые слова: человек, общество, образовательный капитал, обучение в течение жизни, жизненный успех.

LIFELONG LEARNING – AN ESSENTIAL CONDITION FOR SUCCESS IN LIFE MAN

Markozova O. A.

The essence of the concept of lifelong learning, which refers to all the activities of both the state and the individual to obtain education from early childhood up to retirement with the aim of achieving fulfillment in life success. Continuing education – a set of methods and forms of competition, deepening and expansion of basic education, professional competence and cultural identity. For each person continuing education is a process of formation and satisfaction of cognitive and spiritual needs, development of abilities in the network of educational institutions or by self.

The principle of «lifelong learning» today operates in all civilized countries, as in the information society, everyone always feels the lack of specific knowledge and needs in their regular updating. An increasing number of people, who continue their education and learn new skills or improve their skills. This happens for many reasons: popular in earlier times the profession becomes unclaimed; man loses interest to the profession, which it does, or seeks to improve the quality of professional knowledge. Yet the main reason is the rapid development of society and the processes of globalization and informatization, through which the new reality of today is that human knowledge obsolete very quickly. Everything appears urgent requirement of constant and rapid conversion rights, the expansion of the acquired knowledge and skills, without which it is impossible to have not only a career,

but just stay on the job. Therefore, in the information society achieve success in life of man is impossible without constant development of new knowledge, without improving skills that will foster the creative person who can not only independently and critically rethink existing frames everyday practices, but also to form a new, proactive social development. This will enable people to quickly adapt to difficult living conditions, set and achieve their own objectives, cultivate the necessary quality and gain knowledge that will be needed in the future.

It is proved that in modern society the individual livelihoods can be successful only if the constant assimilation of innovative ideas, which is only possible as a result of independent learning throughout life. And the specificity of the modern information society is that people should direct their training on mastering the knowledge that will be needed in the future. In conditions of rapid development of information society, to be a performer, who can well absorb existing frames interactions, means only one thing – life remain subordinate. In order to make a successful career, man today must go to framing itself goals, values, qualities, knowledge and skills that will determine its future success in life. So, given the rapid pace of socio-economic relations, the most important requirement for modern personality is a flexible, emotional intelligence, which enables not only to perceive the changing world, but also form the frames of future interactions feel how the world will change and what to do today in order to be successful tomorrow. This will help a person to go beyond the standard knowledge of established truths and create something new. Stereotypical thinking, based only on passive assimilation of existing frames in the community, not the individual will be successful in terms of the world that is changing almost day.

It is concluded that in today's information society achievements success in life of man is impossible without constant replenishment of their educational capital. Continuous new knowledge and skills will foster the creative personality, able to quickly adapt to new conditions of life, able to think critically, independently and effectively achieve set goals in life.

Key words: *people, society, educational capital, lifelong learning, success in life.*

В. О. Байрачний, аспірант

ТРАНСФОРМАЦІЯ СОЦІАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ В ДИНАМІЦІ СУСПІЛЬНОГО РОЗВИТКУ

Показано еволюцію соціальної відповідальності в контексті розвитку форм соціальності при переході від одного типу суспільства до іншого. Доводиться, що розгляд трансформації соціальної відповідальності особистості в сучасному суспільстві виходить за рамки філософського наукового знання. Зазначено, що дослідження генези соціальної відповідальності засвідчує, що у процесі переходу від традиційного суспільства до суспільства модерну та постмодерну зміст поняття «відповідальність» еволюціонував від морально-етичного та правового до соціального (відповідальність за суспільні відносини та майбутнє людства).

Ключові слова: соціальна відповідальність, традиційне суспільство, суспільство модерну та постмодерну, суспільний розвиток.

Постановка проблеми. Сучасне суспільство перебуває в стані трансформації, яка зачіпає не тільки правову, адміністративну, державну, політичну сфери, а й основні культурні підвалини, соціальні стереотипи і установки, які стали звичними. Модернізація економіки, політики, нові відкриття у сфері технологій і масових комунікацій призводять до прискореної видозміни багатьох соціальних структур, які раніше здавалися непорушними. Ці зміни протікають на тлі інтенсивної глобалізації, підвищення рівня відкритості країн і товариств у міжнародній сфері, масштабної і різновекторної економічної інтеграції, бурхливого розвитку громадянського суспільства в транснаціональному масштабі. На наших очах руйнуються старі кордони (політичні, економічні, соціальні, культурні, психологічні, адміністративні) і виникають нові політичні та соціальні структури, де діють нові актори і складаються нові парадигми соціального буття. Нова соціальна реальність, що створюється на наших очах, вимагає нових форм її усвідомлення, інтерпретації та розуміння.

Соціальна відповідальність являє собою не просто найважливіший елемент соціальності – з нею пов'язують надії на вирішення найбільш болючих суспільних проблем. При цьому важливо зрозуміти еволюцію соціальної відповідальності в контексті розвитку форм соціальності при переході від одного типу суспільства до іншого, що і є **метою** даної статті.

Результати аналізу наукових джерел і публікацій свідчать про те, що обрана проблема – розгляд трансформації соціальної відповідальності особистості в сучасному суспільстві – виходить за рамки філософського науко-

вого знання. Дослідження соціальної відповідальності відбувалося в рамках юриспруденції, соціології, психології, філософії. У юриспруденції соціальна відповідальність розглядається в контексті категорій «борг», «відповідальність», «вина», «покарання». У соціології в основу покладена регулятивна функція соціальної відповідальності та її вплив на поведінку особистості. У психології – вплив права і механізми його здійснення на формування і розвиток особистості. Філософія пропонує теоретичне обґрунтування основних концептуальних положень, важливих для розуміння і формування громадянської позиції особистості. І всі ці точки зору еволюціонували в процесі переходу від традиційного суспільства до суспільства модерну.

Разом з тим, незважаючи на різноманіття наукових доробок, присвячених еволюції соціальної відповідальності як об'єктивної закономірності розвитку сучасного суспільства, дана проблема є ще недостатньо вивченою в соціально-філософському аспекті.

Виклад основного матеріалу. Терміни «традиційне суспільство», «модерн» і «постмодерн», на наш погляд, потребують понятійно-критичного прояснення. *Традиційне суспільство* – це суспільство, в якому збереження традицій панує над розвитком. Громадський уклад у ньому характеризується жорсткою становою ієрархією, існуванням стійких соціальних спільнот (особливо в країнах Сходу), особливим способом регуляції життя суспільства, заснованим на традиціях, звичаях. Дана організація суспільства фактично прагне зберегти в незмінному вигляді соціокультурні підвалини життя, які в ній склалися. У традиційному суспільстві зазвичай переважають відносини перерозподілу, а не ринкового обміну, а елементи ринкової економіки жорстко регулюються, більшість людей все життя живе в локальному співтоваристві (наприклад, селі), зв'язки з «великим суспільством» досить слабкі, при цьому родинні зв'язки, навпаки, дуже сильні. Світогляд (ідеологія) традиційного суспільства обумовлений традицією і авторитетом.

У європейських мовах *модерн* як поняття охоплює дуже протяжний історичний період, початок якого зазвичай пов'язують з Новим часом, і справа полягає не в будь-якому явищі зі стійким набором ознак, а у специфічній ситуації – соціокультурній, інтелектуальній, гносеологічній. Приблизно із середини 60-х рр. XX ст. у суспільстві, у культурі, у науці склалися умови, які принципово відрізняють сьогоденний етап від попереднього. Ця ситуація потребує відповідного осмислення.

Якщо попередній період (з початку Нового часу до 60-х рр. XX ст.) опишувався як «модерн», або «сучасність», то сьогодення можна позначити як етап «постсучасний», «постмодерновий». Терміни, звичайно, не найвдаліші, бо провокують безліч непорозумінь, але вони здатні щось описати. Проте

в цілому суперечка про модерн і постмодерн суттєва і змістовна. Вона стосується центральних моментів, характерних особливостей розвитку європейської цивілізації, який і зумовив багато сучасних проблем і труднощів. Подолати ці проблеми неможливо, якщо не будуть зрозумілі їх передумови, їх зв'язок з тим особливим типом культури (відповідно типом філософії), який має назву «ідеологія модерну», «проект модерну».

У чому ж ми бачимо особливості проекту, який запропонувала і значною мірою реалізувала епоха модерну? Підсумуємо ті характеристики, які в літературі зустрічаються найчастіше. Зазвичай про індустріалізацію і модернізацію говорять як про істотні риси модерну. Модернізація, з одного боку, втілюється в зростаючій диференціації людської діяльності, у небаченому розмаїтті поділу праці, функцій, соціальних ролей; з другого боку, пов'язана з необхідністю безпрецедентної координації, концентрації та інтеграції діяльності, яка диференціюється.

В єдиній системі з цими принципами дії існує і розвивається інструментальна раціональність, тобто вміння перетворити процедури і методи людського розуму в максимально точні інструменти пізнання і перетворення навколишнього світу і самої людини. Інституціональній диференціації відповідає диференціація інтелектуальна: пізнавальна сфера професіоналізується, дробиться. Відбувається відокремлення тих сфер, які раніше існували в єдності. Найголовніше відокремлення – секуляризація знання, його відділення від релігії і теології. Дослідне знання відділяється від філософії, окремими стають «ціннісні сфери» науки, права, моралі і мистецтва. Відповідно до згаданих правил-принципів дії, яка знаходить втілення в практиці, будується модель, або «проект», людини розумної, яка пізнає і самопізнає «людського агента», який, як вважали в епоху модерну, здатний дисциплінувати, виховувати, переробити самого себе відповідно до вимог розуму. Загально визнано, що в центрі проекту модерну – пізнаючий суб'єкт як вихідний пункт філософії. Це стосується по суті всіх філософських напрямів. У гносеології, онтології, так само як і у філософії політики і суспільства, індивідуум виступає як потенційний носій раціональності, яку він привносить у виробництво, ринкові відносини, у повсякденне життя, у політику, спілкування, культуру. Постмодернізм має своєю метою руйнування звичних для попередньої культури поділів і дихотомій – реалізму й ірреалізму, формалізму і змістовності, «чистого», елітарного і масового мистецтва та ін. Таким чином, «постмодернізм» – це найменування соціокультурної трансформації останньої третини ХХ ст., умовна дефініція для позначення змін інтелектуального клімату країн, зачеплених цією трансформацією.

Соціальна відповідальність являє собою не просто найважливіший елемент соціальності – з нею пов'язують надії на вирішення найбільш болючих сус-

пільних проблем. При цьому важливо зрозуміти еволюцію соціальної відповідальності в контексті розвитку форм соціальності при переході від одного типу суспільства до іншого. У порівнянні з традиційним суспільством сучасне суспільство (постмодерністське) характеризується якісно іншим характером соціальної організації і становищем у ній суб'єкта. Сенс змін, які при цьому відбуваються, пов'язаний з розкріпаченням людини, що пориває зі станово-корпоративними узами і усвідомлює свою індивідуальність, свободу, особисту гідність: індустріальний безстановий світ «ставити тепер суверенного індивіда, який стає автономним, в ситуації перманентного самостійного самовизначення і вибору» [1, с. 65]. Однак специфіка цього вибору зовсім не зводиться до його перманентності і самостійності. Такий вибір досить часто зустрічався і раніше у традиційних суспільствах з характерною для них замкнутістю локальних соціальних просторів, цей вибір припускав відповідальність у рамках станових приписів, що пов'язують її з такими поняттями, як честь, гідність і обов'язок. Однак традиційна людина сприймає світ і заведений порядок життя як щось нерозривно-цілісне, холистичне, священне і таке, що змінам не підлягає. Місце людини в суспільстві і її статус визначаються традицією і соціальним походженням. Відповідно до сформульованої в 1910–1920 рр. Л. Леві-Брюлем концепції людині традиційного суспільства притаманне дологічне (*prelogique*) мислення, не здатне до розсуду суперечливості явищ і процесів і кероване містичними переживаннями співучасті (*participation*) [2, с. 250]. У традиційному суспільстві переважають колективістські установки, індивідуалізм не вітається (оскільки свобода індивідуальних дій може призводити до порушення заведеного порядку, перевіреного часом). У цілому для традиційних суспільств характерне переважання колективних інтересів над приватними, у тому числі примат інтересів наявних ієрархічних структур (наприклад, держави). Цінується не стільки індивідуальна дієздатність, скільки те місце в ієрархії (чиновницькій, становій, клановій), яке займає людина. Еміль Дюркгейм у своїй роботі «Про поділ суспільної праці» показав, що в суспільствах механічної солідарності (примітивних, традиційних) індивідуальна свідомість цілком знаходиться поза «Я» [3]. «Протягом десятків тисяч років життя переважної більшості дорослих людей було підпорядковане завданням виживання і тому залишалося для творчості і неутилітарного пізнання ще менше місця, ніж для гри. Життя трималося на традиції, ворожій будь-яким нововведенням, будь-який серйозний відступ від заданих норм поведінки ніс загрозу всьому колективу», – пише Л. Я. Жмудь [4, с. 20].

Швидкі зміни і відхід від традицій сприймаються традиційною людиною як крах орієнтирів і цінностей, втрата сенсу життя і т. ін. Оскільки пристосу-

вання до нових умов і зміна характеру діяльності не входить у стратегію традиційної людини, то трансформація суспільства часто призводить до маргіналізації частини населення. У перехідні, переломні епохи розвитку суспільства, коли відбувається ломка колишньої ціннісної системи, руйнування належних інституційних норм, формуються нові форми і типи поведінки, нові соціальні типи особистостей, які не вписуються в загальний контекст соціального оточення і його норм, і, як наслідок, відбувається збільшення великих зон маргінальності і маргіналізованих верств населення. Загальна соціальна характеристика маргінальних особистостей характеризується станом соціальної невизначеності, проміжності, перехідності, а специфічні соціальні характеристики суб'єктів-маргіналів будуть визначатися невизначеністю статусної, культурної, професійної, громадянської, національної, етнокультурної ідентифікації, подвійністю (розмитістю) світоглядних позицій, роздвоєнням, розпадом ціннісно-нормативних установок, духовних основ, відсутністю соціальної відповідальності за те, що відбувається [5].

При переході від Середньовіччя до Нового часу склався новий напрям соціального розвитку, що характеризується кількома важливими рисами: розвитком праці вільних громадян, завдяки чому трудівники ставали реальною соціальною силою; тенденцією до індивідуалізації; а також зростанням мобільності, пов'язаної з освоєнням великих територій: «Протягом двох століть невичерпними джерелами енергії соціального були детериторіалізація і концентрація, завдяки яким виявила себе уніфікація інстанцій» [3, с. 75]. Сплетіння громадських зв'язків призвело в кінцевому рахунку до утворення цілісності, яка самостійно організується, спонтанно породжує на інституціональному рівні цивілізаційні способи регулювання відносин, а на соціально-психологічному – ті утворення свідомості (гештальти), які виступають внутрішніми механізмами регулювання людської поведінки. По суті відбулася глибинна перебудова всього психічного апарату людини. Основні форми (конфігурації, гештальти) людської поведінки були орієнтовані на досягнення оптимальної рівноваги всередині себе та між собою і середовищем. Так склалася нова соціально-психологічна програма поведінки, згідно з якою люди повинні знайти свій власний шлях у житті і прийняти на себе особисту відповідальність за свої дії і думки. Для цього людина повинна була усвідомлювати те, що відбувається навколо неї, передбачати наслідки своєї власної поведінки і поведінки інших людей, зіставляти моменти сьогодення з моментами минулого та майбутніми подіями [6].

У ході формування цивілізації вироблялися соціальні установки, які відігравали роль автоматично працюючих програм поведінки, і здатність до відповідальної поведінки базувалася не тільки на свідомому самоконтролі, а й

на вироблених звичках. Але в цілому почуття відповідальності було пов'язано з передбачуваними санкціями за ймовірні порушення прийнятих у суспільстві зразків поведінки, а тому було ретроспективним, а не позитивним. Класична етика з її орієнтацією на совість, почуття обов'язку відображає, таким чином, не тільки процес формування суспільних норм і цінностей, а й особливості соціогенного розвитку апарату психічного самоконтролю, що забезпечує певну індивідуальну поведінку. Відповідальна поведінка трактується в класичній етиці як поведінка людини, яка постійно співвідносить свої дії з діями інших людей і соціальними нормами і вимогами; втрата самоконтролю спричиняє безвідповідальність. Класична етика особливо ефективна для регламентації дій у соціальному просторі з жорсткими нормами та приписами. Апелюючи до понять боргу й ідеалу, пов'язуючи відповідальність із самообмеженням індивідуального егоїзму, вона задає суворі правила поведінки і вимагає, щоб ця поведінка була передбачуваною.

Більш розвинені форми соціальної відповідальності стали складатися при переході до соціальної організації модерну. Деякі автори безпосередньо пов'язують народження справжньої соціальності з прецедентами прояву соціальної відповідальності і турботи з боку суспільства: «У 1544 році в Парижі відкривається перший великий притулок для бідних, який бере на себе відповідальність за бродяг, божевільних, інших хворих – усіх тих, хто не був інтегрований в ту чи іншу групу і опинився поза нею як залишок. Це свідчення народження соціального» [7, с. 81]. Соціальність отримує розвиток як «орган державного піклування», а надалі – як система соціального забезпечення, що охоплює все більш широкі верстви суспільного життя.

Модернізація, безсумнівно, супроводжується витісненням з мікросоціальних зв'язків емоційної теплоти, довірливості, моралізаторського пафосу, проте вона не тягне за собою з неминучістю глобальної втрати сенсу на макросоціальному та індивідуальному рівнях. Навпаки, вона передбачає осмислення ключових проблем сучасності та цінностей сучасного суспільства, коли автономний, інструментально орієнтований індивід намагається знайти своє місце у світі і вирішити життєво важливі проблеми. Сформоване в період переходу до модерну «громадянське братство» поряд зі свободою та рівністю припускає відповідальність кожного окремого члена суспільства за будь-якого іншого і перед будь-яким іншим членом спільноти, так чи інакше залученим в орбіту загальної соціальної взаємодії [8].

Діалектику розбудови «громадянського братства» або «громадянського суспільства» й формування почуття відповідальності в епоху Нового часу досліджували Г. Гегель, Т. Гоббс, О. Гьофе, І. Кант, Дж. Локк, Дж. Ролз та ін. Варто зазначити, що сучасне розуміння сутності громадянського суспільства

суттєво відрізняється від того змісту, який був властивий цьому поняттю в епоху Просвітництва та Нового часу. Наразі громадянське суспільство розуміється як сукупність громадських організацій, що вступають у діалог з державою з метою захисту приватних, суспільних та національних інтересів. Проте в епоху Просвітництва та Нового часу під громадянським суспільством розумілася спільнота, в якій кожен мав відмовитися від власного свавілля і змушений був діяти на основі закону [9].

Дж. Локк здійснив суттєвий внесок у дослідження проблеми громадянського суспільства, зокрема аналізуючи роль законів у його розбудові. На його думку, основою становлення громадянського суспільства є низка законів та правил співжиття. Проте філософ передбачав, що лише на одних правових законах неможливо розбудувати справедливе суспільство, а тому наголошував на необхідності зробити людину суб'єктом діяльності. Відповідальність за розбудову громадянського суспільства Дж. Локк, з одного боку, покладає на державного службовця, який має слідкувати й бути відповідальним за дотримання закону всіма членами суспільства. Проте, з другого, – відповідальним має бути й пересічний громадянин за дотримання правових законів та за соціально-економічний розвиток суспільства. Отже, джерелами громадянського суспільства, за Дж. Локком, є правовий закон та активна роль громадянина в суспільно-політичному житті. Якщо Т. Гоббс у громадянському суспільстві абсолютизує лише роль правового закону, то Дж. Локк, окрім цього закону, акцентує увагу на необхідності людини ставати суб'єктом суспільної діяльності [10].

Видатний німецький філософ І. Кант вважав, що розбудова громадянського суспільства є нагальним завданням для всього людства взагалі. «Найбільша проблема для людського роду, вирішити яку його змушує природа, – досягнення загального правового громадянського суспільства» [11, с. 12]. Проблемі розбудови громадянського суспільства І. Кант розглядає в контексті міжнародних відносин, подолання правового хаосу між державами, формування законних, позбавлених свавілля взаємовідносин між державами. «Проблема створення бездоганного громадського устрою залежить від проблеми встановлення зовнішніх відношень між державами...» [11, с. 15]. Філософ вважає, що розбудова громадянського суспільства в межах окремої держави втрачає сенс, якщо ця держава дозволяє протиправне свавілля щодо іншої держави. Ми поділяємо цю думку, адже справедливий закон взаємовідносин між людьми має існувати як у межах певного суспільства, так і у взаємовідносинах між державами. Продовжуючи традицію Т. Гоббса, Дж. Локка, І. Канта, Г. Гегель акцентує увагу на необхідності розвитку правових законів у громадянському суспільстві, які мають обмежувати свавілля людини і бути загальною вимогою

для всіх. «Право, яке ввійшло в існування у формі закону, існує для себе, протистоїть особливій волі й думці права і має зробити себе чинним як загальне» [12, с. 193]. На думку філософа, відповідальність у громадянському суспільстві індивід має передусім нести перед законом. «Член громадянського суспільства має право – виступати в суді, а також обов'язок – відповідати в суді й отримувати своє спірне право тільки через суд» [12, с. 194].

Таким чином, у процесі дослідження ми дійшли висновку, що почуття відповідальності формувалося у людини в процесі розбудови громадянського суспільства. Громадянин, що виступав суб'єктом суспільно-політичної діяльності, мусив нести відповідальність за продукт та взаємовідносини, що утворювалися в процесі його життєдіяльності. Громадянське суспільство формувалося, з одного боку, у процесі усвідомлення громадою необхідності дотримання правових законів, а з другого – у процесі усвідомлення потреби бути суб'єктом діяльності. У процесі усвідомлення загального (норм права, моралі) відбувався розвиток людини до рівня свідомого, відповідального громадянина. Почуття відповідальності примушувало громадянина вдосконалювати норми права з метою захисту всіх членів суспільства.

Отже, на відміну від персоніфікованої соціальної відповідальності та солідарності в рамках стану, громади, цеху або гільдії тут має місце деперсоніфікована громадянська солідарність. У цих умовах змінюються масштаб і зміст індивідуального вибору: залишаючись індивідуальним за формою, він усе частіше зачіпає життя суспільства в цілому, впливає на шляхи, форми і темпи його змін. Той факт, що більшість значущих соціальних змін сьогодні є результатом масової, колективно організованої дії, робить тенденцію до соціалізації відповідальності хоч і не тотальною, але незворотною. Відповідальність за вирішення глобальних проблем виходить за рамки окремих товариств, набуваючи регіонального і навіть планетарного характеру. Прийшов час усвідомити, що складність і суперечливість сучасного суспільства, що зазнає на собі вплив інформатизації та глобалізації, роблять актуальними для людства питання про нові виклики, про перспективи його самозбереження і варіанти розвитку. Конструктивні відповіді на них не можна отримати, залишаючись на позиціях індивідуального або групового егоїзму, без узгодження інтересів і усвідомлення спільної соціальної відповідальності за сьогоднішнє і майбутнє [13].

Навіть побіжний огляд проблеми соціальної відповідальності вказує на те, що складність і суперечливість сучасного суспільства, що зазнає на собі вплив інформатизації та глобалізації, роблять актуальними для людства питання про нові виклики, про перспективи його самозбереження і варіанти розвитку. Конструктивні відповіді на них не можна отримати, залишаючись на позиці-

ях індивідуального або групового егоїзму, без узгодження інтересів і усвідомлення спільної соціальної відповідальності за сьогодення і майбутнє.

Таким чином, як **висновок** зазначимо, що дослідження генези соціальної відповідальності засвідчує, що у процесі переходу від традиційного суспільства до суспільства модерну та постмодерну зміст поняття «відповідальність» еволюціонував від морально-етичного та правового до соціального (відповідальність за суспільні відносини та майбутнє людства).

ЛІТЕРАТУРА

1. Кузьмин М. Н. Переход от традиционного общества к гражданскому: изменение человека / М. Н. Кузьмин // *Вопр. философии*. – 1997. – № 2. – С. 57–71.
2. Леви-Брюль Л. Сверхъестественное в первобытном мышлении / Л. Леви-Брюль. – М. : ОГИЗ, 1937. – 533 с.
3. Дюркгейм Э. О разделении общественного труда. Метод социологии / Эмиль Дюркгейм. – М. : Наука, 1991. – 576 с.
4. Жмудь Л. Я. А. И. Зайцев и его «Культурный переворот» / Л. Я. Жмудь // Зайцев А. И. *Культурный переворот в Древней Греции VIII–V вв. до н. э.* – СПб. : Филол. фак. СПбГУ, 2001. – С. 20.
5. Черниенко В. А. Методологические основания социальной философии маргинальных периодов : дис. ... канд. филос. наук : 09.00.03 / В. А. Черниенко ; Харьк. гос. аэрокосм. ун-т им. Н. Е. Жуковского «ХАИ». – Харьков, 2000. – 168 л.
6. Стризое А. Л. Трансформация социальной ответственности и развитие общества модерна / А. Л. Стризое, С. Б. Токарева // *Вестн. Волгогр. гос. ун-та. Серия 7, Философия. Социология и соц. технологии*, 2010. – Вып. № 7–12.
7. Бодрийяр Ж. В тени молчаливого большинства, или конец социального / Ж. Бодрийяр. – Екатеринбург : Изд-во Урал. ун-та, 2000. – 106 с.
8. Карась А. Ф. Філософія громадянського суспільства в класичних теоріях і не-класичних інтерпретаціях / А. Ф. Карась. – К. ; Львів : Вид. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2003. – 520 с.
9. Берченко Г. В. Конституційні засади громадянського суспільства в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук / Г. В. Берченко. – Х. : [б. в.], 2012. – 20 с.
10. Локк Дж. Два трактата о правлении / Дж. Локк // *Соч.* : в 3 т. – М. : Мысль, 1988. – Т. 3. – 688 с.
11. Кант И. Идея всеобщей истории во всемирно-гражданском плане / И. Кант // *Соч.* : в 6 т. – М. : Мысль, 1966. – Т. 6. – С. 5–24.
12. Гегель Г. В. Ф. Основы философии права, або природне право і державознавство / Г. В. Ф. Гегель. – К. : Юніверс, 2000. – 318 с.
13. Йонас Г. Принцип відповідальності. У пошуках етики для технологічної цивілізації / Г. Йонас. – К. : Лібра, 2001. – 400 с.
14. *Енциклопедія постмодернізму* / за ред. Ч. Вінквіста та В. Тейлора ; пер. з англ. В. Шовкун ; наук. ред. пер. О. Шевченко. – К. : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2003. – 503 с.

ТРАНСФОРМАЦИЯ СОЦИАЛЬНОЙ ОТВЕТСТВЕННОСТИ В ДИНАМИКЕ ОБЩЕСТВЕННОГО РАЗВИТИЯ

Байрачный В. О.

Показана эволюция социальной ответственности в контексте развития форм социальности при переходе от одного типа общества к другому. Доказывается, что рассмотрение трансформации социальной ответственности личности в современном обществе выходит за рамки философского знания. Отмечено, что исследование генезиса социальной ответственности показывает, что в процессе перехода от традиционного общества к обществу модерна и постмодерна содержание понятия «ответственность» эволюционировало от морально-этического и правового к социальному (ответственность за общественные отношения и будущее человечества).

Ключевые слова: социальная ответственность, традиционное общество, общество модерна и постмодерна, общественное развитие.

TRANSFORMATION OF SOCIAL RESPONSIBILITY IN THE DYNAMICS OF SOCIETY MODERNIZATION

Bairachniy V. O.

Modern society is in a state of rapid transformation occurring. Before our eyes the old boundaries are collapsing (political, economic, social, cultural, psychological, administrative) and a new political and social structures arises, where there are new actors and paradigms of social existence. Today, the new social reality requires new forms of awareness, interpretation and understanding. It is important to understand the social responsibility evolution in context of the developing forms of sociality in the transition from one type of society to another, which is purpose of this work.

Social responsibility is not just an essential element of sociality – this is an association with hope to solve the most painful social problems with it. Modern society (postmodern) compared with the traditional society is characterized by a qualitatively different nature of social organization and position of subject in it. In this case meaning of the changes occurring connected with the human emancipation, terminating the relationship with estate-corporate bonds and realizing his individuality, freedom and personal dignity: now industrial classless world puts autonomous and sovereign individual in a situation of permanent self-determination and choice.

In a traditional society collectivist attitudes are dominated, individualism is not welcomed (as freedom of the individual actions can lead to infraction of the existing time-tested order) In general, traditional societies characterized by the predominance of collective interests over private, including the interests primacy of the existing hierarchical structures (state and so on). Prized not only an individual capacity, as a place in the hierarchy (the bureaucracy, class, clan, and so on), which person takes a place of.

In the transition from a traditional society to a modern society, a new direction of social development has formed. It is characterized by several important features: the labor development of free citizens, so that workers have become a real social force; a tendency toward individualization; as well as increased mobility associated with the development of vast territories. In fact, there has happened a deep restructuring of the whole psychic apparatus of human. The main form (configuration, gestalt) of human behavior has focused on achieving an optimal balance within themselves and between them and the environment. So, a new social and psychological program of the behavior has formed, according to which people have to find their own way in life and take personal responsibility for their actions and thoughts. For this, one should realize what is going on around him, foresee the consequences of their own behavior and the behavior of other people, compare the present times with moments of past and future events. The fact that the most important social changes today is the result of massiveness, collectively organized actions, make the tendency of responsibility socialization, though not total, but irreversible. Responsibility for the solution of global problems goes beyond the scope of individual societies, acquiring a regional and even a planetary character.

In this way, study of the genesis of social responsibility shows that the process of transition from a traditional society to modern and postmodern, the meaning of «responsibility» has evolved from the moral, ethical and legal to social (responsibility for public relations and the future of humanity).

Key words: *social responsibility, traditional society, modern and postmodern society, social development.*

НАУКОВЕ ЖИТТЯ

ВСЕУКРАЇНСЬКА НАУКОВО-ПРАКТИЧНА КОНФЕРЕНЦІЯ «ПРАВОВА ТА ПОЛІТИЧНА КУЛЬТУРА УКРАЇНСЬКОГО СОЦІУМУ ЗА УМОВ ЙОГО МОДЕРНІЗАЦІЇ» (Харків, 22 квітня 2016 р.)

ВСТУПНЕ СЛОВО

Шановні учасники конференції!

Від щирого серця хотів би привітати вас у стінах Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого! У нас утверджується добра традиція – проведення за участю провідних вітчизняних вчених наукових конференцій, присвячених актуальним, магістральним проблемам розвитку українського суспільства і держави. На сьогоднішню конференцію подали свої матеріали представники різноманітних наукових шкіл Харкова та інших міст України: Дніпропетровська, Запоріжжя, Луцька, Львова, Полтави. Важко переоцінити значущість нинішньої нашої зустрічі. Її основна мета – з урахуванням підсумків та уроків зробленого за роки незалежності, особливо після Революції Гідності, розглянути політичні, правові та культурологічні проблеми нового етапу розвитку українського соціуму за умов його модернізації.

На конференції планується обговорення таких проблем:

1. Культура як соціальний феномен і соціокультурний процес.
2. Теоретико-методологічний аналіз правової культури.
3. Політична культура: концептуальні підходи, зміст, структура та функції.
4. Політико-правова культура в контексті історичних уявлень.
5. Конституційне судочинство у психолого-культурному вимірі.

Сподіваюся, що наше поважне зібрання зможе конструктивно обговорити заплановану програму і зробить свій плідний внесок на шляху досягнення істини щодо названих непростих проблем. Аналізуючи процес еволюції політичної та правової культури українського суспільства, необхідно відзначити, що за останні роки в Україні значно оновилися її структурні елементи: цінності, звички, орієнтації, методи і прийоми політичної діяльності. Замість закритого типу культури, сформованого за роки радянської влади, поступово формується новий тип – відкритий, суспільство поступово звекає до політичного плюралізму, різноманіття підходів до вирішення гострих політичних проблем, відкритого вираження свого ставлення до політичних інститутів.

Ми проголосили, що базовою основою намічених перетворень є європейський вибір України, її прихильність до загальнолюдських цінностей, принципів утвердження прав та свобод людини. І наша країна крок за кроком рухається цим напрямком, хоча не все вдається так, як ми бажаємо, але з європейського шляху наша країна ніколи вже не зверне.

Мені як юристу особливо хотілося б підкреслити значення для розвитку Української держави правової культури нашого народу. Правова культура громадянина виявляється, по-перше, в знанні чинного законодавства. Звичайно, не можна вимагати від громадянина знання всіх законів, всіх нормативних актів. Йдеться перш за все про знання громадянином Конституції, основних прав, свобод і обов'язків. По-друге, правова культура громадянина виявляється в шанобливому ставленні до права, передбачає повагу чужих прав, сумлінне виконання своїх обов'язків. По-третє, правова культура характеризується прагненням громадянина будувати свою поведінку відповідно до розпорядження юридичних норм – свого роду моделей поведінки. Правова культура сприяє тому, щоб норми права виконувалися громадянином сумлінно, в силу звички. Відповідно основне завдання нашої конференції має розглядатися саме у такій площині.

Шановні колеги! Щиро вітаю Вас з відкриттям нашої науково-практичної конференції! Бажаю всім учасникам конференції творчої наснаги, наполегливості на шляху до обраної мети, подальших успіхів у науковій та викладацькій діяльності задля благополуччя нашого суспільства, перетворення України у дійсно європейську соціальну, правову, демократичну державу.

Проректор з наукової роботи
Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого,
доктор юридичних наук, професор,
академік Національної академії
правових наук України

А. П. Гетьман

Л. М. Герасіна, доктор соціологічних наук, професор;
В. Л. Погрібна, доктор соціологічних наук, професор

ПОЗИЦІЯ ПРАВОВОГО ІНФАНТИЛІЗМУ ЯК ДЕФОРМАЦІЯ ПРАВОСВІДОМОСТІ УКРАЇНСЬКОГО СОЦІУМУ

Державно-правовій практиці природно властиве прагнення інтегрувати фундаментальні політико-правові цінності та практичні здобутки суспільства, яке модернізується і реформує свою державу. Але виникнення політичних і правових симулякрів не менш небезпечне, ніж збереження колишніх ілюзій.

Деформації правосвідомості громадян відбуваються не тільки у нігілістичному напрямі, а й в ідеалістичній формі правового інфантилізму. Правовий ідеалізм, як і нігілізм, зазначає М. Матузов, по суті «живляться одним корінням – юридичним неучтвом, нерозвиненою і деформованою правосвідомістю, дефіцитом політико-правової культури... перед нами дві сторони “однієї медалі”» [1, с. 611]. Хоча правовий інфантилізм менш помітний у суспільній практиці, але він заподіює не меншу шкоду державі, ніж правовий нігілізм. Правовий інфантилізм є більш м'якою формою деформованої правосвідомості людини, це – *поверхневе і безвідповідальне, індиферентне ставлення до вимог закону*. Ця позиція означає відсторонене, байдуже ставлення до права, що впливає з громадянської пасивності, слабкої освіченості та є наслідком нерозвиненої правосвідомості людини або виявляється у неналежному виконанні держслужбовцями тих або інших правозначущих функцій. Ця правова безвідповідальність мотивується в кожному випадку різними обставинами: від звичайних людських мотивів, небажання брати на себе фахову відповідальність – до зухвалої переконаності в юридичній безкарності.

Поширенню правового інфантилізму в Україні певною мірою сприяло те, що з радянських часів переважали прагматичні підходи до права, коли його розглядали як знаряддя, силовий «інструмент» соціальних перетворень. На рівні громадської правосвідомості панувала думка, що достатньо прийняти закон, щоб були зняті проблеми у певній галузі суспільних відносин. Проте форсоване закріплення у Конституції та законах якісно нових юридичних принципів не привело до «оксамитового» втілення демократії в Україні. Нездійсненні популістські програми і скоростиглі «ідеальні проекти», що могли апелювати тільки до інфантильно налаштованих людей, на жаль, і нині залишаються улюбленими технологіями впливу на маси.

Правовий інфантилізм тягне деструктивні соціальні наслідки і формує негативні стереотипи правової культури. Якщо у запалі боротьби з опозицією

політичний істеблішмент починає «спекулювати правом», розгортаючи популістські гасла (така крайність – правовий волюнтаризм), це майже неминуче веде до правового інфантилізму простих людей або до політичного і правового скептицизму. Крім того, правовий інфантилізм (за умов труднощів) штовхає частину громадян у песимістичну кризу недовіри до законодавчої та виконавчої влади і фактично породжує зневіру щодо реформ і прогресивності парламентських шляхів вирішення назрілих політико-правових проблем.

Безперечно, правовий інфантилізм громадян є небезпечним і тим, що ідея законності й правопорядку за певних умов може бути використана авторитарним лідером, вузькими «групами інтересів», силовими структурами держави як привід для застосування сили і порушення прав людини, а не для боротьби зі злочинністю. Не випадково Ш. Л. Монтеск'є свого часу відзначав, що найжорстокіша тиранія – це та, що виступає під покровом законності. Отже, немає нічого більш небезпечного в суспільстві й державі, ніж узаконене беззаконня, коли ідеї права пристосовують до ситуації та використовують не на суспільне благо, а на шкоду.

На жаль, конформістські ілюзії в українському соціумі не переборені й на сучасному етапі державно-правового розвитку. Так, наявністю правового інфантилізму і нігілізму еліти можна пояснити: а) конфліктний характер політичних маніпулювань навколо конституційної реформи 2004–2006, 2010–2013 рр. стосовно переходу до парламентсько-президентської республіки в Україні; б) загальну неефективність і невинуватену юридичну казуїстику в роботі Верховної Ради України VI–VIII скликань із законодавства (її керівництва, фракцій, правлячої коаліції); в) колізії та помилки процесу децентралізації діяльності місцевого самоврядування; г) великі складнощі у подоланні системної і побутової корупції в Україні тощо. Демократична преса справедливо стверджує, що в Україні «знизу – правова інфантильність або нігілізм, а нагорі – правовий ідеалізм, а інколи – цинізм»: це є наслідком прийняття непродуманих законів та рішень, популізму декларацій, заяв і легковажних обіцянок, награного оптимізму на фоні «шокових» реформ.

Офіційним визнанням і закріпленням соціальної практики та її фактів є закон. Але важливо не тільки розробити досконалу норму, а й передбачити дійсні можливості її реалізації, спрогнозувати позитивні чи негативні наслідки. За роки незалежності парламентом України було прийнято (або вдосконалено) понад чотири тисячі законодавчих актів, урегульовано на нових юридичних засадах чимало соціальних проблем, але самі по собі ці закони не привели до істотного поліпшення стану різних галузей соціально-економічної практики. Не переборена також практика прийняття нормативно-правових актів, які свідомо нездійсненні, оскільки для їхньої реалізації немає матеріально-фінансових

коштів або відсутні необхідні умови. *Найкращий закон нічого не вартий, якщо він не реалізується*, – щодо цієї аксіоми Ш. Л. Монтеск'є писав: «Коли я їду до якої-небудь країни, я перевіряю не те, чи гарні там закони, а те, як вони здійснюються, тому що гарні закони зустрічаються скрізь» [2, с. 318]. Безсилля законів продукує все той же правовий скепсис та інфантилізм громадян, зневір'я у реальній значимості й соціальному впливі нормативних актів.

Громадянське суспільство України нині вимагає більш високого рівня правової культури, ніж її демонструє політична еліта. Адже прояви правового інфантилізму спостерігаються не тільки серед слабо освічених громадян, а й у середовищі фахових юристів, зокрема серйозною проблемою є рівень їх професійної свідомості. Це стосується деяких суддів і прокурорів, працівників поліції, адвокатів, податківців і митників тощо. Унаслідок різних причин відбувається деформація їхніх правових установок і переконань, виникають псевдоюридичні або неправові деструкції свідомості, які негативно впливають на професійну поведінку правозастосовників. Так, у дослідженні Н. Соколової узагальнені окремі форми, яких може набувати викривлена правосвідомість фахівців з юриспруденції: а) правовий інфантилізм, коли слабкість і хибність правової свідомості виражається у несформованості та пробілах правових знань, поглядів, установок та уявлень; б) правовий негативізм – свідоме ігнорування вимог чинного закону; в) деформована правосвідомість, що перетворюється на злочинну установку [3, с. 403]. Переродження професійної правосвідомості юристів на злочинні установки та дії є найбільш тяжкою формою цих деформацій. Адже мафія стає могутньою структурою, коли в її рядах, крім «злочинських авторитетів» і бойовиків, з'являються безчесні адвокати, цинічні політики, корумповані юристи з органів влади; тоді це загрозливе явище утворює системну небезпеку для суспільства.

Смуга «демократичного романтизму» проходить швидко, а після «Революції Гідності» українське суспільство вже не настільки вражене правовими і політичними ілюзіями. На жаль, в умовах «другої хвилі» світової фінансової кризи та «гібридної» війни життєдіяльність у найбільш важливих сферах – економіці, соціальній та гуманітарній галузі – все більш ускладнюється. Якісний рівень життя багатьох громадян (особливо інвалідів, пенсіонерів, більшості бюджетників, малого бізнесу) лишається поза межами низьким, а соціальні програми держава вимушено згортає. Цим і пояснюється тенденція підсилення в останні роки правового скептицизму й інфантилізму в поляризованому українському суспільстві, яке не довіряє олігархічній бізнес-еліті та делегітує більшості еліти-влади. Адже соціум усвідомив, що багато прийнятих у роки суверенітету демократичних законів України виявилися малоефективними, а запроваджені реформи поки що не досягають своїх цілей (деякі навіть мали негативний результат).

Отже, у політико-правовому просторі української держави і суспільства поки що не викорінено проблемне, негативне тло, яке продукує різні деформації правосвідомості: по-перше, принципи права, чинні законодавчі норми і приписи нерідко відкрито ігноруються або зневажаються деякими носіями індивідуальної, групової чи суспільної правосвідомості, що виправдовується економічною, політичною доцільністю або несприятливими міжнародними чинниками; по-друге, складність юридичної практики або невдалий власний правовий досвід, на жаль, підштовхують людину до вирішення проблем у неправовий спосіб; таким чином у соціумі формується стереотип «подвійних стандартів» поведінки і виникає позазаконне середовище «тіньових» стосунків; по-третє, парадоксом сучасної правової ситуації є те, що сам закон потребує правового захисту від нігілістичного, скептичного або ідеалістичного ставлення, та й від непрофесійного втручання; по-четверте, деякі чинні нормативні акти не виражають сутності загальних і актуальних очікувань громадян, а спрямовані на захист вузькогрупових інтересів, що безперечно, мінімізує їх соціальну цінність, і по-п'яте, певний розрив між юридичною наукою та практикою веде до недооцінки критеріїв побудови та принципів дії законодавства, до ігнорування конституційних вимог, множить плутанину нормативних понять; відповідно право стає більш залежним від ситуаційних і руйнівних факторів.

Таким чином, демократичну модернізацію України можливо здійснити лише шляхом підвищення правової культури населення і політичного істеблiшменту країни: через вплив на їх правосвідомість, зменшення правового інфантилізму та нігілізму, зміцнення законності й правопорядку, через профілактику правопорушень і злочинів, забезпечення дійсного захисту прав і свобод особистості, розвиток юридичної науки та освіти, проведення дієвих правових реформ за участю висококваліфікованих фахівців-юристів [4].

ЛІТЕРАТУРА

1. Теория государства и права : курс лекций / под ред. Н. И. Матузова и А. В. Малько. – М. : Юристъ, 1997. – 672 с.
2. Монтескье Ш. Избранные произведения / Ш. Монтескье. – М. : Госполитиздат, 1955. – 803 с.
3. Проблемы общей теории права и государства : учеб. для юрид. вузов / под общ. ред. В. С. Нерсесянца. – М. : НОРМА – ИНФРА-М, 1999. – 832 с.
4. Правосвідомість і правова культура як базові чинники державотворчого процесу в Україні : монографія / Л. М. Герасіна, О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань та ін. – Х. : Право, 2009. – 352 с.

О. Г. Данильян, доктор філософських наук, професор

ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ КУЛЬТУРИ В ТРАНЗИТИВНОМУ СУСПІЛЬСТВІ

Розвиток культури в транзитивному суспільстві є достатньо складним і суперечливим завданням. З одного боку, створення демократичної, соціальної, правової держави припускає достатньо високий рівень культури населення; з другого боку, в транзитивному суспільстві, як правило, відсутні необхідні умови для формування культури населення. Тому не випадково проблема розвитку культури в транзитивному суспільстві є сьогодні особливо актуальною.

Відомо, що культура будь-якого суспільства, у тому числі і транзитивного, є складною системою, елементами (підсистемами) якої є традиційні й інноваційні культурні форми, субкультури різних соціальних прошарків, груп, етносів, релігійних конфесій. У цій системі розрізняють також певні рівні: елітну культуру, народну культуру, масову культуру [1].

Всі соціокультурні елементи об'єднуються в єдину систему на основі загальнозначущих для даного суспільства цінностей, які є певним фундаментом, на якому базується культурна різноманітність. Найважливішими консолідуючими засадами суспільства, «полем тяжіння», що об'єднує його суб'єктів в єдиний соціокультурний організм, є: спільність історії, економічного життя, психічних якостей, мови, релігійних і етичних цінностей тощо. Загальнозначущі цінності є і в різних соціокультурних системах. Ця множина загальних рис, властивостей культур різних народів, етносів, що дозволяє зробити висновок про глобалізацію культури людства, одержала назву культурних універсалій (Дж. Мердок) [2, с. 45–46].

Окрім певних рис єдності, між елементами соціокультурної системи, а також між культурами в цілому, існують певні відмінності, які в процесі взаємодії суб'єктів суспільства можуть перебувати в різних станах: від гармонії до конфлікту. Найтиповішими видами конфлікту у сфері культури є: колізія між традиційними й інноваційними формами в її розвитку, аномія, культурне відставання (культурний розрив), зіткнення соціокультурної системи і субкультури, міжцивілізаційні (міжсоціокультурні) конфлікти тощо.

Розвиток культури є складним, суперечливим процесом. У ньому мають місце як традиційні форми, зв'язок з раніше досягнутими цінностями культури, так і інноваційні форми, що сприяють розвитку. Традиційні та інноваційні форми в культурі – діалектично взаємозв'язані явища, які багато в чому визначають процес її розвитку [3]. Є всі підстави стверджувати, що рухома,

інноваційна сторона в культурі пов'язана з проблемами та конфліктними ситуаціями в її розвитку і визначається реальними суперечностями суспільного життя.

При зміні соціально-економічної основи життя суспільства або виникненні нових потреб в житті соціальних систем старі культурні традиції вже не в змозі виконувати свою регулятивну функцію, що приводить до появи культурних інновацій. Інноваційні і традиційні культурні цінності, як правило, співіснують разом якийсь час, у ході якого старі культурні форми поступово витісняються або трансформуються. Конфлікт, що виникає між культурними цінностями, які протистоять між собою, гостро переживається людьми, оскільки зміна старої традиції на нову пов'язана з ломкою культурного стереотипу.

В умовах соціально-політичних, економічних криз суспільства, у перехідні періоди його розвитку, коли руйнація старої, традиційної культури набагато випереджає процес генерації інноваційних культурних форм, виникає культурна аномія. Під аномією розуміється порушення єдності культурного процесу, стан ціннісно-нормативного вакууму в суспільстві (Е. Дюркгейм), внаслідок чого традиційні культурні норми і цінності вже не працюють, а інноваційні відсутні або ще не повністю встановилися [4, с. 34]. Культурна аномія в транзитивних соціальних системах призводить до етичної деградації суспільства, настання бездуховності, речовизму, поширення шаблонної псевдокультури.

Важливим компонентом культури є духовна культура, яка виконує особливу роль у процесі трансформації суспільства. Якщо суспільства тоталітарного й авторитарного типів для підтримки гомогенності соціальної системи, підвищення її стійкості і керованості використовують метод придушення небажаних цінностей та інтересів, уніфікації основних компонентів духовної культури, то перехідні соціальні системи втрачають штучний монізм цінностей та інтересів, місце якого починає займати плюралізм нових орієнтацій. Проте такий псевдоплюралізм, не заснований на консенсусі з приводу базових, життєво важливих для суспільства цінностей та інтересів, призводить не до вдосконалення соціуму і його консолідації, а до розвитку його за найдраматичнішим сценарієм. Одна частина суспільства прагне повернутися до колишньої єдності, гомогенності, інша бажає ще більшої плюралізації сфери духовної культури, цінностей та інтересів, заперечуючи моральний контроль і оцінки, вважаючи вищим благом існування самий плюралізм. Тому, крім соціальних, економічних, політичних протиріч, у таких системах закономірно загострюються і суперечності у сфері духовної культури [5, с. 27–43].

Особливість формування духовної культури в перехідних соціальних системах полягає також і у тому, що в даний період у ній відтворюються і всту-

пають у гостру боротьбу форми свідомості, кожна з яких у розвиненому вигляді характеризує певний історичний етап. Це – авторитарна і ліберально-демократична, комуністична і антикомуністична, релігійна і атеїстична, етатистська і анархістська форми свідомості. Це призводить до небезпечної поляризації духовної культури суспільства, виникнення в ній екстремістських рухів різноманітного ґатунку, що актуалізує суперечності в інших сферах життя суспільства та ускладнює розв'язання їх.

Іншим, неусувним у сучасних умовах конфліктом у розвитку культури є конфлікт між її основними формами, частинами, тобто між матеріальною і духовною культурою. Цей конфлікт носить назву культурного відставання (культурного розриву). Найвидатніші представники концепції «соціокультурного відставання» О. Огберн, Л. Уайт, А. Фіркандт зазначали, що накопичення інноваційних форм культури відбувається в постійно зростаючому темпі; різні сфери сучасної культури розвиваються з неоднаковою швидкістю. Наприклад, матеріальна культура розвивається відносно швидко, а духовна («адаптивна») – повільніше. Звідси виникають значні культурні відставання в духовному житті суспільства, тобто конфлікт у сфері культури. Необхідно також зазначити, що у ряді випадків фіксується і зворотний феномен, коли на певному тимчасовому інтервалі духовна культура випереджає матеріальну [6, с. 45–52].

У будь-якому суспільстві разом з елементами загальнолюдської культури і домінуючою соціокультурною системою (суперкультурою) можна виділити і субкультури (підкультури) – культурні зразки, що їх використовують суб'єкти суспільства як антипод пануючим цінностям. Іноді такі моделі культури, що формуються під впливом етнічного походження, релігії, способу життя тощо, знаходяться в стані конфлікту з суперкультурою, тобто є контркультурою.

Автором терміна «контркультура» є американський соціолог Теодор Розак, який під час студентської революції 60-х рр. ХХ ст. у США так назвав культуру, створену молодими і протилежну культурі батьків. Для класичної контркультури характерна відмова від сталих соціальних цінностей, моральних норм і ідеалів, стандартів та стереотипів масової культури, а також способу життя, в основі якого лежить установка на респектабельність, соціальний престиж, матеріальне благополуччя. Відмова, як правило, виражається в негативізмі по відношенню до культурних досягнень людства та екстравагантній манері мислення, відчуття, спілкування. Культ розуму і науки замінюється культом несвідомого вияву природних пристрастей і містичного екстазу душі; пуританська мораль – відвертістю інтимних зв'язків; праця – масовими оргіями, наркоманією тощо. Протест проти «масового суспільства» і масової культури одержав практичне завершення в організації різних комун, у яких мав здійснюватися вияв істинно гуманного відношення людини до світу, інших людей і до самого себе [8, с. 265–266].

Сьогодні під контркультурою, крім розуміння її як форми виразу духовного протесту проти культури індустріально розвинених країн, що набула поширення серед частини молоді Заходу в 60–70-х рр. ХХ ст., стали вважати будь-які протиставлення фундаментальним цінностям пануючої культури. Контркультура – це така субкультура, яка не просто відрізняється від домінуючої культури, але протистоїть, перебуває в конфлікті з панівними цінностями.

Як **висновок** можна констатувати, що соціальні трансформації закономірно викликають загострення протиріч у всіх сферах життя суспільства, у тому числі і у сфері культури. Тому складні соціальні процеси в сучасному світі неможливо раціонально пояснити, а тим більше ефективно ними управляти без розуміння ролі в їхній динаміці соціальних протиріч у всьому їх різноманітті.

ЛІТЕРАТУРА

1. Пелипенко А. Культура как система / А. Пелипенко, И. Яковенко. – М. : Языки рус. культуры, 1998. – 376 с.
2. Смелзер Н. Социология / Н. Смелзер ; пер. с англ. З. П. Вольская ; ред. В. А. Ядов. – М. : Феникс, 1994. – С. 45–46.
3. Гуревич П. Фундаментализм и модернизм как культурные ориентации / П. Гуревич // Обществ. науки и современность. – 1995. – №4. – С. 154–162.
4. Дюркгейм Э. О разделении общественного труда. Метод социологии / Э. Дюркгейм ; пер. с фр. А. Б. Гофмана. – М. : Наука, 1991. – 431 с.
5. Данильян О. Г. Соціальні протиріччя у посттоталітарних системах: методологія дослідження та розв'язання / О. Г. Данильян. – Х. : Основа, 1998. – 253 с.
6. Ерасов Б. С. Социальная культурология / Б. С. Ерасов. – М. : Аспект-Пресс, 1997. – 341 с.
7. Тараненко В. М. Культурология : [учеб. для вузов] / В. М. Тараненко, В. Н. Тищенко ; под ред. О. Г. Данильяна. – Харьков : Коллегиум, 2008. – 500 с.
8. Сучасний словник із суспільних наук / за ред. О. Г. Данильяна, М. І. Панова. – Х. : Прапор, 2006. – 432 с.

О. В. Зінченко, доктор історичних наук, доцент

ОСОБЛИВОСТІ ІСТОРИЧНИХ ВПЛИВІВ НА ФОРМУ ТА ЗМІСТ КОНСТИТУЦІЙ АФРИКАНСЬКИХ КРАЇН

Право кожного народу формується під впливами зовнішніх і внутрішніх, тобто чисто національних чинників, які складаються у процесі історичного

розвитку. Таку тенденцію яскраво ілюструє формування конституційного права низки африканських народів після отримання незалежності, відображаючи у ньому елементи звичаєвого права та наслідки колоніального минулого. Своєрідною ознакою конституцій цих держав виявилось надання вождям права участі в управлінні країною. Конституція Замбії присвячує цій проблемі VI главу – «Палата вождів» – в обсязі 12 статей [3, ст. 85–96, с. 169–174]. Члени республіканської Палати вождів призначаються провінційними радами на трирічний строк у складі 12 осіб і володіють дорадчими повноваженнями [3, ст. 85–86, с. 170]. Конституція Північної Нігерії передбачає утворення Палати вождів на рівні середньої адміністративної ланки, яка «володіє правом видавати закони з метою підтримки миру, порядку і доброго управління Району» [7, ст. 5, п. 1–3, с. 690]. Конституція Гани також передбачає утворення Палат вождів на обласному рівні і наголошує вирішення ними питань, що відносяться до звичаєвого права [2, ст. 49, 50, с. 133].

Історичні традиції обумовили й широко розгалужене визначення конституціями статусу президента, який є прообразом вождя і розглядається «як елемент африканської демократії» [8, с. 62]. Конституція Замбії присвячує йому главу IV «Виконавча влада». Ч. I. «Президент і Віце-президент». Вона охоплює 13 статей, зокрема: ст. 31. Посада Президента; ст. 32. Перший Президент; ст. 33. Вибори Президента після розпуску Парламенту; ст. 34. Термін повноважень Президента; ст. 35. Усунення з посади Президента з причини нездатності здійснювати свої функції; ст. 36. Усунення Президента з посади за порушення Конституції або за грубе порушення своїх обов'язків; ст. 37. Вакансія посади Президента; ст. 38. Виконання функцій Президента під час його відсутності, хвороби тощо; ст. 39. Присяга Президента; ст. 40. Посадова особа, яка здійснює контроль над проведенням виборів Президента; ст. 41. Віце-президент; ст. 42. Утримання та надбавки до утримання Президента; ст. 43. Захист Президента від судового переслідування [3, с. 133–145]. Повноваження Президента визначаються і в Ч. II. «Кабінет» (ст. 44–47), Ч. III. «Здійснення виконавчої влади» (ст. 48–51), у розділах про парламент (ст. 82–84), про палату вождів (ст. 85–96), про судові органи (ст. 99), а також у розділі щодо гарантування основних прав і свобод людини, зокрема щодо проголошення надзвичайного стану або його загрози (ст. 29) [3, с. 133–148, 168–175, 131]. Подібні положення містять конституції Замбії, Кенії, Уганди та інших країн, які відрізняються назвами статей, їх кількістю та обсягами за наявності одного змісту [3, с. 133–145; 4, с. 285–295; 6, с. 538–552].

Тривалий колоніальний гніт, відсторонення населення від володіння всенародною власністю загострили зміст формулювання Основними законами приналежності особи до відповідної держави. Конституції майже без помітних

відмінностей викладають умови набуття громадянства у тій чи іншій країні. Переважна більшість статей усіх конституцій має однакову назву: «Особи, які стають громадянами на...» (термін отримання незалежності); «Особи, які мають право бути зареєстрованими як громадяни через їхній зв'язок із ...» (країною); «Особи, які народились у ...» (країні після дати отримання незалежності); «Особи, які народились за межами... після ...» (отримання незалежності); «Шлюб із громадянином ... після ...» (дати отримання незалежності); «Громадянство Співдружності»; «Права парламенту»; «Глумачення» [1, ст. 1–10, с. 32–41; 3, ст. 3–12, с. 98–104; 4, ст. 1–13, с. 244–254; 5, ст. 1–10, с. 319–325; 6, ст. 7–16, с. 508–515; 7, ст. 7–16, с. 565–570]. У той же час перші пункти названих статей, за винятком Конституції Замбії, містять застереження, що особа не стає громадянином тієї чи іншої країни у випадку, якщо жоден із її батьків, дідів чи бабів не був у ній народжений [4, ст. 1, с. 244; 7, ст. 7, с. 565; 1, ст. 1, с. 32; 5, ст. 1, с. 319; 6, ст. 7, с. 508–509]. Жодна із шести конституцій не передбачає подвійного громадянства. Розділи про громадянство усіх шести конституцій закінчуються статтями з однаковими назвами, а саме: «Права парламенту» і «Глумачення», у яких формулюються підстави надання громадянства певній категорії осіб та його позбавлення, а також пояснюються вживані в конституціях терміни. Положення конституцій про громадянство виявляються майже фотографічно схожими між собою, що свідчить про надзвичайну важливість цього питання для політичних, економічних, етнічних та інших еліт. Ця важливість обумовлювалась прагненням еліт отримати, зберегти й розширити доступ до важелів державної влади, оволодіти засобами виробництва, економікою, національними надбаннями взагалі та максимально обмежити коло можливих конкурентів у цих сферах.

Яскравим наслідком вікового безправ'я та жорстокості колоніальних режимів виявилось майже суцільне використання терміна «гарантія» у проголошенні конституціями прав і свобод громадян. У конституціях п'яти держав глави носять назву «Гарантії основних прав і свобод» [3, с. 105; 4, с. 254; 1, с. 41; 5, с. 325; 6, с. 516]. Майже не відрізняються присвячені правам та свободам громадян глави кількістю статей: 18 у конституціях Замбії та Кенії, 17 – Малаві й Уганди і 15 – Сьєрра-Леоне [3, с. 105–133; 4, с. 254–283; 1, с. 431–65; 6, с. 516–538; 5, с. 325–346]. Абсолютно точно повторюють назву 13 статей, що містяться в п'яти конституціях: Основні права і свободи особи; Гарантії права на життя; Гарантії проти рабства і примусової праці; Гарантії проти нелюдяного ставлення; Гарантії проти позбавлення майна; Гарантії недоторканності житла й іншого майна; Положення про забезпечення правових гарантій; Гарантії свободи совісті; Гарантії свободи висловлення думки; Гарантії свободи зібрань та об'єднань; Гарантії свободи пересування; Гаран-

тії проти дискримінації з мотивів раси тощо; Примусове здійснення постанов щодо гарантій прав та свобод [3, с. 105–133; 4, с. 254–283; 1, с. 41–65; 5, с. 325–346; 6, с. 516–538]. Конституції Малаві (ст. 25), Сьєрра-Леоне (ст. 24), Уганди (ст. 24) передбачають «примусове здійснення постанов про гарантії прав і свобод», «постанови про воєнний час і надзвичайне становище» (ст. 30) та «гарантії прав осіб, позбавлених свободи на підставі надзвичайних законів» (ст. 31) [1, с. 62–63; 5, с. 343–345; 6, с. 536–537, 533–534]. У переважній більшості конституцій фотографічно дублюються назви відповідних розділів, глав і статей, їх зміст і формулювання стосовно гарантування прав і свобод громадян. Радикальність формулювання, наголошення дієвості наданих свобод, що полягають у безперервному «гарантуванні» замість традиційного для країн інших континентів простого переліку, обумовлювались багатовіковим історичним досвідом, жорстокими реаліями колоніального минулого. Саме звідсіля впливали «гарантії» права на життя, особисту недоторканність, проти рабства та примусової праці, нелюдяного ставлення, позбавлення майна, дискримінації з мотивів раси, примусове здійснення постанов щодо гарантій прав і свобод тощо.

Колоніальне минуле обумовило й відсутність у текстах основних законів фіксації права усього населення на соціальне забезпечення, у тому числі й пенсійне. Конституції обмежуються пенсійним забезпеченням лише конкретно визначеного кола державних посадових осіб. Передбачаються також спеціальні органи для розгляду скарг на утиски пенсійних прав означених осіб аж до втручання у справу Президентів і конкретизуються їх повноваження. Конституції проголошують збереження адміністративних посад та законів колоніальної доби, у тому числі і пенсійних законів, наголошують необхідність застосування найсприятливіших умов отримання пенсій державними посадовими особами, попереджають можливість позбавлення чиновників силових структур права на пенсію за недостойну поведінку до отримання країною незалежності.

Таким чином, викладений матеріал свідчить про реальні й конкретні історичні впливи на визначення форми й змісту конституцій низки африканських країн. Головними чинниками таких впливів виявились сила звичаєвого права народів і гостро негативні наслідки вікової колоніальної доби. Саме завдяки стійким традиціям правової культури населення конституції передбачили участь вождів, які споконвічно управляли громадами, у діяльності загальнонаціональних та провінційних органів влади. Традиційна роль вождів справила визначальний вплив і на формулювання статусу президентів низки країн. Безперервне «гарантування» наданих конституціями прав і свобод, замість традиційного для країн інших континентів простого переліку, також

обумовлювалось історичним досвідом, жорстокими реаліями колоніального минулого. Саме звідсіля впливали «гарантії» права на життя, особисту недоторканність, проти рабства та примусової праці, нелюдяного ставлення, позбавлення майна, дискримінації з мотивів раси, примусове здійснення постанов щодо гарантій прав і свобод тощо. Наслідком колоніального гніту виявились і строго визначені конституціями умови набуття громадянства, завдяки чому різні еліти прагнули отримати доступ до важелів державної влади, оволодіти засобами виробництва, економікою, національними надбаннями взагалі. Колоніальне минуле обумовило й відсутність у текстах основних законів фіксації права усього населення на соціальне забезпечення, у тому числі й пенсійне.

ЛІТЕРАТУРА

1. Конституція Малави // Конституції государств Африки : в 3 т. – М. : Прогресс, 1966. – Т. 3. – С. 28–120.
2. Конституція Республіки Гана // Там само. – Т. 1. – С. 113–182.
3. Конституція Республіки Замбія // Там само. – Т. 2. – С. 93–212.
4. Конституція Республіки Кенія 8 декабря 1963 г. (с поправками 1964–1965 гг.) // Там само. – Т. 2. – С. 237–413.
5. Конституція Сьєрра-Леоне // Там само. – Т. 3. – С. 319–408.
6. Конституція Уганды // Там само. – Т. 3. – С. 499–610.
7. Конституція Федерации Нигерии // Там само. – Т. 1. – С. 552–685.
8. Муромцев Г. И. Источники права в развивающихся странах Азии и Африки: система и влияние традиции / Г. И. Муромцев. – М. : Изд-во Ун-та дружбы народов, 1987. – 151 с.

О. М. Кіндратець, доктор політичних наук, професор

ЗМІНИ ПОЛІТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ В УМОВАХ СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ЗРУШЕНЬ

У наш час з'явилися нові «подразнюючі» обставини, які змушують жителів України визначати свою позицію щодо минувшини, історії держави та сьогодення. У першу чергу – це війна, до того ж війна, яка розпочата країною, що донедавна вважалася важливим стратегічним партнером, а її народ розглядався більшістю населення як дружній, «братній» народ. Соціалізація громадян країни, яка перебуває у стані війни, ускладнюється. Це пов'язано з тим, що поширеними стають ксенофобні настрої, які створюють перешкоди повернення до мирного життя.

Політичні кризи та намагання їх усунути, реформи теж сприяють змінам політичної культури. Політичні лідери прагнуть заручитися підтримкою реформ населенням, а тому пояснюють свою позицію через засоби масової інформації, тим самим змінюють уявлення частини людей, їх політичну свідомість та поведінку. Наприклад, реформа управління, децентралізація уже нині привела до змін у політичній культурі частини населення. Створені громади, об'єднані в них люди намагаються ефективно вирішувати місцеві проблеми. Хоча прошарок таких людей невеликий, однак значення таких змін у поведінковій культурі дуже важливе.

Пасивна частина суспільства змушена (можливо, не бажаючи цього) якимось чином реагувати на появу субкультури пасіонаріїв (підтримує, схвалює чи засуджує). Деякі намагаються відсторонитися від процесів, що відбуваються в країні, не реагувати на них. У політичній поведінці прийнято виділяти два види: політичної діяльності та бездіяльності, яка в свою чергу викликана або байдужістю або «мовчазним, бездіяльним» неприйняттям. Однак відбуваються когнітивні процеси, людина, що залишається осторонь трансформаційних процесів, усе рівно їх певною мірою осмислює, в думках визначає своє місце в цих процесах.

Будь-яке реагування на політичні події є поштовхом до змін в політичній культурі, адже нові знання, навички, моделі поведінки є цеглинками в побудові політичної культури чи то народу, чи окремої людини.

Нині для України руйнування «корупційної культури» є найбільш нагальним. Це, а не створення антикорупційних органів, є основною умовою успіху в боротьбі з корупцією. Корупційні практики утвердилися і в сфері політики (підкуп виборців, непублічні торги при розподілі посад, грошове мотивування при переході з однієї політичної сили до іншої тощо). Значна кількість громадян, знаючи «корупційне» минуле політика, все ж віддавали за нього голоси на виборах, позитивно оцінювали, не засуджували за явно протизаконні дії. Це свідчить про те, що корупція стала звичною практикою, механізмом вирішення проблем у всіх сферах життя, в тому числі й політичному, а тому існує необхідність ресоціалізації громадян України, яка б зруйнувала цю «корупційну» культуру.

Влада, що проводить реформування в різних сферах життя, має бути зацікавлена у формуванні певної політичної культури, оскільки це дозволяє їй певним чином передбачати політичну поведінку людей, робити політичні прогнози. Сформовані стереотипи, міфи, символи, образи, традиції тощо визначають типові зразки поведінки. Певні міфи та стереотипи, уявлення про політику, сферу політичного, політичне життя, які формує держава, часто засвоюються, з одного боку, через те, що всі хочуть вірити в краще, а з друго-

го боку, тому, що особистий досвід обмежений, більшість людей аполітичні, сприймають вже готовий інформаційний продукт. Однак не кожна держава проводить інформаційну політику, яка б не просто забезпечувала стабільність та передбачуваність поведінки громадян, але і сприяла розвитку суспільства, в тому числі й розвитку політичної культури. В умовах соціально-політичних зрушень зміни політичної культури відбуваються динамічно.

Г. П. Клімова, доктор філософських наук, професор

СУТНІСТЬ І СТРУКТУРНІ ОСОБЛИВОСТІ ПРАВОСВІДОМОСТІ

Суб'єктивне відношення людей до правових явищ охоплюється поняттям правосвідомості як сукупності правових уявлень, почуттів, переконань, оцінок, що виражають суб'єктивне відношення індивідів, соціальних груп, суспільства в цілому до діючого або бажаного права, інших правових явищ, до поведінки людей у сфері правового регулювання [1, с. 36–38].

Правосвідомість має складну структуру, яка може бути представлена у вигляді певних взаємопов'язаних елементів і утворень, які розрізняються між собою, по-перше, за ознакою соціальної спільноти; по-друге, з точки зору їх змісту; по-третє, за глибиною пізнання правових явищ.

Реальними носіями правосвідомості в суспільному житті виступають соціальні спільноти й індивіди. Правосвідомість різних соціальних спільнот і індивідів, що взята в єдності двох боків – раціонального (ідеологічного) і емоційного (психологічного), утворює його соціальну структуру, яка постає у вигляді суспільної, групової і індивідуальної правосвідомості.

Суспільна правосвідомість не тільки дає людині певну суму правових знань, але й служить основою юридичної оцінки реальних відносин між людьми, вироблення відношення до вимог правових норм, практичної діяльності з правотворчості, реалізації правових норм та ін. Правосвідомість суспільства в цілому об'єктивується у вигляді існуючого законодавства, правопорядку, режиму законності, системи правоохоронних і правозастосовчих органів, системи норм права, вимог, заборон, обмежень, дозволів.

Групова правосвідомість – це колективні (групові) уявлення і почуття про право та інші правові явища, які виражають відношення і оцінки правових явищ з боку соціальних груп, колективів, тимчасових соціальних утворень.

Індивідуальна правосвідомість формується на основі безпосереднього впливу суспільної і групової. Вона поєднує в собі їх елементи, а також інди-

відуально неповторні риси, які приводять до особливостей і відмінностей у правосвідомості суб'єктів у рамках однієї соціальної групи. У правосвідомості індивіда виявляються суб'єктивні умови життя індивіда, його особливості, освіта, виховання, професія, а також його здібності, характер. Усе це формує правосвідомість індивіда, визначає специфіку його знань про право й особливості відношення до нього.

Особливості суспільної, групової і індивідуальної правосвідомості виявляються при розгляді їх структури з точки зору змісту компонентів правосвідомості: раціонально-ідеологічних, емоційно-психологічних і поведінкових [2, с. 21–23].

Раціонально-ідеологічні компоненти правосвідомості – це знання, уявлення, поняття, ідеї про діюче і бажане право та інші правові явища. У теоретичному виявленні правові ідеї, уявлення, концепції, принципи складають правову ідеологію, яка в силу своєї узагальненості є провідним боком суспільної правосвідомості.

До основних емоційно-психологічних компонентів правосвідомості слід віднести суспільні й індивідуальні емоції, почуття, які формуються на основі правових знань і уявлень про норми права, юридичні права і обов'язки, законність, правотворчу і правозастосовчу діяльність і пов'язані зі сприйняттям і оцінкою правових явищ.

Як відомо, свідомість нерозривно пов'язана з діяльністю. Це передумовлює необхідність вияву поведінкових компонентів у структурі правосвідомості. У поведінці суб'єктів виявляється реальний зміст їх правосвідомості. Унаслідок цього в структурі правосвідомості доцільно виділяти поведінкові компоненти, до яких слід віднести правові настанови, що в сукупності складають ціннісну орієнтацію суб'єктів і готовність до діяльності у сфері правового регулювання.

Зі складної взаємодії і взаємопроникнення основних елементів структури правосвідомості складаються її рівні, що характеризують структуру правосвідомості з точки зору глибини пізнання правових явищ з метою їх використання суб'єктами в практичній діяльності. Така предметна спрямованість діяльності суб'єктів визначає глибину відображення правосвідомістю правових явищ, яка характеризується ступенем знання права, пізнанням і оцінкою правових явищ, можливістю їх практичного використання.

У правовій свідомості можна виділити три рівні: повсякденний, спеціалізований (професійний) і науковий. Повсякденна правосвідомість – це відображення людьми правових явищ при їх зіткненні з правом у повсякденному житті в процесі трудової, суспільної діяльності, сімейно-побутових відносинах та ін. Предметна діяльність суб'єктів у тій чи іншій області правового

регулювання при вирішенні юридичних справ, винесенні індивідуально-владних приписів потребує спеціалізованого (професійного) рівня правосвідомості, за допомогою якого пізнаються і оцінюються правові явища з метою їх практичного використання в процесі правозастосовчої діяльності. Теоретична правосвідомість на відміну від повсякденної і спеціалізованої характеризується більш глибоким проникненням в сутність правових явищ. Вона має найбільш строгі і точні форми вираження результатів своєї діяльності. Вона вирішує завдання відображення, спираючись на строгую систему наукових понять, суджень, умовиводів, науково-теоретичних доказів. Рівень теоретичної правосвідомості виступає ведучим по відношенню до рівня повсякденної і спеціалізованої правосвідомості. Відмічені структурні особливості правової свідомості дозволяють його суб'єктам більш повно й об'єктивно усвідомлювати і розуміти правову діяльність.

ЛІТЕРАТУРА

1. Клімова Г. П. Правосвідомість: до теорії питання / Г. П. Клімова // Актуал. проблеми інновац. розвитку. – 2012. – № 2. – С. 56–61.
2. Клімова Г. П. Структурно-функціональний підхід до аналізу правосвідомості / Г. П. Клімова // Вісн. Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія / редкол.: А. П. Гетьман та ін. – 2012. – № 3. – С. 20–27.

О. М. Кузь, доктор філософських наук, професор

ЖАГА ДО ТОТАЛЬНОСТІ: ПОВЕРНЕННЯ СУБ'ЄКТА

Якщо соціальну і політичну реальність розглядати як результат взаємодії соціальних суб'єктів, то фактично всі соціально-гуманітарні науки позиціонуються довкола проблеми суб'єктності, розглядаючи окремих аспекти буття суб'єкта. Тривале панування суб'єкт-об'єктної гносеологічної дихотомії призвело до того, що поняття «суб'єкт» мало виключно гносеологічний і функціональний сенс; вважалося (й досі вважається), що в субстанціальному плані категорії суб'єкта та об'єкта не можуть вживатися.

Проте соціальна реальність поза суб'єктами, які взаємодіють, не існує. І в цій реальності суб'єкт постає не лише тим, хто пізнає та діє (ці аспекти досить широко опрацьовуються в науці), проте зі своїми фундаментальними властивостями він постає *підґрунтям*, з якого виростає соціальність. Якщо в полі соціальної практики прийняти тезу, що буття постає суб'єктом відносно не-

буття, то показником втрати сучасною людиною своєї суб'єктної сутності є, як зазначає В. Кутирьов, «тотальна криза ідентичності», що не дозволяє людині провести демаркацію меж власного буття. Вона виражається у втраті людиною тотожності свого буття, у її трансформації на «ніхто», що призводить до тотальної кризи людського буття, філософським вираженням якої є криза онтології та її заміна *нігітологією*. «Втрата тотожності, ідентичності, онтології; це логіко-наукові й філософські терміни для позначення... втрати людськими особистісного статусу, його розчинення в соціотехнічних системах, перетворення людини із суб'єкта діяльності на її чинник» [1, с. 28]. Автор зазначає, що цю проблему наразі обговорюють переважно у психологічному аспекті, у зв'язку з долею індивіда; у найкращому випадку – соціально, опікуючись віковою, етнічною, культурною, а тепер уже статевою ідентичністю. Практично Реальність не просто відчужується, опредметнюється або стає безглуздою – вона зникає, а разом з нею зникає й загальний субстрат людського досвіду, замінюючись безліччю знаково довільних і відносних картин світу. Кожна раса, культура, стать, вік, місцевість, індивід створюють свою «реальність» – саме це слово в сучасних гуманітарних науках рідко вживається без лапок. Але взяття в лапки – лише безсила помста людини тій реальності, яка дедалі більше і краще обходиться без неї. Як констатує В. Кутирьов, захоплені великою технологічною революцією люди створюють світ, що не відповідає їх власній природі. Настає епоха трансмодерну. Смерть людини не відбулась, але вона стала традицією [2].

У сучасній соціальній і політичній філософії найпоширенішою є постмодерністська тенденція, що ґрунтується на розмиванні визначеності суб'єкт-об'єктної опозиції в межах сучасного типу філософствування й декларуванні «кінця соціального» та «смерті суб'єкта». Незважаючи на те, що заперечення принципового розрізнення об'єкта та суб'єкта почалося із заперечення такого розрізнення між буттям і мисленням у філософії Гегеля, неklasична філософія, що підготувала оформлення постмодерністської парадигми, сама по собі ще не розмикає суб'єкт-об'єктну опозицію. Так, європейська класика завжди бачила за текстом об'єкт, у тексті – позатекстовий зміст; у психоаналізі суб'єкт – у нормі – адаптований до об'єктивного світу; об'єкт, досягнутий у формі практики, протистоїть у марксизмі суб'єктові дії та пізнання; свідомість витлумачується феноменологією як «свідомість про об'єкт».

Неklasична філософія, починаючи з філософії життя, почала багато в чому деформувати традиційно-klasичне розуміння суб'єкта як носія когнітивної раціональності. Монолітність суб'єкта розхитується в неklasичній філософії протистоянням «Воно» і «Над-Я» у класичному фрейдизмі, перманентним марксистським зверненням до абстракції суспільства, фокусуванням уваги

феноменологією на інтенціональності свідомості, структуралістським перенесенням центра тяжіння з особового суб'єкта на безособовий текст тощо.

Поступово раціональний суб'єкт декартівського типу, як і жадаючий суб'єкт фройдівського типу, змінюються «децентрованим» інструментом презентації культурних смислів мови. Суб'єкт дії та пізнання перетворюється на «суб'єкт мовлення», що призводить до «смерті людини», розчиненої в детермінаційному впливові структур мови та дискурсивних практик на індивідуальну свідомість, тобто до «смерті суб'єкта» у Фуко: варто змінити наріжні основи культури, і людина зітреться, як обличчя, намальоване на прибережному піску.

Нівелювання об'єкта й суб'єкта в М. Хайдеггера, Ж. Дерріда та їхніх прихильників трансформувалося в їх філософських побудовах на важливий висновок: реальність покладається не поза мовою чи до мови, мова вважається настільки ж реальною, наскільки реальні соціальні практики. Соціальна й культурна трансформація визначається трансформацією мови й несвідомого. По суті постмодернізм фіксує лише множинність смислів, властивих іманентно як самому об'єкту, так і тому культурному контексту, в який він може занурюватися. Суб'єкт втрачає монополію на однозначно вірне прочитання текстів, тим самим фактично соціальна реальність як «гносеологічний об'єкт» урівнюється в правах із суб'єктом. Тому, видається, доцільно не констатувати смерть суб'єкта, а радше визнати за соціальною реальністю в цілому властивості суб'єктності, тобто говорити про соціальну реальність як надіндивідуальний суб'єкт, проте не «тілесного», а «структурного» штибу.

Про це свідчить те, що в класичному психоаналізі визнається презумпція підкореності несвідомих бажань культурним нормативам Супер-Его, структурний психоаналіз говорить вже про заданість артикуляційних правил мовними структурами, по суті – про здійснення диктату логіко-граматичної будови мови над творчою свободою та мисленням. Постструктуралізм, де розуміння суб'єктне протилежне метафізичному антропологізму й гуманізму, на місце екзистенціалістського індивідуального суб'єкта та структуралістського суб'єкта як точки перетину мовних практик ставить колективне Я (Ми), малу групу однодумців.

У теорії постструктуралізму в аналізі суб'єкта багато було запозичено з лаканівської психології, котра пов'язує суб'єктивність (не суб'єктність!) із процесом позначення та артикуляцією. Лакан вважав людину децентрованим суб'єктом, оскільки вона втягнута до символічного світу мови, «гри символів», у яку вона вступає з дитинства. Таким чином, з одного боку, поліструктурна соціальність, що твориться різнотипними соціальними суб'єктами у процесі їхньої взаємодії, з другого боку, фіксований пріоритет структур над суб'єктом –

створюють, на наш погляд, лише видимість «смерті суб'єкта». Проте фактом залишається те, що тілесний суб'єкт у діяльності, а структурний суб'єкт через діяльність реалізують свою як природну, так і соціальну сутність. Дану онтологічну лінію не здатен ліквідувати постмодернізм.

Різні модифікації структуралістського й постструктуралістського формалізму багатьма були витлумачені як спроби поставити під питання саму можливість історичного розуміння й історичного досвіду. Тенденції такого гатунку загрожували розчинити історію в тому, що П. Андерсон визначив як антиномію об'єктивістського детермінізму й суб'єктивістської «вільної гри» – антиномію, що виключає вплив на історію з боку людей – чи то індивідуальних, чи то колективних суб'єктів. На думку дослідника, на боротьбу з категорією історичного актора теоретики нацькували дві примари – структуралістський детермінізм і постструктуралістську випадковість. Останню Андерсон в'їдливо позначив «суб'єктивізмом без суб'єкта». Усе це породжує культурологічні апеляції до Історії, а інколи просто позитивістські протести проти них [3, с. 54].

При цьому суб'єкт-об'єктна опозиція як семантичний стрижень класичної ментальності і спроба її подолання постмодернізмом в цілому зумовили необґрунтовану онтологічну дискредитацію суб'єкта, що розповсюдилася Заходом у різній мірі на весь корпус суспільствознавчих наук. Це відображено й у працях П. Бурдьє, який увів до своєї праксеології *агента* на противагу *суб'єктові* та *індивідові*. Тим самим вчений прагне відгородитися від структуралістського й феноменологічного підходів до вивчення соціальної реальності. На думку П. Бурдьє, поняття «суб'єкт» застосовується в широко розповсюджених уявленнях про «моделі», «структури», «правила», коли дослідник ніби встає на об'єктивістську точку зору, вбачаючи в суб'єкті маріонетку, якою структура керує, позбавляючи власної активності.

В інтерпретації П. Бурдьє *суб'єкт* – це той, хто реалізує свідому, цілеспрямовану практику, підкорюючись певному правилу. У той же час агенти в П. Бурдьє не є автоматами, вони реалізують стратегії – своєрідні системи практики, скеровані метою, проте неусвідомлено [4, с. 60].

Доказом неусуваності буття суб'єкта із соціальної реальності є принаймні те, що сучасність центрується довкола проблеми суб'єкта й суб'єктності й у зв'язку з такими феноменами, як тероризм, екстремізм і агресія, зростання яких на зламі тисячоліть розглядається як початок Третьої світової війни. У цих феноменах виявляються онтологічні характеристики суб'єкта, що дає можливість вважати цю війну закономірним етапом суб'єктної еволюції людства. Як бачимо, у соціальній реальності суб'єкт прагне вийти за межі, утвердитися у своїй тотальності. Тому він має бути названий власним іменем, щоб

його суб'єктність не була утаємниченою для соціуму, в якому він маніфестує себе, як, втім, і суб'єктність самого соціуму, завдяки якій соціум розширює й раціоналізує своє домінування [5]. Окремий, тимчасовий перехід у небуття граматичного, гносеологічного чи соціально-політичного суб'єктів осмислюється як загальна тенденція смерті суб'єкта онтологічного, у той час як реальне життя не викликає жодного сумніву в його бутті.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кутырев В. А. Оправдание бытия (явление нигитологии и его критика) / В. А. Кутырев // *Вопр. философии.* – 2000. – № 5. – С. 5–32.
2. Кутырев В. А. Последнее целование. Человек как традиция / В. А. Кутырев. – СПб. : Алетейя, 2015. – 311 с.
3. Anderson P. In the Tracks of Historical Materialism / P. Anderson. – Chicago : University of Chicago Press, 1984. – P. 32–55.
4. Бурдьё П. Начала : [сборник] / Пьер Бурдьё ; пер. с фр. Н. А Шматко. – М. : Socio-Logos : Адапт, 1994. – 287 с.
5. Урбинати Н. Искаженная демократия. Мнение, истина и народ / Надя Урбинати ; пер. с англ. Д. Кралечкина ; под ред. В. Софронова. – М. : Изд-во Ин-та Гайдара, 2016. – 448 с.

Г. М. Куц, доктор політичних наук, професор

ПОЛІТИКО-КУЛЬТУРНА ЕКСПЛІКАЦІЯ ІНДИВІДУАЛІЗМУ: СУТНІСТЬ ТА СПЕЦИФІКА СТАНОВЛЕННЯ

Проблематика індивідуалізму є ключовою для сучасного політико-культурного дискурсу. Витоки ідей індивідуалізму можна виявити ще в християнстві, зокрема в ідеї євангелічного індивідуалізму. Як зазначав М. Фуше, в епоху Нового часу настійно оголошується «примат індивіда над соціальною групою (остання знаходиться на службі у першого), який знаходить свою легітимність в євангелічному індивідуалізмі, що з'явився всупереч посередницькій волі церкви, берегині однозначності біблійних текстів, і за підтримки Реформації та римського права від Юстиніана до Наполеона» [1, с. 50].

Християнство певним чином сприяло появі ідеї рівності та невідчужуваності природних прав індивіда. Так, на думку А. Бергсона, ретельний аналіз текстів Платона може призвести до певних висновків щодо того, що всім людям при-

таманна одна і та сама сутність. Адже від Ідеї людини, яку Платон включає в надчуттєві Ідеї, лише один крок до розуміння, що всі люди володіють рівною цінністю. Лише один крок слід було здійснити до ідеї, що спільність сутності наділяє людей однаковими основними правами. Втім, в тогочасну епоху цього кроку так і не було здійснено. Врешті, необхідно було «дочекатися християнства, щоб ідея всезагального братства, яка включає в себе рівність прав та недоторканність особистості, стала діючою» [2, с. 82–83].

Слід зважати на те, що «різне тлумачення релігійного вчення може привести до майже діаметрально протилежних висновків» [3, с. 132]. Якщо розглядати людину як Боже творіння, що створене за образом і подобою Творця, можна дійти висновку про унікальність особистості, про виправдання її зосередженості на власному «Я». Звідси – один крок до аргументів на користь ідей лібералізму. Але якщо зазначати, що й інші люди теж створені за образом і подобою Бога, можна прийти до ідеї рівності всіх перед Всевишнім. Більш того, «враховуючи такі заповіді, як “люби свого ближнього, як самого себе”, “усе, чого тільки бажаєте щоб чинили вам люди, те саме чиніть і ви їм”, людину можна розглядати лише як частинку людської спільноти» [3, с. 132]. Звідси – лише один крок до пріоритетних ідеалів соціалізму: суспільної власності та громадського життя. Тобто у християнському дискурсі можна виявити як ідеї індивідуалізму (стали основою ліберальної доктрини), так й ідеї колективізму (стали основою доктрини соціалізму).

Звернемось у цьому контексті до середньовічних дискусій щодо триєдинства Бога, які згодом переросли у філософську проблему універсалій [4, с. 11]. Якщо реалізм – результат природної схильності людей до пошуку спільного в різних об'єктах, до пошуку того, що поєднує людей, то номіналізм – результат протилежної тенденції: природної схильності до пошуку в людях того, що їх відрізняє одне від одного. Саме реалізм призвів до появи в майбутньому такого явища, як соціалізм, вважав Г. Тард, а номіналізм став батьком лібералізму, для якого унікальність індивіда – на передньому плані [5, с. 7].

Слід зазначити, що проблематика індивідуалізму (поряд із проблематикою свободи) формує базовий концептуальний каркас сучасного ліберального дискурсу, будучи його наріжним каменем. Адже відправною точкою для всього лібералізму є наявність індивідуальності, тобто цінність окремої особистості, її унікальності. У цілому саме завдяки християнству проблема унікальності окремого індивіда стала ключовою не лише для лібералізму, а й для інших сфер суспільно-політичного буття.

Звернемось до політико-культурного виміру у розгляді проблематики індивідуалізму. На думку Е. Фромма, «історія людства – це історія зростаючої індивідуалізації» [6, с. 200]. Вперше паростки індивідуалізму можна виявити

ще в період Античності під час правління Перікла, який став на чолі Греції після правління грецького тирана Полікрата (початок V–VI ст. до н. е.), його епоха відзначилася орієнтацією на сприйняття новацій та неприйняття давніх звичаїв. Згодом епоха Перікла принесла гармонію та порядок. Такі потрясіння грецького суспільства, на думку Г. Тарда, спричинили появу індивідуалізму, коли кожен брав на себе сміливість думати на власний розсуд, причому результатом цієї «сміливості» стала поява філософії [5, с. 293]. Філософська школа стоїків, розробивши ідею існування волі, яка переважає колективну, підійшла тим самим впритул до концептуального оформлення ідеї індивідуалізму. Утім усі ці паростки індивідуалізму, сприяючи розвитку філософії, майже не поширювалися на інші сфери суспільного буття.

Якщо заглибитися в подальшу – середньовічну – історію європейської цивілізації, то Середньовіччя «з одного боку, було структуроване й давало людині відчуття впевненості, а з другого – тримало її в оковах. Але ці окови мали зовсім не той характер, який притаманний авторитаризму і гнобленню наступних століть. Середньовічне суспільство не позбавляло індивіда свободи вже тому, що «індивіда» як такого ще не існувало» [6, с. 45]. Життя людини було регламентоване суворими розпорядженнями, внаслідок чого в ранньому Середньовіччі кожна людина була прикутою до своєї ролі в соціальному порядку, не маючи інколи навіть права одягатися так, як їй подобалося, чи споживати ту їжу, яку їй хотілося. В епоху Середньовіччя індивід не міг жити самостійно, оскільки суспільство не було диференційованим. Індивід – частинка суспільного організму. Його особисті якості не мали змоги проявитися, і – що вкрай важливо – потреби в таких якостях навіть не існувало.

Поява індивідуальності в епоху Відродження, згідно з Г. Зіммелем, пов'язана зі змінами в суспільній організації. Під індивідуальністю він розумів «внутрішнє та зовнішнє звільнення індивіда із середньовічних общинних форм» [7, с. 193]. Е. Фромм також підкреслює, що «у пізнім середньовіччі структура суспільства та особистості стала змінюватись. Єдність і централізація середньовічного суспільства слабшали. У всіх класах суспільства був помітним розвиток індивідуалізму, який впливав на всі сфери людської діяльності: на смаки і моди, на мистецтво і філософію, навіть на теологію» [6, с. 46]. Індивідуалізм епохи Відродження Г. Зіммель називає «індивідуалізмом вирізнення», коли індивід, бажаючи приголомшувати і дивувати, самоутверджувався інколи досить незвично. Саме в цей період серед людей поширилися (досі майже незнані) прагнення до влади, слави, популярності тощо. На своєрідне зміщення цінностей у сприйнятті власності внаслідок розвитку капіталізму в Європі вказував Г. Тард. Престиж власності, отриманої шляхом спадкування, знецінюється, поступаючись місцем власності, придбаній осо-

бистою працею. Таку відмінність у ставленні до власності Г. Тард також пояснював «розвитком індивідуалізму» [5, с. 310].

Переосмислення проблематики індивідуалізму призвело до появи більш індивідуального поняття свободи, яке «визначається в період від Ренесансу до Реформації, від Французької революції до тріумфу лібералізму і раціоналізму» [1, с. 49]. Накопичення індивідуалізму, процес його становлення завершується лише у XVIII ст. Ідеалом індивідуалізму стає не «вирізнення», а свобода [7, с. 194], оскільки недостатність суспільних форм тогочасного життя обмежувала енергійність індивіда. Під свободою малася на увазі природна рівність індивідів, коли кожен індивід сприймався не як окремий диференційований суб'єкт, а як людина взагалі. Інакше кажучи, кожен індивід прагнув досягти якогось досконалого універсального образу, створеного тогочасною епохою. Саме цей універсальний образ і нівелював індивідуальність, був «індивідуалізмом єдності на протигагу індивідуалізму одиничності» [7, с. 199], що виникнув у XIX ст. та розвинувся у XX ст.

Сьогодні вважається, що вибір індивідом роботи, коханої людини, релігійних вірувань, стилю життя має бути вільним і самостійним. Такі цінності є пріоритетними для сучасного політико-культурного дискурсу. Але чи могло це все мати сенс у суспільстві, де більшість людей, щоб вижити, вимушені були дотримуватись інших, колективістських, цінностей? Людина не могла вижити самостійно, відхід від перевірених часом і досвідом традицій міг призвести до загибелі окремого індивіда. Тому не дивно, що «лише два століття тому в політичній філософії з'явилась ідея цінності особистого вибору» [8, с. 28].

Таким чином, у формуванні проблематики індивідуалізму вагому роль відіграли принципи, які, будучи розробленими у християнському та філософському дискурсах, дали незворотний поштовх для інтеріоризації ідей індивідуалізму в масовій свідомості, формуючи специфіку сучасного політико-культурного буття.

ЛІТЕРАТУРА

1. Фуше М. Европейская республика. Исторические и географические контуры / Мишель Фуше ; [пер. с фр. В. П. Серебренникова и Т. Н. Серебренниковой]. – М. : Междунар. отношения, 1999. – 168 с.
2. Бергсон А. Два источника морали и религии / Анри Бергсон ; [пер. с фр., послесл. и прим. А. Б. Гофмана]. – М. : Канон, 1994. – 383 с.
3. Гаврилишин Б. Дороговкази в майбутнє. До ефективніших суспільств. Доповідь Римському клубові / Богдан Гаврилишин; [пер. з англ. Л. Л. Лещенко]. – К. : Основи, 1993. – 238 с.

4. Куц Г. М. Ліберальні трансформації політичного простору : [монографія] / Г. М. Куц ; [за наук. ред. Ю. І. Макара]. – Х. : Віровець А. П. : Апостроф, 2011. – 300 с.
5. Тард Ж. Законы подражания – Lesloisdel' imitation / Ж. Тард ; [переводъ съ французскаго]. – С.-Петербургъ : Изд. Ф. Павленкова, 1892. – 372 с.
6. Фромм Э. Бегство от свободы / Эрих Фромм ; [пер. с англ. ; общ. ред. и послесл. П. С. Гуревича]. – М. : Прогресс, 1989. – 272 с.
7. Зиммель Г. Индивид и свобода / Георг Зиммель // Избранное : [пер. с нем.]. Т. 2 : Созерцание жизни / Георг Зиммель. – М. : Юрист, 1996. – С. 193–200.
8. Миллер Д. Политические учения: краткое введение / Дэвид Миллер ; [пер. с англ. В. Куштаниной]. – М. : Астрель : АСТ, 2007. – 189 с.

С. М. Мануйлов, доктор філософії, професор

ЕТИКО-ПРАВОВЕ ВИХОВАННЯ СТУДЕНТІВ

Сьогодні проблема формування особистості спеціаліста взагалі, його етико-правової культури зокрема, є пріоритетним напрямом державної політики України. Ще Аристотель визначав, що держава має робити громадян добрими людьми, формуючи в них моральні та інтелектуальні якості. У таких умовах особливої актуальності набуває цілеспрямована діяльність вищих навчальних закладів країни, де готують майбутніх спеціалістів, які мають згідно з вимогами володіти моральною і правовою культурою високого рівня. Цілком очевидно, що етико-правовому вихованню студентів під час навчання у вищих навчальних закладах у даному контексті має відводитися ключова роль.

Отже, становлення української державності, інтеграція в європейське і світове співтовариство і побудова громадянського суспільства та правової держави вимагають відповідного етико-правового виховання студентів. Сучасна ситуація в Україні, на жаль, не сприяє формуванню сприятливого правового і морального середовища для виховання молоді. Важкі економічні умови, невизначеність в організації виховання – все це негативно впливає на моральне та правове виховання молоді взагалі, студентської зокрема. Необхідність організації етико-правового виховання студентської молоді зумовлено високими вимогами до фахівців у різних галузях суспільного життя, до їх моральної та правової культури.

Останніми роками проблема виховання молоді знаходиться в центрі уваги сучасних дослідників цієї проблеми. Але більшість із них займаються окремо проблемами морального виховання (Н. П. Волкова, В. К. Деміденко, В. В. Ку-

лібабчук, Т. І. Паніманська та ін.) [1; 4; 7; 8], правового виховання (В. Д. Воднік, Л. М. Герасіна, О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань, Г. П. Клімова, В. О. Лозової, С. І. Максимов, Ю. Ю. Калиновський, І. І. Коваленко, М. П. Требін, С. В. Шефель та ін.) [2; 3; 5; 9–11].

На наш погляд, правомірно впроваджувати у виховний процес етико-правове виховання як окремих напрям. Моральне виховання тісно пов'язане з правовим. Моральне виховання передбачає формування у молоді моральних якостей, рис характеру, навичок і звичаїв гідної поведінки. Правове виховання також передбачає формування високої правосвідомості, правової культури, навичок та звичок активної правової поведінки. Отже, мораль і право виникли з об'єктивної необхідності регулювати відносини між людьми, погоджувати їхні дії, вчинки з вимогами суспільства.

Крім того, принципи і норми моралі мають загальний характер, охоплюють усі сторони суспільного життя і регулюють взаємовідносини між людьми, їх ставлення до суспільства і держави [6]. Ці моральні норми лежать в основі права і правових відносин. Тільки право і правосвідомість охоплюють вужче коло відносин між людьми і їх взаємовідносини із суспільством і державою, ніж мораль. Це також обумовлює тісний зв'язок між моральним і правовим вихованням.

Розглядаючи етико-правове виховання студентів як окремих напрям виховного процесу, можна стверджувати, що це виховна діяльність перш за все навчальних закладів, спрямована на формування етико-правової свідомості та навичок і звичок активної морально-правової поведінки.

Зміст етико-правового виховання полягає в такому: немає діяльності, нейтральної до етико-правового виховання, немає часу, вільного від етико-правового виховання; етико-правове виховання є взаємодія, взаємовплив, в якому завжди в наявності двосторонній вплив однієї особистості на іншу, особистості на колектив, колективу на особистість, колективу на колектив; етико-правове виховання в студентському колективі починається з керівника, самого вихователя; не все в етико-правовому вихованні можна запланувати, не все можна передбачити; система етико-правового виховання має на увазі такі три рівні впливу на особистість студента: це те, що безпосередньо планується, те, що опосередковано планується, і що не планується, не передбачається.

Найважливішими завданнями етико-правового виховання студентів є: виховання високої громадянськості, формування гуманістичного світогляду; формування поваги до діючого законодавства та моральних норм; формування високої моральної та правової культури у студентів; формування готовності брати активну участь у роз'ясненні та пропаганді вимог української Конституції, українського законодавства, моральних принципів.

Основні напрями етико-правового виховання студентів: озброєння студентів основами загальної і вітчизняної моральної і правової культури; збагачення свідомості студентів знаннями прийнятих у суспільстві норм, принципів, ідеалів і цінностей моралі, права, морально-правових вимог до майбутньої професії; формування і закріплення морально-правових цінностей, прийнятих у суспільстві; формування у студентів необхідної правосвідомості; формування потреби на суворе виконання вимог моральних норм і українського законодавства; формування у студентів почуття відповідальності за особисту поведінку та дії своїх товаришів; створення у навчальних підрозділах сприятливого морального і правового поля; залучення студентів до національної культури, духовних і правових цінностей, домінуючих у суспільстві.

Основні форми і методи етико-правового виховання студентів: усна пропаганда основних положень Конституції України, українського законодавства, моральних норм, прийнятих у суспільстві; лекції і доповіді на етико-правові теми; групові та індивідуальні бесіди по проблемах діючого законодавства та моральних принципів, діючих у суспільстві; тематичні вечори, диспути за етико-правовою проблематикою; юридичні консультації по вирішенню різних питань сьогодення; наявність у вузівських приміщеннях стендів, плакатів, кімнат правового знання та прикладів моральної поведінки.

Важливим елементом у етико-правовому вихованні є самовиховання як свідоме здійснення студентом свого саморозвитку, самовдосконалення своєї духовної, моральної і правової культури. Таким чином, етико-правове виховання студентів – це важливий напрям роботи ВНЗ України по формуванню майбутніх фахівців з високим рівнем моральної і правової культури.

ЛІТЕРАТУРА

1. Айзенберг А. М. Задачи и формы правового и нравственного воспитания подростков / А. М. Айзенберг. – М. : Знание, 1999. – 278 с.
2. Воднік В. Д. Проблеми правового виховання і формування / В. Д. Воднік // Правова культура і громадянське суспільство в Україні: стан і перспективи розвитку : матеріали міжнар. наук. конф., м. Харків, 12 жовт. 2007 р. – Х. : Право, 2007. – С. 15–16.
3. Данильян О. Г. Специфіка формування правової культури в транзитивному суспільстві / О. Г. Данильян // Наук. зап. Харк. ун-ту Повітр. Сил ім. І. Кожедуба. Соц. філософія, психологія. – Х. : ХУПС, 2006. – Вип. №2 (26). – С. 3–9.
4. Деміденко В. К. Деякі аспекти морального виховання : практич. матеріал для керівників, вихователів і вчителів / В. К. Деміденко. – К. : ІЗМН, 1995. – 39 с.
5. Дзьобань О. П. Правове виховання як засіб правової соціалізації: філософсько-правові аспекти / О. П. Дзьобань, Є. М. Мануйлов // Проблеми законності : республік. міжвід. наук. зб. / відп. ред. В. Я. Тацій. – Х. : Нац. юрид. акад. України, 2009. – Вип. 100. – С. 407–416.

6. Мануйлов Є. М. Етика : навч. посіб. / Є. М. Мануйлов, М. П. Требін. – Х. : ХВУ, 2001. – 240 с.
7. Мануйлов Є. М. Культура, духовність в інформаційному суспільстві / Є. М. Мануйлов // Вісн. Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія / редкол.: А. П. Гетьман та ін. – Х. : Право, 2009. – Вип. 2. – С. 12–18.
8. Мануйлов Є. М. Фактори формування моральної культури особистості майбутнього фахівця / Є. М. Мануйлов // Наук. зап. Харк. ун-ту Повітр. Сил ім. І. Кожедуба. Соц. філософія, психологія. – Х. : ХУПС, 2007. – Вип. № 2 (28). – С. 7–10.
9. Правове виховання в сучасній Україні : монографія / А. П. Гетьман, Л. М. Герасіна, О. Г. Данильян та ін. ; за ред. В. Я. Тація, А. П. Гетьмана, О. Г. Данильяна. – Х. : Право, 2010. – 368 с.
10. Правосвідомість і правова культура як базові чинники державотворчого процесу в Україні : монографія / Л. М. Герасіна, О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань та ін. – Х. : Право, 2009. – 352 с.
11. Требін М. П. Місце та роль правового виховання в процесі формування правової культури громадян України / М. П. Требін // Освіта і управління : наук.-практ. журн. – 2010. – № 2–3. – С. 92–106.

І. О. Поліщук, доктор політичних наук, професор

БІБЛІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ ПОЛІТИЧНОЇ МЕНТАЛЬНОСТІ УКРАЇНСТВА

Щодо бібліографії проблеми політичної ментальності українства слід наголосити, що вона складалася у декілька етапів.

Уперше розгорнутий аналіз проблема української ментальності знаходить у класичній праці М. І. Костомарова «Дві руські народності» (1861). У згаданій роботі уславлений вчений дає порівняльну характеристику українського та російського менталітету. Демонструючи багато суттєвих розбіжностей в менталітеті споріднених східнослов'янських народів, М. І. Костомаров схильний вбачати саме у цих відмінностях першопричину протилежних державницьких традицій українців і росіян. Якщо останні протягом власної історії створили гіпердержаву, то перші (українці) навпаки, були змушені здебільшого перебувати під владою іноземних держав, маючи недовготривалі та фрагментарні традиції власного державотворення.

Переважає більшість фахівців з питання української ментальності спільні у думці про надзвичайне значення внеску М. І. Костомарова у розробку даної

проблеми, називаючи славнозвісного науковця «батьком» української етно-психології, який фактично започаткував вивчення цікавої для нас проблеми. Окрім того, «Дві руські народності» цілком доречно вважаються важливим символом українського відродження другої половини XIX ст., яке за великим рахунком стало передтечею визвольних змагань українства на початку XX ст.

Як відомо, УНР та ЗУНР проіснували надто незначний термін, аби проблема вивчення національно-політичного менталітету українства знайшла своє продовження в працях науковців. Комуністично-радянський режим, який утвердився в УРСР як складовій частині СРСР, висувавши псевдоінтернаціоналістські гасла, зробив усе необхідне для знищення «українського буржуазного націоналізму», тобто унеможливив взагалі постановку питання про специфічні риси менталітету українства. Виникаюча у подальшому теорія «злиття націй» мала створити ідеологічні підвалини політики тотального зросійщення, яка провадилася в усіх союзних республіках.

Зрозуміло, що за таких умов дослідження проблеми українського менталітету стає можливим лише у країнах Заходу, які будують суспільне життя на засадах плюралізму. Науковці з української діаспори на Заході В. Ярема, О. Кульчицький першими відновлюють студії з української ментальності. У середині 1930-х рр. виходять «Українська духовність в її культурно-історичних виявах» В. Яреми та «Риси характерології українського народу» О. Кульчицького. В. Ярема у згаданій праці намагається пояснити деякі вияви української культури через інтровертну психіку українців. О. Кульчицький у наведеній роботі намагається розкрити процес формування оригінальних властивостей українського менталітету, використовуючи словосполучення «вдача українця».

Трохи пізніше з'являються роботи інших авторів, присвячені різним аспектам української ментальності. Серед них «Призначення України» Ю. Липи, «Вільний народ» Б. Ольхівського, «Українська культура» В. Щербаківського, «Головні риси українського світогляду в українській культурі» Д. Чижевського та ін. Оцінюючи внесок згаданих дослідників у розробку цікавої для нас проблеми, треба зауважити, що їхні наукові зусилля у дослідженні проблеми української ментальності не відзначалися систематичним характером і не перетворилися на розгорнуті ґрунтовні розвідки.

Для нас особливу вагу має робота В. Янова «Українська вдача і наш виховний ідеал». Справа в тому, що ця праця на відміну від багатьох інших присвячена саме політичному аспектові українського менталітету. Спираючись на доробки фахівців з даної проблеми, автор пропонує цікаві пояснення тривалої нездатності українства до створення власної держави. Саме специфічні політико-ментальні властивості українців розглядаються В. Яновим як першо-причина їхніх численних поразок у державотворчих змаганнях.

Разом з тим відомий український етнопсихолог пропонує цікавий аналіз організаційних, системних особливостей деяких історичних держав українства, які, на його думку, віддзеркалюють конкретні вияви української національної ідеї. При цьому автор застосовує методологічний підхід, який зустрічається ще у В. Антоновича. Полягає цей підхід у тезі, що «кожний народ у своєму політичному житті має властиву йому провідну ідею. Провідна ідея нації може найкраще проявитися під час самостійного життя нації». Звідси, аби зрозуміти та сформулювати українську національну ідею необхідно проаналізувати головним чином особливості власних держав українства. Це вельми важливий методологічний підхід і для нашого дослідження, тому варто його запам'ятати.

Заслужують на особливу увагу політологів також остання праця Б. Цимбалістого «Політична культура українців» та стаття іншого представника української діаспори на Заході М. Шафовала «Політична культура України». У цих роботах міститься цікавий аналіз характерних особливостей політичної культури українства, пояснюються глибинні причини його регіональної роз'єднаності, розглядається, як позначилася спадщина тоталітарного, жорстко авторитарного режиму СРСР на розвиток політичної культури українського народу і т. ін.

З проголошенням у 1991 р. державної незалежності України проблема українського менталітету опиняється у центрі уваги багатьох вітчизняних суспільствознавців. Певний поштовх новітньому процесові вивчення цікавої для нас проблеми надала стаття Н. Корнієнко «Українська та російська ментальність: проекція в сучасне» (у часопису «Слово і час». – 1991. – № 7), де автор, ніби продовжуючи М. І. Костомарова, пропонує власну версію ментальної генези двох найбільших слов'янських народів. Важливою подією у розгортанні дослідницьких розробок у теперішній час став вихід у світ у 1992 р. у київському видавництві «Фенікс» збірки робіт з нашої тематики авторів з української діаспори на Заході з передмовою В. Храмової – «Українська душа». У цей же рік у цьому ж видавництві виходить відома на Заході праця М. Шлемкевича «Загублена українська людина», в якій автор виділяє історичні ментальні типи українців за умов їхньої колоніальної підлеглості Росії і т. ін.

Від того часу поняття «менталітет» («ментальність») знаходить неабияку популярність у працях вітчизняних науковців, ніби символізуючи «антропологічний переворот» у нашому суспільствознавстві. Доволі велика кількість українських вчених активно залучається до обговорення проблеми нашого дослідження. При цьому у залежності від фахової приналежності того чи іншого автора його увага концентрується на певному найближчому для нього аспекті українського менталітету.

Політологічний контекст політичної ментальності українства представляють роботи В. Бебика «Наша політична культура» (часопис «Політологічні читання». – 1992. – № 1), «Психологія українського демократизму» (Україна молода. – 1992. – № 12, 13), С. Тарана «Довгий ранок української державності» (Розбудова держави. – 1992. – № 1), О. Рудакевича «Ментальність і політична культура української нації», «Політична культура України: руйнація та шляхи відродження» (статті у часопису «Розбудова держави». – 1995. – № 10, 11), Н. Хамітова «Українська ментальність: постімперське та постіндустріальне буття» (Розбудова держави. – 1995. – № 10), В. Кизими «“Незалежність від” чи “незалежність для”» (Віче. – 1993. – № 9), В. Касьяна «Про деякі риси українського характеру» (Розбудова держави. – 1996. – № 6) та ін.

О. І. Романюк, доктор політичних наук, професор

КОНЦЕПЦІЯ ПОЛІТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ В КОНТЕКСТІ ДЕМОКРАТИЧНИХ ТРАНЗИТІВ

Хоча термін «політична культура» ввів у науковий обіг німецький філософ Йоганн Готфрід Гердер у своїй праці 1784 р. «Ідеї до філософії історії людства» [1, с. 339, 368], проте тривалий час він не мав чіткого концептуального осмислення. Мислителі, котрі використовували цей термін, вкладали в нього різний зміст. Концептуальне обґрунтування цього поняття було здійснене тільки на рубежі 1950–1960-х рр. на біхевіоральному етапі розвитку американської політології [2], що було зумовлене неспроможністю теорії деколонізації визначити спосіб демократизації постколоніальних країн.

Теорія деколонізації виникла внаслідок кризи світової колоніальної системи, що почалася після Першої світової війни. В умовах кризи серед прогресивних інтелектуалів та політиків західних демократій посилювалося розуміння того, що рано чи пізно колоніальні та залежні народи виборють свою незалежність. Проте їх непокоїло питання, яким шляхом розвиватимуться колишні колоніальні країни після здобуття ними незалежності. Оскільки на колоніальні та залежні країни припадала майже третина території та населення земної кулі (у 1938 р. колонії та залежні країни займали 29,6% території планети, на якій мешкало 30,7% її населення [3]), то у випадку встановлення в постколоніальних країнах антидемократичних режимів це створювало реальну загрозу існуванню західної цивілізації. Тривогу посилювало те, що тоталітарні режими комуністичного Радянського Союзу та нацистської Німеччини намагалися використати національно-визвольні рухи для посилення

свого впливу в світі та послаблення західних демократій у майбутній війні за світове панування. Розмірковуючи над тим, яким чином запобігти тоталітаризації світу, західні інтелектуали дійшли висновку, що метрополії (які мали внутрішній демократичний устрій) перш ніж надати своїм колоніям незалежність мають інсталювати там демократичні інститути і норми.

Спробу реалізації експорту демократії почала здійснювати після Другої світової війни Велика Британія, яка перед тим як надати своїм колоніям незалежність сприяла розробці для них конституцій, що запроваджували вільні вибори, парламентське правління, розподіл влади, багатопартійну систему. Проте в переважній більшості постколоніальних країн експортована демократія усталитися не змогла. Серед постколоніальних країн без серйозних сходів з демократичного шляху після одержання державної незалежності розвивалися тільки Ізраїль та Індія. В інших країнах невдовзі були встановлені військові диктатури або однопартійні системи (за радянським зразком), або політичні системи виродилися у псевдодемократію з фасадною багатопартійністю та невірними й неконкурентними виборами [4, с. 19–21].

Невдача з експортом демократії суттєво вплинула на розвиток теорії політичної системи. Роздуми стосовно причин невдачі привели науковців до висновку, що політичну систему утворюють не тільки інститути та норми, але й культура. Уперше таку думку висловив американський політолог Гебріел Алмонд у своїй статті 1956 р. «Порівняльні політичні системи». Трактуючи політичну культуру як певну «структуру орієнтацій до політичної дії», в яку вбудована кожна політична система, Алмонд наголосив на двох аспектах цього феномену. По перше, політична культура «не збігається з даною політичною системою суспільства», оскільки «зразки орієнтацій в політиці можуть виходити і зазвичай виходять за межі політичних систем». При цьому він виходив з усталеного в попередній період уявлення про політичну систему як певний комплекс політичних інститутів та норм. По-друге, «політична культура не є тим самим, що й загальна культура, хоча вони пов'язані між собою». Політична культура, включаючи в себе стандарти і цінності загальної культури суспільства, разом з тим має властивість адаптувати їх до «зовнішніх ситуацій» на ґрунті пізнання та осмислення нової політичної реальності, що народжує її автономію [5, р. 396].

Таким чином, політичну культуру було репрезентовано як спільне поле функціонування двох субсистем суспільної системи: політичної та культурної, що унаочнюється в стереотипах поведінки учасників політичного процесу. Як частина загальної культури суспільства політична культура включає в себе лише ті культурні елементи (уявлення, переконання, традиції), що задіяні в політичному процесі. Як важливий компонент політичної системи політич-

на культура характеризує соціально-психологічні чинники політичної реальності. Ця подвійна сутність і народжує автономію політичної культури.

Політична культура виконує в суспільній системі дуже важливу комунікативну функцію, бо через неї культура суспільства впливає на характер політичних відносин, зумовлюючи стабільність або нестабільність політичних інститутів та норм. Водночас зміни в політичній системі здатні справляти суттєвий вплив на культуру, зумовлюючи перетворення уявлень і переконань, виникнення нових установок і орієнтацій, народження нових традицій.

Концепція політичної культури відіграє велику роль у осмисленні процесу демократизації сучасних країн, у зв'язку з чим слід наголосити на двох важливих аспектах відносин між політичною культурою та транзитивними процесами.

По-перше, успішний перехід до демократії неможливий без урахування в діяльності політичних сил особливостей політичної культури суспільства. Подібно до того, як загальна культура є найконсервативнішою сферою суспільних відносин, політична культура являє собою найконсервативніший елемент політичної системи. Її не можна швидко змінити через ухвалення декретів, постанов, законів. Вона змінюється повільно у міру зміни свідомості та, відповідно, поведінки учасників політичного процесу. Унаслідок цього транзитивні суспільстві не можуть без шкоди для процесу демократизації миттєво впроваджувати всі стандарти демократичного врядування, що притаманні сталим ліберальним демократіям. Сталі демократії йшли до цих стандартів десятки років, а декотрі й кілька століть. Упровадження демократичних стандартів має відбуватися з урахуванням того, як ті чи інші з них будуть сприйматися більшістю населення, чи не створить це критичну масу незадоволених демократичним правлінням громадян, що унеможливить подальший розвиток демократичного процесу.

По-друге, формування соціально-політичного підґрунтя для усталення демократії вимагає цілеспрямованого впливу з боку політичної влади на розвиток суспільної, передусім політичної, культури. У транзитологічній парадигмі, основи якої заклав Данкварт Растов [6] і яка одержала всебічний розвиток у фундаментальній праці Гілл'єрмо О'Доннелла і Філіпа Шміттєра [7], переходи до демократії були репрезентовані як процес послідовної інституціоналізації політичних змін, що у своєму розвитку проходять три послідовних етапи: лібералізацію, демократизацію та соціалізацію. Семюел Гантінгтон вважає, що зміст останнього становить «інституціоналізація демократичної політичної поведінки» [8, с. 285], бо на ньому на ґрунті опанування нових норм та цінностей, поступового вростання в нову систему відносин відбувається зміна політичної культури еліти, а потім і усього суспільства. Цю зміну

визначають два чинники: 1) сам хід демократичного процесу (чим успішніше демократичний уряд вирішуватиме назрілі проблеми суспільного розвитку, чим більше зисків від нового типу політичних відносин одержуватимуть пересічні громадяни, тим швидше будуть змінюватися їх політичні установки та орієнтації); 2) організація спеціального навчання з метою прищеплення громадянам демократичних цінностей та ідеалів.

Про роль останнього чинника в процесі демократизації суспільства яскраво свідчить досвід Західної Німеччини, де після загибелі нацистського режиму в межах політики денацифікації була розроблена спеціальна програма з демократизації суспільної свідомості та у 1952 р. створено Федеральне відомство з політичної освіти. Діючи в тісній співпраці з політичними партіями, просвітницькими організаціями та приватними фондами, це відомство, намагаючись запобігти поширенню екстремістських тенденцій, організувало дослідження суспільних настроїв. Було докорінно переглянуто всі навчальні програми й посібники з соціальних наук. З метою формування демократичної культури нової генерації громадян у класичних гімназіях був введений навчальний курс політології. Викладачі, погляди яких суперечили демократичним орієнтаціям суспільного розвитку, були звільнені в процесі денацифікації та наступної боротьби з радикальними елементами. Відбувся масовий друк літератури, що пропагувала демократичні цінності. На радіо та телебаченні засновувалися спеціальні програми з політичної освіти [9]. Завдяки вжитим владою ФРН заходам протягом порівняно стислого часу відбулися суттєві зміни політичної свідомості населення країни. Якщо на початку 1950-х рр. більше третини західних німців заявляли, що підтримали би спробу нової нацистської партії захопити владу або поставилися до неї байдуже, а в 1953 р. тільки 50% західнонімецького суспільства вважало демократію найкращою формою врядування для Німеччини, то на 1972 р. кількість прихильників демократії збільшилася до 90% [8, с. 284].

ЛІТЕРАТУРА

1. Гердер И. Г. Идеи к философии истории человечества : пер. с нем. / И. Г. Гердер. – М. : Наука, 1997. – 703 с.
2. Романюк О. І. Біхевіоралізм / О. І. Романюк // Політологічний енциклопедичний словник / уклад.: [Л. М. Герасіна, В. Л. Погрібна, І. О. Поліщук та ін.] ; за ред. М. П. Требіна. – Х. : Право, 2015. – С. 68–69.
3. Брутенц К. Н. Колонии и колониальная политика / К. Н. Брутенц // Большая Советская Энциклопедия. – 3-е изд. Т. 12 / гл. ред. А. М. Прохоров. – М. : Сов. Энцикл., 1973. – С. 447–451.

4. Романюк О. І. Від тоталітаризму до демократії та національної державності: системний аналіз посткомуністичних трансформацій : монографія / О. І. Романюк. – Х. : ХДАК, 2011. – 376 с.
5. Almond G. Comparative Political Systems / G. Almond // Journal of Politics. – 1956. – Vol. 13, No. 3. – P. 391–409.
6. Rustow D. A. Transition to Democracy – Toward a Dynamic Model / D. A. Rustow // Comparative Politics. – 1970. – Vol. 2, No. 3. – P. 337–363.
7. O'Donnell G. Transitions from Authoritarian Rule: Tentative Conclusions about Uncertain Democracies / G. O'Donnell, P. C. Schmitter. – Baltimore (MD), L. : Johns Hopkins University Press, 1986. – xii, 81 p.
8. Хантингтон С. Третья волна. Демократизация в конце XX века : пер. с англ. / С. Хантингтон. – М. : РОССПЭН, 2003. – 386 с.
9. Смирнов Д. А. Опыт демократического воспитания в странах Европы (на примере политического образования в ФРГ) [Электронный ресурс] / Д. А. Смирнов. – Режим доступа: <http://rusgermhist.narod.ru/RusRaboti/RusSmirnov/Smirnovreportrus-2-01.htm>.

М. П. Требін, доктор філософських наук, професор

ДЕФОРМАЦІЯ ПРАВОСВІДОМОСТІ: СУТНІСТЬ ТА ФОРМИ ПРОЯВУ

Україна йде шляхом розбудови демократичної, правової, соціальної держави. Зайвим є констатувати, що утвердження верховенства права з його передумовою рівності всіх громадян перед законом, справжньої незалежності судової гілки влади, ефективності інститутів правопорядку та судочинства у відстоюванні прав і свобод громадян, а також проблеми забезпечення справедливості відносно всіх громадян є найактуальнішими у процесі реформування політичної і правової системи України після Революції Гідності.

Непослідовність та брак вагомих аргументів діючої влади у впровадженні політики верховенства права є нині однією з відчутних перешкод інституціоналізації демократичних суспільних ідеалів у країні, проведення реформ, ефективної боротьби з корупцією. Говорячи про правову культуру громадян українського суспільства, слід констатувати той факт, що її рівень бажає кращого і перебуває ще у стадії формування зачатків демократичної, правової культури [1]. Констатація спрямованості на розбудову демократичного суспільства, правової держави, формування громадянського суспільства ще не є гарантією становлення основ проголошених цілей. Коли ж ми говоримо про правову культуру демократичного суспільства, то йдеться перш за все про

орієнтацію на особистість, її права і свободи. Особистість у демократичному суспільстві більше покладається на власні сили і можливості, держава розглядається як «арбітр», що суворо охороняє індивідуальну свободу, безпеку, власність своїх громадян і діє згідно з вимогами права.

Діяльність українських властей за роки незалежності характеризувалася беззаконням, правовим нігілізмом, падінням державної дисципліни, високим рівнем корупції та іншими негативними моментами, що, у свою чергу, сприяло формуванню відповідної правової культури громадян, яка за визначенням не могла бути демократичною. Але не можна пояснювати рівень правової культури громадян України тільки діяльністю влади. Будь-яка правова культура є продукт історичний. З одного боку, український народ мав достатньо складні умови для формування демократичної правосвідомості й правової культури в умовах різного політико-державного простору до середини ХХ ст., з другого – на нинішній стан правової культури громадян України робить свій вплив посттоталітарне минуле. Перехід від посттоталітаризму до розбудови демократичного суспільства з погляду правової культури має низку особливостей: по-перше, нові правові норми стикаються зі старими неправовими нормами, тенденції авторитаризму співіснують з елементами анархії тощо; по-друге, право функціонує в умовах хаосу і дезорганізації самого суспільства та його правової системи, а це призводить до того, що одні верстви суспільства одержують пріоритетний розвиток, а інші втрачають свою колишню роль, що так чи інакше позначається на їхньому ставленні до органів державної влади і правових норм; по-третє, інертність свідомості людини, нездатність її відразу звільнитися від колишньої системи ціннісно-правових настанов тоталітаризму, яка може декларативно відкидатися особистістю, але продовжувати при цьому існувати на рівні підсвідомості, визначаючи світобачення людини, її цінності, інтереси, вчинки.

Кажучи про стан справ з правовою культурою громадян України, треба розуміти, що тут накопичилася низка проблем. Надзвичайна історична концентрація у період трансформації (навіть ламання) соціального укладу з часів комуністичної системи вже тривалий час має своїм наслідком ситуацію аномії. Сучасна правова культура українського соціуму суттєво деформована, що веде до збільшення кількості правопорушень. Лише за 2014–2015 рр. кількість викрадень в державі зросла у 3,6 разу, угонів – у 2 рази, вбивств – у 1,6 разу, розбоїв – в 1,3 разу [2].

Тому, розглядаючи правову культуру як характеристику якісного стану правового життя суспільства, що характеризується досягнутим рівнем розвитку правової системи – станом та рівнем правової свідомості, правознавства, системи законодавства, правозастосовної практики, законності і правопоряд-

ку, правової освіти, а також ступенем гарантованості основних прав і свобод людини, ми повинні зрозуміти, що насамперед процес деформації правової культури розпочинається з деформації правової свідомості. Деформована правосвідомість обумовлює й відповідну деформацію правової культури. Деформація правової свідомості – це соціально-правове явище, що характеризується зміною її стану, при якому у носіїв формуються певні ідеї, уявлення, погляди, знання, відчуття і настрої, переживання й емоції, які спотворено відображають юридичну дійсність і виражають негативне ставлення до чинного права, законності та правопорядку. Під формами деформації правосвідомості можна розуміти способи її вияву, які відрізняються один від одного різним ступенем перекручення компонентів правової свідомості у віддзеркаленні правової дійсності і які в сукупності розкривають сутність та зміст цього явища. Можна виділити такі форми деформації правосвідомості: правовий інфантилізм, правовий нігілізм, правовий ідеалізм (фетишизм), перероджену правосвідомість [3]. Вони перш за все торкаються деформації індивідуальної правосвідомості, що не виключає їхнього вияву на груповому і суспільному рівнях.

Найм'якшою формою деформації правосвідомості є правовий інфантилізм, що полягає в недостатній сформованості й прогалинах правових поглядів, знань, установок, уявлень. Він виявляється перш за все в недостатній сформованості правової свідомості. Іншим виявом правового інфантилізму виступає прогалина правової свідомості, що виникає лише на основі повної відсутності знання про будь-який елемент правової дійсності або на основі забуття таких знань. Можна виділити два види прогалин правової свідомості: 1) «первинна» прогалина, коли індивіду спочатку не була відома інформація про даний елемент правової дійсності; 2) «вторинна» прогалина, яка характеризується або наявністю в правовій свідомості суб'єкта певної інформації про той або інший елемент правової дійсності і який у подальшому його забуває, або відсутністю ситуації її пригадування і отримання даної інформації. Зрозуміло, що в сучасному українському суспільстві правовий інфантилізм – досить поширене явище, тому що недостатньо велика кількість наших громадян має бажання отримати правову інформацію, ознайомитися зі змінами у діючому законодавстві, а з другого боку, у державі ще не склалася струнка система правового виховання громадян, починаючи з дитсадка та закінчуючи роботою з пенсіонерами [4].

Другою формою деформації правосвідомості є правовий нігілізм. Нігілізм взагалі виражає негативне ставлення суб'єкта чи соціальної групи до певних цінностей, норм, поглядів, ідеалів, до окремих, а іноді й усіх сторін людського буття. Сьогодні нігілізм виражається в різних формах, а саме:

неприйняття певними верствами суспільства курсу реформ, нового способу життя і нових («ринкових») цінностей; незгода з тими чи іншими політичними рішеннями й акціями, неприязне чи навіть вороже ставлення до державних інститутів і структур влади, їхніх лідерів; заперечення «західних» зразків поведінки, моральних орієнтирів; протидія офіційним лозунгам і установкам та деякі інші. Правовий нігілізм – один із видів соціального нігілізму, виявляється у загальному негативно-заперечувальному, нешанобливому ставленні до права, закону і нормативного порядку. Подібні антиправові настанови і стереотипи є елементом, властивістю суспільної свідомості і національної психології. Мова йде про приниження ролі права суспільством. На наш погляд, правовий нігілізм – це форма деформації правової свідомості, яка виражається в наявності у носіїв зневажливого, негативного або байдужого ставлення до права і правової дійсності за відсутності наміру на здійснення правопорушень. Такий підхід дає можливість виділити важливі ознаки правового нігілізму, розкриваючи його суть і дозволяючи відрізнити його від інших форм деформації правової свідомості, від критики права і від правової демагогії. Характерними рисами правового нігілізму виступають: широка поширеність, підкреслено відкритий характер, специфічне регіональне і національне забарвлення, зіткнення і злиття з політичним, державним, економічним, етичним і деякими іншими видами нігілізму.

Третьою формою деформації правосвідомості є правовий ідеалізм (фетишизм) – форма деформації правосвідомості, що виражається в абсолютизації ролі права і правових інститутів у регулюванні суспільних відносин. Думка про можливість принципової зміни суспільства за допомогою мудрих законів має давнє походження. З такого переконання виходив Платон у своїх мріях про ідеальну державу, розглядаючи як ідеальне правління кращих і шляхетних, тобто аристократії, де діють гарні закони, а держава піклується про своїх громадян. Таку ж думку висловлював значно пізніше й хорватський філософ і правознавець Ю. Крижанич, який відмічав, що головною й основною гарантією проти тиранії є наявність у державі хороших законів і належного контролю за їхнім виконанням. Але реальне життя спростовує тезу про те, що тільки за допомогою законів можна кардинально змінити ситуацію у суспільстві, особливо коли належним чином не спрацьовує механізм законодавчої, виконавчої та судової влад. Важливо насамперед мати належні політичні, економічні та організаційні умови, високу правову культуру населення, якісну конституцію і закони.

Найважчою формою деформації правової свідомості є феномен її переродження, яка виявляється в усвідомленому ігноруванні і запереченні закону

і супроводжується наявністю у носіїв наміру на здійснення правопорушень. Правосвідомість, що перероджується, виявляється в різних формах і перш за все у вигляді навмисного порушення законів і інших нормативно-правових актів, що супроводжуються здійсненням злочинів та інших правопорушень. При всіх істотних відмінностях у рівні злочинності в різних країнах першою й визначальною тенденцією у світі є її абсолютне і відносне зростання у співвідношенні з кількістю населення, показниками економічного розвитку, культури тощо. За даними ООН, якщо сьогодні темпи зростання кількості населення планети складають 1–1,5% щорічно, то злочинність зростає щорічно на 5%.

Проблеми формування правової культури в Україні тісно взаємопов'язані з питаннями подальшої трансформації українського суспільства на демократичних засадах, формуванням єдиного національного культурно-політичного символічного поля, сенсів громадянської ідентичності та загальнонаціонального соціального капіталу, успішністю розвитку громадської нації. Рівень правової культури громадян України, що існує на цей час, потребує значного покращення і доведення у найближчій перспективі до рівня правової культури демократичного суспільства. А це передбачає вдосконалення правових норм, практики юридичних інститутів, правових процесів, правовідносин, правового мислення, правосвідомості, політичного оцінювання права, законотворчої і правозастосовної діяльності, правомірної поведінки, правового виховання, юридичної науки та інших явищ позитивно-правової властивості, що дозволить Україні посісти гідне місце у спільноті європейських народів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Правосвідомість і правова культура як базові чинники державотворчого процесу в Україні : монографія / Л. М. Герасіна, О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань та ін. – Х. : Право, 2009. – 352 с.
2. Аферы Яценюка. Итоги премьерства: обещания и реальность в простых цифрах [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://special.obozrevatel.com/yatsenyuk/>.
3. Требін М. П. Правосвідомість громадян України: стан та види деформації / М. П. Требін // Вісн. Харк. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи». – Х. : ХНУ, 2009. – № 844. – С. 59–62.
4. Требін М. П. Місце та роль правового виховання в процесі формування правової культури громадян України / М. П. Требін // Освіта і управління : наук.-практ. журн. – 2010. – № 2–3. – С. 92–106.

М. Ю. Валуйська, кандидат юридичних наук, доцент

КРИМІНАЛІЗАЦІЯ ОСОБИСТОСТІ ЯК ДЕСТРУКТИВНИЙ СОЦІОКУЛЬТУРНИЙ ПРОЦЕС

Соціокультурний процес являє собою складне явище, сутність якого полягає у змінах, які з часом відбуваються у культурних системах, типових моделях взаємодії між людьми, окремими соціальними групами тощо. Цьому процесу притаманна цілісність, але при аналітичному осмисленні він може бути розділений на окремі підпроцеси, які можуть мати різне спрямування: прогресивне (інноваційне) та деструктивне (деградуюче).

Процеси, що мають прогресивний напрям, сприяють соціально корисній адаптації основної частини соціуму до зовнішніх умов буття, вирішенню накопичених внутрішніх суперечностей із найменшими для суспільства витратами, стимулюють процеси творчості та культурний розвиток як на рівні соціуму в цілому, так і на рівні мікрогруп та окремих індивідів.

Процеси, що мають деструктивне спрямування, можуть сприяти гіперадаптації до зовнішніх умов буття невеличкої кількості членів соціуму за рахунок різкого зниження життєздатності широких його прошарків. При цьому відбувається критичне накопичення соціальних суперечностей, які не знаходять свого вирішення у правовому полі. Таке становище пригнічує розвиток прогресивних соціокультурних напрямів, спотворює загальновизнану систему цінностей, віддаляє суспільство від надбань цивілізації на загально-світовому рівні, перешкоджає науково-культурному розвитку соціуму на загальному, груповому та індивідуальному рівнях.

Об'єктивними виявами деструктивних соціокультурних процесів є криміналізація найважливіших соціальних структур, процесів їх функціонування, окремих прошарків соціуму та індивідів, маргіналізація населення; падіння ефективності процедур соціалізації і інкультурації особистості членів спільноти засобами виховання, освіти, релігії, державної ідеології і пропаганди; деградація підсистеми ціннісних орієнтацій, правовий нігілізм, знецінення моральності тощо. Протидія таким процесам є неможливою без вирішення питання про причини, якими обумовлена соціокультурна деструкція.

Однозначного наукового вирішення цієї проблеми поки ще нема. Триває дискусія з приводу того, що вважати факторною причиною (першопричиною) соціально негативних процесів, а які його складові є похідними, вторинними. Аналізується здатність різних детермінант породжувати деструктивні наслідки, ступінь інтенсивності та тривалість їх дії тощо. Висловлюються думки щодо прийняття за відправну точку деструктивних соціальних про-

цесів різких змін природних або історичних умов існування, соціальних криз внутрішнього розвитку спільнот, конфліктів з носіями інших зразків культури тощо.

На нашу думку, не зменшуючи важливості пізнання першопричини деструктивної частини соціокультурного процесу, для практичної протидії останній важливим є аналіз окремих складових цього руйнівного явища з метою виявлення його внутрішніх закономірностей та особливостей взаємодії з іншими соціокультурними процесами.

Серед низки деструктивних процесів за ступенем впливу на суспільство найбільшу загрозу являють собою такі його складові, як криміналізація соціуму та криміналізація особистості. Слід зазначити, що в сучасній науковій літературі та засобах масової інформації досить часто містяться матеріали щодо криміналізації соціальних, економічних, політичних та інших складових життєдіяльності суспільства. Частота використання в засобах масової інформації, виступах посадових осіб, у розмовній мові таких словосполучень, як «криміналізація економіки», «криміналізація суспільства», «криміналізація особистості», надали їм статусу усталених зворотів. Це вказує на широку поширеність означених суспільно небезпечних процесів і вимагає від науковців дослідження всіх аспектів криміналізації у їх нерозривному зв'язку з метою більш глибокого пізнання того, що становить загрозу суспільству, для розробки відповідних заходів протидії.

Проблеми криміналізації соціуму взагалі та криміналізації особистості зокрема є міжгалузевими. Окремими аспектами означених процесів займаються соціологія, політологія, психологія, педагогіка, кримінальне право, кримінологія та інші науки, предмети яких тією чи іншою мірою торкаються проблеми цих деструктивних процесів. У кримінології важливість цього питання знайшла своє відображення у Концепції розвитку кримінологічної науки в Україні на початку XXI століття, де зазначається, що необхідно дослідити зв'язок соціально-економічних детермінант з процесами несприятливого формування особи, передусім неповнолітнього, молодіжного віку, соціально незайнятого та нереалізованого в суспільному середовищі, а також з особливостями національного менталітету, расовою, етнічною, релігійною, у тому числі конфесійною належністю, вивчити механізми можливого впливу останніх на криміналізацію особи та соціальних груп [1, с. 17].

На наш погляд, у кримінологічній науці сьогодення актуальною є розробка поняття «криміналізація», яке має узагальнити основні риси процесу криміналізації з урахуванням особливостей його прояву щодо окремих складових предмета кримінологічної науки, основних форм вираження, соціально обумовлених тенденцій розвитку, інших змінних чинників, які впливають чи

можуть вплинути на цей процес та забезпечення адекватності його наукового розуміння в умовах конкретного часу та простору.

Суттєвим внеском у прирощення кримінологічних знань у цій сфері може стати вивчення процесу криміналізації особистості, яке, на наш погляд, має розглядатися як антисоціальний процес, сутність якого полягає у набутті особою криміногенних властивостей, які утворюють її індивідуальний криміногенний комплекс і під час учинення злочину надають особі, яка його вчиняє, нової якості суспільної небезпечності. Основними рисами криміналізації, виходячи з її змістовного наповнення, є антисуспільна спрямованість, соціально-правова природа, динамічність (зміна її у часі).

Питання криміналізації особистості автор торкалася у статті «Деякі аспекти усунення соціальних та морально-психологічних причин, що призводять до криміналізації окремих індивідів» [2] і вважає, що проблема є вельми серйозною, комплексною та багатоаспектною, але водночас такою, яка досі не знайшла у вітчизняній науці системного та розгорнутого вивчення.

Оскільки рішення про вчинення злочину чи відмову від злочинного акту (стосовно умисних злочинів) усвідомлено приймається осудною особою, яка має індивідуальні інтелектуальні, емоційні та вольові характеристики, проблема криміналізації особистості набуває у кримінологічній науці стрижневого характеру. Але завдання кримінології полягає не тільки у вивченні небезпечних для суспільства явищ, процесів та механізмів деформації особистості, що призводять до формування у неї настанови на можливість і доцільність вчинення кримінального правопорушення, а й у розробці захисту суспільства від цих протиправних діянь.

Розв'язання цієї проблеми бачиться у вирішенні низки завдань стосовно: 1) інтеграції у теорію та практику кримінологічної науки сучасних напрацювань суміжних наук, які можуть бути використані для досліджень криміналізації особистості у сучасних умовах; 2) аналізу структури чинників криміналізації особистості; 3) розробки запобіжних заходів, що надають можливості реальної протидії цьому процесу.

Підводячи підсумки викладеному, можемо зазначити, що кримінологія, як комплексна, інтегративна наука, спираючись на сучасні досягнення інших наук, має проаналізувати процес криміналізації особистості у його багатогранності, яка обумовлена поєднанням соціального та біологічного, об'єктивного та суб'єктивного, внутрішнього і зовнішнього, у поєднанні із процесами криміналізації інших об'єктів, з урахуванням взаємного впливу прогресивних соціокультурних процесів.

Результати кримінологічних досліджень стосовно криміналізації особистості у нерозривному зв'язку з криміналізацією інших процесів життєдіяль-

ності суспільства у їх індивідуальних виявах та взаємодії як між собою, так і з іншими соціокультурними процесами при використанні сучасних методологічних підходів, розроблених суміжними з кримінологією науками, можуть суттєво доповнити багаж знань цієї науки і розширити наукові обрії інших. Інтегративний кримінологічний підхід розширює можливості пізнання досліджуваних явищ та сприяє науковому прогресу. А результатом наукового прогресу є підвищення ефективності протидії суспільно небезпечним явищам та процесам у правовому суспільстві.

ЛІТЕРАТУРА

1. Концепція розвитку кримінологічної науки в Україні на початку XXI століття // Інформ. бюл. / Акад. прав. наук України, Координац. бюро з пробл. кримінології. – К., 2002. – № 5. – С. 5–29.
2. Валуйська М. Ю. Деякі аспекти усунення соціальних та морально-психологічних причин, що призводять до криміналізації окремих індивідів / М. Ю. Валуйська // Проблеми законності : республік. міжвід. наук. зб. – Х., 2005. – Вип. 72. – С. 140–145.

Ф. В. Веніславський, кандидат юридичних наук, доцент

СТАБІЛЬНІСТЬ КОНСТИТУЦІЙНОГО ЛАДУ УКРАЇНИ В АСПЕКТІ ПОЛІТИКО-ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ

У зв'язку з перманентним конституційним реформуванням, що триває в нашій державі вже понад 10 останніх років, особливої актуальності набуває проблема визначення дійсного змісту категорії «конституційний лад», виключне право визначати і змінювати який, відповідно до ст. 5 Основного Закону, належить народу України. Необхідність визначення дійсного змісту конституційного ладу обумовлена передусім тим, що і в 2004 р., коли парламент вперше змінив Конституцію України, і в 2010 р., коли Конституційний Суд України визнав ці зміни неконституційними, і в 2014 р., коли парламент Законом відновив дію Конституції України в редакції 2004 р., значна частина як політиків, так і експертів-конституціоналістів піддавали такі дії та рішення жорсткій критиці з огляду саме на привласнення і парламентом, і єдиним органом конституційної юрисдикції виключного права народу визначати і змінювати конституційний лад України. І хоча дати однозначну відповідь на питання, чи дійсно в 2004, 2010 і в 2014 рр. змінювався конституційний лад

держави неможливо саме через відсутність його і легального, і доктринального визначення, подібні дискусії демонструють рівень і політичної, і правової культури як безпосередніх учасників цих процесів, так і фахівців-правознавців, які їх оцінюють та інтерпретують.

Адже політична і правова культура, як соціальні феномени, перебувають у системному взаємозв'язку та суттєво впливають одна на одну. Так, під правовою культурою розуміють рівень свідомого сприйняття права та всіх правових явищ, усієї правової дійсності людиною, певними соціальними групами та суспільством у цілому, а під політичною культурою – рівень свідомого ставлення тих чи інших суб'єктів не лише до права як до соціальної цінності, але й до політики в цілому, до форм та методів політичної діяльності, до політичних опонентів, до політичних угод, політичну послідовність, уміння почути політичних опонентів, здатність до політичних компромісів тощо. З огляду на це вимальовується досить цікава ситуація: починаючи з 2010 р. низка представників і політичного, і експертного середовищ доводили і продовжують доводити, що Конституційний Суд України, визнавши своїм Рішенням від 30 вересня 2010 р. неконституційним Закон України «Про внесення змін до Конституції України» від 8 грудня 2004 р., узурпував право народу визначати і змінювати конституційний лад України. На політичному рівні така позиція найбільш чітко виявилася у січні – лютому 2014 р., завершившись ухваленням 21 лютого 2014 р. Закону України «Про відновлення окремих положень Конституції України» (в редакції 2004 р.), головним аргументом прийняття якого була саме узурпація права народу з боку Конституційного Суду України. При цьому рівень політико-правової культури не дозволяє апологетам цієї точки зору прийняти протилежну позицію, яка, виходячи з наведеної аргументації, є абсолютно очевидною: якщо конституційний лад України було змінено Конституційним Судом України у 2010 р., то поза всяким сумнівом його було змінено і в 2004 р., і в 2014 р. парламентом України. Але парламент так само пов'язаний волею народу, як і Конституційний Суд. І тому можна зробити логічний висновок, що Верховна Рада України не мала права вносити зміни до Конституції України у 2004 р. та відновлювати їх дію у 2014 р.

Проте для забезпечення від повторення подібних випадків у майбутньому, в тому числі – в процесі поточного конституційного реформування, необхідно визначитися зі змістом категорії «конституційний лад», стабільність якого тісно пов'язана зі стабільністю та незмінністю Основного Закону України в цілому. Зокрема, в мотивувальній частині рішення Конституційного Суду України від 11 липня 1997 р. (справа щодо конституційності тлумачення Верховною Радою України статті 98 Конституції України) прямо зазначено, що за-

сади конституційного ладу України закріплені у розділах I, III, XIII Конституції України. А оскільки засади конституційного ладу – це лише один з багатьох його елементів, можна зробити висновок про те, що конституційний лад закріплено й іншими розділами Конституції України. У підтвердження цьому слід навести ще одне рішення Конституційного Суду України – від 5 жовтня 2005 р. (справа про здійснення влади народом), у мотивувальній частині якого зазначено, що «Із нормативно-правового змісту положень частин другої, третьої статті 5 Основного Закону України, за якими народ є носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні та народів належить право визначати і змінювати конституційний лад в Україні, випливає, що народ має право приймати нову Конституцію України. Таким чином, за правовою позицією Конституційного Суду України конституційний лад нормативно закріплений Конституцією України в цілому. І хоча, на наш погляд, такий дуже широкий підхід до визначення категорії «конституційний лад» України є достатньо дискусійним, все ж необхідно визнати, що форма правління, яку власне і було змінено в 2004, 2010 і в 2014 рр. є елементом конституційного ладу, а отже, її зміна – це виключне право народу України.

Закріпивши за народом України виключне право визначати і змінювати конституційний лад держави, Конституція України зумовила необхідність чіткого визначення не лише його змісту та конкретних складових, а й дослідження співвідношення конституційного ладу з іншими базовими поняттями та категоріями конституційно-правової науки та практики. Насамперед важливо дослідити співвідношення конституційного ладу з ідеями сучасного конституціоналізму загалом, з конституційними цінностями, із засадами конституційного ладу, з державним ладом, з формою держави зокрема. Адже саме ці категорії відбивають історичний процес пошуку, узагальнення та формулювання своєрідного суспільного ідеалу – найбільш справедливої та ефективної моделі державного та суспільного устрою, що здатна створити максимально комфортні умови життя кожній людині, гарантувати реалізацію та захист її основоположних прав і свобод, забезпечити дотримання інтересів громадянського суспільства та оптимальне функціонування державного механізму. Важливість визначення змісту конституційного ладу обумовлена й тим, що цю категорію закріплено безпосередньо на рівні Конституції України, яка за своєю політико-правовою природою є формалізацією універсальних правових ідей. Відповідно конституційний лад апріорі має сприйматися всіма суб'єктами конституційно-правових відносин як безумовне соціальне благо, зміна якого можлива виключно для досягнення суспільно-корисного результату.

Стабільність існуючого конституційного ладу забезпечується, насамперед, стабільністю Конституції України, яка не може розглядатися як засіб досяг-

нення політичних цілей окремих політичних груп. Конституція є актом установчої влади Українського народу, а отже, зміст і спрямованість конституційного регулювання мають визначатися виключно в інтересах народу. Безсумнівно, Конституція і в редакції 1996 р., і в редакції 2004 р. має чимало недоліків та суперечливих положень, які необхідно усунути та узгодити задля забезпечення ефективного функціонування державно-владного механізму. Однак будь-яке конституційне реформування має здійснюватися виключно з дотриманням встановленої процедури і з урахуванням інтересів народу. Робити це слід дуже виважено та відповідально, із залученням фахівців у галузі конституційного права, з відкритим та неупередженим обговоренням кожного дискусійного положення. На превеликий жаль, саме такий підхід до конституційного реформування в Україні навряд чи можна вважати нормою, про що яскраво свідчить і процес внесення змін до Основного Закону України в 2004 р., і спроби конституційного реформування 2014–2015 рр. Насамперед, цьому заважає рівень політичної культури учасників цього процесу, які через процедуру внесення змін до Конституції України намагаються не стільки покращити її якість та ефективність, скільки прагнуть досягнення своїх вузькокорпоративних цілей – здобути чи зберегти й розширити свою політичну владу.

В. Д. Воднік, кандидат філософських наук, доцент

РОЛЬ ПРАВОВОЇ ОСВІТИ У ФОРМУВАННІ ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ УКРАЇНСЬКОГО СОЦІУМУ ЗА УМОВ ЙОГО МОДЕРНІЗАЦІЇ

Розвиток будь-якого суспільства, людини проходить під визначальним впливом культури. Поза досягненнями культури поведінка і діяльність людини, соціальних спільнот утрачають спрямованість розвитку, сенс існування. У культурі дістають відображення спосіб людського буття, набутий досвід, традиції, цінності та механізм їх реалізації.

Правовий прогрес, якого прагне Україна, здійснюючи запровадження в життя ідеї створення громадянського суспільства та демократичної, соціальної, правової держави, може бути реальністю лише за умови, що політична і правова реформи поєднуюватимуться з формуванням правової культури українського суспільства, усіх його соціальних груп. Більше того, без успіху в галузі формування правової культури населення ефективність реформ в Україні буде просто неможливою.

З метою підвищення рівня правової освіти населення, створення належних умов для набуття громадянами правових знань, а також забезпечення їх конституційного права знати свої права і обов'язки було затверджено Національну програму правової освіти населення. Потребують вирішення на державному рівні питання дальшого розвитку правосвідомості населення, подолання правового нігілізму, задоволення потреб громадян у одержанні знань про право. Це може бути забезпечено, насамперед, шляхом удосконалення правової освіти населення.

Національна програма правової освіти населення (далі – Програма) передбачає дальше створення необхідних умов для набуття широкими верствами населення правових знань та навичок у їх застосуванні, забезпечення доступу громадян до джерел правової інформації, а також визначає основні напрями правоосвітньої діяльності та першочергові заходи щодо їх реалізації.

Основними завданнями Програми є: підвищення рівня правової підготовки населення, насамперед учнівської та студентської молоді, громадян, які перебувають на державній службі, обрані народними депутатами України, депутатами місцевих рад, викладачів правових дисциплін та журналістів, які висвітлюють правову тематику; створення належних умов для набуття громадянами знань про свої права, свободи і обов'язки; широке інформування населення про правову політику держави та законодавство; забезпечення вільного доступу громадян до джерел правової інформації; вдосконалення системи правової освіти населення, збереження та розвиток вітчизняних традицій у цій сфері.

Мету Програми передбачається досягти шляхом: утвердження гуманістичних правових ідей, загальнолюдських та національних правових цінностей, високих моральних засад у суспільному житті; визнання правової освіти населення одним із основних чинників формування високої правосвідомості і правової культури окремих громадян та всього суспільства; активної участі в організації і здійсненні заходів із правової освіти населення органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, об'єднань громадян, навчальних та культурних закладів, наукових установ, міжвідомчих координаційно-методичних рад з правової освіти населення, видавництва та видавничих організацій, засобів масової інформації та поєднання комплексу заходів у сфері правової освіти, що здійснюються цими органами, організаціями, закладами і установами; органічного поєднання правової освіти із загальною середньою, професійно-технічною і вищою освітою; розроблення сучасної методологічної бази для реалізації усіх напрямів і форм правоосвітньої діяльності; надання правової освіти навчальними закладами як державної, так і інших форм власності, на платній

або безоплатній основі; поліпшення умов для здійснення творчої, благо-
дійної та іншої суспільно корисної діяльності у сфері правової освіти;
залучення громадян до участі в удосконаленні системи правової освіти;
сприяння самоосвіті населення з питань права і держави; забезпечення
відкритості правової інформації, доступу всіх верств населення до її дже-
рел; систематичного і безперервного поширення серед населення знань
про право і державу, в тому числі шляхом оприлюднення в офіційних ви-
даннях, інших засобах масової інформації нормативно-правових актів,
видання офіційних збірників актів законодавства та коментарів до них,
широкого розповсюдження правової літератури; безпосередньої участі
юристів у поширенні правових знань; всебічного міжнародного співробіт-
ництва з питань правової освіти.

Реалізація Програми сприятиме: підвищенню рівня правової культури як
окремих громадян, так і суспільства в цілому; формуванню у громадян по-
ваги до права, гуманістичних правових ідей, загальнолюдських та національ-
них правових цінностей, а також подоланню правового нігілізму; поліпшенню
якості підготовки викладачів правових дисциплін та підвищенню ефектив-
ності викладання цих дисциплін у загальноосвітніх, професійно-технічних,
вищих навчальних закладах і закладах післядипломної освіти; підвищенню
рівня правової поінформованості населення.

Правова освіта є складовою частиною системи освіти і має на меті фор-
мування високого рівня правової культури та правосвідомості особи, її цін-
нісних орієнтирів та активної позиції як члена громадянського суспільства.

Головну увагу в процесі формування правової культури суспільства по-
трібно зосередити на формуванні у кожної людини позитивно-правових знань
та психологічних механізмів поваги до права в структурі правосвідомості;
визначення теоретичної моделі та концепції формування правової культури
особи. В Україні має постійно підвищуватися необхідність активного форму-
вання правової культури всіх суб'єктів суспільних відносин, оскільки без них
неможливо втілити в життя поставлену мету – побудову громадянського су-
спільства. Правова культура громадян є основою, фундаментом нового су-
спільства в Україні. Адже громадяни – це єдиний чинник, здатний утворювати
державу і правопорядок, приводячи в дію Конституцію України і законодав-
ство.

Виховання правової культури передбачає повагу до правової основи дер-
жавного і громадського життя, до законів та інших правових актів; розуміння
ролі права і переконання у необхідності точного додержання його норм і прин-
ципів; непримиримості до будь-яких порушень законності.

І. В. Головка, кандидат політичних наук

ОСОБЛИВОСТІ ПРОЯВУ ПОЛІТИЧНОГО МАНІПУЛЮВАННЯ ТА СВОБОДИ СЛОВА У ДЕМОКРАТИЧНИХ СУСПІЛЬСТВАХ

З поширенням глобалізаційних процесів у сучасних демократичних суспільствах почали зростати можливості застосування технологій інформаційного обману у сфері політики. Останнім часом відмічається тенденція щодо негативного впливу інформаційних інститутів на демократію, насамперед, за допомогою політичного маніпулювання. Політичне маніпулювання поширене не тільки в тоталітарних і авторитарних державах, де переважно є домінуючим методом діяльності засобів масової інформації (ЗМІ), а й у сучасних демократіях, особливо під час виборчих кампаній. Наразі жодна президентська чи парламентська виборча кампанія у сучасних демократичних державах не обходиться без використання прийомів політичного маніпулювання, які створюють у громадян досить далекі від реальності уявлення про державну політику. Звідси і виходить те, що В. Бебик під політичним маніпулюванням розуміє приховане управління політичною свідомістю та поведінкою у певних політичних інтересах. Наявність свободи слова, розвинених, демократично організованих ЗМІ, які об'єктивно висвітлюють політичні події, – одна з найважливіших гарантій стабільності демократичної держави, ефективності управління суспільством. Отже, невиконання ЗМІ своїх функцій у політичній системі здатне трансформувати її цілі й цінності, порушити її ефективність, перетворити демократію в псевдодемократію (тобто в форму прихованого, маніпулятивного панування правлячих верств і класів). Збереження балансу інтересів демократичної держави і ЗМІ – це вагомий елемент стабільності демократичних інститутів, показник ступеня зрілості суспільства в реалізації не тільки права на вираження думок, а й усього комплексу прав, свобод і обов'язків.

У сучасному світі теорія і практика політичного маніпулювання отримали досить глибоку наукову розробку і практичне застосування. Різноманітні сторони прояву політичного маніпулювання у демократичних суспільствах висвітлено в працях багатьох зарубіжних науковців, таких, наприклад, як Р. Даль, Д. Істон, Дж. Сарторі, Д. Видрін, В. Бехтерев, В. Мальцев, С. Карамурза, С. Московічі. Значний інтерес становлять також праці українських науковців, зокрема О. Бойка, В. Бабкіної, В. Бебика, С. Богомолова, І. Поліщука, М. Поповича, В. Ткаченка та ін.

Для реалізації громадянина як головного агента демократичного суспільства необхідні певні чинники і умови, які також становлять основні цінності демократії. Це, зокрема, свобода слова, контекст якої створюють вільні в своїх діях і захищені законом ЗМІ, котрі дають змогу громадянам бути поінформованими та обізнаними зі станом справ у країні. Свобода слова, а також свобода поширення інформації – основні принципи демократичного суспільства. Через свободу слова та ЗМІ у демократичному суспільстві громадянин може висловити своє судження стосовно тієї чи іншої суспільної проблеми, того чи іншого політичного явища, процесу, інституту чи політичного діяча.

Отже, свобода слова, вільні ЗМІ – одна з найбільших цінностей сучасної демократії. Проте, як і будь-яка інша свобода, вона не може існувати без обмежень. Зазначимо, що свобода слова, свобода друку, доступ до засобів інформації сприймаються демократичною спільнотою як необхідні умови реалізації інших прав. Але за умов неконтрольованої громадянами тотальної свободи слова можуть виникати випадки застосування політичної маніпуляції з боку влади та представників ЗМІ. Ці свободи дають можливість критикувати уряд, виражати протест проти порушення певних індивідуальних та колективних прав, брати участь у дебатах з найважливіших суспільних проблем. Коли в демократичних країнах відсутня боротьба на захист права свободи слова є ризик втрати самостійності мислення – а це підвищує ризик маніпуляції громадською думкою.

С. Б. Жданенко, кандидат філософських наук, доцент

НЕОЛІБЕРАЛЬНІ ЦІННОСТІ ТА БЕЗПЕКА

Проблема безпеки має велике значення для будь-якої людської спільноти у зв'язку з необхідністю попередження й ліквідації загроз, здатних позбавити людей матеріальних і духовних цінностей, а в деяких випадках – і життя. У сучасних суспільствах, незважаючи на наявність таких інститутів, як права людини, які, здавалося б, покликані забезпечувати необхідні умови існування індивідів, проблема безпеки останніх залишається надзвичайно актуальною, оскільки задоволення саме інтересів безпеки є певною умовою здійснення всіх інших інтересів. Розробка наукового підґрунтя системи національної безпеки сучасної держави обов'язково повинна здійснюватися на підставі як всебічного комплексного філософського узагальнення й аналізу всього комплексу сучасних суспільних проблем (проблем геополітики, суспільної та індивідуальної психології, тероризму, економіки тощо), так і з урахуванням

теоретичних надбань світової філософсько-правової класики. Проблемам безпеки присвячено чимало праць – починаючи від античної філософії до сучасних наукових розробок.

Проблема безпеки (особливо безпеки особистості) останніми роками стала надзвичайно актуальною. Загальнотеоретичним підґрунтям багатьох прикладних проблем, включаючи й проблему забезпечення безпеки, численними дослідниками вважаються концепції суспільного договору, зокрема вчення І. Канта та Т. Гоббса.

Розуміючи під природним станом стан беззаконня й наявності у кожного права на все, Іммануїл Кант та Томас Гоббс приходять до необхідності встановлення громадянського устрою, у якому забезпечувалася б безпека індивіда. Слід зазначити також, що дані теорії збігаються ще й у тому, що споконвічно притаманна індивідам повна свобода ними (теоріями) обмежується заради безпеки, але остання дає можливість цю волю здійснити.

Однак Т. Гоббс пропонує як спосіб встановлення даного устрою створення держави, а як засіб дотримання такого положення – примусову силу цієї держави. Недоліком даної теорії є необмеженість прав суверена, відсутність у нього відповідальності. Крім того, Т. Гоббс не виходить за межі державного рівня, не розглядає безпеки в міжнародних відносинах. І. Кант же пропонує більш складний, трьохрівневий, устрій системи забезпечення безпеки, однак не обґрунтовує способів його створення. Стосовно ж засобів забезпечення безпеки, то в І. Канта такими, очевидно, виступають внутрішні, моральні зобов'язання індивідів.

Фундаментальні ідеї гоббсівського й кантівського вчення про основні підходи до забезпечення безпечного стану існування особистості, суспільства й держави, до способів забезпечення миру й безпеки набувають особливої актуальності в сучасних умовах інтенсивного розвитку загальноєвропейського й світового процесу в напрямку визнання й ствердження ліберальних ідей, основу яких складає індивідуальна свобода, повага та додержання прав людини, пріоритет рівностей можливостей над соціальною рівністю, правова рівність громадян, договірний принцип утворення держави тощо. В основі ліберальної ідеології лежить концепція пріоритету особистих прав і свобод над усіма іншими, при цьому із усіх свобод перевага надається економічним свободам. Головними проблемами ліберальної ідеології завжди було визначення припустимого ступеня і характеру державного втручання в приватне життя індивіда, поєднання демократії і свободи, вірності конкретній Батьківщині і універсальних прав людини.

Однак слідування класичній моделі ліберальної ідеології призвело до поляризації суспільства. Необмежений лібералізм в економіці та політиці не

забезпечував соціальної гармонії і справедливості. У всіх секторах економіки домінували монополії. Аналогічна ситуація складалася і в політиці. Ідеї лібералізму переживали кризу. У результаті довгих дискусій та теоретичних пошуків в першій половині ХХ ст. базові принципи класичного лібералізму були переглянуті та вироблена оновлена концепція – неолібералізм.

Сьогодні неолібералізм є найсильнішою ідеологічною конструкцією, народження якої відбулось в 30-ті рр. ХХ ст. на хвилі критики соціалістичних поглядів. У витоків неолібералізму стояли відомі економісти Ф. Хайек, М. Фрідман, пізніше цю парадигму розвивали Р. Манделла, М. Флемінг. Однак справжнього розвитку ідеї неолібералізму набули у 80-ті рр. Його вираженням стала «неоконсервативна революція» в західних країнах, прихід до влади праволіберальних урядів, затвердження принципів дерегулювання ринкової економіки в глобальному світовому масштабі. Наприкінці ХХ ст. неолібералізм став домінуючою ідеологією не тільки в розвинутих, а й у країнах, що розвиваються, насамперед в економіці, а також у сфері соціальних відносин і в політиці, державному управлінні. Неолібералізм став мейнстрімом, загальною модою. Усе, що з ним не узгоджується, визнається застарілим і шкідливим. Навіть ідейні опоненти неолібералів – соціал-демократи, соціалісти, помірні ліві – вимушені визнати гегемонію право-ліберальних сил, приймаючи їх рецепти в економіці і державному управлінні за істину. Ринкова економіка визнається не просто пріоритетною формою господарювання в суспільстві, а й універсальним мірилом усього життя. За межами комерційної ефективності не може бути ані освіта, ані культура, ані соціальне забезпечення, які мають доводити своє право на існування в ринковій конкуренції. Ринок єдиний здатний раціонально організувати життя людей. Ринковий розподіл визнається об'єктивно справедливим.

Неолібералізм наголошує на максимальному індивідуалізмі, нехтуючи органічною єдністю соціуму, де кожний знає, чого йому очікувати від іншого, де правила співжиття єдині, єдині традиції і звички. Соціум – це єдине уявлення про свята і будні, імперативи і табу, кухню і одяг, гумор і героїв. Людина єдина з оточуючим середовищем – матеріальним і інформаційним, біологічним і соціальним. Соціум спирається на культурну єдність. Неоліберальна орієнтація на мультикультурність і толерантність у поєднанні з основоположними ліберальними цінностями (рівності і прав людини) створює значні загрози безпеці сучасного суспільства, адже іншокультурні групи прагнуть змінити країну перебування відповідно до своїх поглядів, або відокремитись і користуватись тими благами, що створили попередні покоління.

У сучасних умовах пошуку оптимальних варіантів стосовно вирішення проблеми забезпечення безпеки індивідів, суспільств, держав та їх союзів

органічне поєднання раціональних зерен ліберальної і консервативної ідеологій безумовно сприятиме відшукуванню того оптимального стану й способу забезпечення індивідуальної й колективної безпеки, який буде прийнятним для різних суспільних утворень у багатополюсному сучасному світі.

І. В. Жеребятнікова, кандидат соціологічних наук, доцент

ГРОМАДЯНСЬКА КУЛЬТУРА ЯК АКСІОЛОГІЧНА СКЛАДОВА РОЗВИТКУ ДИНАМІЧНОЇ ПОЛІТИЧНОЇ СИСТЕМИ

В умовах соціальних перетворень в Україні особливого значення набувають проблеми формування та розвитку громадянського суспільства, визначаючи країну в світі, що глобалізується. Невід'ємним елементом громадянського суспільства є громадянська культура, яка носить системоутворюючий характер та детермінує як конфігурацію громадянського суспільства, так і швидкість соціально-культурних процесів у ньому, при цьому виступає як важливий якісний індикатор цивілізованості політичної комунікації та практик досягнення політичної мети. Актуалізація сучасного дослідницького інтересу до феномену громадянської культури зумовлена падінням інструментальної ефективності політичних інститутів, які традиційно відповідають за реалізацію функцій досягнення політичної мети та проблеми соціального конструювання нових політичних інститутів у соціумі.

Кожне суспільство породжує певний вид культури, який продукує відповідні норми поведінки, типи відносин між людьми, ціннісні орієнтації, особистісні та громадські пріоритети. Не є винятком і громадянське суспільство, яке, з одного боку, привносить у життєдіяльність соціуму громадянську культуру як свій невід'ємний компонент, а з другого – саморозвивається завдяки набуттю її носіями високого рівня сформованості відповідних рис та якостей.

Громадянська культура є особливим різновидом культури, що охоплює всі сфери життя суспільства та репрезентує відносини, які відображають, закріплюють та реалізують головні суспільні цінності та інтереси, формують суспільні погляди, знання та форми участі громадян у суспільному житті держави. Громадянську культуру розглядають як сукупність духовних, моральних якостей, ціннісних орієнтацій та світоглядно-психологічних характеристик особистості. Складовими громадянської культури є громадянська освіченість, компетентність, активність, зрілість, досвід громадської діяльності [1, с. 31].

Громадянська культура виникає і розвивається разом із громадянським суспільством, продукується його соціальними суб'єктами – громадянами, їх спільнотами, об'єднаннями та організаціями, і в кінцевому рахунку відчутно впливає на формування політичної системи і особливості політичного режиму. Саме у межах громадянського суспільства здійснюється становлення плюралізму, тобто поєднання і врахування інтересів найрізноманітніших соціальних і політичних сил. Тому важливо розглядати громадянську культуру як показник наявного рівня і детермінанту становлення демократії в суспільстві. Виходячи з цього, можна сказати, що громадянська політична культура та політичний режим – це дві відносно самостійні підсистеми політичного, вони впливають одна на одну та не можуть існувати одна без одної. Як зазначає український науковець В. Горбатенко, «дієву модель політичної системи неможливо створити лише через політику, інструментальними засобами. Її можна (і необхідно) творити через культуру, через залучення потенціалу базових цінностей» [2, с. 4].

Порівняльний аналіз трактування поняття «громадянська культура» у зарубіжній та вітчизняній науковій літературі засвідчує, що більшість зарубіжних вчених визначають громадянську культуру як модифікацію політичної, чи демократичної культури, її підвид, або навіть складову. Громадянин розглядається як суб'єкт політичної діяльності та творець демократії. Британські науковці І. Маклін та А. Макмілан стверджують, що громадянська культура – це політична культура, яка має такі характерні риси: 1) більшість громадян визнають авторитет держави; 2) існує загальна переконаність у необхідності виконувати громадянські обов'язки. Громадянську культуру трактують як лояльну політичну культуру, за якою участь у політичному житті поєднана з пасивністю, довірою й повагою до влади. Прихильність до традицій і місцевих цінностей вважають за чинники, які врівноважують участь у загальнодержавному політичному житті [3, с. 144].

Вітчизняні науковці досліджують поняття «громадянська культура» у більш широкому ракурсі. Громадянська культура охоплює всю різноманітність інтересів різних соціальних груп громадянської сфери суспільного життя, забезпечує гармонійне існування системи «людина-суспільство», визначає активну громадянську й життєву позицію, соціальну зрілість та суспільно корисну діяльність особистості, готовність брати участь у суспільно-політичній діяльності на засадах демократизму, терпимості до інакомислення, поваги до законно створених державних інститутів. Виходячи з цього, поряд з політичною культурою, громадянська культура включає в себе також правову культуру, культуру міжетнічного (міжнаціонального) спілкування, культуру націотворення та державотворення тощо. Не може бути громадянської

культури без наголосу на універсальності прав людини, пріоритету інтересів особистості, громадянських прав над національними правами й інтересами [4, с. 209–210].

У найширшому розумінні громадянську культуру можна тлумачити як спосіб взаємодії людей у суспільстві. З розвитком громадянської культури суспільство стає громадянським, а особа стає громадянином не лише в юридичному розумінні – як людина, яка має формальні ознаки приналежності до держави, як суб'єкт політико-правових відносин, а й в культурному – людина усвідомлює цю приналежність, визнає власну причетність до суспільства, до національної культури, громадського, політичного, економічного життя, здатна впливати на стан справ у суспільстві тощо. Отже, існує громадянська культура суспільства і громадянська культура особи. Громадянська культура суспільства – це складова частина загальної культури, система громадянських цінностей, що створюються й накопичуються людьми (суспільством) у процесі їх життєдіяльності. Громадянська культура особи – це сукупність громадянського світогляду, системи знань і навичок, що забезпечують цілеспрямовану самостійну діяльність з оптимального задоволення громадянських потреб, це зумовлена громадянською культурою суспільства властивість, що характеризується громадянськими чеснотами. Це громадянська свідомість у дії [5, с. 2]. Сформованість громадянської культури членів суспільства сприяє: стабілізації на конституційних засадах внутрішнього становища в суспільстві; розробці певного політичного курсу розвитку правового демократичного суспільства у вільному політичному діалозі; вихованню ціннісного ставлення до загальнолюдських глобальних проблем світу, соціальних груп, окремих особистостей, їх діяльності; становленню громадської думки, позитивних стійких мотивів діяльності і вчинків суб'єктів; виявленню високих морально-політичних якостей особистості (чесності, справедливості, відвертості, принциповості, толерантності тощо).

Виходячи з цього, громадянська культура розкривається у трьох взаємопов'язаних аспектах: по-перше, вона, з одного боку, є визначальною силою, а з другого – результатом формування громадянського суспільства; по-друге, саме громадянська культура визначає суть, якість взаємодій між громадянами, їх асоціаціями та інтегрує індивіда в громадянське суспільство; по-третє, громадянська культура формує норми, ідеали, цінності, взірці поведінки, які мотивують дії соціальних акторів [1, с. 86–87].

Громадянська культура – це «проекція» культури на сферу громадських відносин. Її складовими є мережа горизонтальних зв'язків між рівними індивідами, їх асоціаціями, норми взаємності та довіра, навички колективних дій та почуття причетності до суспільних справ, обов'язку й відповідальності

перед іншими людьми. Ядром громадянської культури є система цінностей і норм життя, утвердження і розвиток яких мають найбільше значення для демократизації суспільства. Серед найважливіших з них: державність, добробут населення, національна безпека, соціальний порядок, законність, рівність, відданість ідеалам свободи, відповідальність перед собою, своєю сім'єю та суспільством, побудова правової держави, громадянський мир тощо.

До основних рис громадянської культури належать: переконаність громадян у тому, що вони повинні брати участь у політиці, їх віра у свою здатність впливати на уряд і достатня для цього компетентність; потенційна політична активність громадян, готовність у разі потреби брати участь у політиці, яка поєднується з відносною політичною пасивністю і неприоритетністю політичної сфери у їх житті; віра політичних еліт, які ухвалюють політичні рішення, в силу і впливовість громадської думки та громадської участі; прихильне ставлення громадян до існуючої політичної системи (культура підтримки); панування відносин взаємної довіри та співробітництва між громадянами, поміркованості й здатності йти на компроміс і кооперацію [4, с. 156].

Підводячи підсумок, потрібно зазначити, що для національного самоутвердження в сучасному світовому співтоваристві Україні необхідне науково-теоретичне осмислення феномену громадянської культури, можливості його безпосереднього емпіричного дослідження в динаміці соціальних змін. Без громадянської культури не може бути громадянського суспільства, і чим сильніші традиції громадянського життя, чим більше вкорінені громадянські цінності, тим міцніше і стабільніше громадянське суспільство. Важливим чинником, що визначає перспективи становлення повноцінного громадянського суспільства з відповідною культурою, виступають історичні традиції, зокрема практика громадянського життя в суспільстві.

ЛІТЕРАТУРА

1. Эрмэ Г. Культура и демократия : пер. с фр. / Ги Эрмэ. – М. : Прогресс : Изд-во ЮНЕСКО, 1994. – 190 с.
2. Горбатенко В. Ціннісні аспекти реформування політичної системи України / В. Горбатенко // Політ. менеджмент. – 2007. – №3 (24). – С. 4–12.
3. Короткий оксфордський політичний словник : пер. з англ. / [ред.-упоряд.: І. Маклін, А. Макмілан]. – 2-ге вид. – К. : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2006. – 789 с.
4. Радченко О. В. Ціннісна система суспільства як механізм демократичного державотворення : монографія / Олександр Радченко. – Х. : Вид-во ХарПІ НАДУ «Магістр», 2009. – 380 с.
5. Стручкова-Гуменна Л. Б. Особливості формування громадянської культури в західному регіоні України [Електронний ресурс] / Л. Б. Стручкова-Гуменна. – Режим доступу: http://www.filosof.com.ua/Jornel/M_60/Struchkova.pdf.

В. Я. Зимогляд, кандидат філософських наук, доцент

РОЗВИТОК ПОЛІТИЧНОЇ І ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ ЯК УМОВА МОДЕРНІЗАЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Становлення демократичної політичної і правової культури в Україні є важливою складовою частиною загальної проблеми формування демократичної політичної системи українського суспільства, його трансформації, демократизації і модернізації. Політична і правова культура входить до числа основних елементів, що визначають духовний і соціальний потенціал усіх членів суспільства, рівень його цивілізованості.

У сучасному світі тема модернізації вийшла на арену не лише академічного, але і політико-правового життя. Абсолютно очевидно, що економічна модернізація не може відбутися без модернізації в політичній, правовій і духовно-культурній сферах. У сучасних умовах головна мета модернізації бачиться, передусім, у досягненні Україною конкурентоспроможного стану, знаходження свого місця у глобальному світі, у свободі людини.

Можна припустити, що доки йдеться про наміри модернізувати сучасну Україну, її суспільно-політичний і економічний устрій. В аспекті цих намірів виникає питання, в якому варіанті і яким чином може бути здійснена модернізація. Відповідь можна знайти в категоріях «політична культура», «правова культура» і їх взаємовідношенні.

У науковій літературі поняття «політична культура» використовується в широкому і вузькому значенні слова. У першому значенні політична культура – це частина духовної культури суспільства, яка характеризується специфікою і відносною самостійністю, відбиває політичні цінності, ідеали, політичні стосунки і діяльність, властиві суспільству в цілому. Кожному суспільству в конкретний період відповідає своєрідна модель політичної культури. Політична культура у вузькому сенсі – це система знань, переконань, засобів і способів політичної поведінки індивідів і їх об'єднань. Інакше кажучи, політична поведінка громадян, інших учасників політичного життя є концентрованим вираженням відповідної політичної культури.

Для самовизначення особи в соціальній, політичній і правовій сферах велике значення (якщо не визначальне) має навколишня правова культура. Своєрідність цього виду культури визначається особливостями дії сфери права і накопичених правових цінностей, юридичної техніки і практики, які належать до духовної культури, до правового прогресу. Надзвичайно важли-

ва характеристика правової культури – її національно-історичні особливості, традиції, корені. Вони є частиною того, що Монтеск'є свого часу називав загальним духом народу.

Співвідношення політичної і правової культури полягає у такому. По-перше, політика і право – це дві необхідні і тісно взаємодіючі підсистеми соціально-політичної організації суспільства. По-друге, структурно політична культура є єдністю політичних знань, переконань, свідомості, а також політичних дій. Правова культура також включає правові знання і дії у сфері правового регулювання. Відмінності виявляються в тому, що ключовий пункт правової культури – її безпосередній вплив на законодавство, юридичну практику, реалізацію суб'єктами наданих прав і свобод тощо. Політична культура – необхідний елемент політичної системи суспільства, оскільки вона визначає політичну організацію суб'єктів політичного життя, формує їх відношення до політичних цінностей, норм і ідеалів, а також до політики держави і політичних партій.

Логіка взаємодії політичної і правової культури як елементу загальної культури полягає в тому, що, по-перше, політична система українського суспільства функціонує на основі політичних, правових, моральних і інших соціальних норм. Отже, ефективність реалізації таких норм залежить від рівня політичної і правової свідомості, культури суб'єктів політичного життя. По-друге, взаємодія даних видів культури визначається тим, що основні позитивні цілі політики і права досягаються за допомогою правомірних дій індивідів і організацій, їх уміння використовувати свої права в цих областях стосунків. Тому і політична, і правова культура суб'єктів політичного життя в цілому визначає їх життєздатність, активність у політичній і правовій сферах життєдіяльності, функціонуванні політичної системи України.

Сучасна вітчизняна політична і правова культура знаходяться в стані глибокої кризи. Ця криза в першу чергу пов'язана з девальвацією засадничих політичних і правових цінностей у свідомості суспільства. Проте цивілізаційний досвід показав прямий зв'язок між рівнем розвитку права і науки про нього з прогресом в цілому. Суспільство, в якому право не відрізняється від свавілля, підміняється ним, не має перспектив і тим більше модернізаційних амбіцій. У той же час українська теорія права і політична наука за останній час оновилися такими засадничими ідеями, як свобода людини, права людини, правова і соціальна держава, громадянське суспільство, демократія і т. п.

Логіку розвитку політичної і правової культури необхідно пов'язати з трактуванням такого фундаментального феномену політико-правової культури, як загальне благо. В аспекті західної, греко-римської правової традиції, загальне

благо – це є умова рівно справедливої реалізації блага кожного. Без становлення інституціональних і нормативних (тобто політико-правових) форм свободи і реалізації концепту блага кожного, що є необхідною умовою розкріпачення творчої активності людей, ніяка модернізація неможлива.

Перспективи євроінтеграції принесли розуміння того, що демократична держава може вирішувати основні завдання тільки за наявності розвиненої системи самоврядування, що становить основу конституційного ладу, формування і розвитку громадянського суспільства. Ідея становлення місцевого самоврядування у локальних соціумах сприймалася як невід’ємна частина загального процесу модернізації країни і розбудови у ній демократичного громадянського суспільства. Місцеве самоврядування – найважливіший елемент організації публічної влади, альтернатива державної влади і управління, специфічний рівень виконавчої і представницької влади, найважливіший елемент конституційного ладу демократичних країн, політичної і правової культури народу.

У сучасному цивілізованому світі неможливо уявити будь-яке суспільство без демократичного місцевого самоврядування, яке забезпечує громадянам безпосередню участь у вирішенні проблем життя й діяльності в межах своєї громади, оптимізує управлінські процеси, утворює принципи народовладдя. У цьому розумінні місцеве самоврядування є найважливішою формою самодіяльності громадян, фактором розвитку громадянського суспільства, способом поєднання суспільства і культури, їх взаємопроникнення. Соціокультурний аналіз створює передумови для функціонування моделі громадянського суспільства і демократичного соціуму, що діє в єдиному соціокультурному просторі.

Культурно-політична складова місцевого самоврядування вимагає сьогодні розгляду цього феномену як чинника ефективної організації життя й діяльності у локальних спільнотах на певних територіях, як реальний спосіб ефективної організації держави (а такою ми сприймаємо систему відносин публічного права, публічної політики та управління). Саме в такій ролі місцеве самоврядування служить показником зрілості, цивілізованості (культурності) держави. Тому становлення і розвиток місцевого самоврядування в сучасній Україні перетворюється на питання про розбудову цивілізованої державності, а отже, й цивілізованого суспільства, з високим рівнем громадянської культури і свідомості.

Природа інституту місцевого самоврядування вимагає надзвичайно серйозного підходу до формування якісного кадрового складу його органів, до забезпечення соціальної, економічної і політичної ефективності управлінської діяльності, професійної культури муніципальних чиновників та керівників.

В Україні проблема культури влади усіх рівнів постала у зв'язку з процесами демократизації, коли на перший план вийшли не силові методи розв'язання проблем, а правові. Культура управління всіх рівнів перетворюється на важливий фактор впливу, що обумовлює якість функціонування політичної системи, а відтак і становлення та розвиток громадянського суспільства.

Професійна культура муніципальних службовців стає важливим стратегічним ресурсом місцевого самоврядування. Великого практичного значення цей ресурс набуває зараз, в умовах реформування цієї системи, коли існує необхідність у підготовці та реалізації програми масштабних перетворень. Саме тепер наповнюється особливим змістом формат публічної владної соціально-управлінської діяльності українського муніципального службовця. Його реальна управлінська практика обумовлюється тією обставиною, що місцеве управління переживає мляву стадію формування системи управлінських стосунків, механізмів прийняття і виконання управлінських рішень.

Європейський досвід переконливо показує, що шлях від традиційності до модерну лежить у площині політико-правової лібералізації під гаслами правових ідей свободи і рівності, за умови якісного розвитку політичної і правової культури і створення на цій основі соціальної інфраструктури і новітньої політико-правової доктрини, що відповідатиме напрямам модернізаційного ривку.

І. І. Коваленко, кандидат філософських наук, доцент

ПРО ДЕЯКІ ОСОБЛИВОСТІ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ СИСТЕМИ ПРАВОВОГО ВИХОВАННЯ

Правова освіта та виховання громадянських якостей особистості відіграють провідну роль у процесі формування й розвитку суспільства, в якому права і свободи людини визнаються вищими цінностями. Ефективність же правовиховної діяльності залежить не тільки від використання традиційних методик, а й від доцільного відбору та впровадження кращого закордонного досвіду.

Західна правова цивілізація, що існує в двох основних формах (романо-германській та англо-американській), має глибоке релігійне, етичне та філософське коріння. Це передусім: 1) християнська концепція світу, історії та людини. Бог розуміється не тільки як творець, учитель та вихователь людства, а й як верховний Суддя – суворий, проте справедливий. Вся історія розуміється як процес виховання людини, яка не лише дотримується вищих законів, а й порушує їх, проте, на відміну від тварин, має унікальну перевагу – право на вільне самовизначення та самоствердження; 2) багата філософська спадщина давніх греків,

які заклали підвалини європейської морально-правової свідомості. Так, ще Сократом, Платоном та Аристотелем були сформульовані незмінні для європейської правової культури уявлення про громадянську чесноту як невід'ємну рису громадянина, де важливе місце посідає законслухняність; 3) реалізм та організаційний талант давніх римлян, які поставили емпіризм, раціоналізм та практицизм свого мислення на службу юриспруденції. Це, у свою чергу, обумовило прагнення до впорядкованості, дисциплінованості, служіння державі, а дотримання законів стало вважатися чи не найвищою чеснотою.

Для європейської цивілізації суттєве значення має також і те, що зворотною стороною конфлікту завжди ставав договірний характер розвитку суспільства, виражений відомою формулою Е. Дюркгейма: «консенсус стоїть за спиною контракту».

Особливості західної правової культури та правового виховання обумовлені також і європейською ментальністю, головними рисами якої є: прагнення до чогось нового, освоєння та перетворення дійсності, що в результаті обумовлює відсутність сильної прив'язаності до минулого та культури традиції; прагнення виділяти своє індивідуальне «Я» з загального «Ми», вміння цінити та відстоювати інтелектуальну та духовно-моральну незалежність, готовність боротися за громадянські права та свободи; практицизм, здатність вбачати в практичній діяльності своє покликання та сенс життя, що іноді обертається забуттям вищих духовних цінностей та протиправною поведінкою.

У правосвідомості європейця право традиційно розуміється як таке, що має свій власний автономний характер, хоча й перебуває під сильним впливом релігії, політики та моралі. Закон же сприймається як зв'язане ціле, єдина система, «організм», що розвивається у часі крізь століття та покоління. Також суто західною рисою є впевненість в історичності права – в його здатності зростати та розвиватися, що дозволяє шляхом нового тлумачення минулого задовольняти потреби сьогодення.

Громадянсько-правове виховання в Європі обумовлене вихідною ідеєю: громадянином не народжуються, ним стають. У зв'язку з цим ідеться не про стаке становище, а про перманентне становлення: громадянин відтак – це той, хто здатен втручатися в життя спільноти, а це передбачає поміркованість думки, здатність до роздумів, а також згоду на публічне обговорення їх. Отже, громадянство за такого розуміння – це конструктивна здатність втручатися або принаймні намір втручатися в життя спільноти.

Сучасна система правового виховання в Європі обумовлена традиційною орієнтацією на повагу до прав і свобод людини та громадянина, а також спрямована на здолання політичних та соціально-демографічних проблем, найбільш суттєвими з яких є: загострення міграційної політики – притік до

країн Європи переселенців зі Сходу та Африки, утворення «паралельних суспільств», не інтегрованих або недостатньо інтегрованих в європейський соціум; реакція європейського суспільства на ці процеси, яка часто набуває форми ксенофобії та політичного екстремізму; протиріччя між високими гуманітарними стандартами у забезпеченні прав меншин та стандартами життя переважної більшості європейців.

Сучасна європейська система громадянсько-правового виховання спирається також на концепцію перманентного (безперервного) виховання, що передбачає спадковість між дошкільними, позашкільними та шкільними закладами, самоосвіту, підготовку та перепідготовку активних учасників суспільного життя. В Європі безперервне виховання координують так звані інтегровані культурні центри, соціопедагогічні комплекси, при яких функціонують навчальні курси, бібліотеки, спортивні заклади, церква.

Рада Європи, як найбільша та найстаріша організація в Європі, прийняла магістральну програму «Освіта, спрямована на виховання демократичної громадянськості». У межах цієї програми передбачається й досягнення правовиховних цілей: забезпечення громадян правовими знаннями, а також вміннями та навичками, необхідними для активної участі у демократичному суспільстві; створення можливостей діалогу та правового розв'язання конфліктів між людьми, досягнення консенсусу, спілкування та взаємодії; заохочення усвідомлення прав та обов'язків людини, норм поведінки, цінностей та моральних норм всередині спільноти.

Відповідно до цього майже в усіх європейських країнах розроблено програми з громадянського виховання. Основу цих програм складають передусім політико-правові та моральні знання – тобто ті знання про суспільство та людину, які допомагають учням підготуватись до життя у сучасному світі.

Правове виховання в Європі починається ще в дошкільних закладах. На цьому етапі педагоги активно використовують методичну літературу з малюнками та адаптованим текстом, в якому малюкам розповідається про країну та «спільний світовий дім», роз'яснюються такі поняття, як нація, республіка, її символи, обов'язки громадян, права людини, безпека тощо.

Однак найбільш значущим з огляду на цілі правового виховання вважається шкільне, ліцейське та гімназійне середовище, адже саме в ньому частина учнів досягає громадянського повноліття, отримує виборче право і можливість здійснити свій політичний вибір. У більшості західних країн правове виховання здійснюється згідно з програмами громадянського виховання або в межах навчання прав людини. Такі програми націлені на розвиток у членів суспільства відчуття громадянськості. Розкриваючи головні обов'язки та права людини, фахівці прагнуть правильно сформулювати уявлення про свободу

та рівність у «спільному домі». Сучасні педагоги навіть змодельювали риси громадянина ХХІ ст. Це громадянська грамотність (вміння висловлювати обґрунтоване судження щодо головних проблем від економіки до екології); критичне мислення, совість (вміння визначити добро), терпимість (до інших вірувань, культур, звичаїв) та плюралізм думок, глобальне громадянство («спільний світовий дім»), політична активність.

Громадянсько-правове виховання в європейських країнах здійснюється передусім на всіх етапах шкільної освіти, а також через діяльність суспільних організацій. Воно передбачає будь-яку виховну практику, будь-який зміст навчання, метою яких є передача правил індивідуального та суспільного життя.

Значущість правового виховання французьких громадян підсилюється також гострою необхідністю здолати суперечності між стратегічною метою розвитку європейських країн як правових держав та засобами досягнення цієї мети. Так, молодих громадян необхідно підготувати до життя у світі, де все ще існує расизм, безробіття і нестабільна ринкова економіка.

Завданнями правового виховання є формування: 1) знань про форми політичного життя та його функції (знання про права та обов'язки громадян не тільки у країнах Європи, а й в інших країнах світу); 2) свідомого ставлення до духовно-правових цінностей європейського суспільства; 3) вміння врегульовувати конфлікти мирним шляхом, поважати думку інших, приймати колективні рішення; 4) вміння дотримуватись норм громадянської поведінки (поваги до оточуючих, чемне ставлення, вміння слідкувати за своїми звичками та лексиконом); 5) навичок суспільної діяльності (наприклад, солідарності в школі, родині, кварталі тощо).

Відповідно до цих завдань сформульовані *три кінцеві мети громадянсько-правового виховання*: 1) патріотична (повага до батьківщини); 2) інтелектуальна (ретельне вивчення документів, їх критичний аналіз, що впливає на формування власної точки зору); 3) практична (формування та розвиток норм громадянської та правової поведінки в різних соціально-політичних умовах протягом усього життя).

Отже, громадянське виховання розуміється як процес перетворення особистості на члена політичної спільноти, а головний акцент робиться на правах та свободах особи, її громадянському обов'язку, а також на формуванні практичного досвіду учнів у цьому відношенні. У процесі довготривалого, систематичного правового навчання під керівництвом викладачів та інших зацікавлених фахівців у громадян країн Європи формуються не тільки глибокі, широкі й системні знання права, а й позитивні емоційно-чуттєві правові переконання в їхній великій цінності, постійна воляова готовність до правомірної поведінки.

І. В. Підкуркова, кандидат соціологічних наук, доцент

ІНСТИТУЦІЙНИЙ ПІДХІД ДО ПРОБЛЕМИ ВИЗНАЧЕННЯ ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ

Одним із плідних підходів до визначення правової культури є інституційний, який дозволяє трактувати її як соціальний інститут, що виконує спеціалізоване завдання, пов'язане зі збереженням та примноженням досягнень у правовій сфері, регулюванням правових відносин, формуванням правової свідомості та правової поведінки.

У процесі свого становлення правова культура проходить складний та довгий процес *інституціоналізації*. Він пов'язаний перш за все з виникненням права як такого. Коли людина почала відділяти себе спочатку від природи, а потім – із сукупності інших людей, коли з'явилась поряд із колективною приватна власність, виникла потреба в регулюванні відносин ідентичності: «я та інші», «моє – чуже – спільне», а також у захисті людини і її власності від усіляких посягань.

Виникнення права і пов'язаних з ним правових явищ, закладів та установ знаменувало собою появу у розвитку загальної культури певної спрямованості. Право, забезпечуючи загальний порядок і організованість усіх членів суспільства, містить у собі структури, які надають людині широкі можливості і права, гарантують дійсну свободу в усіх сферах суспільного життя. У цьому сенсі право (в соціальному його вияві) і органічно пов'язані з ним правові явища правомірно і справедливо розглядати як своєрідний феномен культури.

Становлення і функціонування правової культури, як і будь-якого соціального інституту, доцільне і цілеспрямоване. Метою інституту правової культури виступає ідеальний, свідомо спланований результат – досягнення високого рівня правової культури суспільства, обумовлений суспільною потребою у створенні правової держави.

Результат, зафіксований в цілях, виявляє себе у знаннях, вміннях, ціннісних орієнтаціях, правомірних настановах громадян; високоякісній законотворчій, правозастосовній, правоохоронній діяльності; високоефективному розвитку правових закладів і всієї правової системи.

Правова культура як соціальний інститут може бути виявлена і кваліфікована через його основні *ознаки*. По-перше, правова культура представляє собою сукупність окремих індивідів (соціальних суб'єктів), певним чином організованих між собою. За рахунок організованості правова культура як соціальний інститут набуває такі якості, як стабільність, здатність регулюва-

ти специфічний вид людської діяльності. Організованість відносин між людьми досягається завдяки тому, що індивід представлений як носій і виконавець певної соціальної ролі, обумовленої його статусом. Так, наприклад, у межах правових відносин можуть існувати такі статуси, а також виконуватися такі ролі, як законослухняний громадянин, правопорушник, суддя та ін.

Засобом організації і формалізації відносин між людьми в рамках правової культури як соціального інституту виступають *правові норми*. Вони впорядковують і регулюють діяльність людей та їх взаємовідносини у сфері права. Виступаючи різновидом соціальних норм, правові норми мають схожі з ними характеристики: являють собою схвалювані або осудні системою соціального контролю об'єктивно існуючі зразки людської поведінки; забезпечуються соціальною санкцією; мають певну форму фіксації, що забезпечує доведення норми до свідомості людей; усвідомлюються більшістю членів суспільства, всередині якого діє норма.

Правова культура, як і будь-який соціальний інститут, покликана виконувати у суспільстві певні функції. Функціями правової культури є закріплені в системі людської діяльності способи її здійснення, які необхідні для наявності й розвитку правової системи. Вся система соціально значущих функцій правової культури може бути представлена такими групами: функції, пов'язані із взаємодією правової культури суспільства з іншими соціальними інститутами (нормативна, регулятивна, інтегративна та ін.); функції, що забезпечують найбільш ефективну взаємодію правової культури суспільства, соціальної групи, особистості (соціалізації, виховання, комунікації та ін.); функції, пов'язані з існуванням соціально-психологічного механізму переведення правових вимог в реальну поведінку людини (пізнавальна, ціннісно-орієнтована, перетворююча та ін.). Таким чином, правова культура може розглядатися в інституційній парадигмі. З точки зору інституційного підходу її можна визначити як стійкий комплекс правових норм, цінностей, традицій, настанов, які регулюють правову сферу людської діяльності і обумовлюють систему відповідних ролей і статусів.

А. О. Перфільєва, кандидат політичних наук, доцент

ПОЛІТИЧНА КУЛЬТУРА ЯК ЧИННИК МОДЕРНІЗАЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Успішна реалізація проекту модернізації українського суспільства і української держави неможлива без урахування специфічних рис і особливостей

розвитку політичної культури нашого народу. Ігнорування цих особливостей протягом новітньої української незалежності призводить до посилення суперечностей і розгортання криз політичного розвитку. Пояснення цього знаходиться на поверхні, оскільки специфіка політичної культури істотно впливає на формування і функціонування політичної системи, що часто не враховувалось представниками правлячої української еліти при опрацюванні й спробах реалізації певних стратегій розвитку країни. З огляду на євроінтеграційні орієнтації України важливо розглядати політичну культуру не просто як показник рівня демократії в суспільстві, але й як чинник її становлення, оскільки, як зазначали класики концепції політичної культури Г. Алмонд і С. Верба: «Розвиток стабільного та ефективного демократичного правління залежить від чогось більшого, ніж урядові структури і політичний процес. Він залежить від політичної культури. Якщо ця культура не здатна підтримати демократичну систему, то шанси останньої на успіх незначні» [1, с. 478]. Отже, політичний розвиток, як адаптація політичної системи до змін середовища, вимог часу, забезпечення ефективного вирішення нею нових завдань власної життєздатності та цілісності суспільства, неможливий без урахування основних характеристик, особливостей і стану політичної культури українського суспільства. Водночас слід наголосити, що модернізаційні інновації та реформаційні кроки в Україні можуть бути успішними лише за умов, коли політична культура адекватна тим змінам, які відбуваються в політичній сфері держави.

Уже традиційно політичну культуру сучасного українського суспільства визначають як фрагментарну і нецілісну, що ускладнює досягнення консенсусу всередині суспільства і, отже, може розглядатися як перешкода на шляху успішної модернізації. Протягом усіх років незалежності політична еліта намагалась якщо і не актуалізувати та посилювати регіональні відмінності, то обов'язково використовувати (а не лише враховувати) під час боротьби за владу. Посилюючи тим самим фрагментарність політичної культури взаємовиключними інтерпретаціями минулого, теперішнього і навіть майбутнього.

Українське суспільство, яке 1991 р. порвало з комуністичною ідеологією та радянською системою, було – і незважаючи на декомунізацію, яка триває – частково залишається ще продуктом цієї системи, тому очевидними є певні елементи так званої радянської ідентичності, які виявляють себе навіть в умовах сучасної складної ситуації військових дій на сході країни. І якщо частина українців відкинула позаєтнічну імперську радянську політичну концепцію громадянства як штучну вигадку, то для певної частини населення за наявної певної пропагандистської інформаційної обробки свідомості зберігається дієвість і значущість цього концепту у певному співвідношенні з ідеями багатокультурності й гуманізму. Крім того, як певний радянський спадок можна

спостерігати поєднання протилежних цінностей і норм в цілому українському суспільстві: з одного боку, населення вимагає демократичних змін, а з другого – схвалює недемократичні методи вирішення суспільних і політичних проблем. Тут доцільно згадати, що політична культура як особливе, пов'язане з духовним буттям людей, їх цінностями, традиціями політичне явище має таку ж тривалу історію, як і політика в цілому. Тому як ніколи слушною виявляється думка академіка І. Кураса про те, що політична культура – це певною мірою історія хвороб суспільства як щойно придбаних, так і генетично успадкованих [2, с. 475]. Виправлення цієї ситуації є складним, відповідальним і протяжним у часі завданням як політичної еліти, так і консолідованого громадянського суспільства. Оскільки політична культура належить до компонентів так званої політичної статички, наявна при такому підході певна консервативність політичної культури створює додаткові труднощі у справі подолання нашарувань тоталітарної доби у свідомості українців. Без формування демократичної політичної свідомості й культури громадян з розумінням і творчим засвоєнням цінностей та норм демократії, при обов'язковому визнанні всіма громадянами цивілізованих форм вияву активності та політичного протесту на основі політичної толерантності й налаштуванні на досягнення компромісу ми не зможемо побудувати реально нову модерну Україну.

Основа української політичної культури, з огляду на стратегічні цілі реформування нашого суспільства, на нашу думку, повинна виводитися з єдності на основі спільної історичної долі, культурних традицій поліетнічної приналежності до України як спільної батьківщини, консолідованої інститутом громадянства. Саме на такому ґрунті можливе плекання усвідомлення політичної мети у побудові демократичної, правової, соціальної держави, економічно розвинутої й перспективної. Уявлення про територіальну і політичну спільність як об'єктивну історичну даність для населення України стає важливим компонентом творення інтегрованої основи політичної культури сучасного українського суспільства. Також необхідним є творення моральної відповідальності політиків перед суспільством, оскільки принципи моралі виконують інтегративну, синтетичну функції, об'єднують в одне ціле свідомість, переконання, освіченість, культурний розвиток, учинки та поведінку, забезпечуючи тим самим єдність політичної і моральної культури [3, с. 173], чого так не вистачає українському сьогоденню. Сучасні українські політичні реалії засвідчують помітну й наростаючу суперечність між базовою і цільовою політичними культурами. Базова політична культура закріплена у політичній реальності та відображає цінності, які безпосередньо пов'язані з повсякденною поведінкою людей, фіксує зразки поведінки. Цільова політична культура

«не відповідає наявній політичній дійсності, але формує суспільні ідеали, які вимагають її змін» [4, с. 50]. Проте ці зміни, на думку зростаючої кількості українців, не відбуваються, навпаки спостерігається поглиблення розриву слова й діла, політичних декларацій Майдану і реальної політики Постмайдану. Заявлені гуманістичні ідеали реальної демократії, правової держави з належними соціальними умовами, гарантіями для захисту й усебічного розвитку особистості, у тому числі й в економічному вимірі, як цільова частина політичної культури передбачала – у відповідності до заяв – негайно розпочати перетворення суспільства у відповідності до задекларованих цінностей. Ця заявлена цільова складова, можна сказати, «озброїла» громадськість підвищеними критеріями оцінки політичних і соціальних реалій, а оскільки швидких очевидних якісних змін не відбулося, український соціум послідовно розігривається зниженням соціальних стандартів та рівня економічного забезпечення виживання, корупційними скандалами, історіями з «мажорами», політичними чварами на тлі військового протистояння і втрати частини державної території. Очевидним є той факт, що поглиблення розриву базової та цільової культури насамперед у середовищі українського політикуму заглибить кризові явища у політичній культурі суспільства в цілому, що спонукатиме на початковому етапі до збентеження-хвилювання, а потім і до соціальних заворушень. Отже, необхідно зупинити ціннісний розкол і конфлікт у політичній культурі українського суспільства, політична еліта повинна не декларативно взяти на себе чергові зобов'язання, а забезпечити опрацювання і реалізацію життєздатної модернізаційної стратегії розвитку країни.

Стратегія розвитку України повинна відповідати світоглядним та ціннісним орієнтаціям більшості українців. Для якісної трансформації політико-культурних якостей українського суспільства необхідним є послідовне зміцнення духовної, інтелектуальної, політичної свободи, реальне розширення соціального та політичного простору для виявлення громадянської активності людей, побудованого на гарантуванні толерантного ставлення до існування протилежних політичних орієнтацій, але водночас відповідального сприйняття наслідків некомпетентної політичної дії, здатної інколи зруйнувати спільні цінності й здобутки представників українського суспільства незалежно від політичних орієнтацій і вподобань, тому влада зобов'язана рішуче протидіяти ідейному впливу політичного та релігійного екстремізму на український соціум. Україна – це плюралістичне, багатоскладове суспільство, з очевидною наявністю кількох субкультур, що утруднює внутрішньонаціональний діалог, але без цього діалогу неможливий реальний поступ на шляху демократичних модернізаційних перетворень нашої країни. Політична культура українського суспільства сприятиме демократичному розвитку лише за умов подолання

конфронтаційної фрагментації, наявності політичної толерантності, коли орієнтація на цінності плюралізму та повагу і забезпечення прав людини будуть доповнені патріотизмом та належним ставленням до гуманних вітчизняних традицій співіснування в межах єдиної країни представників різних релігійних, етнічних, культурних груп.

ЛІТЕРАТУРА

1. Алмонд Г. Гражданская культура: политические установки и демократия в пяти странах / Г. Алмонд, С. Верба ; [пер. с англ. Е. Генделя]. – М. : Мысль, 2014. – 500 с.
2. Курас І. Ф. Етнополітика: історія і сучасність. Статті, виступи, інтерв'ю 90-х років / І. Ф. Курас. – К. : УПЕНД, 1999. – 656 с.
3. Трошкин В. В. Культура политического процесса : учеб. пособие / В. В. Трошкин, В. И. Теплов. – М. : Изд-во РДЛ, 2001. – 224 с.
4. Петро Н. О. О концепціях политической культуры или основная ошибка советологии / Н. О. Петро // Полис. – 1998. – № 1. – С. 36–51.

О. М. Сахань, кандидат соціологічних наук, доцент

НЕПОТИЗМ ЯК ДЕСТРУКТИВНА СКЛАДОВА СУЧАСНОЇ ПОЛІТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ УКРАЇНИ

Явище непотизму (від лат. *nepos* – «родинне» або *nepotis* – «нащадок», «онук», «племінник») як виду корупції – це практика отримання посади не за особисті професійні якості, здібності, заслуги, а через родинні зв'язки або знайомства, здавна достатньо поширений у всіх країнах незалежно від рівня їх розвитку.

В українській політиці працевлаштування на державну службу своїх родичів та близьких залишається нормою з часів Радянського Союзу. Зловживаючи владними повноваженнями в особистих інтересах, комуністична номенклатура формувала політичну еліту, яка після 1991 р. досить легко змінила гасла, легалізувала тіньовий капітал і, заручившись підтримкою олігархічно-кримінальних кіл, зберегла реальну владу. Вона ніколи не була зацікавлена в появі справжніх демократичних інститутів та формуванні відповідної політичної культури в суспільстві, що оновлюється, у проведенні позитивного політичного, економічного та адміністративного реформування. Тому з приходом до влади Л. Кучми непотизм відновився, а з почерговим отриманням повноважень президентства В. Ющенком, В. Януковичем та П. Порошенком практика запов-

нення державних посад у виконавчій та законодавчій гілках влади «своїми», а не дійсно гідними, досвідченими професіоналами, які зайняли б посаду через відкриті конкурси та змагання компетенцій, остаточно закріпилася, що стало своєрідною візитною карткою українського політикуму та однією з негативних ознак сучасної політичної культури України.

Відомо, що існуючі в суспільстві структури державної влади виступають як елементи, що впливають на зміст політичної культури, зумовлюючи значною мірою тип останньої. У сучасних умовах євроінтеграційних перетворень у нашій державі актуалізується питання формування нової політичної культури, позбавленої архаїчних складових, у тому числі таких, як непотизм.

За чверть століття незалежності української держави політична культура народу та правлячої еліти не зазнали істотних трансформацій. Оновлення еліт відбувалося не стільки шляхом ротації (процес переміщення кадрів усередині політичної системи без виходу з елітарного прошарку з метою набуття ними нових знань, умінь, професійних навичок, необхідних для кар'єрного розвитку та просування), скільки шляхом репродукції (в рамках даної соціальної групи, переважно політичної партії). Коли замість справедливої ротації в суспільстві відбувається репродукція еліти до влади приходять родичі тих, хто вже там перебуває, що веде до монополізації влади, застою, погіршення якості еліти та робить процес відтворення українського істеблішменту практично невідконтрольним суспільству. Саме непотизм та інші подібні йому види корупції (наприклад, кумівство, клієнтизм та ін.) стали визначальними чинниками при затвердженні кадрів на політичні та адміністративні посади. При цьому в Законі України «Про запобігання корупції» (ст. 27) запроваджена норма щодо обмеження спільної роботи близьких осіб [1], яка доповнена законами України «Про державну службу» (ст. 12) [2] та «Про службу в органах місцевого самоврядування» (ст. 12) [3], проте цей запобіжний механізм щодо зловживання державними службовцями особистими стосунками, які сприяють клановості та кулуарності при формуванні органів влади та прийнятті рішень на державному рівні в інтересах лише невеликої групи людей, пов'язаних родинними або ментальними стосунками, не діє, практика непотизму залишається атрибутом вітчизняної політики [4].

Непотичні зв'язки у центральних органах влади призвели до їх перетворення на родинні підприємства, які діють в інтересах кількох сотень родин, що негативно вплинуло не тільки на якісний склад управлінських кадрів, а й в цілому на ефективність державного управління, бо політична «приватизація» державних інститутів та партійний принцип комплектації управлінських кадрів зумовили підвищення конфліктності роботи влади, ускладнили горизонтальну співпрацю, реалізацію державних програм в Україні [5, с. 72–73].

Практика непотизму з політичної сфери розповсюдилася на інші галузі життєдіяльності суспільства і тепер, наприклад, у вищих навчальних або медичних закладах, фінансових чи соціально-культурних установах та організаціях різної спрямованості вкоренилася практика надання несправедливих преференцій одній особі або групі осіб за рахунок інших, влаштування на певні посади родичів, знайомих, друзів чи наближених до конкретної людини осіб без урахування їхніх професійних якостей та кваліфікації, що сприяє напруженості соціально-психологічного клімату в колективах, веде до конфліктності та може призвести до цілковитого колапсу у функціонуванні будь-якої сфери суспільства та гальмування демократичного розвитку країни.

Посилення особистих зв'язків у виконавчій та законодавчій гілках влади сприяло встановленню в Україні кланових відносин та призвело до того, що ієрархія політичної системи перетворилася на клубок заплутаних родинних взаємин, що не сприяє ефективності представницьких інститутів, зокрема політичних партій [6, с. 130] – середовища формування політичної еліти. На практиці більшість сучасних партій в Україні – це інституційне оформлення системної корупції пострадянських режимів, які лише імітують участь у публічній політиці, збираючи «голоси» населення для обслуговування інтересів своїх справжніх господарів. І, звичайно ж, вони виступають фільтрами, які не пропускають у владну еліту «зайвих» людей [7], чим перешкоджають оновленню управлінських кадрів дійсно гідними висококваліфікованими працівниками, а отже, стоять на заваді процесу масштабних реформаційних перетворень у країні та підживлюють непотизм у політиці, використовуючи владні ресурси для систематичного надання привілеїв певним особам чи групам осіб щодо задоволення їх приватних інтересів на підставі спорідненості, свояцтва тощо.

Враховуючи, що до державних структур влади міг потрапити лише той, хто здатний витратити чимало мільйонів доларів, прийом на роботу близьких осіб без урахування їхніх професійних якостей, громадської компетентності, безвідповідальних за свою діяльність перед громадянами значно спростило застосування механізмів корупційної взаємодії між людьми й призвів до неабиякого процвітання певних олігархічних бізнес-кланів, перетворивши владні інституції у такі собі «клуби олігархів». Наприклад, у 2010 р. в українському парламенті був 301 гривневий мільонер [8, с. 141]. Після приходу Януковича на посаду президента основні державні посади отримали його фаворити: генеральна прокуратура країни перетворилася на корупційне гніздо, де прихильність до беззаконня вважалася особливим шиком; суди стали схожими на якусь подобу «мавпятника», де за суддівськими кафедрами сиділи «мавпи» в мантиях, готові виконати будь-яку команду дресиру-

вальників; міліція, покликана захищати народ, переродилася в розстрільну команду... [9].

Залишаючись «у клубі тотально корумпованих держав», у яких процвітає непотизм, кумівство, патронаж, клієнтизм, хабарі, підкуп, торгівля впливом та інші види корупції, Україна посідає 130 місце зі 168 позицій (за результатами світового Індексу сприйняття корупції СРІ 2015 р.) [10], що свідчить про низький рівень політико-правової культури українського суспільства, яке, потерпаючи від негативних наслідків корупції, майже звиклося з її посиленням в усіх сферах життя країни. Недостатній рівень професіоналізму, некомпетентність та безвідповідальність можновладців, для яких притаманними є «пострадянськість» як протиприродний симбіоз декларованої на словах відданості демократичним інститутам і здійснюваної недемократичної практики [11, с. 21–22] призвели до того, що Україна стала однією з найбільш небезпечних країн Європейського континенту. Це в черговий раз підтверджує неспроможність влади, утвореної через застосування непотизму та йому подібних деструктивних явищ, вирішувати завдання державотворення і реформування всіх сфер суспільного життя, сповільнює процес становлення демократичної політичної культури, гальмує модернізаційні процеси в країні.

На жаль, з обранням на посаду президента П. Порошенка проблема непотизму в Україні тільки погіршилась. Кадрова політика Порошенка визначається тим, що президент намагається призначити на ключові державні посади за принципом знайомства й особистої відданості своїх «любих друзів», які не завжди володіють необхідною кваліфікацією, мають належну мотивацію та моральні характеристики, проте лобіюють бізнесові інтереси свого боса. Застосування дискримінаційних технік по відношенню до інших претендентів під час добору кадрів на керівні посади сприяє розвитку деструктивної поведінки працівників: зниження працездатності та скоординованості в роботі, втрати мотивації та зниження продуктивності праці працівників [12, с. 4]. У результаті деякі держструктури, наприклад АПУ, Держуправління справами і Нацраду з телерадіомовлення, можна вважати продовженням бізнес-імперії Порошенка. Тому РНБО та інші інститути сьогодні неефективні, мають прорахунки та недоробки, оскільки не можуть діяти як повноцінні органи влади, оскільки влада розподілена між фінансово-промисловими групами [9], які в останню чергу займаються вирішенням нагальних проблем народу.

Оскільки більшість громадян перебуває поза справжнім політичним процесом, не маючи можливості здійснювати безпосередній контроль над центрами влади і за розподілом ресурсів у країні, в оцінюванні ними діяльності політиків раціональність поступається ірраціональності. Усвідомлюючи та засуджуючи непотизм як деструктивне явище соціум сприймає його як по-

стійну даність, на існування якої ніяк неможливо вплинути. Емоційність домінує над прагматичністю, тому для більшості громадян оцінка діяльності та професійної здатності політиків здійснюється не за шкалою практичної результативності, а за моральними та етнопсихологічними критеріями, такими як справедливий – несправедливий, чесний – нечесний, мужній – боязкий, патріот – зрадник, свій – чужий [13].

Терпляче або байдуже ставлення до такого негативного явища, як непотизм у політиці, пояснюється тим, що в українському суспільстві слабо розвинена нормативність поведінки, громадяни не звикли суворо дотримуватися моральних і правових норм, які притаманні демократичній правовій державі із розвиненим громадянським суспільством. Усе це свідчить про те, що в сучасній політичній культурі України поєднуються тоталітарні та демократичні компоненти, виявляються ознаки патріархальної та підданської політичних культур, виявляються посткомуністичні, пострадянські, постколоніальні риси, спостерігаються маргінальні та регіональні характеристики. Усе це пов'язано з повільним розвитком транзитивного періоду між радянськістю і європейськістю, який розпочався після розпаду СРСР, під час якого старі радянські цінності, практики та норми почали переплітатися із західними еквівалентами, змінювався і утворювався достатньо новий еkleктичний контекст – пострадянський.

Політична індиферентність громадян, як інтровертна риса політичної культури українського соціуму, викликана розчаруванням діями влади, її безвідповідальністю за прийняті рішення, декоративністю законів, неефективністю системи контролю і покарання, ерозією моральних цінностей та ідеалів, дискредитацією принципів демократії, ідеї державної незалежності та виявляється в терплячості, покірності і потребі населення уникати конфліктів. Тому не дивно, що для розповсюдження та закріплення непотизму в усіх сферах життєдіяльності в Україні утворилися сприятливі умови.

Інтереси українців, що стимулюють політичну активність та мотивують політичну діяльність, виникають у ситуації, коли задоволення основних потреб невід'ємно пов'язане з діяльністю політичної влади, з необхідністю або збереження даного типу влади, або, навпаки, його зміни та з'являється можливість за допомогою оптимальних засобів досягти поставленої мети. Так сталося в листопаді 2013 р., коли народ України не зміг миритися з путами непотизму, що не давали країні нормально розвиватися, і повалив ненависний режим Януковича.

Проте боротьба з непотизмом не завершена. За роки незалежності в Україні склалася кланово-кастова практика розбудови державної влади, за якої на всі важливі посади призначають людей, що орієнтуються не на інтереси більшості населення країни, а на внутрішньокорпоративні стандарти особистої відда-

ності першій особі чи її найближчим соратникам [14, с. 14]. Важко очікувати зміни ситуації, доки українські чиновники не змінять свого ставлення до проблеми nepotizmu. Ще складніше уявити, що чиновники всіх рангів, починаючи із системи найвищих державних органів влади, самостійно займуться її очищенням: усунуть від влади нинішні сімейні та бізнес-клани, а в подальшому позбудуться виявів незаслуженої прихильності до родичів високопосадовців під час здійснення кадрового добору кваліфікованих кандидатів.

Тому задля подолання nepotizmu, який деструктивно впливає на свідомість та поведінку соціуму, руйнує довіру народу до влади, негативно впливає на якісний склад управлінських кадрів і, в цілому, на ефективність державного управління, необхідно, щоб закони про заборону використання державними службовцями своїх посадових повноважень із метою просування їхніх родичів або близьких людей на ключові політичні та державно-управлінські посади [15, с. 23] працювали. Для цього треба посилити контроль за дотриманням вимог чинного законодавства України.

Громадськість та незалежні ЗМІ повинні не залишати без уваги тему nepotizmu та їй подібних як у політиці, так і в інших сферах життєдіяльності суспільства, щоб усі, хто мають керівні посади, де б вони не працювали, завжди пам'ятали про наслідки nepotizmu для їхньої кар'єри. Необхідно влаштувати прозору систему конкурсних відборів до керівної ланки. Системі культурно-освітніх закладів зробити акцент на розвитку політико-світоглядної просвіти населення, спрямованої на розвиток конструктивної зацікавленості широких мас у політичному житті держави та участі – посередньої чи безпосередньої – у ньому. Освітнім закладам зосередити увагу на підготовці та вихованні за найкращими світовими стандартами молоді, акцентуючи увагу на формуванні всебічно розвинутої особистості та її громадянської позиції, фахівців, які не просто компетентно виконуватимуть посадові обов'язки, а й усвідомлюватимуть соціально-політичну відповідальність за власні вчинки, матимуть патріотичні переконання та сформовану національну самосвідомість, повагу до цінностей, створених попередніми поколіннями та перевірених їхнім досвідом. Активність громадян та посилення громадського контролю за утворенням та діяльністю політико-управлінського істеблішменту в Україні буде сприяти значному зменшенню nepotizmu в політиці та звільненню політичної культури від цього руйнівного архаїчного бруду.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про запобігання корупції [Електронний ресурс] : Закон України // Відом. Верхов. Ради України. – 2014. – № 49. – Ст. 2056. – Режим доступу: <http://www.zakon1.rada.gov.ua/laws/show/1700-18>.

2. Про державну службу [Електронний ресурс] : Закон України // Відом. Верхов. Ради України. – 2016. – № 49. – Ст. 43. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/889-19>.
3. Про службу в органах місцевого самоврядування [Електронний ресурс] : Закон України // Відом. Верхов. Ради України. – 2001. – № 33. – Ст. 175. – Режим доступу: <http://www.zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2493-14>.
4. Хто кому кум у вітчизняній політиці [Електронний ресурс] // Тиждень.ua. – 2009. – 10 лип. – Режим доступу: <http://tyzhden.ua/Publication/2225>.
5. Крюков О. І. Формування і зміни еліт в умовах демократизації системи влади / О. І. Крюков // Сучасне сусп-во. – 2014. – Вип. 1. – С. 72–81.
6. Варинський В. О. Політичний механізм активізації соціального капіталу [Електронний ресурс] : дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02 / Варинський Олег Олександрович ; М-во освіти і науки України, Держ. закл. «Південноукр. нац. пед. ун-т ім. К. Д. Ушинського». – Одеса, 2015. – 210 с. – Режим доступу: <http://www.pdpu.edu.ua/doc/vr/varinskij/dis.pdf>.
7. Мінаков М. В сьогоденній Україні публічного політичного простору немає [Електронний ресурс] / М. Мінаков // Укр. правда. – 2012. – 22 жовт. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/articles/2012/10/22/6975109/>.
8. Скворець В. О. Життєустрій українського народу: від радянської до пострадянської епохи / В. О. Скворець // Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії : зб. наук. пр. – Запоріжжя : ЗДІА, 2010. – Вип. 40. – С. 133–145.
9. Косвінцев О. Як українцям вибратися з тенет непотизму. Чим небезпечні для України кадрові прорахунки правлячої верхівки? [Електронний ресурс] / О. Косвінцев // ZAXID.NET. – 2014. – 29 верес. – Режим доступу: http://zaxid.net/news/showNews.do?yak_ukrayini_vibratitsya_z_tenet_nepotizmu&objectId=1324253.
10. Україна піднялася лише на один пункт у рейтингу сприйняття корупції [Електронний ресурс] // Укр. правда. – 2016. – 27 січ. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/news/2016/01/27/7096852/>.
11. Як позбутися пострадянськості? [Електронний ресурс] : Проект Ін-ту світ. політики за підтримки Чорномор. фонду регіон. співпраці. – К. : Ін-т світ. політики, 2012. – 150 с. – Режим доступу: http://www.iwp.org.ua/img/postsov_all_ukr.pdf.
12. Олійник О. Фаворитизм і кронізм як основні критерії кадрового добору політико-управлінської еліти в Україні [Електронний ресурс] / Олена Олійник // Віче. – 2014. – № 20. – С. 2–4. – Режим доступу: <http://www.viche.info/journal/4402/>.
13. Копилова Н. О. Особливості політичної культури України [Електронний ресурс] / Н. О. Копилова // Сучасні інформаційні технології та комунікаційні мережі : 47-ма наук. конф. молодих дослідників ОНПУ-магістрантів. – Одеса : ОНПУ, 2012. – Вип. 47. – Режим доступу: http://storage.library.opu.ua/online/conference/tez_47/10-1.pdf.
14. Дорош Л. Непотизм як політико-правова проблема українського державотворення [Електронний ресурс] / Л. Дорош, О. Івасечко // Humanitarian Vision. – 2015. – Vol. 1, Num. 1. – С. 13–19. – Режим доступу: http://ena.lp.edu.ua:8080/bitstream/ntb/29695/1/004_013_020.pdf.

15. Основы противодействия коррупции / под ред. И. И. Рогова, К. А. Мамаи, С. Ф. Бычковой. – Алматы : ОФ «Транспаренси Казахстан» : ОФППИ «Интерлигал» в Казахстане, 2004. – 328 с.

О. А. Стасевська, кандидат філософських наук, доцент

ТРАНСФОРМАЦІЯ МОРАЛЬНО-КУЛЬТУРНОГО ПРОСТОРУ СУЧАСНОГО УКРАЇНСЬКОГО СОЦІУМУ

Концептуальною основою морально-культурного простору соціуму, що забезпечує його функціонування в будь-яких умовах, є базові цінності, градація яких потребує уточнення й доповнення. Морально-ціннісний простір містить у собі як суспільну мораль, так і суб'єктивні моральні цінності, норми, ідеали. Актуальність дослідження аксіологічних основ полягає в тому, що без усвідомлення морально-ціннісного смислотворюючого стрижня суспільства унеможливується прогнозування його подальшого розвитку. Трансформація морально-культурного простору в умовах глобалізації характеризується зміною пріоритетів у системі цінностей: вони переміщуються із духовної сфери в гедоністичну, прагматичну та утилітарну; особистість орієнтована не на досягнення морального ідеалу, а на отримання задоволення, конкретного результату, користі. Цінностями виражений спосіб існування і це має прямий зв'язок з ієрархією цінностей: людина здатна жертвувати одними цінностями заради інших, варіювати порядок їх життєвої реалізації. Предмети і явища навколишньої дійсності для різних представників соціуму набувають неоднакової значимості, так само як і в різні часи для однієї і тієї ж особи ціннісні орієнтації виявляються різними. Цінності індивіда утворюють систему його життєвої орієнтації, мають для неї особливе значення, обумовлюють особистісні поведінкові реакції. Системою ціннісних орієнтацій визначається змістовна сторона спрямованості індивіда і складається світоглядна основа. Сила і значущість сучасної людини полягає в конструюванні як свого ціннісного світу, так і буття в ньому. Зміну «ціннісних настанов» людини постсучасності визначає інтенсифікація діловитості, прагматичності, орієнтація на досвід і комунікацію, що суттєво впливає на моральне життя. Актуальним у наш час стає факт, що потрібно і змінювати, і розуміти цей світ, а ідеали в суспільстві потрібні для того, щоб визначати своє ставлення до світу. Настанови і цінності, змінюючись разом із особистістю, певним чином «зафарбовують» духовний простір, у якому перебуває людина, а духовний простір, у свою чергу, впливає на звичаї і поведінку

особистості. Утім при всій своїй мінливості вони є досить стійкими і не піддаються кардинальним трансформаціям.

Проблема буття моральних цінностей, їх переоцінки на сучасному етапі суспільного розвитку зумовлена тим, що український соціум перебуває в транзитивному стані. Для більшості ця проблема виявляється як бажання розібратися у власному життєвому шляху, відповісти на глибинні питання людського буття: про сенс життя, про добро і зло, любов і смерть, про власне місце в суспільстві і світі в цілому. Однією з характерних ознак сьогодення стала спроба морального переосмислення минулого. Людина знову і знову повертається до сторінок історії, вибудовує зв'язок минулого і сьогодення, відшукуючи моральний «компас», певні орієнтири, за якими можна було б звиряти власний шлях і вчитися правильно бачити і розуміти реальність, морально оцінювати свої дії. Об'єктивні реалії свідчать про те, що практично в усіх сферах сучасного українського суспільства спостерігаються аксіологічні новації, а також суперечності у розумінні моральних цінностей, що визначають людський вимір духовного простору. Особливого значення набуває творення нових поліцінностей, функціонування яких необхідне сучасній людині в духовному просторі. Для осмислення нової парадигми людського буття в духовному просторі потрібна цілісна концепція всіх існуючих цінностей, в їх взаємозв'язку, єдності, а також виявлення впливу на них псевдо-, квазі-, антицінностей.

Сьогодні українське суспільство в своїх «моральних пошуках» як ніколи потребує адекватних знань про себе, про своє місце в сучасності і шляхи в майбутньому, в необхідності обґрунтування того, що істинна культура як основа життєдіяльності соціуму і людини є «найвища цінність», яка здатна злитися з життям і утворити з нею єдине ціле. Необхідність переоцінки моральних цінностей сучасного українського суспільства визначається кризовими моментами у співіснуванні нових або оновлених цінностей з існуючими традиційними цінностями і нормами, які тією чи іншою мірою вичерпали себе. Без оптимального здійснення системної переоцінки цінностей і створення адекватних моральних цінностей успішний і ефективний розвиток суспільства неможливий. Під переоцінкою розуміється одночасно два завдання: з одного боку, науковий аналіз існуючого стану і вироблення тенденцій і напрямів можливих змін. З другого боку, практична реалізація системи моральних цінностей. До цього ж завдання входить і підготовка суспільства до творення нової системи і активного включення в реалізацію зазначеної системи.

Серед найбільш значущих моральних цінностей можна виокремити кілька основних груп: 1) вітальні цінності, щастя і нещастя, ставлення до родини; 2) світоглядні цінності: уявлення про цілі і сенс особистісного буття, віра в Бога; 3) демократичні цінності: права людини, свобода слова, совість, гід-

ність; 4) громадські цінності: патріотизм, почуття обов'язку, соціальна справедливість, громадське визнання, положення в суспільстві; 5) корпоративні цінності: колективізм, уміння «працювати в команді», прихильність до корпоративних традицій; 6) цінності міжособистісного спілкування: любов, дружба, чесність, порядність, доброзичливість, скромність, співчуття до інших людей; 7) прагматичні цінності: компетентність і професіоналізм, здоровий кар'єризм, матеріальний добробут.

На нашу думку, толерантність є тією базовою моральною цінністю, на основі якої можна подолати конфліктність і гармонізувати суспільне життя. Але толерантність не може бути безмежною, не може виявлятися до негативних явищ більше ніж до позитивних. У процесі вивчення настанов толерантності велике значення має аналіз її функцій. Важливішими аспектами функціонування толерантної свідомості в суспільстві є: терпимість до «інших» до тих пір, поки їх дії не суперечать загальнолюдським нормам і принципам (тобто загальнолюдські цінності понад усе); терпимість до «інших» думок і поглядів за винятком тих, які можуть викликати принциповий конфлікт.

Слід визнати, що людство шукає нові ціннісні виміри через призму людяності і новий аттрактор як ідеальний кінцевий стан, до якого прагне. Ним може стати «новий гуманізм» як альтернатива технократизму і дегуманізації постсучасності, в якому «духовна революція», культурна ідентичність, моральні цінності знову висуваються на перший план. Гуманістичні ідеали, повагу до особистісної гідності, до прав людини, до її свободи не можна привнести в суспільне життя ззовні. Процес суспільного розвитку, по суті своїй, повинен бути процесом зростання і визрівання цих начал – в іншому випадку не мають ніякого сенсу все міркування про соціальний прогрес, про підвищення духовності і якісні зміни духовного простору українського соціуму.

Гуманістичне мислення як вимірювання соціальної реальності має перспективи посилити свій вплив на українське суспільство через одну із значущих галузей духовного життя – систему освіти, яка здатна знайти стратегічні рішення головних проблем людства. Основою просвітницької та освітянської діяльності має стати поширення поваги до свободи і гідності людини, спрямованість не тільки на його розум, а й на моральні почуття. Реформація системи освіти й виховання в Україні має запобігати згубним наслідкам надмірної спеціалізації, що призводить до стереотипізації, духовного зубожіння та інтелектуальної обмеженості, нездатності до перспективного світобачення, тяжіння до емпіричного, принципово атеоретичного знання.

Сучасна система освіти має зосередити зусилля на подоланні проблеми формування світогляду молодого покоління, елементи якого «розірвані», фрагментарні, не пов'язані в систему знань. Утім загальноновизнаним є той факт, що невелике, але систематизоване знання володіє реальною силою і може

служити стрижнем особистості. В ієрархії цінностей перші місця посідають інформація і пов'язані із нею віртуалізація та симулякризація: на жаль, інформація, а не знання, стала важливим засобом управління духовним життям людини, універсальним засобом впливу на її поведінку.

Отже, сучасному українському суспільству необхідно розвиватися в напрямку зростаючої значущості інтелектуалізації. Уже останні десятиліття повною мірою довели велику залежність цивілізації від тих здібностей і якостей особистості, які закладаються в освіті. Якщо сьогодні ми говоримо про кризу системи освіти, то маємо на увазі зниження якості знань і наростання розриву між освітою і культурою, зменшення долі міжособистісної комунікації, «відчуження учня і учителя». Виявляється криза освіти також у масовому відтоку талановитої молоді за кордон; у дисбалансі розумного співвідношення між інтересами і потребами суспільства в освіті; у формалізації навчання, в поширенні тестування замість підвищення активності пізнавальної діяльності; у втраті власних освітянських традицій і надмірному запозиченні «чужого» досвіду. Діагноз сучасної української системи освіти – «недоосвіта», причина якої міститься (також) у сфері моральній.

На основі викладеного можна зробити висновок, що один із варіантів оновлення духовного простору сучасної України має відбуватися шляхом переоцінки системи моральних цінностей, а також за допомогою відмови від минулих цінностей, настанов і життєвих стратегій. Переоцінка цінностей забезпечить формування «образу майбутнього», духовний простір українського соціуму зміниться як структурно, так і змістовно. Але вирішення проблеми оновлення духовного простору, досягнення нового якісного стану неможливе без підвищення загального культурного рівня людини. Сьогодні як ніколи раніше українське суспільство залежить від моральних якостей людини, її моральних переконань, настанов і звичок, моральної зрілості і відповідальності. Визначення моральних основ життя може стати консолідуючим фактором у забезпеченні національної згоди, сприяти конструюванню особистісної та колективної ідентичності, забезпечити збереження культурної самобутності.

Л. Я. Угрин, кандидат політичних наук, доцент

ВЗАЄМОКОНСТРУЮВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ І ГРОМАДЯНСЬКОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ

Принципи демократичної політики, які зароджуються у сучасній Україні, зможуть забезпечити її ефективність і стабільність лише коли будуть підтри-

мані більшістю громадян, їхніми повсякденними практиками суспільно-політичної активності. Тому, стверджує Р. Даль, «у новостворених демократичних державах, або таких, що демократизуються, де люди тільки досягають мистецтва самоврядування, питання громадянської компетентності набирає особливої ваги» [1]. Учений визначив критерії, яким повинен відповідати середньостатистичний компетентний громадянин: постійний інтерес до суспільного і політичного життя; добра поінформованість про програмні документи кандидатів та партій; активна участь у вирішенні суспільних питань; активний вплив на політику уряду через голосування та інші форми політичної участі. Але головне – компетентний громадянин повинен прагнути до «загального блага», «загального добробуту» й усвідомлювати свої інтереси в контексті ширшої спільноти, з якою він себе ідентифікує, – від місцевих громад до суспільства і держави [1]. Очевидно також, що компетентний громадянин є носієм громадянської культури, яка, за визначенням Г. Алмонда і С. Верби, є змішаною і «поєднує в собі явно несумісні політичні орієнтації», іншими словами: відображає плюралістичність суспільства. Громадянська культура, на думку вчених, найбільше відповідає потребам демократичних політичних систем, оскільки вони так само є «переплетенням суперечностей» [2]. Одночасно громадянська культура, як і будь-який інший тип політичної культури, є «специфічним розподілом моделей орієнтації на політичні об'єкти у тих, хто належить до населення певної країни» [3, с. 30]. Вона передбачає не лише інструментальний (учасницький) аспект, а й емоційний – прихильність до політичної системи і почуття ідентичності з іншими громадянами. Почуття спільності з іншими громадянами, за Р. Далем – «свідомої співпричетності» – виникають у контексті конструювання спільної громадянської ідентичності.

Структурними елементами громадянської ідентичності є: *громадянство* як формальна приналежність до певної держави, інституційний зв'язок із нею; *патріотизм*, який наповнює формальну приналежність до держави ціннісним та емоційним змістом; *громадянськість*, що відображає усвідомлення своїх конституційних прав та обов'язків, готовність ними користуватися, і відповідно – активність громадян, їхню реальну залученість до публічного життя, вплив на суспільний розвиток.

Важливий аспект громадянської ідентичності – цінності, котрі виявляються у суспільних установках індивіда, відображають значимість для нього приналежності до громадянської спільноти, визнання його прав і свобод та повагу до прав інших. При цьому ціннісна система ідентичності є відкритою, передбачає критичне ставлення до явищ політичного життя, свободу індивідуального вибору й відповідальність. Основні цінності, що репрезентують

громадянську ідентичність – цінність індивіда, свобода, толерантність. Вони опосередковують ставлення громадянина і до співгромадян, і до соціальної спільності, і до її політичних інститутів та правил. Тому громадянська ідентичність є іманентною демократичним суспільствам і постає базовою у співвідношенні з національною на макрополітичному рівні. Авторитарні суспільства більше консолідуються етнічними, національними цінностями.

Проте це не означає відсутність взаємозв'язку між громадянською та національною (етнічною) ідентичністю. Громадянська ідентичність та культура неможливі без артикуляції й інституалізації відмінностей (етнокультурних також) громадян і груп. Простір сумісності (або ж несумісності) етнокультурних (регіональних, мовних, етнічних, релігійних) ідентичностей індивіда й макрорівневої ідентичності спільноти значно залежить від держави, її інституційних характеристик, декларованих цінностей та їхнього втілення у суспільно-політичних практиках. Водночас формування громадянської ідентичності опосередковується культурними та ціннісними вимірами суспільства, його історичним досвідом, ментальністю. Адже інституції можуть виявитися неефективними, коли суперечитимуть звичним культурним кодам, практикам і традиціям більшості населення. Крім того, спільноти з позитивною громадянською ідентичністю гарантують своїм громадянам (і загалом населенню) не лише широкий спектр політичних і громадянських прав і свобод, а й право на збереження етнічної чи культурної, гендерної й іншої ідентичності. Загалом суспільна практика формування (конструювання) національної та громадянської ідентичності демонструє їхню взаємозалежність. Особливість громадянської ідентичності – поєднуваність її політичних, соціальних та культурних маркерів, тому національна й громадянська ідентичності підсилюють одна одну, формуючи ядро макроідентичності, що опосередковує сприйняття, комунікацію й співпрацю спільноти та держави з іншими поза її межами.

Отже, громадянська ідентичність засновується на спільних цінностях та інститутах, які задають рамки соціальної взаємодії, і є результатом суспільної згоди, а не приписаної групової (індивідуальної) ідентичності.

Найважливішим інститутом формування громадянської ідентичності є держава, що в реальній політиці втілює ту чи іншу інтерпретацію спільних цінностей. Для кожного індивіда ставлення до власної держави наповнене певними смислами, зумовленими досвідом взаємодії з державними інститутами та співгромадянами. «У сучасному світі, – стверджує Ж. Нуар'ель, – саме держава визначає та гарантує громадянську ідентичність як соціальне буття особистостей» [4, с. 214]. Одночасно на індивідуальному рівні громадянська ідентичність формується суспільними потребами людини, її прагненням ін-

дивідуальної свободи та приватної автономії, реалізація котрих пов'язана з певним типом (демократичним, ліберальним) політичної та правової культури, а також принципами комунікації громадянського суспільства і держави. Відповідно громадянська ідентичність поєднує і лояльність державі, й почуття спільності, тотожності з іншими громадянами, і відповідальність за спільну долю, готовність діяти. Громадянська ідентичність може характеризуватися позитивним та дієвим сприйняттям власних громадянських прав або ж, навпаки, негативна громадянська ідентичність є результатом і показником кризи очікувань, соціальної апатії, недовіри до держави та її інституцій. Розвиток громадянського суспільства, його інституціалізація становить необхідне підґрунтя громадянської ідентичності, її комунікативно-діяльнісного аспекту, забезпечує канали політичної активності громадянина, вияв його громадянськості.

Вагоме значення у контексті взаємоконструювання громадянської культури та громадянської ідентичності належить патріотизму. Патріотизм визначаємо морально-етичним почуттям любові, гордості за батьківщину як державно-національну спільноту, в основі якого сприйняття її громадянином як безумовної цінності [див.: 5]. Сильна держава з легітимними інститутами виступає основним чинником формування патріотизму, сприйняття її цінності індивідом. Слабкість багатьох сучасних держав, що виявляється у несамодостатності національних урядів, трансформація їхніх соціальних та економічних функцій під впливом глобалізації нівелюють значення патріотизму, а нерідко використовуються елітами та політичними силами в маніпулятивних цілях. У політиці ж патріотизм виступає необхідним інтегративним, консолідуючим інструментом формування національної єдності, сприяє стабільності, розвитку держави, формує почуття солідарності громадян, мотивує політичну та громадянську активність індивіда. Патріотизм, – стверджує Р. Брун-Бейкер, – «допомагає виховати громадянську активність, викликати у людей, що зараховують себе до різних груп з різною ідентичністю, почуття солідарності і взаємовідповідальності» [6, с. 120–121]. Отже, патріотизм, громадянська ідентичність формують спільні цілі в майбутньому та здатні нівелювати задля їхньої реалізації розбіжності та відмінності в минулому, що особливо актуально для українського суспільства, роз'єданого багатьма маркерами.

Підсумовуючи, зазначимо, що формування громадянської культури і громадянської ідентичності є взаємозалежними процесами, оскільки лише зацікавленість кожного громадянина у стабільному розвитку суспільства й держави, участь у її творенні дає йому відчуття тотожності з громадянською спільнотою й усвідомлення можливостей впливати на її життя, формує готовність до відповідних дій.

ЛІТЕРАТУРА

1. Даль Р. Проблемы гражданской компетентности [Электронный ресурс] / Роберт А. Даль. – Режим доступа: <http://old.russ.ru/antolog/predely/1/dem2-3.htm>.
2. Алмонд Г. Гражданская культура и стабильность демократии [Электронный ресурс] / Г. Алмонд, С. Верба. – Режим доступа: http://www.polisportal.ru/files/File/puvlication/Starie_publicacii_Polisa/A/1992-4-Almond_Verba_Grazhdanskaja_kultura_i_stabilnost_demokratii.pdf.
3. Алмонд Г. Гражданская культура: политические установки и демократия в пяти странах / Г. Алмонд, С. Верба ; пер. с англ. Е. Генделя. – М. : Мысль, 2014. – 500 с.
4. Нуарьель Ж. Национальная репрезентация и социальные категории: пример политических беженцев / Жерар Нуарьель // Мифы и заблуждения в изучении империи и национализма. – М. : Новое изд-во, 2010. – С. 193–227.
5. Угрин Л. Патріотизм / Л. Угрин // Новітня політична лексика (неологізми, оказіоналізми та інші новотвори) / [П. Я. Вдовичин, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.] ; за заг. ред. Н. М. Хоми. – Львів : Новий Світ-2000, 2015. – С. 280–281.
6. Брубейкер Р. Именем нации: размышления о национализме и патриотизме / Роджерс Брубейкер // Мифы и заблуждения в изучении империи и национализма. – М. : Новое изд-во, 2010. – С. 110–130.

М. В. Яцюк, кандидат історичних наук, доцент

ВПЛИВ МІЖНАРОДНИХ ПОДІЙ НА ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ПОЛІТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ В ДОБУ ДИРЕКТОРІЇ УНР (1918–1919 рр.)

Інтерес до Директорії УНР диктується багатьма причинами. Цей період насичений важливими, вирішальними для подальшої долі України подіями. Він наочно показує, що здійснення важких кроків державотворення в умовах війни завжди призводить до викривлення і деформації попередніх планів та ідей щодо цього. Як ніколи, суспільству потрібні спокій і злагода, тим більше за умов існування значного прошарку денационалізованих українців і представників інших національностей. Директорія розв'язувала в умовах перманентної зовнішньої агресії в українські землі конче важливе питання, пов'язане з геополітичним місцем України. Географічне положення, природні та людські ресурси, промисловий і сільськогосподарський потенціал завжди знаходились і будуть знаходитись у полі зору зовнішніх чинників впливу, які досить часто є ворожими для України.

На наш погляд, успішне розв'язання питань державотворення багато в чому залежить від рівня політичної культури як різних верств суспільства,

так і українського загалу в цілому. Довгий час, будучи позбавленим можливості жити у власній державі, український народ зазнавав усіх видів колоніального гноблення в умовах Російської та Австро-Угорської імперій, що призвело до деукраїнізації значної частини етнічних українців, появи такої моделі політичної культури, в якій значного впливу досягли симпатичні байдужого або ж ворожого ставлення денационалізованої частини українців до прагнень їх співвітчизників мати свою державу. Не дивно, що український народ, тривалий час перебуваючи в підневільних умовах виживання, змушений був займати позицію конформізму і навіть колабораціонізму з пануючою неукраїнською владою. Тому в період Української революції 1917–1920 рр. значної актуалізації набуло формування політичної свідомості українського народу, здобуття ним революційного досвіду боротьби за волю і власну державу, а також політична соціалізація патріотично налаштованої частини населення постімперської України.

Аналізуючи особливості формування політичної культури в добу Директорії УНР, необхідно зважати на безпосередній вплив на неї міжнародних подій геополітичного змісту. Коли на чолі України знову стали представники Центральної Ради в особі Директорії, Німеччина та її союзники програли Першу світову війну. Загальна міжнародна ситуація змінилася настільки рішуче, що питання «орієнтації» заново ставилося на порядок денний, і його вирішення набувало, без перебільшення, доленосної ваги для майбутнього другої УНР. Перед новою українською владою постало таке ж неминучої гостроти питання про зовнішньополітичну орієнтацію, яке у свій час намагалися розв'язати і Центральна Рада, і Гетьман.

Як свідчить історичний досвід, природа державної влади, яка зароджується в момент досить складної політичної ситуації, є такою, що вона неминуче схильна до коливань і тиску з боку більш стійких зовнішніх сил. Тому цілком природно ставиться проблема про орієнтацію на будь-яку зовнішню потугу, аби за її допомогою забезпечити стійкість свого існування в геополітичній системі інтересів.

Після Першої світової війни з поразкою Німеччини, розпадом Австро-Угорської і Російської імперій ішов новий розподіл сфер впливів у світі. Україна стала перехрестям різних, здебільшого протилежних за напрямком ідеологічних і геополітичних інтересів. На українській землі внутрішні і зовнішні сили намагалися задовольнити свої зазіхання. Українське керівництво, незалежно від його політичного походження та ідеологічних уподобань, змушене було розв'язувати питання: «З ким і проти кого?». Сидіння «на двох стільцях» за тих умов означало не тільки політичну смерть Директорії, а й втрату здобутків української незалежності.

Таким чином, УНР опинилася між двома могутніми потугами, які вели між собою запеклу війну, а саме: Антантою і більшовицькою Росією. Для подальшої долі України як суверенної держави склалась вкрай небезпечна ситуація. Вона мала своє вирішення у формі союзу з будь-якою із цих сил.

Міжнародна ситуація, що виникла в Європі по закінченні Першої світової війни, надзвичайно впливала на внутрішнє та зовнішнє становище України. Евакуація німецьких та австро-угорських військ і падіння гетьманського режиму започаткували на землях УНР жорстоку боротьбу за владу. Головними ворогами Директорії були російські та українські більшовики, А. Денікін, якого підтримувала Антанта, поляки.

Боротьба за владу в Україні вилася у запеклу кровопролитну війну. Саме війна, що безперервно точилась на теренах молодого держави з кінця 1918 р. по кінець 1920 р., стала чи не найголовнішим об'єктивним і визначаючим фактором формування специфічної політичної культури військового часу. Така політична культура стала тим лакмусовим папірцем, згідно з яким окремі політичні сили і партії в Україні обирали собі союзників і ворогів. Отже, війна була каталізатором і рушійною силою всіх без винятку військово-політичних і соціально-економічних процесів у країні.

Наприкінці 1918 р. Радянська Росія вдалася до неприхованої військової агресії проти УНР з метою повалення Директорії і встановлення політичного режиму на кшталт російського. Уже протягом січня 1919 р. Червона Армія окупувала майже всю Лівобережну Україну, а 5 лютого захопила Київ. Під час цього шаленого натиску українські війська, зовсім не підготовлені до активних дій, змушені були відступати.

Принагідно зауважимо, що політичні і військові кола УНР і ЗО УНР мали різні військово-політичні пріоритети, обумовлені значною мірою відмінними одна від одної політичними культурами. Директорія, враховуючи неможливість знайти порозуміння з А. Денікіним, який обстоював ідею «єдиної і неподільної Росії» і заперечував право українців на власну державу, вважала за можливе шукати порозуміння з Польщею, оскільки інші європейські країни не хотіли йти на союзницькі відносини з другою УНР. Керівництво ж ЗО УНР і командування УГА взагалі не вбачали за можливе увійти у будь-які союзницькі зносини з поляками, що після тривалої українсько-польської війни окупували Західну Україну. УГА відгукнулася на офіційні звернення А. Денікіна до її командування увійти з ним у союзницькі стосунки, за що УГА мала отримати підтримку з боку «білих» у боротьбі проти Польщі.

Отже, якщо для керівництва УНР головними ворогами на той час були російські більшовики і російські «білі», а вірогідним союзником – Польща, то для ватажків ЗО УНР і УГА навпаки – ворогом були поляки, а союзником виступав апологет Російської імперії – А. Денікін.

На наш погляд, внутрішньо- і зовнішньополітичні чинники, що впливали на процес формування політичної культури часів Директорії УНР, були тісно взаємопов'язані між собою причинно-наслідковими зв'язками: одне обумовлювало інше.

Інколи досить важко кваліфікувати окремі факти і події за ознакою їх внутрішнього чи зовнішнього впливу, бо усі військові і політичні події та деякі дипломатичні проходили на теренах України і безпосередньо формували загальнодержавний внутрішньополітичний клімат в УНР. Прикладом того можуть бути загарбницькі дії сусідніх країн по відношенню до УНР та в основному негативний імідж української держави, який вироблявся у світі країнами Антанти.

Існування України доби Директорії відбувалося у надзвичайно скрутних міжнародних умовах. Фактично протягом свого правління Директорія жодного разу не змогла розповсюдити свою юрисдикцію на усю територію України. Так, у листопаді 1918 р. Північну Буковину було окуповано Румунією, у січні – квітні 1919 р. Закарпатську Україну захопила Чехословаччина, більшу частину Східної Галичини отримала Польща. Із середини грудня 1918 р. до квітня 1919 р. ряд південноукраїнських міст знаходився під контролем військових контингентів Англії, Франції та Греції. Навіть на решті території УНР постійно точилася війна і змінювалися окупаційні режими чи більшовицьких радянських військ, котрі підтримували ворожий до Директорії радянський уряд України, чи Добровольчої Армії А. Денікіна. Все це призводило до катастрофічних наслідків для молодої незалежної української держави та спонукало до формування Директорією свого військово-політичного курсу в екстремальних умовах, що негативно позначалося на якості і доцільності вжитих заходів.

З перемогою Директорії і проголошенням другої УНР відбувся процес реставрації національно-демократичними силами, що свого часу утворили Центральну Раду і були відповідальними за її політику, просоціалістичного курсу розбудови української державності, формування відповідної моделі політичної культури, основними засадами якої були соціалістичні ідеологеми. Саме боротьба між такими принциповими категоріями, як «соціалістичний лад за будь-яку ціну» і «суверенна держава як самодостатня мета», складала трагічний елемент формування і функціонування політичної культури за правління Директорії. Визначальним чинником суспільно-політичного життя в Україні доби Директорії було домінування і нав'язування українцям чужої, привнесеної ззовні культурно-політичної моделі розвитку. Мова йде про багатовікову відсутність української державності і пов'язані з цим негативні наслідки для українського народу. Складалась парадоксальна ситуація, коли

українським за характером партіям доводилось боротися за український народ в Україні із зовнішніми агресорами та їхніми прибічниками всередині країни. Часта зміна військово-політичного курсу свідчила про активний пошук Україною свого місця в геополітичній системі інтересів. На цьому ґрунті виникали гострі ідеологічні суперечки між провідниками УНР, а також між політичними колами Наддніпрянщини і Галичини. Результатом цих пошуків і суперечок були спроби зорієнтувати військово-політичний курс держави так, щоб друга УНР хоча б фізично вижила за тих катастрофічних умов: орієнтація то на московських більшовиків, то на Антанту, то на Польщу. Утім післявоєнна архітектура Європи складалась без урахування державотворчих прагнень українців. Їх просто було проігноровано.

Ю. В. Мелякова, кандидат філософських наук, доцент

САМОІДЕНТИФІКАЦІЯ ОСОБИСТОСТІ У ВІТЧИЗНЯНІЙ КУЛЬТУРНО-ПРАВОВІЙ РЕАЛЬНОСТІ

Метою дослідження є здійснення антропологічного й філософсько-правового методологічного аналізу феномену постсучасної культурно-правової ідентичності українців, обґрунтування й виправдання нетрадиційного симулятивного способу їх буття, доведення взаємовпливу самоідентифікації та праворозуміння індивідів в умовах радикальних соціально-культурних трансформацій у вітчизняному суспільстві.

Пошук ідентичності українців на сучасному етапі розвитку є водночас важливим чинником реалізації внутрішньодержавної та міжнародної стратегії, а також просто актуальною теоретичною проблемою. Глобалізація примножує шанси розвитку і водночас сприяє появі загрозливих тенденцій: ствердження космополітичного світогляду, провокація різного роду фундаменталізмів. Вона знешкоджує існуючі ідентичності і водночас спонукає до постійного пошуку нових, співвідносних із глобалізаційними викликами. Нова ідентичність формується в надрах мережевого суспільства.

Одну із вирішальних ролей у процесі культурно-цивілізаційної ідентифікації суспільства, безумовно, відіграє політична еліта. Проте саме від напряму ідентифікації більшості населення великою мірою залежить політичний та соціально-економічний розвиток держави, стабільність, солідарність, стан примиреності й духовної еволюції суспільства. Дискурс ідентичностей, що триває в українському суспільстві, спровокував суперечливі й досить непередбачувані наслідки. За розрахунками політтехнологів, національна ідея мала об'єднати

спільноту у «дружбі проти» спільного ворога. Проте саме вона несподівано обернулася нарощуванням внутрішньої ворожнечі в державі, виявивши ціннісні суперечності між двома більш дрібними історико-культурними ідентичностями громадян – східно- і західноукраїнською. Стосовно цього вітчизняний дослідник Є. Бистрицький, аналізуючи сучасну ситуацію в Україні, виявляє пропагандистські технології відстоювання національної ідентичності за рахунок організованого насильства – «ідентичність для проекту війни».

Національно-культурна ідентичність включає в себе не тільки адміністративно-правовий компонент самовизнання в статусі члена певної громадянської спільноти. У вітчизняних реаліях вона включає в себе також право говорити рідною мовою і водночас – заборону говорити чужою («ворожою»). Українська національно-культурна ідентичність передбачає право шанувати своє минуле і водночас – обов'язок зневажати традиції ворога; право самореалізуватись у творчості рідного мистецтва паралельно із ганьбою до здобутків мистецтва чужого. Так виглядає «ідентичність проти», яка стверджується зараз у свідомості українців – ідентичність у її негативному змісті. Саме цей елемент заборони у змісті ідентифікації постає перешкодою на шляху до глобалістичного мультикультуралізму і європейської демократії. Ототожнена із антирадянською, національна ідея значно радикальніше винищує традиції недалекого минулого, ніж винищувала б їх справжня хвиля національно-культурного відродження. Нетерпимість і завзятість, з якими виконується на місцях закон про декомунізацію, не залишає сумнівів у виключно політичному сенсі поняття «нація».

Більш за все від стратегії диверсифікації суспільної свідомості страждають культура, мораль, людяність, і без того травмована історична пам'ять українців. Офіційно-легальна ідентичність змушує людей добровільно, часто із страху, зрікатися девальвованих ідеалів і цінностей, знищувати своє коріння, проклинати своє минуле і відчувати власну провину за нього. Проте, здається, знищення символів і атрибутів попередньої епохи ще не гарантує інтимного відчуття належності до історії та культури нації. Не варто сприймати радянську суспільну свідомість як альтернативу національній, адже вона мала і своє національно-культурне забарвлення. Радянський період не був відвертою прогалиною в історії генетичної нації українців, у її духовній традиції. Знущання з непопулярної сьогодні епохи та її системи цінностей означає гноблення цілої генерації етнічних українців, провина яких лише у тому, що вони народилися півстоліття тому.

Логіка суперечності демонструє черговий парадокс історії: політика сили сьогоднішніх активістів нагадує за своїм характером відому політику «радянської комуністичної сторічної давнини». Самоідентифікація сучасних українців має партикулярний характер, адже виявляє досить дрібні спільноти й світо-

гляди в межах нації. Проте не сам по собі факт мультикультуралізму є проблемою на шляху духовної та соціальної еволюції України. Скоріше власне національна ідея, що набула сьогодні функції ідеології та знаряддя політичного популізму, стає перешкодою для демократії та полікультурного виховання людини глобалізованого світу. Справжні цінності культури є не тим, що нам «диктує час», а тим, що зараз потребує нашої співучасті, тим, що загальнонодосяжне й примирююче – культурна укоріненість, смислоутворююча основа буття. Тільки дієва причетність глибинним змістам культури здатна надати морального обґрунтування сучасним політико-правовим проектам.

Утім офіційні заяви про невдачу політики мультикультуралізму разом із національним захистом власних суверенітетів у рамках європейської спільноти, передусім національно-культурних ідентичностей (мови, традицій), свідчать про певні межі такого міжнаціонального консенсусу. Так, ідентичність, спроектована на «захист», «відсіч Іншому», досить легко використовується для проектування війни у сучасному світі глобальної комунікації. Проект сучасної війни вказує на нагальну потребу у філософському розумінні онтологічної різниці (тобто ідентичності) як умови як миру, так і війни.

Результат самоідентифікації особистості в культурному, національному, соціальному планах по суті є визнанням цією особистістю своїх природних прав: права не приховувати власного походження, пишатися своєю історією, спілкуватися рідною мовою, жити скарбами вітчизняної спадщини, виховувати дітей у традиціях своєї родини, захоплюватися тими кіно та літературою, які знаходять відгук у серці, ностальгувати за цінностями свого дитинства. Неможливість людей вільно реалізовувати зазначені права та одночасне небажання їх позбутися демонструють у багатьох із них схильність до симуляції ідентичності – феномену надто схожого із фроммівською «втечею від свободи»: коли заради можливості самореалізації у нових умовах людина свідомо відмовляється від частини своїх особистих прав і свобод, які можуть завадити її успішній інтеграції у «нове» суспільство. У вигляді таких вольностей, зокрема, виступають: свобода не відмовлятися від своєї історії, не засуджувати своїх минулих вчителів, не розділяти сучасних ідеалів, розширивши власний ціннісний вибір, тощо. Або ти можеш собі усе це дозволити – або ти маєш шанс стати повноцінним членом суспільства – компроміс, у тому числі із совістю. Це справжня проблема екзистенційної «свободи для». На жаль, у свідомості переважної більшості сучасних українців стверджується визначена ще Кантом «свобода від» – ідентичність у її негативному сенсі (сенсі гарантії захисту від загроз).

Симуляція ідентичності, що цинічно здійснюється зараз багатьма особами, змушеними робити свій вибір, стає причиною болючого для них самозне-

шкодження, неможливості духовної самореалізації. Така ситуація нагнітає внутрішній конфлікт у суспільстві – розкол на аутсайдерів, тих, хто прагне бути ними, та маргіналів. Гуманний спосіб вирішення цього конфлікту є правовим. Правосвідомість як розуміння цінності й самої природи права громадянами пов'язана з їх адекватною і неупередженою самоідентифікацією в суспільстві. Проте спроба такої ідентифікації виявила сьогодні культурну неоднорідність українців. Звичайно, одного факту поліідентичності недостатньо для розв'язання громадянської війни, однак достатньо для її підтримання, тим більш на фоні політичної гри.

Вітчизняна демократія має плюралізм ідеологій, але серед цього плюралізму – одну легітимну. Криза ідентичностей, що була констатована взимку 2014 р., досить швидко змінюється урочистістю національної ідеї українців. Це свідчить про те, що населення поступово змінює свою ідентичність, заміщаючи її симулякрами. Самосвідомість, що з'являється в результаті, не може вважатись ідентичністю у справжньому сенсі цього слова, адже вона виражає не усвідомленість особою необхідності бути собою, а усвідомленість нею меркантильної необхідності просто бути, бути якомога зручніше і довше. Зміна ідентичності є реалією сучасності, способом буття людини транзитивного суспільства. Саме на симулякрах ідентичності тримається зараз крихкий мир у решті регіонів. У кожному індивідуальному випадку подібна оновлена ідентичність більшою чи меншою мірою страждає та очікує вибуху своєї природності у разі зміни «господарів сьогоднішнього дня».

У підсумку постають головні питання, зокрема: у чому ж полягає заслуга права? Якщо більшість страждає як через зміну ідентичності, так і через відмову це зробити, то яку ж самореалізацію і справедливість гарантує право? Як іще можна розуміти справедливість, окрім як право і можливість бути тим, хто ти є і пишатися цим? Якщо вітчизняна реальність свідчить про те, що значна кількість людей сьогодні відмовляється від такої можливості, то мабуть їх думка про цінність права далека від ідеалу. Отже, зв'язок між ідентичністю і праворозумінням виявляється, по-перше, очевидним, а по-друге, значним і вагомим для суспільного розвитку.

М. М. Пікула, аспірант

ЄВРОПЕЙСЬКА ПОЛІТИЧНА СВІДОМІСТЬ УКРАЇНЦІВ

Необхідно усвідомлювати, що вирішальну роль в успішному входженні українського суспільства в європейське співтовариство відіграють не лише

об'єктивні чинники, пов'язані з економічним і політичним життям країни, а й зміни у політичній свідомості українського народу, пов'язані з його європейськими перспективами. У цьому зв'язку звернення до вивчення стану, характерних особливостей, тенденцій розвитку європейської політичної свідомості українців є актуальним завданням вітчизняної політичної науки, оскільки світова політична практика свідчить, що уникнути серйозних соціально-політичних проблем вдається там, де вирішуються особистісні аспекти політичної практики.

Ще у 1983 р., коли було поставлено питання про «широкі дії для забезпечення перезапуску Європейського співтовариства» [1], в Штутгартській Урочистій декларації була проголошена ідея формування європейської свідомості – «підвищити рівень знань про інші держави-члени Співтовариства та інформацію з історії та культури Європи з тим, щоб сформуванню європейську свідомість» [2]. Пізніше, у ст. 10 Маастрихтського договору було поставлено завдання політичних партій на європейському рівні – «формування європейської політичної свідомості... громадян Союзу» [3].

Оскільки входження України в ЄС є стратегічним завданням української держави, зрозуміло, одним із перших кроків його виконання є готовність української громадськості до європейської інтеграції. Така готовність передбачає формування європейської політичної свідомості громадян України, яка забезпечується правом громадян бути поінформованими з європейських питань, що гарантує Хартія Європейського Союзу про основоположні права (2000) [4].

Європейську політичну свідомість українців ми будемо визначати як таку ж свідомість європейців, тобто як ціннісне і когнітивне сприйняття політичного життя в ЄС, застосування цінностей і стандартів європейської співдружності в оцінках сучасності та перспектив розвитку українського суспільства. Європейську політичну свідомість українців пропонуємо трактувати як сукупність політичних ідей, поглядів і переконань людей, що ототожнюють себе з європейським політичним суспільством – Європейським Союзом, і яким властива європейська ідентичність. Сутність і зміст європейської політичної свідомості українців, на наш погляд, неможливо розглядати без урахування європейської ідентичності сучасного українця.

Оскільки «будівельним матеріалом» будь-якої свідомості є інформація, проаналізуємо, як можна оцінити володіння інформацією про європейське життя сучасних українців, пасивну або персуазивну (отриману шляхом переконання) поінформованість, а також отримання знань за власною ініціативою (активну поінформованість) та інтерактивний аспект поінформованості, який сьогодні забезпечується в процесі двосторонньої комунікації на блогах і соціальних мережах.

Проведений українською дослідницею Є. Тихомировою [5, с. 255–256] на початку нульових років аналіз обізнаності громадян щодо євроінтеграції України виявив тоді досить низький рівень пасивної і персуазивної поінформованості громадян щодо її процесу, процедур та європейських інститутів, проте досить високий рівень мотивації активної поінформованості. Авторка посилається на опитування громадської думки, проведене Міжнародним центром перспективних досліджень на рубежі XX і XXI ст. [6], яке показало, що більшість респондентів (76,5%) оцінює поінформованість української громадськості щодо процесу та процедур інтеграції з ЄС та рівень інформування щодо політичної дискусії навколо інтеграційних процесів в Україні (66,3%) як недостатні. У той же час 97,5% респондентів зацікавлені в отриманні інформації про ЄС, а 98,7% – про процеси і процедури європейської інтеграції в Україні [6].

Ситуація щодо пасивної та персуазивної поінформованості останнім часом змінилася, як нам здається, на кращу. Про це свідчать показники європейської ідентичності українців, виявлені у результатах дослідження 2015 р., проведеного Фондом «Демократичні ініціативи» ім. Ілька Кучеріва спільно з соціологічною службою Центру Разумкова¹.

Перш за все варто зазначити, що наприкінці 2015 р. в українському суспільстві поступово зросла кількість українців, що сприймають самих себе як європейців. Так, на рис. 1 видно, якщо навіть у травні 2013 р. відчували себе європейцями 34% і не відчували – 55% українців, то у грудні 2013 р. це співвідношення становило 44% та 50% відповідно, а в листопаді 2015 р. ті, хто відчуває себе європейцями, вперше опинилися у відносній більшості – 47%

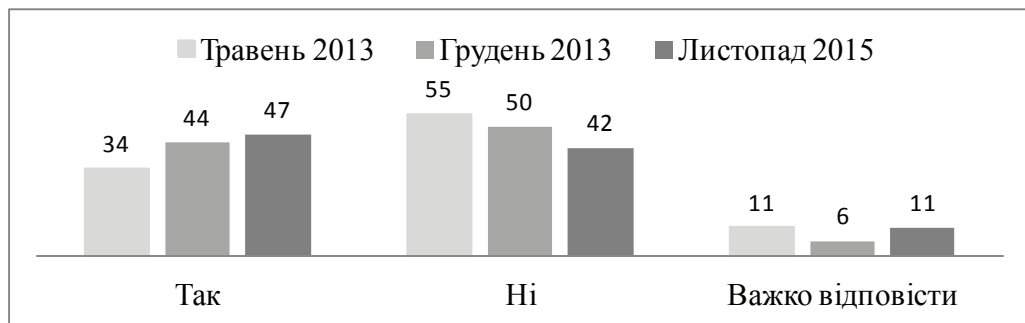

Рис. 1. Чи вважаєте Ви себе європейцем? (Дайте одну відповідь)

¹ Дослідження проводилося в період з 14 по 22 листопада 2015 р. в усіх регіонах України за винятком Криму та окупованих територій Донецької та Луганської областей. Опитано 2009 респондентів віком від 18 років. Теоретична похибка вибірки – 2,3%. Опитування проведено за фінансової підтримки Європейського Союзу.

можуть себе назвати європейцями і 42% – ні. Динаміка однозначно має позитивний характер: кількість респондентів, що вважають себе європейцями, збільшується, а тих, хто не вважає себе такими, зменшується.

Потенціал збільшення як прихильників, так і противників європейської ідентичності досить великий – в середньому 10,9% респондентів не визначилися з відповіддю (від 4,6% на Сході до 22,3% на Півдні) [7].

Кореляції, як бачимо з наведеної табл. 1, мають регіональний характер. Визначення себе як європейців переважає у громадській думці Заходу (57% відчувають себе європейцями і 35,5% – ні) та Центру (49% та 37% відповідно). На Сході України громадська думка майже рівноцінно розділилася на тих, хто вважає себе європейцями (46%), і тих, хто не вважає (49%). У меншості «європейці» за самовідчуттями опинилися на Півдні (35,5% відчувають себе європейцями і 43% – ні) та на Донбасі (38% та 56,5% відповідно) [7].

Таблиця 1

Чи вважаєте Ви себе європейцем?

	Захід	Центр	Південь	Схід	Донбас
Безумовно, так	22,0	13,6	8,6	23,2	8,5
Скоріше, так	34,6	35,4	26,5	23,1	29,2
Скоріше, ні	24,6	25,3	26,5	21,7	30,6
Безумовно, ні	10,9	12,0	16,1	27,5	25,5
Важко відповісти	7,9	13,7	22,3	4,6	6,2

Формування європейської політичної свідомості як суб'єктивного виміру євроінтеграційної політики не є спонтанним, воно потребує втручання у цей процес різних суб'єктів євроінтеграції, які можуть певним чином впливати на становлення європейської політичної свідомості власною інформаційно-комунікаційною політикою, що враховує стан і динаміку розвитку процесів євроінтеграції і потребує вимірювання розвитку європейської політичної свідомості. У таких умовах важливим інструментом формування сприятливого ставлення до європейської інтеграції, європейських інституцій та загальноєвропейської політики можуть і повинні стати інтерактивні комунікації. Про це яскраво свідчить досвід ЄС [5].

Проект «Дорога до ЄС країн Вишеградської групи: уроки для України», впроваджуваний Фондом «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва разом з його партнерами – Інститутом зі зв'язків з громадськістю (Словаччина), Інститутом Європейської політики EUROPEUM (Чеська Республіка) і Центром соціально-економічних досліджень (Польща), поставив за мету сприяння формуванню свідомого відношення суспільства до європейської

інтеграції у східних і південних регіонах України. Головним засобом визначені, із урахуванням досвіду сусідніх країн, – організація суспільних дискусій про можливе вирішення проблем України, з якими вона може зіштовхнутися на шляху до ЄС.

Аналітики зазначають, що під час реалізації зазначеного проекту планується проведення «круглих столів» у східних і південних регіонах, де підтримка європейської інтеграції є найнижчою в Україні. У ході «круглих столів» закордонні експерти нададуть свої публікації про особливості підготовки вступу їхніх країн у ЄС і будуть брати участь у дискусії про проблеми й перспективи України під час її інтеграції в ЄС. Під час фінальної конференції в Києві будуть обговорені основні результати проекту й стратегії подальшої інформаційної кампанії по ЄС. Очікується, що проект впливатиме на громадську думку євроскептичних регіонів України й формуватиме «більше раціональну й інформативну позицію стосовно ЄС серед широкої громадськості. Це, у свою чергу, буде стимулювати більш сильний суспільний тиск на українську владу, щоб остання відновила свій шлях до європейської інтеграції» [8].

ЛІТЕРАТУРА

1. Пикула Н. Н. Европейское политическое сознание: теоретический аспект / Н. Н. Пикула // *Facta Simonidis*. – Wyższa Szkoła Zawodowa im. Szymona Szymonowica w Zamościu. – 2014. – № 1 (7). – Zamość, 2014. – P. 65–85.
2. Solemn Declaration On European Union. European Council Stuttgart 19 June 1983 // *Bulletin of the European Communities*, No. 6/1983 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://aei.pitt.edu/1788/1/stuttgart_declaration_1983.pdf.
3. Договор о Европейском Союзе [Електронний ресурс] (Маастрихт, 7 февр. 1992 г.) : (текст с изменениями и дополнениями от 13 дек. 2007 г.). – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/994_029.
4. Charter of Fundamental Rights of the European Union [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.europarl.europa.eu/charter/pdf/text_en.pdf.
5. Тихомирова Є. Б. Паблік рилейшнз у глобалізованому світі : монографія / Є. Б. Тихомирова. – К. : Наша культура і наука, 2004. – 489 с.
6. Опитування громадської думки щодо процесу європейської інтеграції України [Електронний ресурс] : звіт про дослідж. Січ. 2003 / Центр перспектив. дослідж. – Режим доступу: <http://www.icps.kiev.ua>.
7. Як українці розуміють євроінтеграцію: очікування та настрої суспільства [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.dif.org.ua/ua/publications/press-relizy/jak-ukrainci-rozumiyut-evrointegraciyu-ochikuvannja--ta-nastroi-suspilstva.htm>.
8. Шлях до ЄС країн Вишеградської четвірки: уроки для України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://dif.org.ua/en/events/visegrad_fund.htm.

Т. О. Боднар, студентка

ПРАВОВА КУЛЬТУРА В МЕРЕЖІ ІНТЕРНЕТ

На сьогоднішній день значна кількість людей приєднується до глобальної мережі. Мало не щодня спостерігається активне залучення людей до соціальних мереж, різноманітних інтернет-сайтів, де вони забезпечують себе різними матеріальними благами, а також створюють власні бізнес-проекти, якими можуть керувати з дому. Однак мало хто задумується, які негативні наслідки може спричинити для них подібна діяльність. Мова йде про шахрайство, висвітлення особи у невігідному світлі, порушення приватності, розкриття анонімності особи. Для того, щоб будь-яка особа могла себе убезпечити від подібних ситуацій, потрібно мати знання щодо основ правового регулювання в інформаційній сфері. Також важливим є загальний рівень правової культури в інформаційних відносинах. Метою роботи є дослідити питання правової культури в інтернеті та визначити її вплив на забезпечення прав учасників.

Правова культура – це сукупність правових знань та цінностей, що відповідають рівню досягнутого суспільством становища у правовій сфері, правильне розуміння приписів норм права та свідоме виконання їх вимог [1].

До елементів правової культури відносимо: рівень правосвідомості і правової активності громадян, які зумовлені знанням і розумінням права; стан юридичної практики, а саме: рівень правотворчої діяльності і стан законодавства, що виражається у досконалості змісту і форми нормативно-правових актів, їх якості, продуманості, узгодженості, культурі юридичних текстів; рівень судової, правоохоронної діяльності і стан правозастосовної практики – виражається у роботі правозастосовних, судових, правоохоронних та інших органів, що є показником правореалізуючої культури посадових осіб, їх професійного знання законодавства, чітко налагодженої роботи з розгляду правових питань і доведення їх до повного юридичного вирішення; режим законності і правопорядку – стан фактичної впорядкованості суспільних відносин, урегульованих за допомогою правових засобів, змістом яких є сукупність правомірних дій суб'єктів права [2].

Для забезпечення правопорядку в Інтернеті визначальним є дослідження правової культури різних суб'єктів. Зокрема правова культура суспільства характеризується станом загальної культури населення, рівнем розвитку правосвідомості та правової активності. Правова культура окремих професійних або соціальних груп є поєднанням правової культури суспільства та правової культури окремих людей, які утворюють ці професійні або соціальні групи, і має свій специфічний характер. Правова культура людини тісно пов'язана

з правовою культурою суспільства і все залежить від досвіду людини, рівня її освіти, знання і розуміння права.

Теорія стверджує, що знання і розуміння норм права є необхідним для суспільства, але практика доводить, що на сьогоднішній день існують проблеми з дотримання правових норм. Це пояснюється як недосконалим формулюванням певних норм, так і поширеністю правового нігілізму, що є одним із найбільш небезпечних виявів деформації правової свідомості. Правова необізнаність громадян або ж невиконання ними правових норм призводить до того, що вони самі стають жертвами зловмисників, а також своїми діями можуть завдати шкоди іншим. Причинами правового нігілізму в Україні можна вважати: низький рівень правової культури; стан законності у суспільстві (у масову свідомість укорінюється антиправова залежність, таким чином вигідніше ігнорувати вимоги законів, ніж жити по закону, а на рівні суспільної свідомості невиконання норм права не викликає осуду); юридично безграмотні та недієві нормативні акти [3].

Аналізуючи інформаційно-правову культуру, варто відзначити, що більшість користувачів Інтернету та надавачів Інтернет-послуг часто ігнорують вимоги правових приписів у своїй діяльності. Для того щоб забезпечити баланс інтересів між учасниками інформаційних відносин необхідно визначити їхні права та обов'язки, а також поширювати розуміння загальних принципів інформаційно-правових відносин, у цьому і є вся суть правової культури.

З поширенням та швидким розвитком Інтернету все більше країн світу усвідомлюють потребу в його правовому регулюванні. Інтернет набув великого значення в соціальних, освітніх і культурних відносинах та надає широке коло нових можливостей.

В окремих актах законодавства та впливових документах правового характеру, особливо в ЄС та США, висвітлюються питання правової культури (Основні принципи політики Адміністрації США у сфері Інтернету 1997 р., Директива 97/66/ЄС «Про обробку персональних даних і захист приватних інтересів в області телекомунікації», «План заходів щодо забезпечення безпечного користування Інтернет» 1997 р., прийнята ЄС Декларація про незалежність кіберпростору, розроблена Адміністрацією США [4]. Проаналізувавши вибіркові положення, можна стверджувати, що в порівнянні з більшістю країн, таких як країни Латинської Америки, Африки та Азії, де щодо Інтернет-відносин прослідковується тенденція відступу від правових норм та поширеність правового нігілізму, правова культура і авторитет закону в ЄС та США у деяких аспектах є прикладом для наслідування.

Розглядаючи правове регулювання Інтернету, першочергово варто звернути увагу на проблему, пов'язану із захистом приватності. Анонімність як одна із

форм приватності відіграє важливу роль при роботі з Інтернетом, оскільки дозволяє реалізувати широке коло прав людини [5]. Забезпечення права на анонімність в Інтернеті дає можливість вступати в інформаційні відносини, не розкриваючи своєї особистості. Повага до права на анонімність інших свідчить про високий рівень правової культури суб'єктів інформаційних відносин.

Підтвердженням зазначеного міркування є рекомендація Ради Європи № R (99) 5 «Щодо захисту недоторканності приватного життя в інтернеті». У ній стверджується, що «найкращий спосіб забезпечення недоторканності приватного життя – це анонімний доступ і анонімне використання послуг». Коли повна анонімність неможлива через законодавчі обмеження, рекомендовано використовувати псевдонім, що дозволяє отримати доступ до персональних даних тільки постачальникові послуг Інтернету [6].

Розглянувши питання правової культури в Інтернеті, можемо дійти висновку, що правова культура кожного суб'єкта інформаційних відносин є необхідною умовою для забезпечення справедливого балансу прав та інтересів усіх учасників цих відносин. У сучасних реаліях існує гостра потреба в подоланні правового нігілізму. Діяльність користувачів в Інтернет-просторі повинна обов'язково регулюватися відповідними нормативно-правовими актами. Щодо права на анонімність, то можна стверджувати, що його визнання є важливим елементом правової культури в Інтернеті. Держава повинна поважати це право, враховувати інтереси збереження анонімності та нерозкривання особистості користувачів без їхньої згоди або чітко виражених в законодавстві підстав.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кириченко В. М. Теорія держави і права / В. М. Кириченко, О. М. Куракін. – К. : Центр учб. л-ри, 2010. – 264 с.
2. Скакун О. Ф. Теорія держави і права / О. Ф. Скакун. – Х. : Консум, 2001. – 656 с.
3. Тополь Ю. О. Правовий нігілізм: стан, детермінанти та можливі шляхи подолання / Ю. О. Тополь // Вісн. Хмельн. ін-ту регіон. упр. та права. – 2004. – № 3. – С. 26–33.
4. Почепцов Г. Г. Інформаційна політика / Г. Г. Почепцов, С. А. Чукут. – К. : Знання, 2008. – 663 с.
5. Сухорольський П. М. Право на анонімність як суттєвий елемент прав людини / П. М. Сухорольський // Прав. інформатика. – 2013. – № 1 (37). – С. 39–48.
6. Рекомендація № R (99) 5 Комітета Міністрів державам-членам Совета Європи по захисте неприкосновенности частной жизни в Интернете [Електронний ресурс]. – 23.02.1999. – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/994_357.

Е. Ш. Фархадова, студентка

ГАРАНТІЇ ОСНОВНИХ ПРАВ ЛЮДИНИ ЗА УМОВ СТАНОВЛЕННЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В УКРАЇНІ

Проблема формування громадянського суспільства в Україні є на сьогодні досить актуальною, власне через те, що останнє є показником розвитку суспільства і держави в цілому, постає як соціальний фундамент політичної системи суспільства. Не менш важливим є питання щодо дотримання основних прав і свобод індивідів, визнання пріоритетності яких яскраво вказує на рівень демократії в країні, соціальне, економічне та політичне забезпечення людини у державі. Слід відзначити, що дослідження даного питання було предметом уваги багатьох науковців. Зокрема, різних аспектів цієї проблематики торкалися В. Анікін, Ю. Битяк, Л. Герасіна, О. Данильян, Т. Дашо, Т. Ковальчук, П. Любченко, О. Петришин, П. Ситник, М. Требін, І. Яковюк та ін. [1–5]. У свою чергу, дослідимо цю тему в контексті взаємозв'язку становлення громадянського суспільства і дотримання основних прав людини в Україні, визначимо особливості взаємовпливу цих інститутів.

Перш за все, слід дати визначення поняттю «громадянське суспільство». Як зазначається в сучасній юридичній літературі, громадянське суспільство – це особлива автономна сфера, відокремлена від держави, економіки та сім'ї, що передбачає створення і функціонування інституцій, які сприяють громадянам в їх власному розвитку та самореалізації, формують уявлення про спільні інтереси і загальне благо, здійснюють громадський контроль над іншими суспільними сферами [3, с. 313].

На думку професора О. Данильяна, громадянське суспільство – це важлива умова не тільки переходу суспільства до правової державності, а й розвитку і забезпечення основних прав людини. З його позиції, становлення даного суспільства в Україні обумовлене: 1) чітким визначенням його сутності; 2) закономірностями його становлення; 3) створенням необхідних умов для цього [4, с. 9]. Беручи до уваги концепцію П. Любченка, який розглядає питання місцевого самоврядування в контексті становлення і розвитку громадянського суспільства в Україні, можна відзначити, що основу становлення відповідного суспільства він вбачає у становленні і розвитку демократичних інститутів, а також форми участі громадян в управлінні суспільними справами [5, с. 5].

До основних прав людини належать: право на життя, недоторканність особи та житла, право на свободу власної думки і слова, право на охорону

здоров'я, право на освіту тощо. Всі ці права закріплені як на національному, так і на міжнародному рівні. Зокрема, у Загальній декларації прав людини ООН (1948), Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (1950), Міжнародному пакті про громадянські та політичні права (1966) та ін. В Україні ці права закріплені у Конституції України та відповідних законах.

Поєднання цих двох фундаментальних, на нашу думку, понять, таких як «громадянське суспільство» і «основні права людини», обумовлене їх важливістю і наявністю величезної кількості зв'язків між ними, адже громадянське суспільство передбачає не тільки формальне, а й фактичне встановлення і законодавче закріплення основних прав людини. Розгляд цих положень в Україні є досить суперечливим у деяких аспектах. Одним із таких аспектів є те, що становлення громадянського суспільства в Україні є дуже пізнім, адже всі інші розвинуті європейські держави зуміли створити зазначені вище умови ще у XVIII–XIX ст. Саме тоді у них відбулося закріплення всіх буржуазно-демократичних прав і свобод і саме тоді вони опинилися на правильному шляху побудови громадянського суспільства. Цим обумовлений рівень їх розвитку на сучасному етапі. Аналогічною в Україні є і ситуація зі встановленням і гарантуванням основних прав людини, адже вони складають основу, базисний елемент будь-якої держави. Їх розвиток є досить важливим не тільки для держави, а й для громадян, які є і повинні бути основним носієм влади у будь-якій розвинутій державі.

Задля встановлення й ефективного функціонування громадянського суспільства в Україні слід реалізувати принцип верховенства права, згідно з яким жоден державний орган, посадова особа, громадська організація чи людина не звільняються від обов'язку підкорятися закону, тобто встановлення правової рівності [4, с. 9–10].

Встановлення та закріплення основних прав людини, у свою чергу, здатне подолати існуючий бар'єр між суспільством і державою і, таким чином, підвищити рівень довіри з боку суспільства державі, праву, а також показник демократії. Саме це здатне забезпечити дієві механізми для безпосередньої реалізації індивідами своїх прав і свобод. Так, рівень розвитку держави поступово зростатиме не тільки на міжнародній арені, а й в очах проживаючого там суспільства. Наведені вище передумови є суттєвими в процесі становлення громадянського суспільства в Україні і, власне через нереалізованість останніх, ми маємо наші сьогоденні проблеми, головною з яких є низький рівень правової культури, що врешті-решт є причиною і низького рівня політичної культури. Необхідно зауважити, що саме ця проблема заважає на даному етапі ефективному розвитку України як демократичної держави з ви-

знаними європейськими цінностями, а українському суспільству – нормально функціонувати і розвиватися в сучасних умовах.

ЛІТЕРАТУРА

1. Громадянське суспільство: політичні та соціально-правові проблеми розвитку : монографія / Г. Ю. Васильєв, В. Д. Воднік, О. В. Волянська та ін. ; за ред. проф. М. П. Требіна. – Х. : Право, 2013. – 536 с.
2. Требін М. П. Сучасний стан громадянського суспільства в Україні: проблеми і перспективи / М. П. Требін // Укр. соціум. – 2013. – №4 (47). – С. 161–174.
3. Теорія держави і права : підручник / за ред. О. В. Петришина. – Х. : Право, 2014. – 368 с.
4. Данильян О. Г. Громадянське суспільство та умови його становлення в Україні / О. Г. Данильян // Громадянське суспільство і права людини : матеріали міжнар. наук.-практ. семінару, м. Харків, 9 груд. 2010 р. / Нац. акад. прав. наук України, НДІ держ. буд-ва та місц. самоврядування, Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. – Х. : НДІ держ. буд-ва та місц. самоврядування, 2010. – С. 9–11.
5. Любченко П. М. Місцеве самоврядування в контексті становлення і розвитку громадянського суспільства в Україні / П. М. Любченко // Громадянське суспільство і права людини : матеріали міжнар. наук.-практ. семінару, м. Харків, 9 груд. 2010 р. / Нац. акад. прав. наук України, НДІ держ. буд-ва та місц. самоврядування, Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. – Х. : НДІ держ. буд-ва та місц. самоврядування, 2010. – С. 5–8.

НАШІ ЮВІЛЯРИ

МАНУЙЛОВ ЄВГЕН МИКОЛАЙОВИЧ (до ювілею науковця та педагога)

23 лютого 2016 р. виповнилося 70 років від дня народження вченого, філософа, педагога, доктора філософії, професора Євгена Миколайовича Мануйлова.

Євген Миколайович Мануйлов народився 23 лютого 1946 р. на Полтавщині.

У 1970 р. закінчив з відзнакою Казанське вище танкове командне училище за спеціальністю «інженер з експлуатації автотракторної техніки».

У 1978 р. закінчив з відзнакою педагогічний факультет Московської військово-політичної академії за спеціальністю «викладач суспільних наук». Кандидат філософських наук з 1985 р., доцент кафедри філософії з 1987 р., професор кафедри філософії з 1993 р., доктор філософії з 2004 р.

З 2002 р. працює на посаді професора кафедри філософії Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого.

З 1965 по 1975 р. проходив службу у Збройних Силах СРСР на різних посадах. З 1978 по 1993 р. – викладач, старший викладач, заступник начальника кафедри, начальник кафедри філософії Харківського командно-інженерного училища ракетних військ. З 1993 по 2001 р. – начальник кафедри філософії Харківського військового університету. Після звільнення зі Збройних Сил України у званні полковника за віком з 2001 по 2002 р. – професор кафедри філософії Харківського військового університету. З 2002 р. і дотепер – професор кафедри філософії Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого.

Нагороджений орденом «За службу в ЗС СРСР» III ступеня у 1991 р. Має 9 ювілейних медалей. Загальний стаж служби у Збройних Силах – 38 років, педагогічний стаж – 37 років.

Професор Є. М. Мануйлов брав активну участь у реформуванні військової освіти в Україні. Як один із досвідчених фахівців, він був залучений до комісії з питань гуманізації та гуманітаризації освіти України. Професор Є. М. Мануйлов стояв у витоків формування системи гуманітарної освіти військових кадрів України. Розроблена ним концепція гуманізації та гуманітаризації військової освіти була покладена в основу організації вивчення гуманітарних і соціально-економічних дисциплін у військовому університеті та інших ВВНЗ України.

Професор Є. М. Мануйлов є автором навчальних програм з філософії, політології та соціології, які використовуються в навчальному процесі. Він також є засновником школи етичного та естетичного виховання молоді. Розробив систему всебічного виховання курсантів ВВНЗ України. Підготував у співавторстві навчальний посібник «Актуальные проблемы всестороннего воспитания курсантов ВВУЗов» та підручники «Етика» та «Естетика», які використовуються у ВВНЗ України. У цілому він має понад 200 наукових праць, у тому числі: монографій особистих – 2, у співавторстві – 4, підручників – 18. Серед них: «Філософія», «Історія філософії», «Соціальна філософія», «Філософія історії», «Філософія права», «Українська та зарубіжна культура» у співавторстві, автор понад 40 навчальних посібників та курсів лекцій, є автором більш ніж 70 наукових статей.

Професор Є. М. Мануйлов веде плідну роботу з підготовки науково-педагогічних кадрів для навчальних закладів Міністерства освіти України. За його ініціативою і безпосередньою участю у Харківському військовому університеті була створена спеціалізована вчена рада з правом прийняття захистів на здобуття наукових ступенів доктора та кандидата наук за спеціальностями: соціальна філософія та філософія історії, психологія діяльності в особливих умовах. Як висококваліфікований вчений та педагог Є. М. Мануйлов був при-

значений наказом ВАК України від 29.01.1998 р. вченим секретарем цієї ради (рада пропрацювала – 10 років). Особисто підготував 4 докторів і 8 кандидатів філософських наук.

Професор Є. М. Мануйлов протягом останніх років отримує диплом кращого викладача навчального року. У 1999 р., згідно з конкурсом, проведеним в області, його ім'я занесене до біографічного словника «Видатні викладачі вищої школи міста Харкова». А у 2000 р. Є. М. Мануйлов був нагороджений дипломом обласного конкурсу «Вища школа Харківщини – кращі імена». Крім того, нагороджений:

- Почесною грамотою Харківської обласної державної адміністрації у 2004 р.;
- Почесною грамотою виконкому Харківської міської ради у 2005 р.;
- дипломами кращого викладача військового університету з гуманітарних дисциплін починаючи з 1996/1997 навч. року до 2002/2003 навч. року;
- Почесною грамотою за особистий внесок у розвиток освіти і науки та з нагоди святкування Дня Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого у 2015 р.

Працюючи професором кафедри філософії Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, за його ініціативи та підтримки кафедр філософії, політології і соціології та ректорату Університету у 2010 р. був заснований «Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія» як фахове видання, відповідальним секретарем якого керівництвом Університету був призначений професор Є. М. Мануйлов. Вісник виходить один раз на квартал, у ньому друкуються автори не тільки з України, а й зі Сполучених Штатів Америки, Польщі, Болгарії, Росії та інших закордонних держав. У січні 2016 р. вже вийшло 28 номерів цього наукового видання.

Професор Є. М. Мануйлов і сьогодні бере активну участь у науково-педагогічній діяльності кафедри, у підготовці підручників і навчальних посібників. Запропонував НДР з питань формування особистості майбутнього фахівця права.

Редакційна колегія «Вісника Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»» і колектив кафедри філософії Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого щиро вітають Євгена Миколайовича Мануйлова з ювілеєм та бажають йому доброго здоров'я, творчої наснаги і натхнення, благополуччя та всіляких гараздів.

МАКСИМОВ СЕРГІЙ ІВАНОВИЧ
(до ювілею відомого науковця та педагога)

21 лютого 2016 р. виповнилося 60 років від дня народження Сергія Івановича Максимова – талановитого філософа, доктора юридичних наук, професора кафедри філософії Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, члена-кореспондента Національної академії правових наук України.

Сергій Іванович народився 21 лютого 1956 р. у с. Губарівка Богодухівського району Харківської області. У 1978 р. він закінчив філософський факультет Уральського державного університету і почав викладати у Харківському юридичному інституті, назавжди пов'язавши своє життя з юриспруденцією. У 1986 р. Сергій Іванович захистив дисертацію на здобуття наукового ступеня кандидата філософських наук на тему «Роль відповідальності в процесі розв'язання суспільних суперечностей», а у 1996 р. доповнив філософську освіту юридичною. У 2002 р. він захистив дисертацію на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук на тему «Правова реальність як предмет філософського осмислення». У 2004 р. Сергію Івановичу було присвоєне вчене звання професора, а у 2012 р. він був обраний членом-кореспондентом Національної академії правових наук України.

Сьогодні науковий доробок Сергія Івановича становить понад 350 наукових праць. Він є автором однієї з найбільш впливових та оригінальних концепцій у вітчизняній філософії права – концепції правової реальності, основні положення якої викладені у монографії «Правова реальність: досвід філософського осмислення» (2002), що занурює читача у багатовимірний світ права та пропонує долучитись до досвіду осмислення останнього. Для багатьох

читачів це стало досвідом відкриття вражаючого світу філософії права, з якою тепер нерозривно пов'язані їхні життя. Він є членом двох спеціалізованих вчених рад в Університеті, головним редактором журналу «Філософія права і загальна теорія права» та членом редколегії низки інших українських і зарубіжних наукових видань. Нагороджений Почесною грамотою Міністерства освіти і науки України (2003, 2008), Почесною грамотою Спілки юристів України (2002), Почесною відзнакою Вищої ради юстиції (2012). Лауреат конкурсу Спілки юристів України на краще юридичне видання (2003), переможець конкурсу «Вища школа Харківщини – кращі імена» в номінації «Викладач гуманітарних дисциплін» (2013).

Окремо слід відзначити внесок Сергія Івановича у розвиток діалогу між вітчизняною філософією права та філософіями права усього світу. Так, Сергій Іванович є учасником семи Всесвітніх конгресів з філософії права та соціальної філософії – Лунд (Швеція, 2003), Гранада (Іспанія, 2005), Краків (Польща, 2007), Пекін (Китай, 2009), Франкфурт-на-Майні (Німеччина, 2011), Белу-Оризонті (Бразилія, 2013), Вашингтон (США, 2015). Крім того, вітчизняний читач завдячує йому численними перекладами та творчим осмисленням кращих зразків сучасної світової філософсько-правової думки (йдеться про праці таких знаменитих філософів, як А. Аарніо, Р. Алексі, М. Атіенза, Є. Булігін, Ю. Габермас, С. Кірсте, Е. Лапорта, Е. Паттаро, М. Селлерз, та багатьох інших).

Не буде перебільшенням сказати, що сучасний вітчизняний філософсько-правовий дискурс багато в чому сформований та продовжує формуватись завдяки правовим смислам, які привнесені у нього Сергієм Івановичем. Утім для колег та учнів він є передусім надзвичайно приємною, щирою, порядною, мудрою і добросердною людиною, зразком найкращих інтелектуальних та моральних чеснот.

Редакційна колегія «Вісника Національного університету “Юридична академія України імені Ярослава Мудрого”» та колектив кафедри філософії Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого щиро вітають шановного ювіляра і бажають йому міцного здоров'я, натхнення та нових творчих злетів.

ДЗЬОБАНЬ ОЛЕКСАНДР ПЕТРОВИЧ **(до ювілею науковця та педагога)**

20 лютого виповнилося 50 років від дня народження доктора філософських наук, професора Олександра Петровича Дзьобаня – талановитої людини, вченого і викладача, професора кафедри філософії Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого.

О. П. Дзьобань народився на Хмельниччині. Закінчив із золотою медаллю середню школу в 1983 р. і вступив до Житомирського вищого військового училища радіоелектроніки ППО. Після закінчення військового закладу з відзнакою у 1987 р. проходив службу на офіцерських посадах у Збройних Силах.

Після закінчення у 2000 р. ад'юнктури Харківського військового університету й дострокового захисту дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата філософських наук проходив службу на посадах старшого викладача та доцента кафедри філософії Харківського військового університету.

У 2003 р. був звільнений з військової служби у запас у зв'язку зі скороченням Збройних Сил України, працював доцентом кафедри філософії Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого.

У 2005 р. вперше в Україні захистив дисертацію на здобуття наукового ступеня доктора філософських наук за спеціальністю 21.03.01 – гуманітарна і політична безпека держави на тему «Національна безпека в умовах соціальних трансформацій (теоретико-методологічний аналіз)» у Національному інституті стратегічних досліджень при Президентові України (м. Київ).

З травня 2006 р. по теперішній час працює професором кафедри філософії Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого. Вчене звання професора присвоєно у 2007 р.

Фахівець у галузі національної безпеки. У коло наукових інтересів входять також проблеми філософії інформаційного суспільства, інформаційного права, інформаційного насильства.

За період роботи на кафедрі філософії зарекомендував себе як талановитий вчений та викладач. Опублікував понад 320 наукових, навчальних і навчально-методичних праць, у тому числі 21 монографію, 6 з яких – особисті, 17 підручників та навчальних посібників (у співавторстві), 12 словників (у співавторстві). Серед них – монографії: «Національна безпека України в етно-ментальному та міжнародному вимірах» (2004), «Проблеми влади і права в умовах посттоталітарних трансформацій: міждисциплінарний аналіз» (2004), «Національна безпека в умовах соціальних трансформацій (методологія дослідження та забезпечення)» (2006), «Національна безпека України: концептуальні засади та світоглядний сенс» (2007), «Проблеми модернізації політичних систем сучасності» (2008), «Теоретичні основи національної безпеки України» (2009), «Інформаційна безпека у проблемному полі соціокультурної реальності» (2010), «Інформаційне насильство та безпека: світоглядно-правові аспекти» (2011), «Філософія інформаційних комунікацій» (2012), «Філософія інформаційного права: світоглядні й загальнотеоретичні засади» (2013), «Суспільство, людина, право: сучасні дослідження актуальних проблем» (2014), «Інформаційне суспільство: філософсько-правовий вимір» (2014); підручники: «Філософія права» (2005, 2009, 2013), «Філософія історії» (2006), «Філософія» (2013).

Свої професійні знання та навички професор О. П. Дзьобань успішно реалізує у процесі підготовки наукових кадрів. Він є членом спеціалізованих вчених рад із захисту дисертацій у Національному юридичному університеті імені Ярослава Мудрого та у Національному інституті стратегічних досліджень при Президентові України, 10 років читає лекції з філософії аспірантам та здобувачам наукового ступеня з юридичних спеціальностей. Є членом редакційних колегій низки наукових журналів та збірників.

У складі робочих та експертних груп брав участь у підготовці Стратегії національної безпеки України, Концепції гуманітарного розвитку України, Закону України «Про наукову та науково-технічну діяльність», Концепції інформаційної безпеки України.

Переможець обласного конкурсу «Вища школа Харківщини – кращі імена» у номінації «Викладач гуманітарних дисциплін» у 2007 р., лауреат Премії

імені Ярослава Мудрого у номінації «За видатні досягнення в науково-дослідницькій діяльності з проблем правознавства» (2013) та номінації «За підготовку і видавання підручників для студентів юридичних спеціальностей вищих закладів освіти» (2015). Нагороджений також відзнаками Міністерства оборони України та Служби безпеки України.

Редакційна колегія «Вісника Національного університету “Юридична академія України імені Ярослава Мудрого”» та колектив кафедри філософії Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого щиро вітають Олександра Петровича Дзьобаня з ювілеєм і зичать йому міцного здоров’я, благополуччя, творчої наснаги і реалізації його невичерпного таланту, любові та миру.

НАШІ АВТОРИ

БАЙРАЧНИЙ <i>Вадим Олегович</i>	Національний аерокосмічний університет ім. М. Є. Жуковського «ХАІ», аспірант
ВОДНІК <i>Валентина Давидівна</i>	Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, кандидат філософських наук, доцент
ГЕРАСІНА Людмила <i>Миколаївна</i>	Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, доктор соціологічних наук, професор
ДАНИЛЬЯН <i>Олег Геннадійович</i>	Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, доктор філософських наук, професор
ЗІНЧЕНКО <i>Олена Володимирівна</i>	Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, доктор історичних наук, доцент
КАЛИНОВСЬКИЙ <i>Юрій Юрійович</i>	Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, доктор філософських наук, професор
КАЛЬНИЦЬКИЙ <i>Едуард Анатолійович</i>	Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, кандидат філософських наук, доцент
КРИВОШЕЇН <i>Віталій Володимирович</i>	Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара, доктор політичних наук, професор
КУЗЬ <i>Олег Миколайович</i>	Харківський національний економічний університет ім. Семена Кузнеця, доктор філософських наук, професор
МАНУЙЛОВ <i>Євген Миколайович</i>	Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, доктор філософії, професор
МАРКОЗОВА <i>Олена Олексіївна</i>	Харківський національний автомобільно-дорожній університет, кандидат соціологічних наук, доцент
МЕЛЯКОВА <i>Юлія Василівна</i>	Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, кандидат філософських наук, доцент
ПІДКУРКОВА <i>Ірина Валеріївна</i>	Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, кандидат соціологічних наук, доцент
ПОГРІБНА <i>Вікторія Леонідівна</i>	Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, доктор соціологічних наук, професор
ПОЛІЩУК <i>Ігор Олександрович</i>	Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, доктор політичних наук, професор
ПРОХОРЕНКО <i>Тетяна Григорівна</i>	Харківський національний автомобільно-дорожній університет, кандидат соціологічних наук, доцент
ПРУДНИКОВА <i>Олена Вікторівна</i>	Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, доктор філософських наук
САХАНЬ <i>Олена Миколаївна</i>	Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, кандидат соціологічних наук, доцент
ТРЕБІН <i>Михайло Петрович</i>	Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, доктор філософських наук, професор
ТРОФИМЕНКО <i>Володимир Анатолійович</i>	Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, кандидат юридичних наук, доцент
ФОРКОШ <i>Сергій Михайлович</i>	Київський національний університет імені Тараса Шевченка, кандидат філософських наук

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

БАЙРАЧНИЙ <i>Вадим Олегович</i>	206
ВОДНИК <i>Валентина Давидівна</i>	113
ГЕРАСІНА <i>Людмила Миколаївна</i>	80
ДАНИЛЬЯН <i>Олег Геннадійович</i>	135
ЗІНЧЕНКО <i>Олена Володимирівна</i>	59
КАЛИНОВСЬКИЙ <i>Юрій Юрійович</i>	144
КАЛЬНИЦЬКИЙ <i>Едуард Анатолійович</i>	166
КРИВОШЕЇН <i>Віталій Володимирович</i>	37
КУЗЬ <i>Олег Миколайович</i>	95
МАНУЙЛОВ <i>Євген Миколайович</i>	144
МАРКОЗОВА <i>Олена Олексіївна</i>	198

МЕЛЯКОВА <i>Юлія Василівна</i>	180
ПІДКУРКОВА <i>Ірина Валеріївна</i>	69
ПОГРІБНА <i>Вікторія Леонідівна</i>	69
ПОЛІЩУК <i>Ігор Олександрович</i>	28
ПРОХОРЕНКО <i>Тетяна Григорівна</i>	128
ПРУДНИКОВА <i>Олена Вікторівна</i>	154
САХАНЬ <i>Олена Миколаївна</i>	95
ТРЕБІН <i>Михайло Петрович</i>	5
ТРОФИМЕНКО <i>Володимир Анатолійович</i>	174
ФОРКОШ <i>Сергій Михайлович</i>	187

ІНФОРМАЦІЯ ДЛЯ АВТОРІВ

Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». Серія: *Філософія. Філософія права. Політологія. Соціологія* передбачає публікацію робіт із відповідної тематики, у тому числі матеріалів кандидатських і докторських дисертацій.

ВИМОГИ ДО ОФОРМЛЕННЯ СТАТЕЙ

Мова статті – *українська*; обсяг – 7–14 аркушів, включаючи рисунки, таблиці, графіки та бібліографію.

Для публікації статті необхідно подати до редакційної колегії:

- *рукопис статті*, роздрукований на принтері, вчитаний і підписаний усіма авторами (2 примірники у форматі А4);
- *електронний варіант статті* на магнітному носіїві (CD);
- *анотацію* російською (до 10 рядків) та англійською (0,5 сторінки) мовами з ключовими словами. Анотація повинна містити конкретну інформацію про отримані результати і подаватися окремим файлом та роздрукованою на окремому аркуші;
- *рецензію* доктора наук та витяг із протоколу засідання кафедри (відділу) про рекомендацію статті до друку (для авторів поза НЮУ імені Ярослава Мудрого);
- *відомості про авторів*, роздруковані та в електронному варіанті (прізвище, ім'я, по батькові, науковий ступінь, вчене звання, місце роботи, посада, домашня адреса, контактні телефони, e-mail).

Параметри сторінки:

- розмір паперу – книжковий;
- поля: верхнє, нижнє, праве – 2 см, лівє – 2,5 см.

Файли поданих матеріалів повинні бути підготовлені в MS WORD 7.0/97/2003. Для набору тексту використовується шрифт Times New Roman (кегель – 14; міжрядковий інтервал – 1,5; абзацний відступ – 1,25 см).

На початку статті (до назви) ліворуч без абзацного відступу ставиться індекс УДК.

На наступному рядку по центру курсивом вказуються ініціали та прізвище автора(-ів), прямим шрифтом – науковий ступінь, вчене звання (наприклад: *І. І. Іванов*, кандидат філософських наук, доцент).

Нижче по центру великими літерами (напівжирним шрифтом) набирається назва статті.

Далі перед текстом подається анотація до статті *українською мовою*¹ з ключовими словами (12 кегль, вирівнювання по ширині) обсягом 5–10 рядків.

¹ Усі анотації до статті (українською, російською та англійською мовами) в електронному вигляді будуть розміщені в українському реферативному журналі «Джерело».

Нижче друкується текст статті.

Структура наукової статті

Згідно з Постановою ВАК України від 15 січня 2003 р. № 7-05/1 текст статті повинен мати такі основні елементи:

- **актуальність проблеми** у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями;
- **аналіз останніх джерел і публікацій**, у яких започатковано розв'язання цієї проблеми і на які спирається автор статті, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, яким присвячена стаття;
- **формулювання цілей** статті (постановка завдання);
- **виклад основного матеріалу** дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;
- **висновки** з даного дослідження і перспективи подальшого розвитку в даному напрямку.

Список літератури друкується згідно з вимогами ВАК України (бюлетень № 3, 2008 р.). Список наводиться наприкінці статті (шрифт Time New Roman, кегль 12, вирівнювання по ширині). Заголовок **ЛІТЕРАТУРА** (шрифт Time New Roman, кегль 12, розріджений на 2 пункти, вирівнювання по центру). Використана література подається мовою оригіналу загальним списком за порядком її згадування у тексті у квадратних дужках (наприклад, [1, с. 22], або [1], або [1; 5]).

При підготовці рукопису не слід користуватися для форматування тексту пробілами, табуляцією тощо; не слід використовувати у тексті колонтитули, ставити переноси вручну, не користуватися автоматичним переносом.

Таблиці повинні мати вертикальну орієнтацію і будуватися за допомогою майстра таблиць редактора Word, формули необхідно готувати в редакторі формул Microsoft Equation Editor 2.0.

Робота редакції з авторами

1. До статті можуть бути внесені зміни редакційного характеру без згоди з автором (авторами).
2. Остаточне рішення про публікацію приймає редакційна колегія.
3. Точка зору редакційної колегії може не збігатися з точкою зору авторів статей. За зміст і достовірність наведеної в статтях інформації відповідальність несуть автори статей.
4. Матеріали, які надійшли до редакційної колегії з порушенням зазначених вимог, не реєструються й не розглядаються, а повертаються авторам на доопрацювання.

Підписано до друку з оригінал-макета 10.05.2016.
Формат 70×100^{1/16}. Папір офсетний. Гарнітура Times.
Ум. друк. арк. 26.61. Обл.-вид. арк. 20.37. Вид. № 1460.
Тираж 100 прим.

Видавництво «Право» Національної академії правових наук України
та Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого
Україна, 61002, Харків, вул. Чернишевська, 80а
Тел./факс (057) 716-45-53
Сайт: www.pravo-izdat.com.ua
E-mail для авторів: verstka@pravo-izdat.com.ua
E-mail для замовлень: sales@pravo-izdat.com.ua

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів
видавничої продукції — серія ДК № 4219 від 01.12.2011 р.

Друкарня ФОП Леонов
Тел. (057) 717-28-80